

Sanskrit Sahitya Parishat Series No. 15.

PRAS'ASTAPĀDABHĀSYAM

With Sūkti on the Bhāṣya
By
JAGADĪŚA TARKĀLANKARA

EDITED WITH
Sūktidīpikā and Bengali elucidation etc. etc.
By

KĀLĪPADA TARKĀCHĀRYA
ADHYĀPAKA, SANSKRIT SAHITYA PARISHAT.

Published by
THE SANSKRIT SAHITYA PARISHAT.
Shyambazar, Calcutta.

Price { for members 1/8/-
for others 2/-

संस्कृतसाहित्यपरिषद्ग्रन्थमालायां १५३-संख्या

वैशेषिकदर्शने

प्रशस्तपादभाष्यम्

[द्रव्यग्रन्थालोकम्]

जगदोशसूक्तिसहितम्

संस्कृतसाहित्यपरिषदाचार्य-

श्रीकालीपदतर्काचार्य्येण

संस्कृतसूक्तिदोषिकाख्यटीका-वङ्गभाषामयभाष्यतात्पर्य-

प्रभृतिभिः समलङ्कृत्य सम्पादितम्

कलिकाता-संस्कृतसाहित्यपरिषद्भवनात्

प्रकाशितम्

मूल्यम् रुप्यकद्वयम्

सभ्यानां सार्वरूप्यकम्

Printed by
ABINASH CHADRA MANDAL at the
SIDDHESWAR PRESS
29, Nando Kumar Chowdhury 2nd Lane, CALCUTTA.

INTRODUCTION*

Vaiśeṣika Sūtra of Kaṇāda and commentaries on it

The Vaiśeṣika school of Kaṇāda is one of the most important of the six orthodox schools of Indian philosophy. And various commentaries and sub-commentaries have grown round this system as round all the rest. Of the many commentaries on the *Vaiśeṣika-sūtras* of Kaṇāda the *Prāśastapādabhāṣya* is the most important and renowned. This and another commentary—the *Vaiśeṣika-upaśkāra* of Ananta-Miśra have already been published. Besides these already published ones there were other commentaries as well on these sūtras. Thus Pandit Vindhyeśvarīprasāda in his edition of *Prāśastapādabhāṣya* with *Nyūyākandaṭī* refers to a *Bhūradvāja-vṛtti* which book he is stated to have seen with a sanyāsin at Benares. There is reference also to a *Rūpaṇabhāṣya* in the comment on *Kiraṇīvalīprakāśa* by Padmanābha where the former is stated to have been used by Udayana in composing his *Kiraṇīvalī*. *Kaṇādarahasya* of Śaṅkara Miśra and *Nyūyalīlīvalī* of Vallabhāchārya seem to have been two more commentaries on the Vaiśeṣikasūtras, rather than on *Prāśastapāda* as some scholars are inclined to suppose.

Commentaries on *Prāśastapādabhāṣya*

Now, *Prāśastapādabhāṣya* which is more of the nature of an independent work rather than a *bhāṣya* in the strict sense of the term has, in its turn, a good many commentaries on it. Of these *Kiraṇīvalī* of the famous logician Udayana and *Nyūyākandaṭī* of Śrīdharaāchārya have already been edited and published. Other commentaries on it are *Dravyabhāṣya-sūkti* or *Dravyabhāṣyaṭīkā* by the famous Naiyāyika Jagadīśa Tarkālaṅkāra, *Vyomaṇvalī* by Vyomaśivāchārya, *Setu* by

* An English summary of the elaborate Sanskrit Introduction of the editor by Chintaharan Chakravarti M. A.

Padmanābha Miśra, which all are being printed in the Benares Chowkhamba Series. Besides these there is the *Līlāvati* of Śrīvatsācārya. Aufrecht in his *Catalogus Catalogorum* refers to two more commentaries by Mallināth and Śālika-nātha. In this connection mention should be made of *Dāśapadārthaśūtra* of Chandra, a treatise based on *Prāśastapādabhūṣya* and composed about 600 A.D. This last work is now preserved in its Chinese version alone.

Time and works of Jagadīśa

Jagadīśa flourished sometime about 1600 A. D. He was fourth in descent from Sanātana Miśra, father-in-law of Chaitanya, the great Vaiṣṇava reformer who was born in 1485 A. D. Allowing 30 years in average for one generation this gives 1605 A. D. as the time of Jagadīśa. This date is supported by a copy of a manuscript of his *Tarkūmrta* which was copied in 1631 A. D.¹

He is well-known through his Nyāya works. Thus he is famous as the author of *Tattvachintāmaṇidīdhiti-prakāśikā*, popularly known as *Jagadīśi Tṛkī*, a commentary on *Tattvacintāmaṇidīdhiti* of Raghunātha, itself a commentary on *Tattvachintāmaṇi* of Gaṅgeśa—father of Navya Nyāya. His comment directly on the work of Gaṅgeśa—*Tattvacintāmaṇimayūkha*—is available only in fragments. Other exegetical works of him pertain to the Vaiśeṣika system. They are *Dravyabhāṣyatīkū* and *Nyūyālīlāvatiṣyīkhyā* which is a commentary on *Nyūyālīlāvati* of Vallabhāchārya. His independent works are *Nyūyasārīlāvati* which deals with the doctrine of causality, *Śabdaśaktiprakāśikā*, a grammatico-philosophical treatise and *Tarkūmrta*. A *Kṛvyaprakāśarahasyaprakāśa* is attributed to him by some scholars² but apparently without sufficient

1 *History of Indian Logic*—S. C. Vidyabhūṣaṇa—p. 469-70.

2 *Notices of Sanskrit Manuscripts*—R. L. Mitra—vol. IV. p. 224-5.

ground, as from its colophon it is clearly known to be the work of Jagadīśa Tarkapañchānana and not of *our* Jagadīśa Tarkālaṅkāra, the famous Naiyāyika.

A more detailed account of *Dravyabhāṣyatīkā*

The commentary of Jagadīśa on *Praśastapādabhāṣya* is known by various names. One manuscript of the book calls it *Dravyabhāṣyatīkā* in the colophon.¹ From another colophon it appears to have been known as *Bhāṣyasūkti* or *Dravyabhāṣyasūkti*.² *Padārthatattvanirṇaya* seems to be still another name of the same work.³

The complete commentary of Jagadīśa on *Praśastapāda* is not known to exist anywhere. All available manuscripts run up to the discussion of *Dravya* category. It is not known for certain if Jagadīśa commented on this part of *Praśastapāda* alone or the remaining portions of his book have been lost.

On a comparison of the style of this work with that of his other works it seems to be the earliest of the literary productions of Jagadīśa. The style here is undoubtedly inferior to the finished and verbose one we meet with in his *Tattvacintāmaṇidīdhiti prakāśikā*. And this is justifiable only on the assumption that Jagadīśa was yet on the threshold of his literary career when he composed this work. This conclusion seems to be further supported by the fact that, like a humble beginner, he introduces the book with a request to the scholars that they should take what he has got to say here into their consideration before they summarily reject it, while in his *Tarkūmrta* our author who has full confidence in his scholarship makes bold to qualify it by the adjective 'unparalleled' (*nirupama*).⁴ That the *Tarkūmrta*

1 *Notices of Sanskrit Manuscripts*—R. L. Mitra—vol. VII. No. 2485.

2 *Nyāyakandālī* (ed. Vindhyeśvarīprasāda) Introduction.

3 *Catalogus Catalogorum* vol. I. p. 357

4 cf. Introductory verses of the two books.

was later than the *Sūkti* is almost certain as the deficiencies in the latter are always found to have been made good in the former.¹

Traces of the indebtedness of Jagadīśa for his *sūkti* to *Kiraṇūvalī* and *Nyāyakanḍalī* are palpable. Thus, the method of his predecessors is followed by him and statements made in the latter are quoted here sometimes as authority to support his statements and sometimes for the sake of refutation.²

But though it is based on the works of Udayana and Śrīdhara the text of *Praśastapāda* as used by Jagadīśa appears to have been different from the one used by the former.³ What is more important is that even in the case of the *Vaiśeṣika sūtras* themselves readings adopted by him are, in some places, different from those usually accepted and to be found in works like *Praśastapāda* etc.⁴

Manuscripts and printed texts from which the book is edited

Now, the *Sūkti*, with the editor's original Sanskrit commentary and Bengali elucidation on it, is edited in the following pages from two manuscripts—one complete and another fragmentary—indicated respectively by ऋ and ॠ—both belonging to the Sanskrit Sāhitya Parishat. The text of the *sūkti* so far as it has been published in the Chowkhamba Series, though highly defective, has also been consulted. It has been indicated by ॡ. For the text of the *Praśastapāḍabhāṣya* both the Benares editions of it—one with *Kiraṇūvalī* and the other with *Nyāya-kandālī* have been compared and indicated respectively by ऋ and ॠ.

1 Sanskrit Introduction, below—p. 21, f. n. 3.

2 *Loc. cit.* p. 17, f. n. 3, p. 18, f. n. 1—3.

3 *Loc. cit.* p. 18, f. n. 4.

4 *Loc. cit.* p. 18, f. n. 5, p. 19, f. n. 1.

विषयसूचिः

विषयः

पृष्ठेषु

ग्रन्थारम्भकर्तव्यम्

— ६

[परमेश्वरप्रणतिः । वैशेषिकदर्शनक्रतुकथादमुनिनमस्कारः । अभि-
धेयसम्बन्धप्रयोजनकथनम् । शिष्याणामुन्मुखतासम्पादनाय प्रतिज्ञा ।
इत्यवान्तरविषयाः]

पदार्थतत्त्वज्ञानफलनिरुक्तिः

६—१०

[द्रव्यादिषट्पदार्थकथनम् । द्रव्यादिपदार्थतत्त्वज्ञानस्य मोक्षहेतुता ।
तस्य च तत्त्वज्ञानस्य वेदोदितधर्म्मप्रयुक्तत्वम् । सूक्तिदोषिकायाम्
अभावमुपादाय द्रव्यादिपदार्थसप्तकव्यवस्थापनञ्च । इत्यवान्तर-
विषयाः]

द्रव्यपदार्थविभागः

१०—१४

[द्रव्यादिपदार्थेप्रश्ने आदौ पृथिव्यादीनां नवानां द्रव्यत्वकथनम् ।
द्रव्याणां सामान्यविशेषसंज्ञा । तमसोऽतिरिक्तद्रव्यत्वनिराकर-
णम् । तमसो महाप्रभात्यन्ताभावरूपत्वमित्याचार्यमतस्य पृथिवी-
रूपत्वमिति कन्दलीकारमतस्य च उल्लेखः । इत्यवान्तरविषयाः]

गुणपदार्थविभागः

१५—१८

[रूपादीनां चतुर्विंशतिः पदार्थानां गुणत्वकथनम् । अदृष्टत्वस्य
मिथ्याज्ञानवासनादिजन्यतावच्छेदकतया सिद्धस्य धर्म्माधर्म्मानुगति-
वर्णनम् । वेगस्थितिस्थापकभावनासु संस्कारत्वस्य अनुगतजाते-
निष्प्रमाणाकत्वम् । सूत्रे कणादेन सप्तदर्शानां गुणानामुल्लेखेऽपि
चकारेण गुरुत्वादीनां सप्तानां समुच्चयवर्णनम् । इत्यवान्तरविषयाः]

कर्मपदार्थविभागः

१८—२१

[उत्त्थिपणादीनां पञ्चानां कर्मत्वकथनम् । भ्रमणादीनां गमना-
न्तर्भाविण कर्मणां पञ्चसंख्याकत्वमात्रोपपादनम् । सूक्तिदोषि-

सूक्तिदीपिका

यत्पादनोरजरजःपरिधूसराङ्गः

सर्वत्र सिद्धिमधिगन्तुमधोश्चरः स्याम् ।

पितोक्तयोः पदसरोजरजः श्रवण्य

शीर्षं तथा हृदि निधाय विधिं विदध्याम् ।

दुर्गाचरणनिषक्तं हरिपदरक्तं श्रितन्यायम् ।

सपदि कृपामयतातं शिवमनुवेलं शिवं वन्दे ॥

निर्विघ्नेन प्रारिषितसूक्तिपरिसमाप्तिकामः श्रीमान् जगदीशो दुर्गमपद-
प्रशस्तपादभाष्यतत्त्वेषु स्वप्रकाशमभिवाञ्छन् शिवशक्तिं भगवतो दुर्गामभिष्टोति
नेम इत्यादिना ।

कणभक्ष्यमुनेरिति पाठे—कणाः शस्यकणाः भक्ष्याः भक्षणीयाः जीविको-
पायत्वेन यस्य मुनेस्तस्येति व्युत्पत्त्या कणादस्येत्यर्थः । तदुक्तं न्यायकन्दलीग्रन्थे
श्रीधराचार्यैः—‘तस्य कापोतो वृत्तिमनुतिष्ठतो रथ्यानिपतितांस्तण्डुलकणा-
नादाय प्रत्यहं कृताहारनिमित्ता संज्ञा’ इति । प्रकृतं कर्त्तरि सिद्धम् । पक्षः
सिद्धान्तः तस्य रक्षायां परप्रदत्तदोषनिराकरणेनेति शेषः । विन्यस्तवासनाः
सकामाः । चिन्तयन्तु स्मरन्तु, न तु केवलमाप्तेर्हितमेव कुर्वन्तु । तथाहि
एतत्स्मृतिसन्तरेण दुर्गमभाष्यार्थप्रकाशविरहात् असुकरा किल कणादपक्ष-
रक्षेति भावः ।

विघ्नविघातायेति—प्रारिषितसमाप्तिप्रतिबन्धकोभूतदुरदृष्टविघ्नंसायेत्यर्थः ।
यद्यपि ‘समाप्तिकामो मङ्गलमाचरेद्’ इति शिष्टाचारानुमितश्रुत्या मङ्गला-
चरणस्य समाप्तिरेव फल-मुपगम्यते, न तु विघ्नविघातोऽपि, तथापि मङ्गला-
चरणानन्तरमेव समाप्तादर्शनात् तज्जन्यादृष्टकल्पनावत् सत्स्वपि मङ्गला-
चरणचयेषु कादम्बर्यादौ निर्विघ्नग्रन्थसमाप्तिविरहतो विघ्नध्वंसस्यापि अनु-
रूपमङ्गलाचरणप्रयोज्यस्य समाप्तिसाधकत्वं कल्पनीयम्, अन्यथा मङ्गला-
चरणजन्यशुभादृष्टसम्बलनस्य तवापि स्वीकर्त्तव्यतया समाप्तासत्त्वेन समाप्तिं
प्रत्यपि तत्कारणताया दुर्ग्रहत्वापत्तेः, व्यभिचारग्रहस्य कारणताग्रहविरो-
धित्वादिति । मङ्गलाचरणस्य विघ्नध्वंस एव फलं, समाप्तिस्तु बुद्धिप्रति-
भादिकारणकलापादिति ब्रुवाणानां नव्यानाम् यथाश्रुतमेव सम्यक् ।

विषयाः

पृष्ठेषु

द्रव्यसाधर्म्यनिरूपणम्

५३—७४

[पृथिव्यादिकानां नवानां द्रव्यत्वसमवायवत्त्वादिसाधर्म्यकथनम् । अवयविभिन्नपृथिव्यादीनाम् अन्त्यविशेषवत्त्वादिकथनम् । चित्यप्-
तेजोमरुदालमनसामनेकत्वापरजातिमत्त्वस्थापनम् । चित्यप्तेजो-
वायुमनसां क्रियावत्त्वादियोगनिरुक्तिः । आकाशादीनां चतुर्णां विभु-
त्वादिकथनम् । पृथिव्यादीनां पञ्चानां भूतत्वं इन्द्रियोपादानत्वम्
इत्युक्तिः । तदीयविशेषगुणानां एकैकेन्द्रियग्राह्यत्वकथनम् । आका-
शमपचाय चतुर्णां द्रव्योपादानत्वादिनिर्वचनम् । आकाशं वायुञ्च
परिहाय शिष्टानां लयाणां प्रत्यक्षविषयत्वादिकथनम् । पृथिवी-
जलयोर्गुणत्वादिकथनञ्च । सूक्तिदोषिकायां आकाशस्य नित्यत्वेऽपि
आकाशप्रकृतिकथोलेन्द्रियत्वव्यवस्थापनम् । भूतत्वस्य जातित्वाभाव-
विचारसमुल्लेखः । भूतानामालनाच्च विशेषगुणवत्त्ववचनम् । चिति-
जलात्मनां चतुर्दशगुणवत्त्वकथनम् । आकाशात्मनां विशेषगुणस्य
दैशिकाव्याप्यवृत्तित्वनिर्देशः । दिक्कालयोः संख्यादिपञ्चसामान्य-
गुणकथनम्, जन्ममार्तं प्रति निमित्तकारणताकथनञ्च । चिति-
तेजसोः नैमित्तिकद्रवत्ववत्त्वकथनम् । उक्तसाधर्म्याणामेव लक्ष्ये-
तरव्यावृत्ततया वैधर्म्यत्वकथनम् । वैशेषिकमते विशेषगुणपरिभा-
षाकथनञ्च । इत्यवान्तरविषयाः ।]

पृथिवीसाधर्म्यनिरूपणम्

७४—७८

[पृथिव्यादीनां प्रत्येकं पृथक्तया वैधर्म्यकथनम् । सूक्तौ भूभाग-
मात्रस्य प्रकृतपृथिवीपदार्थत्वखण्डनम् । गन्धविशिष्टानामेव रूपा-
दीनां पृथिवीवैधर्म्यत्वनिर्वचनम् । सूत्रकारवचनप्रासाद्व्येन
पृथिव्यां रूपादिगुणवत्तोपपादनम् । पृथिवीवत्त्वस्य जातित्वसाधनम् ।
इत्यवान्तरविषयाः ।]

पृथिवीभेदादिनिरूपणम्

७८—१००

[गन्धस्य चित्तिमात्रवृत्तित्ववचनम् । चित्तेः शक्ताद्यनेकरूपवत्त्व-

विषयाः

पृष्ठेपु

कथनम् । मधुरादि षड्विधरसवत्त्वनिर्देशश्च । सूक्तौ सलिले प्रती-
तस्य गन्धस्य ओपाधिकत्वनिर्वचनम् । गन्धस्य सुरभ्यसुरभिभेदेन
द्वैविध्यकथनम् । क्षितिः स्पर्शस्य अनुष्णाशीतत्वं पाकजत्वञ्च इति
निर्देशः । नित्यानित्यभेदेन क्षितेर्द्वैविध्यप्रस्तावः । पृथिव्या एव
स्थेर्यादियुक्तत्वं शयनासनादिषड्विधपकारकरत्वञ्च इति कथनम् ।
सूक्तौ चित्तगन्धस्त्रीकारेऽपि गन्धस्य द्विधा विभागापपादनम् । सूक्ति-
दौषिकायां चित्तगन्धस्य स्त्रीकारे युक्तिकथनम् । नित्यक्षितिः शरी-
रादिभेदेन त्रैविध्यम् शरीरस्यापि योनिजायोनिजभेदेन द्वैविध्यम्
इत्युक्तिः । योनिजस्य अयोनिजस्य च पार्थिवशरीरस्य उद्भवप्रकार-
कथनम् । योनिजस्यापि जरायुजाण्डजभेदेन द्विविधत्वकथनम् ।
प्राणैन्द्रियस्य पार्थिवत्वोक्तिः । मृत्पापाणस्यावरभेदेन विषयस्य
त्रैविध्यकथनम् । उपलक्षणवज्रादीनां पार्थिवत्वोक्तिः । इत्यवा-
न्तरविषयाः ।]

जलभेदादिनिरूपणम्

१००—१११

[अस्मि रूपादिचतुर्दशगुणयोगकथनम् । उक्तेषु जलोयशुषेपु मुनेः
सम्प्रतिसूचनम् । जलोयरूपरसस्पर्शानां यथाक्रमं शुक्लमधुरशीत-
लत्वकथनम् । शुक्लरूपस्य स्फटिकादिब्रुवन्तिष्वेऽपि जलवैधर्म्यत्वोप-
पादनम् । स्नेहस्य जलमात्रवृत्तित्वनिर्वचनम् । संख्यादिगुणानामपि
स्नेहविशिष्टतया जलवैधर्म्यत्वसमर्थनम् । जलस्य सांसिद्धिकद्रवत्व-
योगकथनम् । करकाया जलप्रकृतेरपि अट्टादिना प्रतिस्वद्रवत्व-
कत्वोपपादनम् । पूर्ववत् जलस्यापि नित्यानित्यभेदेन द्वैविध्यादि-
कथनम् । इत्यवान्तयविषयाः ।]

तेजोभेदादिनिरूपणम्

१११—१२१

[तेजसि रूपाद्येकादशगुणयोगकथनम् । तत्रापि सूत्रकारसम्प्रति-
सूचनम् । तेजसः रूपस्य भास्वरत्वं स्पर्शस्य उष्णत्वं द्रवत्वस्य च नैमि-
त्तिकत्वमिति निर्वचनम् । तेजसोऽपि नित्यानित्यभेदेन द्वैविध्य-
कथनम् । विशेषतः तेजसशरीरादिप्रतिपादनञ्च । तेजसविषयस्य

विषयाः

पृष्ठेषु

भोमदिव्योदय्यकरजभेदेन चातुर्विध्यविवेचनम् । जारितसुवर्णस्य तेजस्वेऽपि पार्थिवभागयोगात् सरसत्वसमुपपत्तिसमर्थनम् । इत्य-
वान्तरविषयाः ।]

वायुभेदादिनिरूपणम्

१२१—१३१

[वायो स्पर्शादिनवगुणयोगकथनम् । तत्र सूत्रकारसम्प्रतिभूचनम् ।
तस्यापि नित्यानित्यभेदेन द्वैविध्यकथनम् । शरीरेन्द्रियविषयप्राण-
भेदात् अनित्यवायोश्चातुर्विध्यकथनञ्च । वायोरप्रत्यक्षस्य स्पर्शादि-
लिङ्गैरनुमेयत्वसमर्थनम् । समूर्च्छनादिभिर्वायोरनेकत्वावधारण-
कथनम् । अन्तःशरीरं सञ्चरतो वायोः प्राणादिसंज्ञावेद्यत्वकथनम् ।
इत्यवान्तरविषयाः ।]

सृष्टिसंहारनिरूपणम्

१३२—१४५

[ब्रह्मणो वर्षशतस्यान्ते तस्यापवर्गकाले सर्वेषामदृष्टानां वृत्तिनिरोधे
शरीरादिकारणाणुविभागात् जन्यद्रव्यमात्रध्वंसकथनम् । पृथि-
व्यादिपवनान्तानां क्रमेण विनाशोक्तिः । एवं संहारानन्तरं पुनः
परमेश्वरेच्छया अदृष्टवृत्तिलाभेन च परमाणुसंयोगात् दृग्गुणादि-
क्रमेण वायादिकमारभ्य सृष्टिसम्भवकथनम् । आदौ महाभूतचतु-
ष्टयसृष्ट्यानन्तरं पार्थिवपरमाणुसहिततैजसाणुभ्यः हिरण्यगण्डस्य
ततो ब्रह्मणः ततश्च स्वस्वकर्माणुसारेण सर्वस्य जगतः प्रवृत्तिरिति
प्रतिपादनम् । इत्यवान्तरविषयाः ।]

आकाशगुणादिनिरूपणम्

१४५—१६०

[आकाशादिशब्दानां पारिभाषिकसंज्ञात्वप्रतिपादनम् । आकाशस्य
शब्दादिषड्गुणवत्त्वकथनम् । शब्दाश्रयस्य आकाशस्य पृथिव्या-
द्यतिरिक्तस्य साधनोपन्यासः । तस्य च संख्यादिमत्त्वे सूत्रकारसम्प्र-
त्यादिकथनम् । आकाशस्य नित्यत्ववचनम् । तस्यैव शब्दप्रत्यक्ष-
साधनश्रोत्ररूपत्वप्रतिपादनम् । नित्यस्यापि तस्य भोगसाधका-
दृष्टवैकल्यात् प्राणिनो बाधिर्यावाधिर्योपपादनम् । इत्यवान्तर-
विषयाः ।]

विषयाः

पृष्ठेषु

कालगुणादिनिरूपणम्

१६०—१७०

[कालस्य अप्रत्यक्षस्य परत्वापरत्वादिलिङ्गैरनुमेयत्ववचनम् । तस्य सर्वजन्यवस्तुजननादिहेतुत्वकथनम् । क्षणादिरूपखण्डकालव्यवहारहेतुत्ववचनञ्च । कालस्य संख्यादिपञ्चगुणकत्वकथनम् । तस्य सूत्रकारसम्प्रत्या उपपादनम् । एकस्यापि कालस्य उपाधिभेदात् अनैकत्वप्रतीतिप्रतिपादनम् । इत्यवान्तरविषयाः ।]

दिग्गुणादिनिरूपणम्

१७०—१७८

[अप्रत्यक्षाया दिशः पूर्वादिप्रतीतिलिङ्गानुमेयत्वकथनम् । तस्या अपि संख्यादिपञ्चगुणकत्वकथनम् । तत्र सूत्रकारसम्प्रत्यादिसूचनञ्च । तस्या उपाधिभेदेन प्राच्यादिदिशविधिसंज्ञोपपादनम् । तासामेव दशानां यथाक्रमं माहेन्द्रादिसंज्ञान्तरत्वमपि इति व्यवस्थापनम् । सूक्तिदीपिकायां रौद्रा एकादश्या दिशोऽपि निर्वाचनम् । मतभेदेन दिक्कालयोरोच्चरानतिरिक्तत्वप्रतिपादनम् इत्यवान्तरविषयाः ।]

आत्मगुणादिनिरूपणम्

१७८—२०२

[अप्रत्यक्षस्य आत्मनः अनुमानेन सिद्धिकथनम् । शरीरादीनां चैतन्यासम्भवप्रतिपादनम् । प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यां प्राणादिभिश्च आत्मनोऽनुमानकथनम् । सुखादिभिर्गुणैरपि गुणिनस्तस्य साधनम् । सुखादीनां शरीरादिगुणत्वनिरासः । आत्मनः बुद्ध्यादिचतुर्दशगुणकत्वव्यवस्थापनम् । तत्र यथासम्भवं सूत्रकारसम्प्रत्यादिसूचनम् । इत्यवान्तरविषयाः ।]

मनोगुणादिनिरूपणम्

२०३—२१२

[अप्रत्यक्षस्य मनसः आनुमानिकसिद्धिकथनम् । तस्य अन्तःकरणत्वोपपादनम् । मनसः संख्याद्यष्टगुणसम्बन्धकथनम् । तस्य प्रतिशरीरं भिन्नत्ववचनम् । तस्य अणुपरिमाणाद्युपपादनञ्च । तस्य च इन्द्रियत्वात् परार्थत्ववचनम् । तस्य ज्ञातृत्वशङ्कानिरसनम् । प्रयत्नादृष्टपरिग्रहादाशुसञ्चारित्वञ्च । इत्यवान्तरविषयाः ।]

भूमिका

वैशेषिकदर्शनस्य सप्तपदार्थपरत्वम्—विदितमेवेदं मारतीयदर्शनिका-
नाम् यथा षट्सु प्रथितास्तिकदर्शनेषु वैशेषिकमेकतमं पदार्थतत्त्वनिर्णय-
प्रधानं दर्शनमिति । तत्र मुख्यतया प्रतिपादिताः षट् पदार्था द्रव्यगुणकर्म-
सामान्यविशेषसमवायाः, त एव गौणतयाऽभावस्यापि अभ्युपगमेनाभाव-
सप्तमाः । न च 'द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां साधर्म्या-
वैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानाभिः श्रेयसम्' इति सूत्रेण पदार्थषट्कमात्रप्रतिपादनात्,
'न वयं षट्पदार्थवादिनो वैशेषिकादिव' इति सांख्यसूत्रादिभिरपि कणाद-
तत्त्वप्रश्लिष्टादीनां षट्पदार्थवादित्वस्य विशेषतः समुद्धेखात्, 'धर्मं व्याख्यातु-
कामस्य षट्पदार्थोपवर्णनम् । सागरं गन्तुकामस्य द्विमवदुगमनोपमम्' ।
इति षट्पदार्थवादितया समुद्धिख्यैव वैशेषिकदर्शनकाराणामधिष्ठेपोपक्षेपाद-
न्यथा च वैशेषिकदर्शनसिद्धाः षड्वेव पदार्थाः प्रसिध्यन्ति, नाभावसप्तमा
इति शङ्कनीयम्, श्रीभगवद्दयनाचार्यादिभिरितच्छङ्कायाः सुसमा-
धानात् (१) । विस्तरः सूक्तिदीपिकायामनुसन्धेयः

न्यायवैशेषिकयोर्मतभेदादिकम्—नव्यनेयायिकैरपि संचेपतस्तदेव
मतमुपादानेः प्रवर्तितं नव्यन्यायशास्त्रं, यस्य हि परिभाषाप्रद्योतकतया

(१) तदुक्तं किरणावल्याम्—'एते च पदार्थाः प्रधानतयोद्दिष्टाः, अभावस्तु स्वरूप-
वानपि पृथक् नोद्दिष्टः प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणत्वात्, न तु तुच्छत्वात्, उत्पत्तिविनाश-
चिन्तायां प्रागभावप्रध्वसाभावयोः वैधर्म्ये च इतरैतराभावाव्यन्ताभावयोः तत्र तत्र दर्शयिष्य-
माणत्वा' इति । तथा न्यायकन्दल्याम्—'अभावस्य पृथगनुपदेशः भावपारतन्त्र्यात्, न
त्वभावात्' इति ।

तथा कणादसूत्रविह्वती—'अत्र षट्पदार्थकीर्तनं भावाभिप्रायेण वस्तुतोऽभावोऽपि
पदार्थान्तरतया सुनेरभिप्रेतः, अत एव द्वितीयाह्निके कारणाभावात् कार्याभाव इति सूत्रम्,
नवमाध्याये 'क्रियागुणव्यपदेशाभावात् इत्यादिसूत्राणाञ्च नासङ्गतः । अत एव न्यायलौला-
वल्याम् अभावस्य वक्तव्यो निःश्रेयसोपयोगित्वात् भावप्रपञ्चवत् कारणाभावेन कार्याभावस्य
सर्वसिद्धत्वादुपयोगित्वसिद्धिरित्यभिहितम्' इति ।

सुचिरमधीयते नन्यन्यायवियार्थिभिः सप्तपदार्थोपदेशको(१) भाषापरिच्छेदो नाम । न च वैशेषिकमतप्रतिपादक एवायमिति वाच्यं 'एतेषां पाकजत्वन्तु क्षितौ नान्यत्र कुतचि'दित्यनेन तत्रैव स्वारसिकतया स्वमतमुपक्षिप्य 'तत्रापि परमाणौ स्यात् पाको वैशेषिके नये' इत्यनेन स्वमतभिन्नतया वैशेषिकमतस्य संसूचनात् । साम्प्रतिकनैयायिकानां पदार्थतत्त्वनिर्णये सप्तपदार्थवाद एवालम्बो न्यायमताविरोधेन सुतरामस्य प्रतिष्ठानात् । बहुभिरेव टीकाकारादिभिरक्षपादोपक्षिप्तप्रोङ्गसपदार्थानामत्रैव सप्तसु पदार्थेषु प्रविशस्य सङ्कीर्तनाच्च (२) । सन्ति च ये ये न्यायवैशेषिकदर्शनयोः पदायतत्त्वमधिकृत्यावान्तरमेदाः, ते ते परस्परविशेषसाधनाय नितरामलं भवन्ति । तदुद्यथा न्यायदर्शने चत्वारि प्रमाणानि वैशेषिके दर्शने च प्रमाणद्वयो(३) न्याये समवायः प्रत्यक्षः, वैशेषिके चानुमेयः,(४) न्याये अवयविनि पाकः, वैशेषिके चावयवेषु(५) इत्येवं रीत्या वैषम्यमुपगन्तव्यम् ।

सप्तानाञ्च तेषां पदार्थानां सामान्यतो विशेषतश्च भाष्यादिभिरेव सुव्याख्यातत्वात् नात्र तद्विषयावलम्बनः समीचीनः प्रयास इति मन्यमानास्ततो विरमामः । पदार्थानां तत्त्वज्ञानस्य निःश्रेयसोपयोगित्वादिकमपि सविशेषं सूक्तिदौषिकाभाष्यतात्पर्यादिभिरेव सुविशदीकृतमास्ते ।

(१) 'द्रव्यं गुणास्तथा कर्म सामान्यं सविशेषकम् । समवायस्तथाऽभावः पदार्थाः सप्त कौर्त्तिताः ।' इति भाषापरिच्छेदः ।

(२) 'सर्वेषामपि पदार्थानां यथायथनुक्तेष्वन्तर्भावात् सप्तैव पदार्था इति सिद्धम्' इति अन्नभट्टकृततर्कसंग्रहः ।

(३) 'प्रत्यक्षमेकं चार्वाकाः कथादसुगतौ पुनः । अनुमानञ्च तत्राय सौख्याः शब्दश्च ते चपि । न्यायेकदेशिनोऽप्येवमुपमानञ्च केचन । अशापत्या सहेतानि चत्वार्याहुः प्रभाकराः । अभावषष्ठान्येतानि भाट्टा वेदान्तिनस्तथा । सम्भवैतिह्युक्तानि तानि पौराणिका जगुः ।' इति सर्वमतसंग्रहः ।

(४) 'प्रत्यक्षः समवाय इति नैयायिकास्तदप्यनुपपन्नं समवायोऽतीन्द्रियः आत्मान्यत्वे सति असमवेतभावत्वात् मनोवत् कालादिवद् वा' इति वैशेषिकसूचीपस्तारः ।

(५) 'एतेषां पाकजत्वन्तु क्षिता'वित्यादिः भाषापरिच्छेदः ।

वैशेषिकदर्शनसंज्ञाभेदाः—तदिदं वैशेषिकदर्शनं औलूक्यदर्शनमिति (१) काणाददर्शनं (२) मिति (३) वैशेषिकदर्शनं (३) मिति च बहुविधाः संज्ञा बोधकतया अङ्गीकरोति । तत्रास्य संज्ञाभेदवोजमिदमेव विष्णूयते यथा,—औलूक्यः उलूकप्रिंगोतसम्भूतः तत्कृतं दर्शनम् औलूक्यदर्शनमिति । एतेन वैशेषिकदर्शन-मतप्रवक्तृतया प्रथितस्य कणादापरनामः काश्यपस्य औलूक्य इत्यपि गोतकृतं नामान्तरमित्यायाति । अत एव कुतचित् औलूक्य इत्यत्र औलूक इत्यपि निर्देशो दृश्यते ।

वैशेषिकदर्शनमिति संज्ञावोजम्—वैशेषिकदर्शनमिति संज्ञाया नाना-विधं वोजमनुसन्धीयते । तत्र प्रथमं तावत् विशेषेण अन्यलक्षणेन (४) संदृष्टं दर्शनं वैशेषिकदर्शनम् । तथाहि अन्यत्र दर्शने तथाभूतस्य विशेषस्य अनुपदेशात्

(१) सर्वदर्शनमंगुष्ठे एतत्सप्तपदार्थवादविवारप्रकरणे तन्मतस्य औलूक्यदर्शनतया माधवाचार्येण कृतः परिगृह्यः ।

आवश्यकाभिधे जैनग्रन्थे 'चटलू'वंशीह्वेन रोहगुप्तेन (रोहगुप्तेन) महावीरसमयात् चतुर्थत्वारिंशदधिकपञ्चशतसंवत्सरेभ्यः पर प्रादुर्भूतेन वैशेषिकदर्शनं प्रवर्तितमिति यतो दर्शनस्य नामान्तरं चलूदा इति (इदं नाम औलूक्य इत्यस्य अपभ्रंशः स्यात्) इति किष्-साहवमहोदयानामाशयः । 'इह किल पूर्वमजिज्ञाब्रह्माभ्यासदूरीकृतप्रमादाय सुनये कणादाय स्वयमोश्चर उलूकरूपधारौ प्रत्यक्षीभूय द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायलक्षणं पदार्थषट्कसुपदिदेश । तदनु स महर्षिर्लोकानुकम्पया षट्पदार्थरहस्यप्रपञ्चनपराणि सूत्राणि रचयाच्चकार । इति राजशेखरकृतन्यायकन्दलीटीका औलूक्येति नाम्नो वोजान्तरं सूचयति । एतद्विशेषविवरणानि वाराणसीमुद्रापितन्यायकन्दलीभूमिकाधामालीच्यानि ।

(२) कणादस्य इदमिति काणादं दर्शनमिति स्पष्टम् । कणादशब्दार्थः सूक्तिदीपिकायामेव विवृतीऽस्माभिः ।

(३) उक्त प्रश्नपादेन—'योगाचारविभूत्या यस्तीषयित्वा महेश्वरम् । चक्रे वैशेषिकं शास्त्रं तस्मै कण्ठभुजे नमः ।' इति प्रश्नपादभाष्यान्ते ।

'कणादेन तु सम्प्रोक्तं शास्त्रं वैशेषिकं मङ्गत् । गीतमेन तथा न्यायं सांख्यन्तु कपिलेन वै ।' इति पद्मपुराणम् ।

(४) 'अन्यत्र अन्येभ्यो विशेषेभ्यः' इति वैशेषिकदर्शनसूचम् ।

अत्र च विशेषेण स्वतन्त्रतया तदुपदेशादेतद्दर्शनस्य दर्शनान्तरव्यावृत्तेः स्फुटतया लाभेन दर्शनान्तरव्यावृत्तिकेयमस्य संज्ञेति ।

द्वितीयं तावत् एकदेशिनां मते अत्यन्तविशेषगुणोच्छेद एव मोक्षः, (१) न तु दुःखात्यन्तोच्छेदः, अत एव मुक्तेः सर्वदर्शनप्रतिपाद्यतया तत्रैव विशेष-गुणमादाय दर्शनान्तरवैलक्षण्यस्य उपपादितत्वात् विशेष एव वैशेषिक इति स्वार्थे णिकप्रत्ययेन तत्सम्बन्धितया दर्शनसंज्ञा, विशेषेण विशेषगुणेन संसृष्ट-मिति वार्थस्तत्र कर्तव्यः ।

तृतीयं तावत् विगतः शेषः यस्य तत् विशेषं निरवशेषं तदेव वैशेषिकम् । तथाहि षोडशपदार्थवादिप्रभृतिभिः पदार्थानां षोडशसंख्यादिकमुपगम्य ये ये पदार्था उपपादिताः सप्तपदार्थमात्रवादिनां वैशेषिकाणामपि प्रस्थानेन ते ते निरवशेषाः सिद्धा, अत एव पदार्थतत्त्वानि निःशेषमधिजिर्गमषूणाम् आदितः सप्तपदार्थानामश्रवणमात्रेणैव नोपयुक्तो विरागः, एतेनैव सर्वपदार्थानां निःशेष-मुपदेशादिति नाम्नापि स्वदर्शने तत्त्वजिज्ञासुप्रवृत्तिरनुकूलिता ।

चतुर्थं तावत् विशेषणं विशेषः पदार्थानां लक्षणपरीक्षादिभिः प्रति-पादनम्, स एव वैशेषिकम्, स्वार्थिका अपि शब्दाः कदाचित् खलिक्रवचनानि अतिवर्तन्त इति नयेन स्वार्थिकणिकप्रत्ययान्तस्यापि लिङ्गपरित्यागो न विरुध्यते । एतेन सांख्यवेदान्तग्रन्थादिषु साक्षात् सुक्त्यनुकूलपदार्थानामेव सविशेषविचारेण सृष्टितत्त्वाद्यालोचनेन च पदार्थतत्त्वेषु तथा सम्यग्दर्शनं नो सम्भवतीति तत्प्रयोजनकतया न्यायवैशेषिकादौनामत्यन्तमुपयोगित्वेन तन्त्रकारेरेव सिद्धान्तितत्वात् तदर्थिकेयं संज्ञा । तथापि न्यायदर्शनेतत्त्वस्य लाघवमभिप्रेत्य केवलमेतेनैव विचारितेन पदार्थतत्त्वे सम्यग्दर्शननिष्पत्तिरिति प्रथयितुं नाम्ना तत्प्रतिपादनेन सुसुच्युप्रभृतीनां सामुख्यमुपपादितं भवतीति ध्येयम् ।

(१) 'अशेषविशेषगुणध्वसावधिकदुःखप्रागभाषो वा मुक्तिरिति तत्त्वज्ञानाभिः श्रेयस'-मित्यन्तपदीपस्तारे शङ्करभिर्याः । 'एके तावदर्थयन्ति समस्तविशेषगुणोच्छेदे संहारा-वस्थायामाकाशवदामनोऽत्यन्तावस्थानं मोक्ष' इति भासर्वज्ञज्ञतन्यायसारसन्दर्भस्य जय-सिंहसूरिकृतन्यायतात्पर्यदौषिकायाम् 'एके इति औलूक्या' इति । एकदेशिनामित्युक्तिश्च बहुत्रैव दुःखात्यन्तोच्छेदस्य वैशेषिकमतसिद्धिसुक्तिवत् आचार्यादिभिरुपदेशात् ।

पञ्चमं तावत् विशेषो भेदः विशेषो विशेषगुणश्च ताभ्यां संसृष्टं दर्शनं वैशेषिकम् । तथाहि वेदान्तदर्शने आत्मनो भेदो नाभ्युपेयते विशेषगुणश्च । अत्र दर्शने आत्मनां भेदः, तद्वृत्तिविशेषगुणाश्चाभ्युपेयन्ते । कापिलैः आत्मभेदमङ्गीकुर्वान्यैरपि नात्मनो विशेषगुणवत्त्वम् । अत एव अनया संज्ञया स्वदर्शनस्य आत्मभेदपरत्वं आत्मसगुणत्वपरत्वञ्चेति द्वयं प्रतिपादयद्भिः कणादमहर्षिभिः सांख्यवेदान्तादिभिरस्य गतायेत्वं नास्तीति प्रतिपाद्यते । वीजान्तराणि पुनरनुसन्धेयानि ।

वैशेषिकदर्शनाध्यायादिकथा—अस्य दर्शनस्य दश अध्यायाः, प्रत्यध्यायमाङ्गिकद्वयं, तदेवं सम्भूय विंशतिराङ्गिकानि सम्पद्यन्ते । अध्यायविषयास्तु स्वयमालोचनेन वा वङ्गोप-एसियाटिकसोसाइटीसभाप्रकाशित-निर्घण्टपत्रसमाक्षणाद् वा सुबोधा इति ग्रन्थविस्तरभिया नात्र तदुल्लेखः ।

वैशेषिकदर्शनव्याख्यानकथा—एतद्दर्शनस्य प्रत्येकं सूत्रमधिकृत्य पृथक्-तया व्याख्यानद्वयं प्राचीनम् एकञ्च नवोनमतुल्यते । तत्र एकं शङ्करमिश्र-कृतवैशेषिकोपस्काररूपम्, अन्यत् भारद्वाजहत्याख्यम् (१) । एतद्वयमेव प्राचीनम् । नवौनञ्च बहुलतन्त्रस्वतन्त्राणां वङ्गालङ्कारभूत-महामहोपाध्याय-चन्द्रकान्ततर्कालङ्कार-महाभागानां कृतिः वैशेषिकसूत्रभाष्यं नाम ।

(१) भारद्वाजहत्तिर्नाम वैशेषिकसूत्रव्याख्यानं यद्यपि अद्यत्वे नोपलभ्यतेऽस्माभिः, तथापि वाराणसीमुद्रितन्यायकन्दलौसहितप्रशस्तपादभाष्यटिप्पन्ना विद्वद्विन्ध्येश्वरप्रसादनिवेदमहाभागेः स्वयं 'वाराणस्यानकस्य सव्यासिनी निकटे तालपत्रेषु मेथिलाक्षरैर्लिखितं जीर्णत्वात् समन्ताच्छिन्नं भारद्वाजहत्तिपुस्तकं वर्तते, तत्र पन्नाङ्गानामपि छिन्नत्वात् किं केन पदेण संश्लेष्यमित्यपि कर्तुमशक्यम् । प्रारम्भपत्रस्य प्रथमपृष्ठे वैशेषिकसूत्रहत्तिभारद्वाजौया इति लिख-दर्शनात्, यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्म इति सूत्रव्याख्याने शङ्करमिश्रैर्निरूपितस्य हत्ति-कृतस्त्रियादिलेखस्य दर्शनात् सेवेयं हत्तिरिति निर्णीतम्' इति लिख्यपन्थासस्य कृतत्वात् तथोक्तम् ।

'श्रीगङ्गाधरकविरचकविराजकृत-भारद्वाजहत्तिभाष्यपुस्तकौ तु द्रव्य-पाठभेदादयो वर्तन्ते-एव किन्तु अध्यायाङ्गिकक्रमवैषम्यमपि वर्तते इति तत्र सत्यमिति तदुक्तिस्तैवोपलभ्यते ।

भूमिका

अस्ति चापरं रावणप्रणीतं भाष्यमिति (१), तदपि प्रतिमूलमपरभाष्यरोत्या निबद्धमिति कल्प्यते । तदेवं सम्भूय चत्वारि तथा व्याख्यानानि सम्भाव्यन्ते ।

सूत्रोक्तविषयान् साकल्येन मनसि कृत्वा प्रकरणग्रन्थरूपेण तदीयव्याख्यानं प्रशस्तपादकृतं भाष्यं शङ्करमिश्रकृतं कणादरहस्यं वल्लभाचार्यकृता न्याय-
लीलावती चेति । न च कणादरहस्ये शङ्करमिश्रेण स्वयमेव 'प्रशस्तपादा-
चार्यभाष्यव्याख्याच्छलेन कणादरहस्यं व्याख्यास्याम' इत्युक्तत्वात् प्रशस्तपाद-
भाष्यव्याख्यैवेयमिति वक्तुमुचितमिति वाच्यं क्लृप्तशब्दप्रयोगेण तस्य तथात्वस्य
पारमार्थिकतायाः स्वयमेव अपाकृतत्वात् भाष्यप्रतीकाद्यनासादनेन सुख्यतया
तस्य भाष्यव्याख्यानत्वस्य उपपादयितुमशक्यत्वात् व्याख्येयप्रतीकाद्यनवलम्बनेन
तद्व्याख्यानत्वस्य स्वीकारे एकशेषस्य दुष्करत्वाच्चेति । न्यायलीलावत्यां
सृष्टिसंहारविधिनिरूपणारम्भे 'अत्र भाष्ये संहारविधिरुक्तः, स नास्ति
प्रमाणाभावादित्येके' इत्यादि सन्दर्भदर्शनात् भाष्यं मनसि कृत्वैव वल्लभा-
चार्याः स्वग्रन्थं चबन्धन्, न तु मूलाणि मनसि कृत्वैति प्रतीयते, अतः न्याय-
लीलावती भाष्यव्याख्यानमिति केचिदाहुः ; तत्र प्रशस्तपादभाष्यस्य वैशेषिक-
दर्शनव्याख्यानेषु सविशेषप्रामाणिकतया तन्मतपरिपोषणाय एव तदुक्तिरन्यत्र
दर्शनेष्विव प्रकृतदर्शनेष्विव वा सुसङ्गच्छते ।

प्रशस्तपादभाष्यस्य विशेषतः प्रामाण्यम्—तदेवं कणादकृतवैशेषिक-
सूत्राणां बह्विनि व्याख्यानानि तत्तद्विशेषविवरणाय समुपलभ्यन्त इति स्थिते-
ऽपि तेषु व्याख्यानेषु प्रशस्तपादभाष्यस्य विशेषतः प्रामाण्यं प्रशस्तपादस्य
ऋषित्वात् (२) तदुक्तेरदोषप्रयुक्तत्वात् प्राचीनत्वमपि शक्यनिश्चयं बौधायन-

(१) अत्रापि तैरेव पूर्वोक्तमहाभागैरुपक्षिता टिप्पणी पठ्यालोच्य ।

किञ्चसाहचर्यमहीदयेरपि 'प्रशस्तपादभाष्यमिव रावणभाष्यमपरं भाष्यं वैशेषिकदर्शनसूत्राणां'-
मिति वदन्त ।

(२) 'प्रवरैर्ये समाख्याता ऋषयस्त इति श्रुतिः' । इति । प्रशस्तस्य च 'औशनसा
दिश्याः प्रशस्ताः सुरपादाः महीदराः विकण्डताः सुबुद्धा निहता इत्येते औशनसाः तेषां
चाराधेयः प्रवरी भवति आङ्गिरसगौतमौशनस इति इत्यादि प्रवराध्याये बौधायनेन निर्देशात्
ऋषित्वं सङ्गतम् । 'प्रशस्तस्याभवन् पञ्च पुत्राः सर्वे तपोधना' इति शिवरहस्यम् ।

सूत्रशिवरहस्यग्रन्थादौ प्रशस्तनामोल्लेखात् प्रायेण सर्व्वैर्व्याख्यातृभिः तद्व्याख्यास्मरणेन (१) स्वकृतौ प्रवर्तनस्य बतुत्र सूचितत्वाच्च ।

प्रस्तुतभाष्यस्य प्रशस्तपादभाष्यत्वयुक्तिः—अथ इदमेव भाष्यं प्रशस्तपादाचाव्यक्तमित्यत्र किं मानम् ? यद्वि प्रशस्तपादभाष्यव्याख्याच्छलेन कणादरहस्यं व्याख्यास्याम इति शङ्करमिश्रकृतग्रन्थप्रतीकं दृश्यते, तदन्यविधानुपूर्व्वीकग्रन्थस्य प्रशस्तपादभाष्यत्वेऽपि नासङ्गतं भवतीति चेन्न बहुषु प्राचीनहस्तलिखितपुस्तकेषु एवमानुपूर्व्वीकस्यैव ग्रन्थरत्नस्य पृष्णिकाविलासेन प्रशस्तपादभाष्यत्वकीर्त्तनस्य दृष्टचरत्वात् प्रामाणिकटीकाकारैरुदयनश्रीधराचार्य्यजगदीशदिभिरस्यैव प्रशस्तपादकृतत्वनिश्चयेन तदीयटीकानिर्माणे टीकाव्याख्यानादिनिर्माणे च स्वप्रतिभाया नियोजितत्वात् (२)

(१) 'प्रशस्तपादाचार्य्यभाष्यव्याख्याच्छलेन कणादरहस्यं व्याख्यास्याम' इति कणादरहस्ये शङ्करमिश्राः । 'अत्र भाष्ये संहारविधिरुक्त' इति न्यायलीलावल्या बल्लभाचार्याः । 'प्रशस्ताचार्यास्तु सिद्धदर्शनं न ज्ञानान्तरमित्याहुरिति' उपस्तारे शङ्करमिश्राः ।

(२) भगवता श्रीमदुदयनाचार्य्येण प्रशस्तपादभाष्योपरि किरणावलीटीका निम्निता, श्रीधराचार्य्यः न्यायकन्दलीटीका निम्निता । उक्तञ्च श्रीधराचार्य्यः स्वकृतन्यायकन्दलीग्रन्थान् कचिदुपलभ्यते । कणादकृतमूलदृष्ट्या प्रशस्तभाष्यद्रुमावनद्धा च । श्रीधरहृदयोपवने विलसन्तो न्यायकन्दली रम्या ॥' इति । महामहोपाध्याय-जगदीशतर्कालङ्कारभट्टाचार्य्यः प्रशस्तपाददृष्ट्यभाष्यग्रन्थोपरि द्रव्यभाष्यमूक्तिरिति सूक्तिरिति द्रव्यभाष्यटीकैति वा नाम्ना टीका कृता । व्योमशिवचार्य्यः प्रशस्तपादभाष्ये व्योमवतीनाम टीका कृता । तत्रैव च महानहोपाध्याय-पद्मनाभकियेण सेतुनाम्नी टीका विहिता, यत्समन्वितं प्रशस्तभाष्यं चौखाम्नासंस्कृतग्रन्थमालाया मुद्राप्यमाणमुपलभ्यते । अनुमानतः ख्रिष्टीय-षट्शतवत्सरस्यः पूर्वं चन्द्रेण दशपदार्थशास्त्रग्रन्थः प्रशस्तपादभाष्यग्रन्थावलम्बनेन प्रणीतः । तस्य केवलमद्यत्वे चेन्निकभाषानुवादः समुपलभ्यते । इति । किरणावलीग्रन्थोपरि वर्द्धमानोपाध्यायनकिरणावलीप्रकाशाख्यं, तदुपरि च भगीरथठकुरेण द्रव्यप्रकाशिकाख्यं, अपरञ्च रघुनाथभट्टाचार्य्यकृतं गुणप्रकाशविवर्तिनामकं, विवर्तिरपि व्याख्यानं मयुरानाथतर्कवागीशेन गुणप्रकाशविवर्तिरहस्यनामकं, गुणप्रकाशविवर्तिभावप्रकाशिकाख्यमपरं रुद्रभट्टाचार्य्यकृतं, तृतीयं रामकृष्णकृतं, चतुर्थं जयरामभट्टाचार्य्यकृतं, अन्यञ्च गदाधरेण गुणकिरणावलीदीधितिरहस्यम्, किरणावलीग्रन्थोपरि बलभट्टाक्यपद्मनाभकृतं किरणावलीभास्करनामकं, प्रशस्तपादभाष्य

चित्सुखाचार्यादिभिरपि चित्सुखीग्रन्थादौ 'गुणादीनां पञ्चानामपि निर्गुणत्व-
निष्क्रियत्वे इति प्रशस्तपादभाष्यदर्शना'दित्यादिग्रन्थेन एतद्ग्रन्थोपप्रतीकस्यैव
प्रशस्तपादभाष्यांशत्वस्य प्रतिपादनाच्च । तदिदमेव भाष्यं प्रशस्तपादकृतमित्य-
विवादम् ।

प्रशस्तपादस्य नामविचारः—अथेदानीं प्रशस्तपादस्य नामसम्बन्धी
विचारः प्रवर्तते — कुलचिदुद्दृश्यते भाष्यस्यास्य प्रशस्तकरकृतत्वमिति । अपरल
कुलापि प्रशस्तपादकृतत्वमिति । अन्यत्र च प्रशस्तदेवाचार्यकृतत्वमिति ।
परत्र च केवलप्रशस्तशब्दप्रयोगेण प्रशस्तकृतत्वमिति । कुलचिच्चेतरत्र
प्रशस्तकरपादाचार्यकृतत्वमित्येतावतो मतभेदानाश्रित्य(१) संशयः समुद्-
भवति,—किमयं प्रशस्तो वा प्रशस्तकरो वा प्रशस्तपादो वा प्रशस्तकरपादो
वा प्रशस्तदेवाचार्यो वेति । प्रशस्तचरणादिसंज्ञाभाषित्वमपि क्वचिदेषां
दृष्टचरमास्ते (२) । तदत्र विनिगमनानुसरणार्थं विचारः प्रवर्तनीयो
भवति । स चैत्वं यथा बोधायनसूत्रे शिवरहस्ये च प्रशस्तपादस्य प्रशस्तेति
नाममालोब्धेखात् प्रशस्तेत्येव तन्नाम । करपादचरणदेवादिशब्दास्तु पितृपाद-

व्याख्या-न्यायलोकावतीयस्योपरि रघुनाथभट्टाचार्येण तार्किकशिरोमणिना न्यायलोकावती-
दौषितिपुस्तकं रचितमुपलभ्यते । इत्यञ्च सर्वैरविवादमस्य प्रशस्तपादभाष्यत्वमङ्गीकृत्य तत्तट-
टीकाविधौ प्रथमं समाहितं इत्यस्यैव तथात्वे को वा संशयः ।

(१) वाराणसीमुद्रितकिरणावलीपुस्तके 'प्रशस्तपादभाष्ये द्रव्यपदार्थ' इति ग्रन्थस्थले
टिप्पण्यां 'प्रशस्तकरीयभाष्ये' इति पाठान्तरमुपन्यस्तम् । अपरञ्च पाठान्तरं तत्रैव 'श्रीप्रशस्त-
देवाचार्यं विरचिते वैशेषिकभाष्ये' इति । मूलञ्च 'प्रशस्तपादभाष्ये' इति । तदेतत्पाठत्रय-
समाहारेण त्रिविधं नाम सम्प्राप्तम् । महादेवभट्टकृतमुक्तावलीव्याख्याने 'आकरे प्रशस्त-
पादभाष्यादौ' इत्युक्तत्वात् चित्सुखाचार्यादिभिरपि तथैव निर्देशात् प्रशस्तपाद इति नाम
स्यात् 'प्रशस्तस्याभवन् पुदा' इत्यादि शिवरहस्यवचनात् 'प्रशस्तभाष्यद्रुमावगच्छा' इति न्याय-
कन्दलीवचनात् 'प्रशस्ताचार्यास्तु सिद्धदर्शनं न जानान्तर'मित्युपपत्कारवचनाच्च प्रशस्तेत्येव तन्नाम-
स्यापि नामत्वमायाति ।

(२) नैयायिकोऽन्वपादः प्रशस्तपादः प्रशस्तचरणोऽन्वचरण इति महर्षेर्गीतमस्यैव
नाममहाः इति किंवदन्ती ब्रह्मनाम् चङ्गिता विन्ध्यं श्रीप्रसादेः ।

উভয় এই যে শরীরনিষ্ঠাও কার্যসমূহ শরীরগুণ জৈবের নির্মাণ করা অসম্ভব,
এই জন্তই শরীরযুক্ত একজন কৰ্ত্তা স্বীকার করিতে হইয়াছে ।

প্রশস্তপাদভাষ্যম্

আকাশকালদিশামেকৈকত্বাদপরজাত্যभावे सति
पारिभाषिक्यस्तिस्रः संज्ञा भवन्ति आकाशं कालो
दिगिति । तत्र आकाशगुणाः शब्द-संख्या-परिमाण-
पृथक्त्व-संयोग-विभागाः । तत्र (१) शब्दः प्रत्यक्षत्वे
सति अकारणगुणपूर्वकत्वादयावद्द्रव्यभावित्वादाश्र-
यादन्यतोपलब्धेश्च न स्पर्शवद्विशेषगुणः । बाह्येन्द्रिय-
प्रत्यक्षत्वादात्मान्तरग्राह्यत्वादात्मन्यसमवायादहङ्कारेण
विभक्तग्रहणाच्च नात्मगुणः । श्रोत्रग्राह्यत्वाद्विशेष-
गुणभावाच्च न दिक्कालमनसाम् । (२) पारिशेष्याद्-
गुणो भूत्वा आकाशस्याधिगमे लिङ्गम् । शब्दलिङ्गत्वा-
विशेषा(३)देकत्वं सिद्धम् । तदनुविधानात्(४) पृथक्-
त्वम् । विभववचनात् परममहत्परिमाणम् । शब्द-

(१) कुत्रचित् तत्रेति नास्ति ।

(२) परिशेषादिति पाठान्तरम् ।

(३) लिङ्गाविशेषत्वादिति पाठान्तरम् । कुत्रचित् शब्दलिङ्गाविशेषादित्यपि ।

(४) विधानादेकेति विधानादेवेति च पाठान्तरे ।

कारणत्ववचनात्(५) संयोगविभागाविति । अक्षो गुण-
वत्त्वा(६) दनाश्रितत्वाच्च द्रव्यम् । समानासमान-
जातीयकारणाभावाच्च नित्यम् । सर्व्वप्राणिनाञ्च शब्दो-
पलब्धौ (७) निमित्तं श्रोत्रभावेन । श्रोत्रं पुनः श्रवण-
विवरसंज्ञको नभोदेशः (८) शब्दनिमित्तोपभोग-
प्रापकधर्माधर्मीपनिबद्धः । तस्य च नित्यत्वे सति
उपनिबन्धकवैकल्याद् वाधिर्य्यामिति ।

[परिशिष्टाल्लिङ्गमाकाशस्य—२अ-१आ सू२७ । तत्त्वभावेन—२अ-१आ-
२८सू । शब्दलिङ्गाविशिष्टाद्विशेषलिङ्गाभावाच्च—२अ-१आ-३सू । तदनुविधा-
नादेकपृथक्त्वञ्चेति—२अ-१आ-३१सू । विभवात्महानाकाशस्तथा चाला—
७अ-१आ-२२सू । कारणगुणपूर्व्वकः कार्य्यगुणो दृष्टः—२अ-१आ-२४सू ।
कार्य्यान्तराप्रादुर्भावाच्च शब्दः स्पर्शवतामगुणः—२आ-१आ-२६सू । परत्र सम-
वायात् प्रत्यक्षत्वाच्च नात्मगुणो न मनोगुणः—२अ-१आ-२७सू । संयोगा-
विभागाच्च शब्दाच्च शब्दनिष्पत्तिः—२अ-२आ-३१सू । द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना
व्याख्याते—२अ-१आ-२८सू । श्रोत्रग्रहणो योऽर्थः स शब्दः—२अ-२आ-३१सू ।
इत्येतान्यालम्बनसूत्राणि]

जगदौशसूक्तिः

गर्गरौगर्तादिभेदेन आकाशस्य दण्डलवमुहूर्तादिभेदेन कालस्य
पूर्वपश्चिमादिभेदेन दिशश्च नानात्वात् आकाशादिजातिमत्त्वेन पृथि-

(५) कारणवचनादिति पाठान्तरम् ।

(६) गुणवचनवत्त्वादिति पाठान्तरम् ।

(७) शब्दोपलब्धकैति पाठान्तरम् । कुत्रचित् शब्दोपलब्धिनिमित्तमिति च दृश्यते ।

(८) नभःप्रदेश इति क्वचित् पाठः ।

व्यादिरुञ्जैव आकाशादिसंज्ञापि द्रव्यत्वावान्तरजातिनिमित्तिकैवेति मतं निरस्यन्नाह आकाशेत्यादि । एकैकत्वं प्रत्येकनिष्ठभेदप्रतियोगित्वं ततोऽपरजातेर्द्रव्यत्वावान्तरजातेरभाववत्त्वे सतीत्यर्थः । तथाच आकाशं न द्रव्यत्वव्याप्यजातिमत् आकाशनिष्ठभेदाप्रतियोगित्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा घट इत्याद्यनुमानात् द्रव्यत्वावान्तरजातिनिरासात् न तन्निमित्तिका आकाशादिसंज्ञा । न च हेतोः स्वरूपासिद्धिः अग्रे प्रतिकर्तव्यत्वादिति भावः । पारिभाषिक इति—यद्यपि आधुनिक-सङ्केतशालिन्येव संज्ञा पारिभाषिकी, प्रकृते च शब्दवत्त्वाद्युपाधिप्रवृत्ति-निमित्तकत्वादौपाधिक्येव संज्ञा वक्तुमुचिता, तथापि उभयावृत्ति-धर्मावच्छिन्नसङ्केतवत्त्वमेव पारिभाषिकसंज्ञात्वमित्यभिप्रायेणेदम् अनु-गतौपाध्यवच्छिन्नसंज्ञाया एव औपाधिकत्वोपगमात् ।

यत्तु निरवच्छिन्नसङ्केतशालित्वमेव पारिभाषिकत्वम् आकाशपदा-धर्मान्तरानवच्छिन्नस्यैव गगनस्योपस्थितेः, अन्यथा आकाशं शब्दवदि-त्यादेः पौनरुक्त्यापत्तेः । न चैवं आकाशत्वमित्यादिप्रयोगो न स्यात् प्रकृत्यर्थतावच्छेदकधर्मस्यैव त्वतलाद्यर्थत्वादिति वाच्यं व्यावर्तक-धर्मस्यैव त्वतलादिना भावप्रत्ययेनाभिधानादित्याचार्य्यमतं, तन्न सुचारु आकाशादिपदात् स्वरूपतो गगनादेर्भागे अनुभवविरोधात् कारणवाधाच्च ।

न च शब्दवत्त्वाद्युपलक्षित एव धर्मिणि आकाशादिपदस्य शक्ति-ग्रहात् तादृश्यान्वयबोधो न तु तदपि शक्यतावच्छेदकमिति वाच्यं घटत्वादेरप्युक्तरीत्या शक्यतावच्छेदकत्वेहान्यापत्तेः । सह प्रयोगस्य [पिकः कोकिल इत्यादिवत्] आकाशपदवाच्यः शब्दानित्यर्थकत्वेना-प्युपपत्तेरिति संक्षेपः ।

तत्र आकाशादित्रिकमध्ये । अत्र शब्दः स्तुत एव, संख्यादिस्तु विशेषणान्तरावच्छिन्न एव आकाशस्य वैधर्म्यमित्यग्रे प्रतिपादमिष्यते ।

अथ आकाशे धर्मिणि प्रत्यक्षं न मानम् तदसत्त्वात्, आरक्त-
माकाशं धवलमाकाशमित्यादिचाक्षुषेण प्रभामण्डलस्यावगाहनात्,
अन्यथा रूपस्यापि तत्रोपेतत्वे षड्गुणत्वव्याघातापत्तेः । किन्तु
शब्दो द्रव्याश्रितो गुणत्वादित्यनुमानमेव तत्र मानमुपेतम् । तच्च
पृथिव्यादिद्रव्यवृत्तित्वेनापुत्रपपन्नं नातिरिक्तसाधकमतः पृथिव्यादिगुणत्वे
बाधकमाह शब्द इत्यादिना । शब्दो न स्वशब्दविशेषाणां पृथि-
व्यादिचतुर्णां गुण इति साध्यार्थः ।

प्रत्यक्षत्वे सति अकारणगुणपूर्वकत्वादिति—परत्वापरत्वयोर्यभि-
चारवारस्याय सत्यन्तं प्रतिनियतेन्द्रियग्राह्यत्वे सतीत्यर्थकम् । तन्मात्रञ्च
रूपरसादौ व्यभिचारि, अतो विशेष्यदलम्, स्वाश्रयसमवायिकारण-
वृत्ति-सजातीयगुणपूर्वकजातीयान्यत्वादिति तदर्थः ।

हेत्वन्तरमाह अयावदिति—स्वाश्रयनिष्ठध्वंसाप्रतियोगिवृत्तिगुण-
त्वावान्तरजातिशून्यत्वादिति तदर्थः । हेत्वन्तरमाह आश्रयादिति—
स्वाश्रयाविषयकसाक्षात्कारविषयत्वात् स्वाश्रयविषयकसाक्षात्कारविष-
यान्यगुणत्वादिति वार्थः ।

अथ शब्दो यदि न पृथिव्यादिगुणः कथं तर्हि वीणायां ध्वनि-
रित्याकारको व्यवहारः ? सत्यं शरीरे सुखमित्यादाविव वीणादेरव-
च्छेदकतामात्रेण तथा प्रत्ययात् । उत्तानास्तु कथितहेतूनामप्रयोजक-
त्वाद् वीणादिगुण एव शब्दः, शब्दविशेषं प्रति वीणात्वादिना हेतुत्वस्य
आवश्यकत्वे समवायिकारणतायामेव तत्पर्यवसानस्य लाघवेनौचि-
त्यात् । न च वीणागुणस्य कर्णासन्निकृष्टत्वेन आवरणप्रत्यक्षानुपपत्तिः
वीणावच्छेदशब्दश्चोक्तोरपि तथात्वेन तन्मतेऽप्येतद्दोषस्य तुल्यत्वात्,
वीचीतरङ्गन्यायेन वीणानवच्छेदशब्दस्यैव कर्णावच्छेदतायाः सिद्धान्त-
सिद्धत्वात्, वीणावच्छेदशब्दस्यैव तत्तत्कर्णपर्यन्तव्यापित्वोपगमे तु
वीणासमवेतशब्दस्यैव तत्तत्कर्णावच्छेदत्वस्वीकारस्यापि अदृष्टत्व-

सम्भवात्, तत्तत्कर्णावच्छिन्नशब्दस्य अहं प्रति तत्तत्कर्णत्वेन हेतुत्व-
कल्पनयैव अतिप्रसङ्गभङ्गे शब्दप्रत्यक्षं प्रति श्रवणसमवायस्य हेतुत्वे
मानाभावादिति प्राहुः ।

अथ मास्तु पृथिव्यादिचतुर्णां गुणः शब्दः, किन्तु आत्मगुण एव
भविष्यति, तथाप्यतिरिक्तमाकाशं नायातमेव इत्यत आह वाह्येति—
मानसान्यसाक्षात्कारविषयत्वादित्यर्थः । नात्मगुण इत्यग्रेतेनान्वयः ।
शब्दो न बुद्धिमदगुण इति तदर्थः । तेन आत्मत्वजातिशून्येश्वरोय-
गुणत्ववादिनां न सिद्धसाधनस्यावकाशः ।

हेत्वन्तरमाह आत्मान्तरेति—आत्मानमन्तराकृत्य ग्राह्यत्वात्
आत्माविषयकप्रत्यक्षविषयत्वादिति यावत् । आत्मइयग्राह्यत्वादित्यर्थस्तु
न युक्तः शब्दमात्रस्यैव पुरुषइयावच्छेद्यत्वेन स्वरूपासिद्धत्वादिति
ध्येयम् ।

आत्मन्यसमवायात् आत्मसमवेतान्यत्वात् । आत्मगुणान्यत्वस्यैव
साध्यत्वान्न साध्याविशेषः । अहङ्कारिणैवेति—आत्मधर्मिकस्वाश्रयान्यत्व-
प्रकारकप्रमाविषयत्वादित्यर्थः, अहं न शब्दवानिति प्रतीतिः प्रमात्वस्य
सर्वसिद्धत्वादिति भावः ।

मास्तुमात्मगुणः शब्दः, तथापि दिगादिगुण एव स्यादत आह
श्रोत्रेति । न दिक्कालमनसां प्रत्येकस्य गुणः श्रोत्रग्राह्यत्वादिति गुण-
शब्दस्यानुषङ्गेण प्रयोगार्थः । श्रोत्रपदं ग्रहणस्य लौकिकत्वलाभार्थम् ।
विशेषगुणत्वाच्च, चक्षुर्ग्राह्यगुणत्वव्याप्यजातिशून्यगुणत्वादित्यर्थः । पारि-
शेष्यात् पृथिव्याद्यष्टद्रव्यगुणत्ववाधात् । गुणो भूत्वेति—शब्दो द्रव्यस्य
गुणः गुणत्वादित्यनुमानमेव पृथिव्याद्यष्टगुणत्ववाधान् तदन्यद्रव्यगुणत्वं
साधयदतिरिक्ताकाशस्य साधकमित्यर्थः ।

ननु संख्या पृथिव्यादावपि सत्त्वात् कथमाकाशस्य वैधर्म्यमत
आह (१) शब्दलिङ्गत्वाविशेषादिति—शब्दस्य यस्मिङ्गत्वं व्याप्यत्वं तद-

विशेषादेकत्वं सिद्धं वैधर्म्यत्वेन। तथा च शब्दव्याप्यसंख्यावत्त्वमेव वैधर्म्यं, तच्च न पृथिव्यादाविति भावः। यद्यपि शब्दलिङ्गत्वादित्येव वक्तुमुचितं, तथापि पृथक्त्वसंख्यायामपि कुत्रचित् शब्दव्याप्यत्वमित्यर्थ-लाभार्थं शब्दलिङ्गत्वाविशेषादित्युक्तम्। अत एव शब्दानुविधाय्येव पृथक्त्वं वैधर्म्यमाह तदनुविधानादिति। तस्य शब्दस्य अनुविधानात् व्याप्यत्वात् पृथक्त्वं वैधर्म्यत्वेन सिद्धमित्यर्थः।

ननु परिमाणं द्रव्यमात्रे अतिप्रसक्तमतः शब्दसमवायिनिष्ठपरि-पाणमेव आकाशस्य वैधर्म्यं वाच्यं, तच्चाप्रसिद्धं गगनस्य परिमाणवत्त्वे प्रमाणाभावादत आह(२) विभव(३)वचनादिति—महानाकाशस्तथा चात्मेति(४) सूत्रेण गगनस्य विभुत्ववचनादित्यर्थः, परममहत्त्वं परि-माणं सिद्धमिति पूर्वोक्तान्वयः।

संयोगविभागयोरपि द्रव्यमात्रे अतिप्रसक्तत्वादाह शब्देति। संयोगविभागपदाभ्यां शब्दासमवायिकारणयोः संयोगविभागयोरभिधानात् संयोगविभागौ वैधर्म्यं, शब्दासमवायिकारणस्य सूर्त्तेन सह संयोगस्य विभागस्य गगनादन्यत्र असत्त्वादिति भावः।

यद्यपि प्रागुक्तधर्मिग्राहकमानेनास्य द्रव्यत्वं सिद्धं, तथापि संयोगादि-मत्त्वादपि तत् साधयितुं शक्यत इति तदप्याह अत इति—संयोगादि-मत्त्वादित्यर्थः। अत्र हेत्वन्तरमाह गुणवत्त्वादिति—अग्रिम-चकारयोजनया गुणवत्त्वाच्चेत्यर्थः। द्रव्यं द्रव्यत्ववत्। नित्यत्वे प्रमाण-माह अनाश्रितत्वादिति—असमवेतभावत्वादित्यर्थः। नित्यमित्यग्रे-तनेनान्वयः। अनाश्रितत्वादित्यस्य विभुत्वादित्यर्थः। तथा च द्रव्य-त्वस्यैव साधकोऽयं हेतुरिति यथाश्रुतमेव न्याय्यमिति वदन्ति।

तस्य नित्यत्वं साधयति समानेति। कारणमत्र समवायिकारणं,

(२) प्रमाणाभावादाहेति पाठान्तरम्।

(३) विभु इति पाठान्तरम्।

(४) स्यात्वा चात्मा चेति इति पाठान्तरम्।

तच्च आकाशस्य सजातीयं विजातीयञ्च नास्ति । नहि आकाश-
सजातीयमाकाशान्तरमस्ति, नापि तद्विजातीयं पृथिव्यादिकं तत्-
समवायिकारणं घटादिकारणकस्य रूपादेरिव गुणत्वस्य कर्मत्वस्य
वा प्रसङ्गात् । पृथिव्यादेस्तु सजातीयपृथिव्यादेरिव गुणकर्मणोस्तु
विजातीयं द्रव्यमेव समवायिकारणम् ।

तस्य इन्द्रियप्रकृतित्वं दर्शयति सर्वप्राणिनामिति । ननु विभुन-
स्तस्य सर्वप्राणिनां शब्दोपलब्धिनिमित्तत्वे सर्वेषामिव सर्वशब्दोपलब्धि-
प्रसङ्ग इत्यत आह श्रोत्रभावेनेति । ननु तथापि स दोषः, तस्य विभुनः
श्रोत्रभावादित्यत आह श्रोत्रं पुनरिति । ननु श्रवणविवरसत्त्वे कथं
कश्चिद् वधिर इत्यत आह शब्दनिमित्तेति । उपभोग्यव्रीणादिशब्दा
विषयतया निमित्तानि यस्य तादृशो य उपभोगस्तत्प्रापकाभ्यां
धर्माधर्माभ्याम् उपनिबद्ध इत्यर्थः । तथा च तादृशधर्माधर्मरहितस्य
तादृशविवरसत्त्वेऽपि बाधिर्यमित्याह तस्य चेति ।

सूक्तिदीपिका

अथ किमाकाशादिसंज्ञाया नैमित्तिकत्वं वा पारिभाषिकत्वं वा औपाधि-
कत्वं वेति विचारयितुं पूर्वपक्षमुपन्यस्यन् पारिभाषिकतया उपसंहरति गर्गरौ-
त्यादिना ।—गर्गरौ घटश्चेत्यनर्थान्तरम् । तथाहि यः खलु गर्गव्यादिभेदेन
आकाशादिभेदः समुपलभ्यते, स उपाधिकृत एव, न तु वास्तवः, अत
आकाशत्वादौ नित्यानेकसमवेतत्वरूपजातिलक्षणसमन्वयाभावात् तदवच्छिन्न-
सङ्केतवती आकाशादिसंज्ञा न नैमित्तिकी, परमाकाशत्वादेरुभयावृत्तिधर्मतया
तदवच्छिन्नसङ्केतवत्त्वात् पारिभाषिकेव । तदुक्तं स्वयमेव जगदीशेन शब्द-
शक्तिप्रकाशकायां ‘जात्यवच्छिन्नसङ्केतवती नैमित्तिकी मते’ति । ‘उभया-
वृत्तिधर्मोऽसंज्ञा स्यात् पारिभाषिकी’ इति च । औपाधिकत्वमपि आका-
शत्वादेरेकमात्रवृत्तिधर्मतयैव शक्यं निरसितुम् । अत एव शब्दशक्तिप्रकाश-
कायां ‘शब्दादिकन्तु सखण्डत्वेन उपाधिरपि नानुगती हितयावृत्तित्वादतः

पारिभाषिके नातिप्रसङ्ग' इत्युक्तम् । भूतादिसञ्चैव 'ओपाधिकौ त्वनुगती-
पाधिना या प्रवर्तते' इति लक्षणसमन्वयादोपाधिकी भवति इति विभाव्यम् ।

यद्यपि कालत्वदिकत्वयोजातित्वनिराकरणं तत्तन्निरूपणावसरे कर्तव्यं,
तथापि लाघवानुरोधेन प्रसङ्गादत्रैवोक्तमिति ध्येयम् ।

तत इति पञ्चम्यर्थो हेतुत्वं, तच्च अपरजातेरभावेऽन्वेति । सति सप्तम्याः
प्रयोज्यत्वमर्थः, स चार्थः पारिभाषिकत्वे अन्वेति । तथाहि आकाशनिष्ठ-
भेदाप्रतियोगित्वज्ञात्यापरजात्यभावप्रयोज्यमाकाशपदस्य पारिभाषिकत्व-
मित्यर्थः ।

ननु कथमिदं सङ्गच्छते आकाशे सत्तावान्तरद्रव्यत्वजातेः सत्त्वेन व्यभिचारा-
दित्यतः अपरजातिपदस्य द्रव्यत्वावान्तरजातिरूपमर्थमनुसन्वत्ते द्रव्यत्वत्या-
दिना । तथा च सत्तावान्तरद्रव्यत्वजातेराकाशादौ सत्त्वेऽपि द्रव्यत्वावान्तर-
जातेरसत्त्वेन न क्षतिः । तदुक्तं सुक्तावल्यां 'आकाशकालदिशामेकव्यक्ति-
कत्वादाकाशत्वादिकं न जातिः, किन्तु आकाशत्वं शब्दाश्रयत्वम्' इति ।

आकाशनिष्ठभेदाप्रतियोगित्वहेतोः प्रकृते पञ्चमात्रवृत्तित्वेन साध्यहेत्वोः
सहचारग्रहासम्भवाद् व्यतिरेकमुखेन व्याप्तिमुपसंहरति यन्नैवमित्यादिना ।

हेतोरिति—आकाशनिष्ठभेदाप्रतियोगित्वहेतोरित्यर्थः ।

स्वरूपासिद्धिरिति—घटादिभेदेन आकाशस्य भेदसत्त्वादाकाशनिष्ठभेदा-
प्रतियोगित्वस्य आकाशे अभावादित्यभिप्रायः ।

अग्न इत्यादि—शब्दलिङ्गत्वाविशेषादेकत्वं सिद्धमित्यज्ञेत्यर्थः । प्रतिकर्तव्य-
त्वादिति—अस्य दोषस्य निराकरिष्यमाणत्वादित्यर्थः । तथाहि यत आकाशादे-
र्घटादिभेदाद् भेदो न वास्तवः, परमोपाधिक एव, अतो न प्रकृतसाध्यसाधको
हेतुः स्वरूपासिद्ध इति भावः ।

यद्यपीत्यादि—ग्रन्थोऽयं 'यद्वाधुनिकसङ्केतशालि स्यात् पारिभाषिक'मिति
पारिभाषिकलक्षणाभिप्रायमूलः । तन्मते आकाशपदादेरोपाधिकत्वमेवेति
स्वयं तत्राप्युक्तं जगदीशेन ।

अन्यथेति—गगनपदात् शब्दवत्त्वरूपधर्मान्तरावच्छिन्नस्य उपस्थितिपरि-
कल्पने इत्यर्थः । पौनस्त्यापत्तेरिति—घटो घट इत्यादिस्थल इव आकाशं
शब्दवदित्यत्रापि उद्देश्यतावच्छेदकविधेयतावच्छेदकयोरैक्येन शब्दबोधानुप-

अपरे पक्षा विनिगमनाविरहेण अविशेषतः स्वीकार्या अपि 'सूक्तिं श्रौजग-
दौशस्य चिन्तयन्तु विचक्षणाः' इति प्रारम्भश्लोके जगदौशेन कथञ्चित् नाम-
सूचनायाः कृतत्वसम्भावनात् तद्विसदृशास्ते परिहोयन्ते (१) । नाम तु अस्य
जगदौशसूक्तिरित्येव स्यात् 'जगदौशस्य सूक्ति'मित्येवमस्य निर्देशात् । अत
एव अस्माभिरस्याः जगदौशसूक्तिरित्येव संज्ञा परिगृहीतास्ते ग्रन्थकारैरकृते
विशेषोल्लेखे विविधनामकल्पनायां स्वातन्त्र्येऽपि विशेषोल्लेखेन तद्वाच्यस्य सम्भ-
वात् । विविधपुष्पिकादर्शनात् सर्वेषामेव निरुक्तपदानामेकपर्यायतया (२)
प्रकृतभाष्यनामत्वमित्यपि केचित् । एवं च सत्स्वपि तथा संज्ञामेदेषु दृश्य-
मानेषु द्रव्यभाष्यटोका भाष्यसूक्तिः द्रव्यभाष्यसूक्तिः जगदौशसूक्तिरित्येतत्
सर्वमेकमेवेति वस्तुगतिः ।

चिन्तामणिदौषितिप्रकाशिकादिग्रन्थानामिव नास्ति सूक्तेरद्यापि नव्य-
नैयायिकविद्वत्सु भूयान् प्रचारः, किं बहुना जगदौशस्य प्रशस्तभाष्यसूक्ति-
रियमस्तीत्येव बह्वो न जानन्ति का कथा तदालोचनतत्त्वनिर्द्धारणयोः ।
एवंरीत्या कति ग्रन्थाः प्राचीनानां लोकलोचनान्तराले स्ववेयर्थ्यमनु-
सन्दधते ।

किरणावल्यादिकमादर्शकृत्य जगदौशस्य सूक्तिनिर्माणसम्भा-
वनम्—अयं ग्रन्थः श्रौजगदौशेन प्रशस्तपादभाष्यस्य प्रशस्तिमतीं टोकां
किरणावलीमनुध्याय न्यायकन्दलीमनुसृत्य च विरचित इति सम्भाव्यते बहुत्र
व्याख्यायां तदीयक्रमानुसरणस्य (३) दृष्टत्वात् अन्तरान्तरा तत्कृतव्याख्यायाः

(१) जगदौशस्य सूक्तिमित्यनेन जगदौशशब्दस्यापि संज्ञाघटकत्वं सम्भाव्यते, निरुक्त-
संज्ञानाञ्च कस्या अपि संज्ञाया जगदौशशब्दाघटितत्वेन सम्भावितनाम्ना विसादश्यमनु-
सम्धीयते ।

(२) विभिन्नानुपूर्वीकत्वे सति एकाग्र्यवीथिकत्वं पर्यायत्वम् इति प्राञ्चः ।

(३) ईश्वरं प्रणम्य अत ईश्वरप्रणामादनु पश्चात् कणादं प्रणम्येत्यन्वयः इति जगदौशसूक्तौ,
अतः ईश्वरप्रणामादनु पश्चात् कणादनामानं मुनिं प्रणम्येत्यनुषज्यते इति किरणावल्याम् ।
ईश्वरमादौ प्रणम्य ईश्वरप्रणामादनु पश्चात् कणादं प्रणम्येत्यर्थः इति न्यायकन्दल्याम् ।
इत्येवं बहुत्र ।

प्रमाणादिरूपेण समुद्धारात् (१) दीर्घोद्घाटनमुखेन च क्वचित् क्वचित् तद्-
ग्रन्थार्थस्मरणात् (२) स्वप्रतिपादिताथंभिवार्थकतदौयसन्दर्भसमावेदनाच्चेति
(३) । उदयन ओधराचार्यापेक्षया जगदोशस्य अर्वाचीनत्वन्तु सिद्धमेव ।

किरणावल्यादिकमनुसृत्य जगदोशेन द्रव्यभाष्यटोकाया निर्माणे सत्यपि
किरणावल्यादिस्वीकृतप्रशस्तपादभाष्यपाठात् अन्यथा (४) पाठः क्वचित् क्वचित्
स्वीकृती जगदोशेनेति तदौयसूक्तिपर्यालोचनात् प्रतीयते । क्वचिच्च प्रशस्त-
पादाचार्यभाष्यावलम्बनसूत्राणामपि प्रसिद्धपाठपरित्यागेन अन्यथापाठः (५)

(१) अग्रज क्रमः श्रुतिमिद्वलादुपात्त इत्याचार्या इत्यादि जगदौशसूक्तौ । अत इति
इमौ प्रमाद्येत्यर्थः, अतः पदस्य व्युत्पत्तिः पञ्चम्या साधनात् यतः सन्धिष्या उपसन्ना अतः
प्रवृत्तत इत्यर्थ इत्याचार्याः । निशैत्यस्य निश्रातुल्य इत्यर्थ इति लाचार्या इत्यादि बहुवच ।

(२) प्रत्ययहेतुभतादृष्टनव जगद्रव्यनिरोधकमिति आचार्यमतन्तु प्रलयप्राक्कल्प
एव तादृशादृष्टस्योपच्यस्य परमं शोभत इति ध्येयम् इति जगदौशसूक्तौ ।

(३) सृष्टिसंहारस्य सृष्टिप्राक्कालान्प्रलयस्य तेन महाप्रलयस्य व्युदासः । विधिः
क्रमः सृष्टिसंहारयोः उत्पत्तिप्रलययोः विधिः कथ्यत इत्यर्थ इत्याचार्या इति सूक्तौ । महा-
भूतानां सृष्टिसंहारयोर्द्वयोर्विधानस्य प्रतिज्ञातत्वात् संहारविधिसूक्ता सृष्टिमाह तत इति
लाचार्यस्वरसिद्धकृत इत्यस्यावतारक्रमः । इति सूक्तौ । निशैत्यस्य निश्रातुल्य इत्यर्थ
इति लाचार्या इत्यादि च सूक्तौ बहुवच ।

(४) तज्ज्ञेश्वरनीदनाभिव्यक्ताहम्मादेव इति पाठमङ्गीकृत्य किरणावल्याम् ईश्वरस्य
नीदना उपदेशः वेद इति यावत् तेनाभिव्यक्तात् प्रतिपादितात् धर्म्यादित्यर्थः कृतः ।
सूक्तौ तु तज्ज्ञेश्वरदेशनाभिव्यक्ताहम्मादेवेति पाठमङ्गीकृत्य ईश्वरदेशनया वेदेन अभि-
व्यक्तात् प्रतिपादितादात्मधर्मिकश्रवणमननादात्मकधर्म्यादित्यर्थः कृतः । अस्यशब्दत्वाद्भवाना-
रम्भकत्वं क्रियावत्त्वान्मूर्त्तत्वमिति किरणावलीसंज्ञातमनोनिरूपणयस्यादेः अस्यशब्दत्वाद्भवाना-
रम्भकक्रियावत्त्वान्मूर्त्तत्वमित्याद्यन्यथाकारणम् ।

(५) आत्मान्तरगुणानामात्मान्तरकारणत्वादिति सूत्रस्य आत्मान्तरगुणानामात्मान्तर-
गुणेष्वकारणत्वादित्यन्यथापाठः । इत्यादि बहुवचसूत्रम् ।

परिग्रहीतस्तैरित्यपि तदीयटौका प्रमाणयति । कश्चित् सूत्रानुपूर्वीणामन्यथा-
कारः, कश्चित् एकस्यैव सूत्रस्य द्वेधेन परिग्रह इत्येदं नानाविधं वैषम्य-
मनुग्रहीतं जगदौशेनेति स्पष्टमालोचनया प्रतिभाति (१) । सर्वमिदमस्म-
दादर्शानुसारेण उपन्यस्तानां सूक्तिसन्दर्भाणां सविशेषालोचनया प्रति-
भायात् ।

अस्माभिः जगदौशसूक्तिसम्मतपाठानुगतप्रश्नस्तपादभाषादशस्य साक-
स्येन क्वापि अलाभात् यथामति सूक्तिपर्यालोचनया तत्सम्मतपाठानुगत-
भाषासन्दर्भेव्यवस्था कृता, परतश्च अनवधानेन यत् यत् प्रश्नस्तपादभाषा-
सन्दर्भेण सूक्तिपाठस्य वैषम्यं विदुषां प्रतिभासेत तत् तत् सविवेकपाठकस्य-
नया सूक्त्यर्था उपपादयितव्याः ।

जगदौशस्य कालङ्कारपरिचयः—अथ जगदौशस्य विशेषतो वैयक्तिक-
विचारे प्रतिपिहिते वयमेवं प्रतिपादयामः—जगदौशो नाम श्रीचैतन्यमहा-
प्रभोः श्वशुरात् सनातनमिश्रात् चतुर्थः पुरुषः । श्रीचैतन्यमहाप्रभुश्च खण्डौये
पञ्चाशत्यधिकचतुर्दशशततमभाब्दे प्रादुर्भवति इति ह्यसर्वविदामाश्रयः । तेन
च जगदौशस्य पञ्चाधिकषाड्दशशततमखण्डवत्सरे जन्म इति कल्प्यते । एकस्य
तर्कान्तग्रन्थखण्डस्य एकविंशदधिकषोडशशततमवत्सरो लिखकालः समुप-
लभ्यते, तेनापि तथा कल्पनं दृढीभवति । उक्तञ्च विद्वद्भिः न्यायकन्दलौ-
भूमिकायां यथा—‘जगदौशमहाचार्य्यकृतशब्दशक्तिप्रकाशिकापुस्तकस्य १६२४
शालिवाहनशकलिखितस्योपलम्भात् तत्समयात् पूर्वं तदुग्रन्यक्तुः स्थितिरिति
सुव्यक्तम्’ इति ।

यत्तु नवनवत्यधिकपञ्चदशशततमखण्डौयाब्दे तदीयशिष्येण केनापि तत्-
कृतकाव्यप्रकाशग्रन्थस्य टौकायाः खण्डशालिखिताया उपलम्भाऽपि तत् मान-

(१) व्यवस्थातो नाना इत्यस्य नानाकानो व्यवस्थात इति अन्यथाकारः ।
कारणे काल इत्यस्य कारणे कालाख्यस्य तथाकारः । कारणपरत्वात् कारणापरत्वाच्च
इत्येतन्मात्रस्य उपस्कारादिसकतसूत्रस्य कारणपरत्वात् कारणापरत्वाच्च परत्वापरत्वे इति
पाठो जगदौशेन कृतः ।

मिति तत्र लेशतोऽपि पेशलं जगदीशस्य काव्यप्रकाशरहस्यनिर्मातृतायाः सर्वथा अत्रैव निराकृतपूर्वत्वात् ।

स चायं शैशवे सुतरां चञ्चलस्वभाव आसौदिति नानाविधकिंवदन्त्या-दिभिः (१) सुस्थितं भवति । स हि अष्टादशसंवत्सरे वयसि तर्केषु बहुटीकामूलग्रन्थकृताम् श्रीभवानन्दसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्याणां चतुष्पाठीं विद्यापरिग्रहाय समलङ्कृतवान् (२) । जगदीशकृत-मणिमयूख (३) ग्रन्थप्रामाण्येन न्यायरहस्यप्रणेतारः श्रीरामभद्रसार्वभौमा अपि तदीयगुरव इति निर्णीयते । एतैरपि रामभद्रसार्वभौमैः रामभद्रौल्याख्या कुसुमाञ्जलिटीका निर्मितेति ।

श्रीमता जगदीशेन अनेके तार्किकप्रकरणग्रन्थाः अनेकाश्च तार्किकटीका निबद्धाः समुपलभ्यन्ते । तेषु ग्रन्थेषु च चिन्तामणिदोधितिप्रकाशिका सुतरां प्रशस्यते । तत्रापि व्याप्तिज्ञानकाण्डयोर्व्याप्तिवादे परमं नैपुण्यमेषां प्रतिपन्नं भवति, येन प्रथितयशसां तार्किकप्रकाण्डानां गदाधरमुधियां ग्रन्थमतौल्यापि व्याप्तिवादे जगदीशटीकामेव सुमेधसः समभ्यस्यन्तीति । अयमेव प्रमेदः तत्र-भवतोर्व्याख्यातृमुख्ययोजगदीशगदाधरयोर्यत् जगदीशः जिज्ञासितमर्थमार्त्तं स्वव्याचरेण परिष्कृत्य जिज्ञासां विनिवर्त्तयते, गदाधरश्च बहुना प्रपञ्चेन जिज्ञासावतां चित्तमुत्क्षिप्य तामपाकरोतीति तदेवमनयोः प्राचीनैरपि प्रकर्षापकर्षविचारे चित्तविनियोगं कृतमनुष्ठायुः । येन गदाधरग्रन्थान् पांचाली इत्याख्यया पूर्वं व्यवहरन्ति स्म, कालेन पुनर्लाघवात् जनिमतां बुद्धेः सविस्तर एव ग्रन्थः समपेक्षित इति महती प्रशस्तिः प्रादुरभवन्नव्यसम्प्रदायेषु गदाधरग्रन्थानाम् ।

(१) अत्र जयचन्द्रसिद्धान्तभूषणसम्पादितशब्दशक्तिप्रकाशिकायश्चभूमिकादिकं द्रष्टव्यम् ।

(२) श्रीभवानन्दसिद्धान्तवागीशेन कारकचक्रं नाम कारकाद्यप्रतिपादकग्रन्थरत्नं तथा चिन्तामणिदोधितिव्याख्यादिकं निर्मितमिति ।

(३) “श्रीसार्वभौमस्य गुरोः पदार्त्तं विद्यार्थिनां कल्पतरोः प्रणम्य । विनिर्मितं श्रीजगदीशविज्ञैर्विद्योततामय मणेरमयूखः ।” इति (Descriptive Catalogue of Mss. in Sanskrit College, Calcutta III P. 324 No. 575) शब्दशक्तिप्रकाशिका-ग्रन्थे च स्वयमेव जगदीशनीकं—“इति पुनर्न्यायरहस्ये अष्टादशगुरुचरणाः” इति ।

जगदीशनिबन्धेषु भाष्यसूक्तेः प्राथम्यविचारः—जगदीशकृतसूक्तिलेख-
शैलीं तदीयापरग्रन्थलेखशैलीञ्च पर्यालोच्य सूक्तिरियं तदीया पूर्वा कृतिरित्येव
प्रतिभासते । एतत्सूक्तिनिर्माणावसरे पदार्थतत्त्वानि प्राक्प्रसिद्धानि
आलोचितवतो मनसि संचिप्रपदार्थतत्त्वनिर्णायकग्रन्थनिर्माणाभिलाषस्य
समुत्पत्त्या समनन्तरमेव संचिप्ररूपेण पदार्थतत्त्वनिर्णायक-तर्कामृतग्रन्थ-
निर्माणमिति स्यात् । अपरलेखापेक्षया सुतरामदृढैव लेखशैलो प्रशस्तपाद-
भाषासूक्तिरित्यत्र निपुणसमालोचका एव प्रमाणम् । अपि च चिन्तामणि-
दीधितिप्रकाशिकालेखस्य सुदृढबन्धस्य परत एव सम्भाव्यत्वात् तदुपक्रमे कृते
अन्तरा भाषासूक्तिनिर्माणप्रवृत्तेरसम्भाव्यत्वाच्च प्रथमत एवाप्रतिष्ठावस्थायां
तथाभूतादृढबन्धटौकानिर्माणं सुसङ्गतं भवतीति विश्वसितम् ।

किञ्च क्रमेण ग्रन्थनिर्माणे प्राबोध्यमुपगतस्य स्वीयप्रौढविज्ञाने विश्वास-
समुदयात् अनन्तरकृते तर्कामृते स्वयमेव निरुपमत्वविचोषणं (१) सङ्गच्छते,
सूक्तिनिर्माणप्रारम्भे तु तथा आत्मनः प्रौढविज्ञाने विश्वासाभावात् केवलं
विचक्षणानां तद्ग्रन्थचिन्तनाभ्यर्थनमेव (२) कृतं जगदीशेनेति इतोऽपि तर्क-
मृतस्य सूत्र्यपेक्षया उत्तरकालकृतत्वमायाति ।

किञ्च प्रशस्तपादभाषाव्याख्यां कृतवता जगदीशेन यत्र यत्र ग्रन्थस्य नूतनता
व्यलोकितं तत्र तत्र स्वीयतर्कामृतग्रन्थे परिपूरणं कृतमित्येव दृश्यते, (३) न तु
तत्र टौकायां तदुल्लेखः कृतः । यदि तर्कामृतं पूर्वनिर्मितं स्यात् तदा तत्र तत्र
टौकास्थले यथा कथञ्चित् प्रसङ्गेन तदुल्लेखः कृतः स्यात्, न चैवं कृतम् । अस्ति

(१) 'ब्रह्माद्या निखिलार्चितास्त्रिदशसन्दोहाः सदाभीष्टदाः, अज्ञानप्रशमाय यत्र
मनसो वृत्तिः समस्तां दधुः । शीविष्णोश्चरणाभुजं भवभयध्वंसैकवीजं परं, हृत्पद्मे विनि-
धाय तन्निरुपमं तर्कामृतं तन्यते ।' इति तर्कामृतम् ।

(२) 'कणभक्षसुक्तेः पञ्चरक्षाविन्यस्तवासनाः । सूक्तिं श्रीजगदीशस्य चिन्तयन्तु विच-
क्षणाः ।' इति सूक्तिः ।

(३) 'अथ श्रुतिः श्रूयते' इत्यारभ्य 'संचिपतः पदार्थो द्विविधः भावोऽभावश्च' इत्यादि
तर्कामृतग्रन्थाः पथ्यैवैवशीयाः ।

चेयं शैली ग्रन्थकृतां यत ममानविषये सति स्वकृते ग्रन्थान्तरे अनुषङ्गतः तत्-
प्रतिपादितमर्थं ते सूचयित्वा प्रकृतग्रन्थलाघवमभिप्रयन्तोति (१) । तर्कामृत-
ग्रन्थस्य अपरस्य वा जगदोशकृतस्य ग्रन्थान्तरस्य सूक्तौ नामापि नोपलभ्यते ।
न च तेनैव हेतुना दैपरीत्यमपि कथं न सम्भाव्यतामिति वाच्यं तर्कामृत-
ग्रन्थस्य समग्रविषयविज्ञापकप्रकरणतया सूक्तिसंहितविषयाङ्कारस्य तत्प्रापेक्षा-
भावात् सक्तावात्मनः सविशिष्टाख्यासहितस्यापि सुसम्भवत्वाच्च ।

किञ्च जगदोशसूक्तौ दृश्यते बहुत्र आचार्य्यमतानुवर्त्तनमात्रं पदे पदे च
आचार्य्यमतसमुद्धेखेन आत्ममतसमर्थनादिकम् । तदपि तट्टोकाया प्रथम-
लिखितत्वं प्रमाणायति । यावत् तर्केषु सिद्धिमात्मनो नोपलक्षितवान् ताव-
देव परमतप्रमाणेनात्मनो मतस्य प्रामाण्यमुपपादयितुं सप्रयत्न आसौदित्येव
सुयुक्तिकम्, यावच्च तर्कौ सिद्धिमात्मनः समुत्प्रेक्षितवान् तावदेव स्वमन्त्रान्तं
मत्वा स्ववचनमेव प्रमाणरूपेण पर्याप्तं मेने इति स्थितम् ।

तदेवं बहुभिरेव हेतुभिः जगदोशसूक्तः श्रीजगदोशतर्कालङ्कारभट्टाचा-
र्य्याणां प्रथमो ग्रन्थ इति निश्चेतुं शक्यते, तत एव च तार्किकसमाजेषु तथा
तस्य प्रसिद्धिर्नोपलभ्यते, ग्रन्थगतप्रौढप्रकषस्यैव प्रायेण ग्रन्थप्रकषप्रयोजकत्वात् ।
न च तथात्वेऽपि द्रव्यभाषाट्टोकाया अप्रामाणिकत्वं शङ्कनीयं प्रायेण प्रतिपदं
तस्या मूलानुगतत्वात् बहुत्रैव उदयनमार्गानुसारित्वाच्च । अत एव मूलभूत-
प्रशस्तपादभाषास्य ऋषिप्रणीतस्य तर्केषु लब्धसिद्धभावस्य उदयनस्य किरणा-
वल्याश्च प्रामाण्यं नैव एतत्प्रामाण्यं निरपवादं व्यतिष्ठति ।

सम्पादकीयविशेषनिवेदनम्—सूक्तिरियमथ यावत् न केनापि साक-
क्ष्येन प्रकाशिता, चोखाम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां अस्या अंशतः प्रकाशने कृतेऽपि
तदशयं बहुलमादपर्यालाचनया संस्कृतसाहित्यपरिषदा सेयं प्रकाशयति ।
अहञ्च तत्र नियुक्तः सम्पादकरूपेण यथामते आदर्शद्वयौ सूक्तेः प्रविचार्य्य
वाराणसीसुद्विप्तदेशेष्वकदशनादिसाहायकेन पाठभेदादिकं विनिर्दिश्य
प्रथमतः प्रशस्तपादभाषा प्रकरणभेदेन सन्निवेश्य ततस्तदवलम्बनसूत्राणि

(१) तत्रागुणवत्त्वमिति साधर्म्यव्याख्यानावसरे गुणप्रकाशरहस्ये तद्दीर्घांतररहस्ये च
स्फुटम् इति व्याप्तिपक्षके मधुरानाथः ।

ततो जगदीशसूक्तिं तदनन्तरं स्वज्ज्ञां सूक्तिदोषि कानाम्नां संस्कृतमयो
सूक्तिविवृतिं ततोऽपि वङ्गभाषामयं भाषातान्पथ्यं विन्यस्य पुनः पादटोकायां
विविधपाठान्तरादिकञ्चोपनिबध्य भारवमयाः सम्पादनम् । तत्र यथाशक्ति
समुत्कर्षसाधने कृतं प्रयत्नशतम्, साफल्ये तु प्रमाणं विपश्चित एव ।

अस्य वस्तुनः सम्पादने प्रथमतः समुपकृतं मे संस्कारासाहित्यपरिषद्ग्रन्था-
लयेन सूक्तेरादर्शद्वयो वितीर्णवता ।

पदाद्यतत्त्वाविज्ञानविशिषे च परमतुष्टदोतोऽस्मि तार्किककुलमुकुटालङ्कार-
ह्वरैः तलभवद्भिः महामहोपाध्याय श्रीकामाख्यानाथनकवागौशपादैः परम-
पूज्यपादतात्त्विकप्रवरैः स्वीयपितृदेवैश्च श्रीहरिदासतर्कतीर्थमहाभागेः ।

एतद्भूमिकागतवस्तुविशिषसंग्रहणेन च नितरामुपकृतोऽस्मि परमस्नेहा-
स्पदेन मदौयान्तेवासिना एम्-ए काव्यतीर्थोपाधिकेन श्रीमता चिन्ताहरण-
चक्रवर्तिना, यस्य प्रतिभातिभारो बहुषु प्रव्रतत्त्वादिवस्तुषु स्वल्पेनैव कालेन
व्यशूयत । तदयं श्रीमान् सुदीर्घं जीवन्नात्मनः प्रतिभया यशो महदनुभूयात् ।
लब्धश्च मया सुमहानुपकारः काशीधामनि प्रकाशितेभ्यः माननीयविन्ध्येश्वरी-
प्रसादद्विवेदिसम्पादित-न्यायकन्दलौसहितप्रश्नस्तपादभाषाग्रन्यादिभ्यः । तदेतेषां
सर्वेषामेव यथासम्भवसम्माननादिपुरःसरं वर्यं कृतवेदितामावेदयामः ।

अन्ते च विपश्चितामन्ते विज्ञापयामः—यत् हंसवृत्तिमुपाददानाः श्रीमन्तः
सन्तमल गुणलेशमपि परिगृह्णन्तु, दोषांश्च भूयसोऽपि मय्येव विज्ञापयितुं
परिवर्जयन्त्विति ।

१३३२ वङ्गान्तीय-
चैत्रसंक्रान्त्याम्

}

सुधीविधेय—
श्रीकालौपददेवशर्मणः

ॐ नमः परमात्मने

वैशेषिकदर्शने

प्रशस्तपादभाष्यं जगदीशसूक्तिसहितम्

प्रशस्तपादभाष्यम्

प्रणम्य हेतुमोक्षरं मुनिं कणादमन्वतः ।

पदार्थधर्मसंग्रहः प्रवक्ष्यते महोदयः ॥

[अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः । १ अ । १ आ । १ सूत्रमालम्बनम्]

—००—

जगदीशसूक्तिः

ॐ नमो दुर्गायै (१) ।

कणभक्षमुनेः पक्षरक्षाविन्यस्तवासनाः ।

सूक्तिं श्रीजगदीशस्य चिन्तयन्तु विचक्षणाः ॥

ग्रन्थारम्भे विघ्नविघाताय कृतस्य ईश्वर(२)प्रणामस्य शिष्टाणां शिष्यार्थ-
मादौ निबन्धपूर्वकं प्रवृत्त्यङ्गमभिधेयं दर्शयति प्रशस्तकरपादाचार्यः(३)
प्रणम्येति । ईश्वरं प्रणम्य, अतः ईश्वरप्रणामात् अनु पश्चात् कणादं
प्रणम्येत्यन्वयः । यद्वा ईश्वरं प्रणम्य अनु पश्चात् कणादं प्रणम्य

(१) : ओं नमः शिवाय (खं)पुस्तके ।

(२) ईश्वरादि (ख) पुं ।

(३) प्रशस्तपादाचार्यः (ख) पुं ।

अतः इमौ ईश्वरकणादौ प्रसाद्य वक्ष्यत इत्यन्वयः । इमौ प्रसाद्येत्यर्थे
अतःपदस्य ल्यवलोपे पञ्चम्या (४) साधनात् । यतः सच्छिष्या उपसन्ना
अतः प्रवक्ष्यत (५) इत्याचार्याः । वस्तुतः अतः अनेन प्रशस्तकरपादा-
चार्येणेत्यर्थः । 'सर्वविभक्तिभ्यस्तस्' इति तृतीयायास्तस्यविधानादिति
युक्तमुत्पश्यामः (६) ।

पदार्थानां भावपदार्थानां (७) ये धर्माः साधर्म्यप्रवेधर्मरूपास्तेषां
संग्रहः संचेपेण कथनं यत्र स पदार्थधर्मसंग्रहः भाष्यनामा ग्रन्थः ।
प्रवक्ष्यते प्रकृतं यथा स्यात् तथा वक्ष्यते । वचनस्य प्रकर्षश्चात्र साका-
ङ्क्षत्व-योग्यत्वादिरूपो ग्राह्यः, संचित्वस्य संग्रहपदेनैव प्राप्तत्वात् ।

ग्रन्थासम्पादकस्य ईश्वरस्य ग्रन्थनिर्व्वाहार्थं नतिर्व्यर्थेत्याशङ्कामप-
नेतुमीश्वरं विशेषयति हेतुमिति । कार्यमात्रस्य हेतुभूतमिति तदर्थः ।

ननु कणादोक्तानामेव पदार्थधर्माणां यदि संचेपेण संग्रहः क्रियते,
तदा जीवत्वेन (८) विप्रलम्भकस्य कणादस्यैव वचसि विवेचकानां नास्या,
प्रागेव तदुक्तस्य संचेपेण वचने इत्याशङ्कामपाकुर्वन् कणादं विशेषयति
मुनिमिति मननशीलमित्यर्थः । तथा च मुनेर्मुक्त्यन्यफलनिरपेक्षत्वात्
कणादस्य विप्रलम्भकत्वं बाधितमिति भावः ।

स्वीयग्रन्थे (९) शिष्याणां प्रवृत्त्यर्थं फलवत्तां दर्शयति महोदय इति ।
महान् उत्कृष्टस्त्वज्ञानरूप (१०) उदयो बोधो यस्मात् स महोदयः
भाष्यनामा (११) ग्रन्थः ।

(४) पञ्चम्याः (ख) पुं ।

(५) इत्यर्थ इत्याचार्याः (ख) पुं ।

(६) 'वस्तुतः' इत्यारभ्य 'पश्यामः' इत्यन्तपाठो हि (ख) पुस्तके नास्ति ।

(७) पदस्यार्थानां (ख) पुं ।

(८) जीवित्वेन (ख) पुं ।

(९) स्वकीयग्रन्थे (ख) पुं ।

(१०) शुद्धज्ञानरूपः (ख) पुं ।

(११) भाष्यनामा इति पाठः (ख) पुस्तके नास्ति ।

सूक्तिदीपिका

यत्पादनोरजरजःपरिधूसराङ्गः

सर्वत्र सिद्धिमधिगन्तुमधौश्वरः स्याम् ।

पिलोस्तयोः पदसरोजरजः श्ररख्यं

श्रीर्षे तथा हृदि निधाय विधिं विदध्याम् ।

दुर्गाचरणनिषक्तं हरिपदरक्तं श्रितन्यायम् ।

सपदि कृपामयतातं शिवमनुवेलं शिवं वन्दे ॥

निर्विघ्नेन प्रारिषितसूक्तिपरिसमाप्तिकामः श्रीमान् जगद्देशो दुर्गमपद-
प्रशस्तपादभाष्यतत्त्वेषु स्वप्रकाशमभिवाञ्छन् शिवशक्तिं भगवतो दुर्गामभिष्टोति
नम इत्यादिना ।

कणभक्ष्यमुनेरिति पाठे—कणाः शस्यकणाः भक्ष्याः भक्षणीयाः जीविको-
पायत्वेन यस्य मुनेस्तस्येति व्युत्पत्त्या कणादस्येत्यर्थः । तदुक्तं न्यायकन्दलीग्रन्थे
श्रीधराचार्यैः—‘तस्य कापोतो वृत्तिमनुतिष्ठनो रथ्यानिपतितांस्तखडुलकणा-
नादाय प्रत्यहं कृताहारनिमित्ता संज्ञा’ इति । प्रकृतं कर्तारं सिद्धम् । पक्षः
सिद्धान्तः तस्य रक्षायां परप्रदत्तदोषनिराकरणेनेति शेषः । विन्यस्तवासनाः
सकामाः । चिन्तयन्तु स्मरन्तु, न तु केवलमाग्नेद्वितमेव कुर्वन्तु । तथाहि
एतत्स्मृतिमन्तरेण दुर्गमभाष्यार्थप्रकाशविरहात् असुकरा किल कणादपक्ष-
रक्षेति भावः ।

विघ्नविघातायेति—प्रारिषितसमाप्तिप्रतिबन्धकौभूतदुरदृष्टविघ्नसंसाधेत्यर्थः ।
यद्यपि ‘समाप्तिकामो मङ्गलमाचरेद्’ इति शिष्टाचारानुमितश्रुत्या मङ्गला-
चरणस्य समाप्तिरेव फल-मुपगम्यते, न तु विघ्नविघातोऽपि, तथापि मङ्गला-
चरणानन्तरमेव समाप्तदर्शनात् तज्जन्यादृष्टकल्पनावत् सत्स्वपि मङ्गला-
चरणचयेषु कादम्बर्यादौ निर्विघ्नग्रन्थसमाप्तिविरहतो विघ्नध्वंसस्यापि अनु-
रूपमङ्गलाचरणप्रयोज्यस्य समाप्तिसाधकत्वं कल्पनीयम्, अन्यथा मङ्गला-
चरणजन्यशुभादृष्टसम्बलनस्य तत्रापि स्वीकर्तव्यतया समाप्तसत्त्वेन समाप्तिं
प्रत्यपि तत्कारणताया दुर्ग्रहत्वापत्तेः, व्यभिचारग्रहस्य कारणताग्रहविरो-
धित्वादिति । मङ्गलाचरणस्य विघ्नध्वंस एव फलं, समाप्तिस्तु बुद्धिप्रति-
भादिकारणकलापादिति ब्रुवाणानां नव्यानाम् यथाश्रुतमेव सम्यक् ।

न चैवं 'नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपी'तिःशास्त्रं विरुध्यत इति वाच्यं भोगमन्तरेणापि प्रायश्चित्तादिना पापनाशश्च शास्त्रपरिप्राप्ततया भोगनाश-तावच्छेदकसङ्कोचेनाविरोधादित्यादिकमूह्यम् । केचित्तु समाप्तेरेव मङ्गला-चरणफलत्ववादिमते विघ्नस्य विघ्नानः संसर्गाभावः स विद्यते यस्य प्रयोज्य-तया इत्यर्थं मत्वर्थीयाच्प्रत्ययेन विघ्नविघातपदमेव समाप्तिरूपं फलमाचष्टे, तस्मै प्रयोजनाय इत्यर्थः । विस्तरस्तु तन्त्रान्तरेषु द्रष्टव्यः ।

ननु ईश्वरनमस्कार एव विघ्नविघातं प्रति वा तद्वारा समाप्तिं प्रति वा कारणं, न तु तन्निवन्धनमपि इत्यत आह शिष्याणां शिष्यार्थमिति । तथाहि शिष्या अपि ग्रन्थारम्भे एवमेव खेष्टदेवताप्रणतिं यथा कुर्युः, निवन्धनमन्तरेण कथमत्र ते विज्ञा भवेयुरिति भावः ।

प्रवृत्त्यङ्गमिति - प्रवृत्तिप्रयोजकमित्यर्थः । तदुक्तं 'सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्त्तते । शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजनः ।' इति ।

ईश्वरप्रणामादन्विति - शिष्टा हि गुरुतमगुरुतरगुरुक्रमेणैव प्रणमन्तीति अत एव आदौ ईश्वरं नमस्कृत्य अनन्तरं कणादनमस्कारः कृत इति भावः ।

यतः सच्छिष्या इत्यादि—एतदपि शिष्यशिष्यायै ;—तदुक्तमाचार्य्येण 'एवं हि शिचिते शिष्या अपि तथा कुर्युस्तथा च अविच्छिन्नसम्प्रदायबोध्यवत्तरं शास्त्रं स्या'दिति ।

पदार्थानामित्यादि—भावित्यनेन अभावस्यापि स्वमते न तुच्छत्वमिति सूच्यते, विस्तरस्तु यथावसरं प्रतिपादयिष्यते । पदार्थधर्मसंग्रह इति व्यधि-करणवद्ब्रूहिः शिष्टप्रयोगात् समीचीनो मन्तव्यः । केचित्तु संगृह्यन्ते संचे-पेण अभिधीयन्ते अनेनेति व्युत्पत्त्या संग्रहः संचेपेण अभिधायको ग्रन्थः पदार्थ-धर्माणां संग्रहः पदार्थधर्मसंग्रह इति षष्ठौतत्पुरुषसमासात् साधुरिति वदन्ति ।

भाष्यनामेति—अत्र भाष्यशब्दो न पारिभाषिकार्थकः प्रकृते "सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र पदैः सूत्रानुसारिभिः । स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविद्दो विदुः" ॥ इति तल्लक्षणा ननुगमात्, किन्तु यौगिक एव । इत्यत्र पदार्थधर्म-संग्रहग्रन्थस्य प्रकर्षकथनावसरे 'वैशद्यं लघुत्वं कृतसत्त्वञ्च प्रकर्षः । सूत्रेषु वैशद्या-भावात् भाष्यस्य च विस्तरत्वात् प्रकरणादीनाञ्च एकदेशत्वात्' इति किरणा-वक्ष्यामाचार्य्यवचनमपि सङ्गच्छते । परे कथञ्चिदेव भाष्यलक्षणं योजयन्ति ।

কার্য্যমাত্রসেত্যাदि:—एतेन क्षितिः सकर्तृका कार्य्यत्वादित्याद्यनुमानेन ईश्वरस्य सिद्धिः सूचिता भवति । अत एव नास्तिकविप्रतिपत्तयो निरस्ताः । परे तु हेतुमित्यस्य प्रकृतवैशेषिकशास्त्रहेतुमित्यर्थः । अत एव भाष्यकारेण अन्ते 'योगाचारविभूत्या यस्तोषयित्वा महेश्वरम् । चक्रे वैशेषिकं शास्त्रं तस्मै कणभुजे नमः' ॥ इति स्वयमेव स्पष्टमुपपादितम् इत्याहुः ।

जीवत्वेनेत्यादि:—जीवत्वस्य विप्रलम्भकत्वव्यापकत्वमभिप्रेत्य । प्रागेवेति सुतरामेवेत्यर्थः । न आस्था नादरः न यथार्थज्ञानजनकताघौरिति यावत् । सिद्धान्ते न जीवत्वमात्रं विप्रलम्भकताव्यापकं मुक्त्यन्यफलनिरपेक्षे जीवे वाभि-
चारादिति भावः ।

प्रवृत्त्यर्थमिति - प्रयोजनस्यापि प्रवृत्त्यर्थता व्याख्याता । फलवर्त्ता प्रयोज-
कत्वसम्बन्धेन फलविशिष्टताम् । उत्कृष्ट इति निःश्रेयसहेतुतयेति शेषः ।

ভাষ্যতাৎপর্য্য

গ্রন্থকারগণ নির্বিশেষে নিজগ্রন্থের সমাপ্তিকামনায় গ্রন্থের আদিতে ইষ্টদেবতা ও গুরু প্রভৃতির বন্দনা করিয়া থাকেন । উক্ত বন্দনায় প্রাক্তন হ্রদৃষ্ট-বিশেষ নষ্ট হইলে অভীষ্ট সিদ্ধ হইয়া থাকে । এই জন্য ভাষ্যকার প্রশস্তকরপাদাচার্য্য নিজ গ্রন্থের প্রারম্ভে সর্বকর্তা পরমেশ্বর ও নিজভাষ্যের মূলকর্তা মহর্ষি কণাদকে নমস্কার করিয়া গ্রন্থপ্রণয়নে প্রবৃত্ত হইয়াছেন । উক্ত নমস্কারশ্লোকের অর্থ এই যে, প্রথমতঃ সর্বকর্তা পরমেশ্বরকে ও তৎপর মহর্ষি কণাদকে নমস্কার করিয়া তত্ত্বজ্ঞান-জনক পদার্থধর্ম্মসংগ্রহগ্রন্থ (অর্থাৎ বাহ্য দ্বারা পদার্থের সাধর্ম্ম্য ও বৈধর্ম্ম্য সংক্ষেপে জ্ঞাত হওয়া যায় তাহা) আমি প্রকৃষ্টরূপে বলিব ।

এখানে আলোচনা করিতে হইবে যে, ঈশ্বর সর্বশ্রেষ্ঠ এই জন্য শ্রেষ্ঠ ব্যক্তি প্রথম প্রণামাই বলিয়া প্রথমতঃ ঈশ্বর ও পরে তদপেক্ষা নিকৃষ্ট মহর্ষি কণাদকে নমস্কার করা হইয়াছে ।

এই শ্লোকদ্বারা গ্রন্থের অভিধেয় সম্বন্ধ প্রভৃতিও দেখান হইয়াছে, এই গ্রন্থের অভিধেয় বা প্রতিপাদ্য পদার্থের সাধর্ম্ম্য ও বৈধর্ম্ম্য, প্রয়োজন মহান্ উদয় অর্থাৎ মোক্ষজনক তত্ত্বজ্ঞান । পদার্থধর্ম্মরূপ প্রতিপাদ্যের সহিত তৎপ্রতিপাদক এই গ্রন্থের প্রতিপাদ্যপ্রতিপাদকভাবরূপ সম্বন্ধ । প্রয়োজন ও তত্ত্বজ্ঞানেব পরস্পর প্রযোজ্য-প্রযোজকভাব সম্বন্ধ ।

যিনি সর্বকর্তা, তিনি পরিতুষ্ট হইয়া যে নিব্বিঘ্নে গ্রহেরও নিষ্পত্তি করিবেন, ইহাতে আর আশ্চর্য্য কি, এই জগতই ঈশ্বরকে হেতুবিশেষণে বিশেষিত করা হইয়াছে। ইহা দ্বারা জগতের কারণরূপে ঈশ্বরের বিদ্বিগ্ন করা হইল।

কণাদ ঋষি মুনি অর্থাৎ মননশীল, তাহার মুক্তিভিন্ন অন্ত কোনও কামাবস্তা নাই, যে কামাবস্তার লাভেব জন্ত তিনি পবকে বার্থ উপদেশে প্রতারণা করিবেন, অতএব তাহার বাক্যে অনাশা করিবার কারণ নাই, ইহাই বুঝাইবার জন্ত কণাদকে মুনিবিশেষণে বিশেষিত করা হইয়াছে।

প্রশস্তপাদভাষ্যম্

দ্রব্যগুণকর্মসামান্যবিশেষসমবায়ানাং পদার্থানাং
সাধর্ম্যবৈধর্ম্যাভ্যাং তত্বজ্ঞানং নিঃশ্রেয়সহেতুঃ । তত্বে-
শ্বর-(১) নোদনাভিব্যক্তাঙ্কমাং দেব ।

[অঘাতো ঘর্ম্মং ব্যাখ্যাস্যামঃ । ১অ—১আ—১সূ । যতোঃশ্রুদ্যনিঃশ্রেয়স-
সিদ্ধিঃ স ঘর্ম্মঃ । ১অ—১আ—২সূ । তদ্বচনাদাম্মায়স্য প্রামাণ্যম্ ।
১অ—১আ—৩সূ । ঘর্ম্মবিশেষপ্রসূতাৎ দ্রব্যগুণকর্মসামান্যবিশেষসমবায়ানাং
পদার্থানাং সাধর্ম্ম্যবৈধর্ম্ম্যাভ্যাং তত্বজ্ঞানান্নিঃশ্রেয়সম্ । ১—১আ—৪সূ ।
ইত্যালম্বনসূত্রানি]

জগদীশসূক্তিঃ

ননু তত্বজ্ঞানস্য নিষ্ফলত্বাত্তদ্যৈ গ্রন্থে প্রবৃत्तिরনুপপন্নেত্যত আহ
দ্রব্যগুণেত্যাदि । নিঃশ্রেয়সহেতুরিতি—তথা চ দুঃখাभावत्वेनेष्टাया मुक्तेः
साधनत्वेन इष्टस्य तत्त्वज्ञानस्य साधने ग्रन्थे प्रवृत्तिर्नानुपपन्नेति भावः ।

ননু সংসারিণাং (২) সর্বপ্রামেব গ্রন্থবাখ্যাদিতো দ্রব্যাদিপদার্থানাং

(১) নোদনা (খ) পু' ।

(২) নন্বাসংসারং (খ) পু' ।

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानमुत्पन्नं, न तु कस्यापि मुक्तिवार्त्तेति तत्त्वज्ञानस्य मुक्तिहेतुत्वे मानाभाव इत्यत आह तच्चेति । तत् निःश्रेयसं एवकारोऽप्यर्थः, तथा च ईश्वरनोदनया (३) वेदेनाभिव्यक्तात् प्रतिपादितात् आत्मधर्मिकश्रवणमननाद्यात्मकधर्मादपि निःश्रेयसमित्यर्थः । पदार्थतत्त्वज्ञानसत्त्वेऽपि श्रवणमननाद्यात्मकसहकार्यसत्त्वादेव न सर्वेषां निःश्रेयसं वृत्तमिति भावः ।

सूक्तिदीपिका

द्रव्येत्यादिग्रन्थभूमिकामारचयति नन्वित्यादिना । दुःखाभावत्वेनेत्यादि—दुःखाभावत्वप्रकारकज्ञानजन्येच्छाविषयीभूताया इत्यर्थः । सुक्तेरिति दुःखात्यन्तप्रध्वंसरूपाया इत्यर्थः । सर्वेषामिति—‘सर्वं शुक्ला सरस्वती’त्यादाविव सर्वशब्दस्य प्रकृते सङ्कोचवृत्तितया सर्वपदेन ग्रन्थाधीतिप्रभृतोनामेव परिग्रहः, न तु संसारित्वव्यापकयावत्त्वावच्छिन्नानां, सनन्धयादिषु ग्रन्थवाक्यादितो निरुक्ततत्त्वज्ञानासम्भवेन प्रकृतार्थवाधात् । ‘तत्त्वं ब्रह्मणि यादार्थ्यं’ इति कोषात् तत्त्वं यादार्थ्यम् अनारोपितं स्वरूपमिति यावत् । तस्य ज्ञानं तत्त्वज्ञानमिति । साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामिति खानुवृत्तस्वेतरव्यावृत्तधर्म्याभ्यामित्यर्थः । यदा तावदत्यन्तासङ्कोर्णाः स्थायवादयः साक्षात्क्रियमाणा अपि वक्रकोटरादिभिर्धर्मैरेव पुरुषादिभ्यो विविच्यन्ते, नान्यथा, तदा का कथा पुनरतीन्द्रियाणां मिथः सङ्कोर्णानां कालाक्राशादीनामिति भावः । साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानमित्यत्र साधर्म्यवैधर्म्यातत्त्वज्ञानमिति पाठे तु ‘साधर्म्यवैधर्म्यौ एव तत्त्वं तस्य ज्ञानमिति व्युत्पत्तिरनुसन्धेया । यस्य वस्तुनो यो भावस्तत् तस्य तत्त्वम् । साधारणो धर्मः साधर्म्यम्, असाधारणो धर्मो वैधर्म्यमिति श्रौधराचार्याः ।

ईश्वरनोदनयेति—‘आत्मा वारै द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्य’ इत्यादिना श्रुतिवाक्येन इत्यर्थः । न्यायकन्दलीकृतस्तु ईश्वरनोदना ईश्वरेच्छाविशेषः तदभिव्यक्तात् ईश्वरेच्छाविशेषेण कार्यारम्भाभिमुखीकृतात् धर्म्यादित्यर्थं व्याचक्षते । तथाहि धर्मस्यापि न तावत् निःश्रेयसोपधानं, यावदोश्वरेच्छया नानुग्रह इति भावः ।

निरुक्तं तत्त्वज्ञानं हि नोपपत्त्या न वा शब्देन जनितं निःश्रेयसकारि,
प्रत्यक्षात्मकमिथ्याज्ञानसमुत्पन्नलनद्वारा एव तस्य तथात्वस्य वक्तव्यत्वेन प्रकृते
तदसम्भवात्, परोक्षज्ञानेन प्रत्यक्षात्मकदिगम्भमादेः प्रतिवन्धादर्शनात्, परोक्ष-
तत्त्वज्ञानस्यापरोक्षमिथ्याज्ञाननिराकरणसामर्थ्यशून्यत्वस्य सिद्धान्तितत्वात् ।
किन्तु बलवत्तरमपरोक्षमेव तत्तथा, तत्र च वेदोक्तश्रवणमननादीनि यथोत्तर-
मुपयुज्यन्ते ।

अथ किमिति समुत्पादविनाशादिविचारे वस्तूनां प्रागभावप्रध्वंसाभावयोः
साधर्म्यावैधर्म्याविचारे च भेदात्यन्ताभावयोः सिद्धौ भावाः षड्वै पदार्थाः
समुद्दिश्यन्ते, लाघवानुरोधेन सतोऽप्यभावस्य समुद्देशप्रकरणे अनुपग्रहे किमिति
द्रव्याद्येकमात्रमेव न समुद्दिष्टमिति चेदत्र प्राचीनाः ;—अभावः स्वरूपवानपि
तज्ज्ञानस्य भावात्मकप्रतियोगिज्ञानपरतन्त्रतया न पृथक् समुद्दिष्टः । तथाहि
'अभावप्रत्ययो हि विशिष्टवैशिष्ट्यमर्थ्यादां नातिशेते' इति नियमेन अभाव-
ज्ञानमात्रस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिवैशिष्ट्यावगाहितया
तादृशज्ञाने च विशेषणतावच्छेदकप्रकारकविशेषज्ञानस्य कारणतायाः
सिद्धत्वेन भावात्मकप्रतियोगिज्ञानमन्तरेण अभावज्ञानं नोपपद्यत इति भावः ।
अत एव किरणावल्यां 'अभावस्तु स्वरूपवानपि पृथक् नोद्दिष्टः प्रतियोगि-
निरूपणाधीननिरूपणत्वात्, न तु तुच्छत्वा'दित्युदयनाचार्याः प्राहुः । वैश्वे-
षिकमतानुगतनवग्रन्थेषु पुनरभावस्यापि पृथक्तया निर्द्देशस्तत एव नास-
ङ्गतः प्रतिभाति, तस्य प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणत्वेऽपि पृथक्पदार्थताया
अपलपितुमशक्यत्वात् । एतेन द्रव्यादिसप्तपदार्थवादो न षोडशपदार्थसिद्धि-
मभ्युपगच्छतां नैयायिकानां, नापि षट्पदार्थसिद्धिमभ्युपगच्छतां वैश्वेषिकाणां
परमन्धादृश एवायमिति वदन्तो निरस्ताः, सप्तपदार्थवादस्यापि अभावसिद्धि-
मुपादाय वैश्वेषिकनयान्तर्गतत्वादिति ।

एवकार इत्यादि—धर्मादेवेत्यत्र एवकारस्य इतरव्यवच्छेदार्थत्वे 'तमेव
विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' इत्यादिश्रुतिविरोधः, अतः
अप्यर्थ इति । स्वपक्षे तु धर्मस्य परम्परया सुक्त्युपयोगित्वात् न श्रुत्यर्थवाध
इति भावः ।

ভাষ্যতাৎপর্য

যে বস্তুদ্বারা কোনও উপকার হইবে এরূপ জ্ঞান হয় নাই, তাহা লাভ করিবার জন্ত কাহারও প্রবৃত্তি হয় না, এই জন্তই শাস্ত্রে ইষ্টসাধনতাজ্ঞানকে প্রবৃত্তির কারণ বলা হইয়াছে। অতএব প্রথমতঃ বুঝিতে হইবে যে, যে তত্ত্বজ্ঞান লাভ করিবার জন্ত লোক প্রবৃত্ত হইবে, তাহাতে কোনও উত্তম ফল আছে কি না। এই জন্ত শাস্ত্রকার প্রথমতই বুঝাইয়া দিতেছেন যে, জীব্যগুণ কৰ্ম্ম সামাশ্রয় বিশেষ ও সমবায় এই পদার্থসমূহের সাধর্ম্ম্য ও বৈধর্ম্ম্য দ্বারা স্বার্থ স্বরূপজ্ঞান নিষ্ফল নহে, ঐ জ্ঞান সকল ফলের উৎকৃষ্ট মোক্ষফল দান করিয়া থাকে। উক্ত তত্ত্বজ্ঞান আবার ঈশ্বরের উপদেশরূপ বেদদ্বারা প্রতিপাদিত ধর্ম্মের সাহায্যও অপেক্ষা করে। অর্থাৎ প্রথমতঃ শাস্ত্রদ্বারা পদার্থতত্ত্বে জ্ঞান লাভ করিয়া পরে ঋতি-স্মৃতি ও ইতিহাস-পুরাণাদি শাস্ত্রে উপদিষ্ট যোগবিধি দ্বারা দীর্ঘকাল আগ্রহের সহিত নিবৃত্তিলক্ষণ ধর্ম্মের সেবা করিলে তত্ত্বজ্ঞান উৎপন্ন হইয়া থাকে। জগদীশের তর্কামৃতগ্রন্থে দেখিতে পাওয়া যায় যে, পরমাত্ম-সাক্ষাৎকার অর্থাৎ পরমেশ্বরে যোগজশক্তিবশতঃ ইতর পদার্থের ভেদজ্ঞান মুক্তির কারণ। পরমাত্মাতে ইতরভেদের জ্ঞান হইতে গেলে আবার ইতরের জ্ঞান থাকা আবশ্যক, কারণ প্রতিযোগী ইতরের জ্ঞান না থাকিলে ইতরভেদরূপ অভাবের জ্ঞান অসম্ভব, অতএব মুক্তির প্রতি সকল পদার্থের তত্ত্বজ্ঞানই হেতু হইয়া থাকে। বস্তুতঃ ইহা অনুভবসিদ্ধ যে, যাহা হইতে বাহার ভেদ বুঝিতে হইবে, তাহার প্রকৃত তত্ত্ব না বুঝিলে উক্ত ভেদজ্ঞান হইতে পারে না। যে ব্যক্তি বৃক্ষের স্বরূপ জানে না, তাহার পক্ষে অপর পদার্থে বৃক্ষের ভেদজ্ঞান কখনও হইতে দেখা যায় না। যখন তাহাব বৃক্ষের স্বরূপ জ্ঞান হইল, তখনই সে বুঝিতে পারে যে ইহা বৃক্ষ বা ইহা বৃক্ষ নহে। অতএব পরমাত্মায় ইতর পদার্থের ভেদজ্ঞান ইতর পদার্থের জ্ঞানকে অপেক্ষা করে, ইহাই সিদ্ধান্ত। এইরূপ যে কোনও অভাব পদার্থের ভাববস্তু জ্ঞান ব্যতীত স্বতন্ত্র জ্ঞান অসম্ভব বলিয়া কণাদ অভাব পদার্থকে আর অতিবিক্তরূপে উল্লেখ না করিয়া ছয়টি ভাব-পদার্থকেই পদার্থ বলিয়া স্থির করিয়াছেন। বাস্তবিক অভাব পদার্থও তন্মতে অসং নহে। তবেই অভাব পদার্থ আদান করিয়া কণাদ মতকে সপ্তপদার্থবাদ ও অভাব পরিত্যাগ করিয়া কণাদমতকে ষট্‌পদার্থবাদ বলিয়া স্থির করা যায়। কেহ

কেহ আশঙ্কা করেন যে, গ্রন্থাক্যানি হইতে দ্রব্যাদি পদার্থের সাধর্ম্য ও বৈধর্ম্য দ্বারা তত্ত্বজ্ঞান হইলেও যখন মুক্তি হয় না দেখিতে পাই, তখন উক্ত তত্ত্বজ্ঞান মুক্তির হেতু ইহা কিরূপে নির্ণয় করা যায় ? ইহার উত্তর এই যে, কেবল গ্রন্থাক্যানি জ্ঞাত তত্ত্বজ্ঞান মুক্তির কারণ নহে, শাস্ত্রোক্ত মনন প্রভৃতিও তাহার সহকারী। অতএব মননাদি না থাকাতোই সেই সেই স্থলে মুক্তি হয় না। কিন্তু যে স্থলে ঐ সহকারী থাকে, সেই স্থলে মুক্তি অবশ্যই হইয়া থাকে।

প্রশস্তপাদমাখ্যম্

অথ কে দ্রব্যাদয়ঃ পদার্থাঃ, কিञ্চ তেষাং সাধর্ম্যং
বৈধর্ম্য- (১) চেতি। তত্র দ্রব্যাদিণি পৃথিব্যপ্তেজো-
বায়্বাকাশকালদিগাত্মমনাসি সামান্যবিশেষ-
সংজ্ঞোক্তানি নবৈব, তদ্ব্যতিরেকেণ সংজ্ঞান্তরান-
ভিধানাত্। (২)

[পৃথিব্যপ্তেজো বায়ুরাকাশ কালো দিগাত্মা মন ইতি দ্রব্যাদি—১অ—
১আ—৫সূত্রমালম্বনম্।]

জগদীশসূক্তি:

অথেনি দ্রব্যগুণাদ্যাঃ কে কতিবিধাঃ ? তেন দ্রব্যগুণেত্যাদি-
প্রাগুক্তবাক্যাদেব দ্রব্যগুণাদেবগমাতেষু প্রশ্নাসম্ভবেপি ন স্ততিঃ। তেষাং
পদার্থানাং সাধর্ম্যং অনুগতোধর্মঃ, বৈধর্ম্যং ইতরব্যাহতৌ ধর্মঃ।

(১) বৈধর্ম্যেনি পাঠঃ (গ) পুস্তকে নাস্তি।

(২) অন্যস্য সংজ্ঞানভিধানাত্ (খ) পুস্তকে।

उत्तरं तत्रेति । तत्र द्रव्यादिषु मध्ये । सामान्यविशेषसंज्ञ-
योक्तानि विभक्तानि पृथिव्यादीनि (१) नवैव द्रव्याणीति योजना ।
द्रव्यत्वं यत् सामान्यं तदवान्तरधर्मेण या संज्ञा पृथिवीजलेत्यादिका
तया उक्तानि पृथिव्यादीनि नवैव द्रव्याणीति तदर्थः । सामान्यविशेष-
संज्ञयेत्यस्य जातिविशेषप्रवृत्तिनिमित्तकसंज्ञयेत्यर्थस्तु न युक्तः काल-
दिगादिसंज्ञायाः पारिभाषिकत्वेन जात्यवच्छिन्नशक्तिमत्त्वाभावात् ।

ननु तमसोऽप्यतिरिक्तद्रव्यस्य सत्त्वात् पृथिव्यादीनि नवैव
द्रव्याणीति व्याहतमत आह तद्रव्यतिरेकेणेति । पृथिव्यादिसंज्ञा-
व्यतिरेकेण मुनिना संज्ञान्तरेण द्रव्यस्याविभजनादित्यर्थः । तथाच
पृथिव्यादिभिन्नं तमो न द्रव्यं, किन्तु महाप्रभात्वावच्छिन्नात्यन्ताभावः,
तत्रैव च नीलाद्यारोपरूपा नीलं तमश्चलतीति प्रतीतिरित्याचार्याः ।
वाधकं विना उक्तप्रतीतेर्भ्रमत्वायोगानीलरूपवत्त्वेन तमः पृथिव्येव तस्य
चालोकाभावव्यङ्ग्यत्वान्न प्रकाशे प्रत्यक्षमिति तु कन्दलीकृतः ।

सूक्तिदोषिका

ननु तद्विषयकज्ञानस्य तद्विषयकजिज्ञासाप्रतिबन्धकतया द्रव्यगुणेत्यादि-
ग्रन्थेनैव द्रव्यादिविज्ञानस्य समुत्पादात् कथं द्रव्यादिजिज्ञासेत्यत आह के
कतिविधा इति । तथाहि द्रव्येत्यादिग्रन्थेन द्रव्यादिस्वरूपग्रहे सत्यपि
विभाजकसंख्यायाः प्रत्येकं ततोऽनवष्टतेः प्रश्नोपपत्तिरिति भावः । इत्यञ्च सूत्रे
संख्याप्रश्नाभावात् नवैवेत्यादिना संख्यानिरुक्तिरनुपपन्नोत्यपि निरस्तम् ।
विशेषाणामानन्त्यात् समवायस्य च एकत्वात् तत्र न विभागजिज्ञासेति-
ध्येयम् ।

साधर्म्यवैधर्म्यजिज्ञासयैव लक्षणप्रश्नस्य गतार्थत्वात् के इत्यस्य कतिविधा
इत्यर्थ इति परे ।

तदवान्तरधर्मेणेति—तच्चूनाद्वृत्तिपृथिवीत्वादिधर्मेण इत्यर्थः । तदवा-
न्तरधर्मप्रकारकबोधजनिकेति निष्कर्षे संज्ञाविशेषणमिदम् पृथिव्यादि-

संज्ञायाः पृथिवीत्वाद्यवच्छिन्नबोधकत्वादिति । विभक्तानीति—सामान्यधर्मेण द्रव्यत्वेनावच्छिन्नानां परस्परविरुद्धतद्वाप्यपृथिवीत्वादिधर्मेः प्रतिपादनाया विषयोभूतानीति तदर्थः । नवेवेति नवविधानोक्त्यर्थः । एतेन उद्देश्यतावच्छेदक-समनियतवस्तुमदन्यसंख्यया विधार्थत्वाच्च न्यूनाधिकसंख्याशङ्केति भावः । एवमन्वदस्य इतरव्यवच्छेदार्थत्वेन तद्विशेषस्य लाभः ।

पारिभाषिकत्वेनेति उभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नसङ्केतवत्त्वरूपलक्षणवत्त्वे-
नेत्यर्थः । अतएव जगदीशः ‘उभयावृत्तिधर्मेण संज्ञा स्यात् पारि-
भाषिकी’ति । ‘जात्यवच्छिन्नसङ्केतवती नैमित्तिकी मता’ इति च प्राह
शब्दशक्तिप्रकाशिकायाम् ।

कालेत्यादि—कालत्वदिक्त्वादीनां धर्माणां प्रत्येकमेकव्यक्तिमात्रवृत्तितया जातित्वाधेन कालत्वाद्यवच्छिन्नप्रतिपादककालादिसंज्ञाया न सामान्य-
विशेषावच्छिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकत्वमिति भावः । अत एव तर्कामृते ‘आकाशत्व-
कालत्वदिक्त्वानि उपाधयः, अन्यानि जातयः ।’ इत्युक्तं जगदीशेन ।
प्रवृत्तिनिमित्तत्वञ्च वाच्यत्वे सति वाच्यवृत्तित्वे सति बाह्योपस्थितिप्रकारत्व-
मिति व्यक्तं शक्तिवादे । अत एव कालादिसंज्ञाया अपि द्रव्यत्वाश्रय-
बोधकत्वेन न जातिविशेषप्रवृत्तिनिमित्तकत्वशङ्केति ध्येयम् ।

तमसोऽप्यतिरिक्तद्रव्यस्येति—तथाहि तमो न रूपि द्रव्यं रूपवतो द्रव्यस्य
स्पर्शव्यभिचारात् स्पृशंवतश्च महतः प्रतीघातधर्मतया तमसि सञ्चरतां
प्रतीघातापत्तेः । किञ्च रूपवतः प्रत्यक्षस्य आलोकसहकारमन्तरेणा-
सम्भवात् तमसश्च आलोकप्रभाविरुद्धदृश्यामेव प्रत्यक्षस्य अनुभवसिद्धत्वात् ।
अपि च तमो न पृथिवी गन्धवत्त्वाभावात्, न जलं शुक्लरूपाद्ययोगात्, न
तेजःसमीरो स्पर्शाभावात्, न व्योमादिवतुष्क अविभुत्वात्, नापि मनो
दृश्यत्वात् । तदेवं पृथिव्यादिसंज्ञया संख्यातेषु नवस्वनन्तर्भावात् दशमद्रव्यत्वं
तमसः । द्रव्यत्वन्तु नीलरूपवत्त्वात् क्रियावत्त्वाच्च प्रसिध्यति द्रव्यभिन्नानां
गुणादीनां निर्गुणक्रियत्वादिति । तदुक्तं ‘तमः खलु चलं नीलं परापर-
विभागवत् । प्रसिद्धद्रव्यवैधर्माच्च नवभ्यो भेत्तमर्हति ।’ इति भावः ।

मुनिनेत्यादि—तथाहि यदि एतन्नवातिरिक्तमपि द्रव्यं स्यात्, तदा
सर्वज्ञेन निःशेषपदार्थोपदेशप्रवृत्तेन मुनिना तदपि उपादेयत इति भावः ।

महाप्रमेत्यादि—प्रभांश्च महत्त्वञ्च स्वपरप्रकाशकत्वं, स्वप्रकाशकत्वे सति

পরপ্রকাশকত্বমিতি যাবৎ। তৈজসেন্দ্রিয়চক্ষুরবচ্ছেদে তমঃসত্ত্বানুপপত্তি-
বারণায় সত্যন্তম্। খব্ব্যোতপ্রভাবচ্ছেদে তদনুপপত্তিবারণায় বিশেষ-
দলম্। ন চ তথাপি মার্জারচক্ষুঃ। ত্বপরপ্রকাশকত্বানুপপত্তি-
তমসঃ সত্ত্বমনুপপত্তিমিতি বাচ্যম্। তত্র গোলকস্য প্রকাশাত্ তস্য চাপ্রকা-
শকত্বাত্ তদুভিন্নত্বেনাপি তৈজসো বিশেষণীয়ত্বাত্ সিদ্ধান্তসূক্তাবল্যা দিন-
করীয়ব্যবস্থানি আবশ্যকতৈজোঃভাবেনৈবোপপত্তাবিত্যস্য প্রকৃষ্টমহত্বোদুভূতা-
নভিভূতরূপবত্তেজস্বাবচ্ছিন্নাভাবেনৈবোপপত্তাবিত্যর্থঃ কৃতঃ। তত্র তৈজস্ক্রিয়াক-
সত্ত্বেপি তমসঃ প্রত্যয়াৎ মহত্বে প্রকৃষ্টত্ববিশেষণম্। চক্ষুরাদিতৈজঃসত্ত্বেপি
তত্প্রত্যয়াৎ উদুভূতৈতি রূপবিশেষণম্। সুবর্ণাদিসত্ত্বেপি তথাত্বেন অনভি-
ভূতৈতি। আলোকবত্বপি তৈজোবিশেষণাভাবমাদায় অতিপ্রসঙ্গবারণায় তাদৃশ-
তৈজস্বাবচ্ছিন্নপ্রতিযোগিতাকাভাবমেবার্থমাहुः। তত্র তু গতিঃ পূর্ব্ববদেব চিন্ত্যা।

ন চ বিনিগমনাবিরহেণ তমোরূপং দ্রব্যান্তরমঙ্কীকৃত্য তৈজ এব কিং
তদভাবো নোপেয়ত ইতি বাচ্যম্। চক্ষুঃস্পর্শসমবায়িকারণতয়া তৈজসো
দ্রব্যান্তরস্য সিদ্ধৌ তদভাবতয়ৈব তমসঃ সিद्धেঃ, অত এব আবশ্যকতৈজঃ-
সামান্যভাবস্তম ইতি নত্যাঃ। যে তু আলোকাভাবে আরোপিতং নীলং
রূপং তম ইতি বদন্তি, তেষামপি ন যুক্তঃ। পক্ষঃ নীলং তম ইতি প্রতীতি-
রুভয়োরংশয়োরেব নীলবিষয়তয়া তথারোপস্যাসম্ভবাৎ জ্ঞানগর্ভস্বরূপস্য
চাচ্যুপ্ত্বানুপপত্তেশ্চ।

উক্তপ্রতীতৈরिति নীলং তমশ্চলতীতি প্রতীতিঃ। অসমত্বাযোগাত্ তদভাববতি
তত্প্রকারকজ্ঞানত্বাসম্ভবাত্। নীলরূপবত্বেনৈতি তমসঃ পৃথিবীত্বে হেতুঃ
পৃথিবীভিন্বে নীলরূপবত্বাভাবাদিতি ভাবঃ। নীলরূপবত্বে নিরুক্ত-
প্রতীতির্অসমত্বাযোগী হেতুঃ, যত্র যদুবিষয়কপ্রতীতিঃ ন স্তমঃ, তত্র তদ্বত্বমিতি
ব্যাগ্নেঃ।

ভাষ্যতাৎপর্য

দ্রব্যাদি পদার্থের সাধর্ম্ম্য ও বৈধর্ম্ম্যহেতুক তত্ত্বজ্ঞান মোক্ষের হেতু বলা
হইয়াছে, সম্ভ্রতি দ্রব্যাদি পদার্থ কি কি তাহা বুঝাইবার জন্ত বর্ণিত হইল যে,
পৃথিবী জল তেজ বায়ু আকাশ কাল দিক্ আত্মা ও মন এই নয় প্রকার দ্রব্য ;

উহার সামান্য ও বিশেষ সংজ্ঞা উক্ত আছে। সামান্য সংজ্ঞা দ্রব্য ও বিশেষ সংজ্ঞা পৃথিবী ইত্যাদি।

এ স্থলে আশঙ্কা এই যে, কেহ কেহ অন্ধকারকে অতিরিক্ত দ্রব্য বলিয়া স্বীকার করেন, কারণ অন্ধকার এক স্থান হইতে অপব স্থানে চলিয়া যায়, অতএব উহার ক্রিয়া আছে, প্রত্যক্ষতঃ উহার কৃষ্ণ রূপ দেখা যায়, অতএব গুণও আছে এবং অন্ধকারে সংখ্যা পৃথক্ পরিমাণ সংযোগ ও বিভাগাদিবও সভ্য রহিয়াছে, কিন্তু গুণ ও ক্রিয়া কখনও দ্রব্যভিন্নে থাকিতে পারে না, এই হেতু অন্ধকারও একটা দ্রব্য। পৃথিবী হইলে তাহাতে গন্ধ, জল হইলে তাহাতে অভ্যাসের গুরুরূপ ও মাধুর্য্যস প্রভৃতি, তেজ হইলে তাহাতে ভাস্কর গুরুরূপ ও উষ্ণস্পর্শ প্রভৃতি, বায়ু হইলে তাহাতে অনুষ্ণাত্মকতা ও রূপাভাব প্রভৃতি থাকিতে হয়। এবং বায়ু অপ্রত্যক্ষ দ্রব্য, অন্ধকারের যখন প্রত্যক্ষ অনুভব সিদ্ধ, তখন কোনও রূপেই উহা বায়ু বলিয়া স্বীকার করা চলে না। আকাশ কাল দিক্ ও আত্মার স্বরূপও উহাকে বলা যায় না, কারণ আকাশাদি চতুষ্টয় বিভূ ও রূপশূন্য, অন্ধকার বিভিন্ন প্রদেশে খণ্ড খণ্ড রূপে থাকে বলিয়া উহাব মূর্ত্ততা বা পরিচ্ছিন্নপরিমাণ প্রত্যক্ষসিদ্ধ হইয়া থাকে এবং নীল রূপের আশ্রয় বলিয়াই উহার প্রতীতি হয়। মন নীলরূপ ও পরমাণুপরিমাণ, উহা কখনও চক্ষুরিন্দ্রিয়ের গ্রাহ্য হইতে পারে না। অন্ধকার কিন্তু চক্ষুরিন্দ্রিয়ের বিষয় বলিয়া সকলেব নিকটই সিদ্ধ, অতএব উহা মন বলিয়াও স্বীকার করা অসম্ভব, এই জন্তই উহাকে অতিরিক্ত দশম দ্রব্য বলিতে হইবে। অথচ কণাদ ঋষি ও প্রশস্তপাদাচার্য্য কেবল নয় প্রকারই দ্রব্য বলিয়া দশম দ্রব্য স্বীকার করেন নাই, ইহার সমাধান কি? এস্থলে এই বলিতে হইবে যে, অন্ধকার অতিরিক্ত দ্রব্য নহে, উহা মহাপ্রভার অভাব মাত্র। উক্ত অভাব পদার্থে নীলরূপ ও চলন ক্রিয়ার আরোপ হইয়া থাকে। অভাব পদার্থ যে বৈশেষিক মতে অসিদ্ধ নহে, তাহা পূর্বেই ব্যক্ত করা হইয়াছে। উষ্ণস্পর্শের সমবায়িকারণরূপে প্রথমতঃ তেজের সিদ্ধি হইলে তাহার অভাব বলিয়া অন্ধকারেব স্বরূপনির্ণয়ে বিনিগমন বা একপক্ষপাতিনী যুক্তিরও অসম্ভাব নাই। তাহা না হইলে যেমন অন্ধকারকে তেজোদ্রব্যেব অভাব বলা হয়, ঐ রূপ তেজকেও অন্ধকার দ্রব্যেব অভাব বলা যাইত ইত্যাদি। এই জন্তই মূনি নব দ্রব্যেব অতিরিক্ত কোনও দ্রব্যের সংজ্ঞা করেন নাই।

प्रशस्तपादभाष्यम्

गुणा (१) रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्व-
संयोगविभागपरत्वापरत्वबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्ना-
श्चेति कण्ठोक्ताः सप्तदश । चशब्दसमुच्चिताश्च गुरुत्व-
द्रवत्वस्नेहसंस्कारादृष्टशब्दाः सप्तैवेत्येवं चतुर्विंशति-
गुणाः ।

[रूपरसगन्धस्पर्शाः संख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ
परत्वापरत्वे बुद्ध्यः सुखदुःखे इच्छाद्वेषौ प्रयत्नाश्च गुणाः १ अ—१ चा—६
सूत्रमालम्बनम् ।]

जगदीशसूक्तिः

गुणाः कतिविधा इत्यत्रोत्तरं गुणा इत्यादि । गुणाः सप्तदश
रूपरसाद्याः कण्ठोक्ताः स्वयमेव मुनिना (२) रूपत्वरसत्वाद्वान्तर-
धर्मेण विभक्ताः रूपरसगन्धस्पर्शाः संख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोग-
विभागौ परत्वापरत्वबुद्ध्यः सुखदुःखे इच्छाद्वेषौ प्रयत्नाश्च गुणा इति
सूत्रेण सप्तदशानां स्वयमेव कणादैर्विभजनादिति भावः । गुरुत्वादे-
रविभजनात् मुन्युक्तविभागस्य न्यूनत्वमपाकर्तुमाह (३) चशब्देति ।
प्रयत्नाश्च गुणा इत्युक्तसूत्रस्थ-चशब्दसमुच्चिताश्चेत्यर्थः ।

अत्र (४) अनुगतस्य अदृष्टत्वस्य मिथ्याज्ञानवासनादिजन्यताव-
च्छेदकतया सिद्धस्य सत्त्वेऽपि अदृष्टपदं धर्मत्वाधर्मत्वाभ्यामेव विभिन्न-

(१) गुणाश्च (ख) पुस्तके ।

(२) स्वयमेव मुनिनेति पाठः (ख) पुस्तके ।

(३) न्यूनत्वमपाकर्तुमाह (ख) पुस्तके ।

(४) तत्रेति (ख) पुस्तके ।

रूपाभ्यां धर्माधर्म-तात्पर्यकम् अतो न गुरुत्वादेः समत्वविरोधः, गुणत्व-
साक्षाद्व्याप्यजातिभिर्गुणानां (१) विभाज्यत्वनियमे प्रमाणाभावात्,
अन्यथा वेगस्थितिस्थापकभावनासु अनुगतसंस्कारत्वजातेर्निष्प्रमाण-
कत्वात् वेगत्वादिभिरेव गुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिभिविभजने गुणानां
षड्विंशतित्वापत्तेः । इत्येवमिति कण्ठोक्तैः (२) समदशभिश्चशब्द- (३)
समुच्चितानां समानां मिलनेनेत्यर्थः ।

सूक्तिदीपिका

रूपादिचतुर्विंशतिगुणसाधारणं गुणत्वं नाम सामान्यं, तदेव च गुण-
शब्दोद्देशिप्रतीतिविषया लक्षणं गुणानां, तेन तद्वर्मावान्तरधर्मप्रकारक-
ज्ञानगोचरैर्द्धां प्रति तद्वर्माज्ञानस्य कारणतया प्रकृते गुणत्वरूपसामान्य-
धर्मज्ञानमन्तरेण विशेषजिज्ञासाया असम्भवेन विभागानुपपत्तिदोषो
निरस्तः । एवं द्रव्यादिविभागोऽप्युपपादयितव्य इत्यवधेयम् । सकलगुण-
साधारणगुणत्वजातिसिद्धिश्च लैङ्गिकी, तत्प्रयोगप्रकारो यथा, द्रव्यकर्मभिन्न-
सामान्यवद्वृत्तिकारणता, किञ्चिद्वर्मावच्छिन्ना कारणतात्वात् दण्डादिनिष्ठघट-
कारणतावत् इति धर्मस्य जातित्वे लाघवमिति लाघवज्ञानसहकाराच्च तस्य
जातित्वमायातमिति भावः ।

रूपत्वेत्यादि—रूपत्वरसत्वादिरूपगुणत्वव्याप्यधर्मैवेत्यर्थः । न्यूनत्वमिति
तदकथनज्ञानज्ञाप्यतदज्ञानवत्पुरुषोच्चरितत्वम् इत्यर्थः । तथाहि सुनिना
कणादेन चशब्दप्रयोगादेव शेषाणां समानां विनिर्देशाच्च न्यूनत्वमिति भावः ।

मिथ्याज्ञानेत्यादि—अत्र आदिपदेन कर्मादीनामुपग्रहः । तथाहि
मिथ्याज्ञानवासनात्वेन अदृष्टत्वेन कर्मत्वेन अदृष्टत्वेन च क्लृप्तकार्यकारणभावे
अदृष्टत्वस्य जन्यतावच्छेदकता सिद्ध्यति । तथाहि मिथ्याज्ञानवासनादिनिरू-

(१) जात्यैव गुणानां विभागात् नियमे (ख) पुस्तके ।

(२) कण्ठोक्तेति (क) पुस्तके ।

(३) चकारेति (ख) (ग) पुस्तकयोः । संहति (ग) पुस्तके अधिकम् ।

পিতা অদৃষ্টত্বজনিত্যতা কিঞ্চিৎস্মাবচ্ছিন্না কাৰ্য্যেতাৎবাৎ তস্য ধৰ্ম্মস্য জাতিত্বে
লাঘবমিতি লাঘবজ্ঞানসহকারেণ চ তস্য জাতিত্বমায়াতি । পরে তু নিরুক্ত-
কাৰ্য্যকারণभावे प्रमाणविरहेण नादृष्टत्वस्य जातित्वसिद्धिः, अत एव
किरणावल्याम् 'नत्वदृष्टत्वं नाम सामान्यमस्ति, काय्यकारणलक्षणानां
तद्व्यवस्थापकानामभावा'दित्युदयनाचार्याः प्राहुः ।

गुणत्वसाक्षाद्व्याप्येति—गुणत्वव्याप्याप्यत्वत्वे सति गुणत्वव्याप्यत्वं
तदर्थः । वेगत्वादिभिरेवेति—इदञ्च सत्यन्तदलघटकीभूतस्य प्रथमव्याप्यत्वस्य
समवायसम्बन्धावच्छिन्नत्वमभिप्रेत्य, अन्यथा संस्कारत्वस्यापि गुणत्वव्याप्यतया
तद्व्याप्यवेगत्वादेः गुणत्वसाक्षाद्व्याप्यत्वं जगदौशोक्तमनुपपन्नं स्यादिति ।
गुणत्वव्याप्यजात्यव्याप्यत्वं वा सत्यन्तदले प्रवेश्यम्, अतो न क्षतिः ।

निष्प्रमाणकत्वादिति—अदृष्टत्वजाताविव काय्यकारणभावलक्षणमूल-
कानुमानादिरूपप्रमाणशून्यत्वादित्यर्थः । प्रत्यक्षस्य तु सुतरामसम्भवोऽयोग्य-
त्वात् । शब्दादीनामपि पृथक्प्रमाणत्वानभ्यपगमाच्च ।

तद्व्याप्यं निष्कर्षी यथा, अदृष्टत्वस्य निरुक्तरौत्या जातित्वेऽपि गुणत्व-
साक्षाद्व्याप्यजातिभिरेव गुणानां विभागनियमाभावेन धर्म्यत्वाधर्म्यत्वा-
भ्यामपि विभागस्य निर्दोषतया संस्कारत्वस्य वेगादित्थितयानुगतजातित्व-
विरहेऽपि तेन रूपेण वेगादीनां विभागेनैव च न सुव्यभिचेत-नवान्निरुक्तचतु-
र्विधसंख्याकत्वस्य गुणेषु वराघात इति ।

ভাষ্যতাৎপর্য্য

কণাদ শূনি নিজ স্বত্রে রূপ, বস, গন্ধ, স্পর্শ, সংখ্যা, পৰিমাণ, পৃথক্‌ত্ব, সংযোগ,
বিভাগ, পরত্ব, অপরত্ব, বুদ্ধি, স্মৃতি, হ্রঃখ, ইচ্ছা, ঘেব ও প্রবৃত্ত, এই সপ্তদশটি পদা-
র্থকে নামতঃ গুণ বলিয়া উল্লেখ করিয়াছেন এবং 'প্রবৃত্তাশ্চ' এই চ শব্দ দ্বারা গুরুত্ব
দ্রবত্ব, স্নেহ, সংস্কার, অদৃষ্ট, অর্থাৎ ধর্ম ও অধর্ম, এবং শব্দ, এই সাতটি গুণ বলিয়া
প্রতিপাদন করিয়া সমষ্টিতে চতুর্বিংশতি গুণ বলিয়াছেন । প্রকৃত স্থলে অদৃষ্টপদে
ধর্ম ও অধর্ম । উক্ত ধর্ম ও অধর্মরূপে বিবিধ অদৃষ্ট না হইলে প্রাচীনসম্মত
গুণের চতুর্বিংশতি সংখ্যা পূরণ হয় না । অদৃষ্টত্বের জাতিত্বমতে অদৃষ্টত্ব গুণত্ব

সাক্ষাদ্বাণ্য জাতি হইলেও গুণসাক্ষাদ্বাণ্য জাতি দ্বারা এই গুণের বিভাগ করিতে হইবে একপ যুক্তি তর্কাদি না থাকায় ধর্ম্মই ও অধর্ম্মইরূপে অদৃষ্টেব বিভাগ দোষাবহ নহে, তাহা না হইলে বেগাদি ত্রিবিধ সংস্কারে সংস্কারত্ব অনুগত জাতি না থাকায় বেগত্ব পঙ্কতি ধর্ম্মত্বই গুণসাক্ষাদ্বাণ্য জাতি হয়, অতএব তদ্রূপে বিভাগ কবিলে গুণ বড় বিংশতিসংখ্যক হইয়া পড়ে। ইত্যাদি।

প্রশস্তিপাদমাখ্যম্

উত্চেপণাপচেপণাকুচ্ছনপ্রসারণগমনানি পশ্চৈব
কর্ম্মাণি । গমনগ্রহণাৎ ভ্রমণরেচনস্যন্দনোদ্ধ-
জ্বলনতিথ্যক্পতননমনোন্নমনাদয়ো গমনविशेषा
एव, न तु जात्यन्तराणि ।

[উত্চেপণমপচেপণমাকুচ্ছনং প্রসারণং গমনমিতি কর্ম্মাণি । ১ অ—
১ আ—৩ সূত্রমালম্বনম্] ।

জগদোশসূক্তি:

কর্ম্মাণি কতিবিধানীত্যত্র উত্তরয়তি উত্চেপণেত্যাदिना । ननु
भ्रमणादेरपि कर्म্মान्तरस्य सत्त्वात् पश्चैवेति विभागो व्याहत इत्यत
आह गमनग्रहणादिति । न तु जात्यन्तराणीति न तु गमनावृत्ति-
जातिमन्तीत्यर्थः ।

সূক্তিদীপিকা

বলতীত্যনুগতপ্রতীতিসিদ্ধা হি কর্ম্মত্বজাতি: সকলকর্ম্মসাধারণী ।
এবমুত্চেপণত্বাদিজাতিরপি তদ্ব্যাপ্যা ।

গমনগ্রহণাদিতি—ননু ভ্রমণাদীনাং গমনविशेषत्वेन গমনপদেন লামবত্
উত্চেপণাদীনামপি গতিविशेषतया গমনपदेनैव লামবত্বে কথমুত্চেপ-

यादीनां पृथगुपादानं सङ्गच्छत इति चेन्न उत्क्षेपणादया हि न गतिविशेषाः, किन्तु गतिविशेषानुकूलव्यापारविशेषा एव ; तथाहि लोष्टुसत्क्षिपतौत्यादौ ऊर्ध्वदेशसंयोगानुकूलव्यापारानुकूलचेतनव्यापारादय उत्क्षिपत्यादेरर्थाः, गतिस्तु संयोगविशेषानुकूलव्यापारविशेषरूपा । भ्रमणादयोऽपि तत्स्वरूपा एवेति भ्रमणादीनां ततो लाभेऽपि नोत्क्षेपणादेस्ततः संग्रह इति नोत्क्षेपणादीनां पृथगुपादानं दृश्यतीति भावः । तदुक्तं कारिकावलौक्याख्याने रामरुद्रोये—‘उत्क्षिपतीति व्यवहारो हि चेतनेष्वेवानुभूयते, नत्वचेतने लोष्टादौ, तस्मात् लोष्टादिनिष्ठगत्यनुकूलचेतनव्यापार एव उत्पूर्व-क्षिपधातोरर्थः’ इति ।

केचित्तु ऊर्ध्वं गच्छति अधोगच्छतीत्यादिप्रतौत्या उत्क्षेपणादौ गमनत्वस्य आनुभविकत्वेऽपि स्वतन्त्रेच्छस्य सुनेः पर्यनुयोगानर्हतया उत्क्षेपणादीनां गमनात् पृथगुपादानं नासम्भसम् । तदुक्तं सिद्धान्तमुक्तावलौक्याख्याने दिनकरोये—‘स्वतन्त्रेच्छस्य सुनेर्नियोगपर्यनुयोगानर्हत्वादिति’ वदन्ति ।

उत्क्षेपणत्वापक्षेपणत्वयैविषमक्षेपणत्वव्याप्यतया उत्क्षेपणापक्षेपण-पदाभ्यां विषमक्षेपणस्य कर्मत्वोपपत्तावपि समक्षेपणस्य कर्मत्वोपपत्ति-श्रित्या ।

तदेतेषां कर्मणां विहितयागज्ञानदानादिषु धर्मानुकूलप्रयत्नवदाल्ल-संयोगजन्यत्वं निषिद्धदेशगमनहिंसाकलञ्जभक्षणादिषु च अधर्मानुकूलप्रयत्न-वदाल्लसंयोगजन्यत्वमव्यवसेयमिति वैशेषिकसूत्रोपस्कारकारा व्याचक्षते ।

ननु गमनस्य कर्मपर्यायतया कर्मसामान्येष्वेव गच्छतीति प्रयोगस्य दृष्टत्वेन कर्मवृत्तिजातिमात्रैरेव गमनत्वस्य विरोधाभावात् कथं सामान्य-धर्मावच्छिन्नानां परस्परविरुद्धतद्व्याप्यधर्मप्रकारेण धर्मप्रतिपादनरूपो विभागः प्रकृते सङ्गच्छते उत्क्षेपणत्वादीनां चतसृणामेव जातीनां परस्पर-विरुद्धतया चतुर्थैव विभागस्य सम्भवादिति चेन्न विभिन्नबुद्धिव्यपदेशभाजम् भ्रमणरेचनादीनामेकेन शब्देन संग्रहार्थमेव गमनस्य पृथगभिधानात् । अथवा गमनत्वमिदं न कर्मत्वव्यापिका जातिः, किन्तु कर्मत्वव्याप्या पञ्चमौ जातिः, सा च न कर्मसामान्यवृत्तिः, परं उत्क्षेपणादिवतुष्टयभिन्नवृत्तिरेव, अतो नोक्तदोषः । यश्च कर्मसामान्य एव गच्छतीति व्यवहारः, स तु गौण एव,

ভ্রমণাদিষ্বেব তত্‌প্রয়োগস্য সুখ্যত্বাৎ । নিষ্ক্ৰমণ্যত্বপ্রবেশনত্বাদিকন্তু পরস্পরং
সাঙ্খ্য্যর্থাৎ জাতিরिति ।

অত এব নিষ্ক্ৰমণ্যত্বপ্রবেশনত্বাদিকা তু ন জাতিঃ, একস্মিন্‌নেব কর্ম্মণি
গৃহাদ্‌ গৃহান্তরং গচ্ছতি পুরুষে কস্যচিদ্‌ দ্রুঘুঃ প্রবিশতীতি প্রত্যয়ঃ, কস্যচিৎ
নিষ্ক্ৰামতীতি, তত্র জাতিসঙ্করঃ স্যাৎ । তথা ভ্রমণাদিরেক্স্যা জলপ্রণাল্যা
নিষ্ক্ৰম্যাপরাং প্রবিশতি নিষ্ক্ৰামতি প্রবিশতীতি প্রত্যয়দ্বয়দর্শনাদুপাধিসামান্য-
শ্বেতদৃষ্টব্যবসেয়মিতি শঙ্করমিশ্রাঃ প্রবদন্তি ।

‘আকুশ্চনং নাম সত্‌স্বেব অবয়বানামারম্ভকসংযোগেষু পরস্পরমবয়বা-
নামনারম্ভকসংযোগোত্পাদকং বস্মাদবয়বিকৌটিল্যোত্পাদকং কর্ম্ম, যতো
भवति सङ्गुचति पद्मं सङ्गुचति वस्त्रं सङ्गुचति चर्म’ इति प्रत्ययः । एवमवयवानां
पूर्वात्‌पदानारम্भकसंयोगविनाशकं কর্ম্ম प्रसारणं, यतो भवति प्रसरति
वस्त्रं प्रसरति चर्मं प्रविकसति पद्ममित्यादिप्रत्ययः’ इति वैशेषिकसूत्रोपস্থारे
शङ्करमिश्रः प्राहुः ।

तिर्य्यक्‌पतनेति मूलं वक्रगमनार्थकं, न तु गुरुत्वजन्यतावच्छेदकपतनत्व-
जात्यवच्छिन्नपरं नमनपदेनैव तद्भावात्‌ नमनोचमनशब्दयोः प्रकृते अधोगमनो-
र्द्धगमनार्थकत्वादिति ध्येयम् ।

सर्व्वत्रैव কর্ম্মसु गच्छतीति व्यवहारनियामको गौणसुखसाधारणो
धर्म্মस्तु स्वाश्रयसंयोगविभागासमवायिकारणत्वमेव । तमेव धर्म্মमुपादाय
तुल्यतया सुखे गोणे च गमने गमनत्वव्यवहार इति समासः ।

ভাষ্যতাৎপর্য্য

চলনপ্রতীতিতে যে কর্ম্মব্রজাতি প্রত্যক্ষত উপলব্ধ হয়, উহাই কর্ম্মের সামান্ত্র
লক্ষণ । কেহ কেহ বলেন যে, সংযোগভিন্ন ইহা যে সংযোগের অসমবায়ি কারণ
হয়, তাহাকে কর্ম্ম কহে । এ স্থলে বৃত্তিতে ইহা যে এই যে, সংযোগের অসমবায়ি
কারণ কোনও স্থানে কর্ম্ম ও কোনও স্থানে সংযোগ ইহা থাকে, অত্ৰ কোনও
পদার্থ সংযোগের অসমবায়ি কারণ হয় না ; অতএব সংযোগকে বাদ দিয়া সংযোগের
অসমবায়ি কারণ বলিতে একমাত্র কর্ম্মকেই পাওয়া যাইবে । বস্তুতঃ কর্ম্মব্রজাতিরূপ

লঘুধর্ম্যেব কক্ষলক্ষণস্য সম্ভবসত্ত্বে উক্ত গুরুতর লক্ষণ করা আশা নহে ; এই জ্ঞান পূর্বকল্পই উত্তম ।

উক্ত কক্ষ উৎক্ষেপণ অপক্ষেপণ আকৃষ্টন প্রসারণ গমন এই পাঁচ প্রকাৰ । ভ্রমণ রেচন স্তম্ভন উর্দ্ধজলন বক্রগমন নমন ও উন্নমন এই পঞ্চপদার্থ গতিবিশেষ বলিয়া গমন পদদ্বারাই উহাব লাভ হওয়ায় আর উহা অতিরিক্তরূপে নির্দেশ করা হয় নাই ।

এখন আশঙ্কা হয় এই যে, যেমন ভ্রমণ রেচন প্রভৃতি পদার্থ গতিবিশেষ বলিয়া উহার পৃথকরূপে নির্দেশ করা হয় নাই, ঐরূপ উৎক্ষেপণাদিও উর্দ্ধগতি প্রভৃতি-স্বরূপ বলিয়া তাহার পৃথক্ নির্দেশ অসম্ভব হয়, তাহার উত্তর এই যে, উৎক্ষেপণাদি গতিবিশেষ নহে, কিন্তু গতির অনুকূলব্যাপারবিশেষ । যেমন 'লোষ্ট্রমুক্তিপতি' এই স্থলে যে লোষ্ট্রেব উর্দ্ধে গতি হইতেছে, উহাই গতিব আশ্রয় এবং সেই গতির অনুকূলব্যাপার হস্তচালনাদি চেষ্টনে বহিয়াছে ; উক্ত চেষ্টনব্যাপারই উৎক্ষেপণ ; উর্দ্ধে গতিমাত্র নহে । এইরূপ অপক্ষেপণ অধঃসংযোগানুকূলব্যাপারানুকূলব্যাপার । আকৃষ্টন প্রস্থতবস্তুর সঙ্কোচসাধন, উহাও সংযোগবিশেষানুকূলব্যাপারানুকূলব্যাপার । প্রসারণ সঙ্কুচিতবস্তুর প্রসারসাধন অর্থাৎ সংযোগবিশেষানুকূলব্যাপারানুকূলব্যাপার । কাজেই ঐ সকল পদার্থ গমনপদে লাভ করা যায় না বলিয়াই উহার পৃথক্ উপাদান করা হইয়াছে ।

কেহ কেহ বলেন যে উৎক্ষেপণ প্রভৃতি উর্দ্ধগমনাদিভিন্ন আব অতিরিক্ত কিছুই নহে, অতএব উহা গমনপদে লাভ করা বাইলেও মুনিগণ স্বতন্ত্রেচ্ছাপ্রণোদিত হইয়া বিভাগাদি করিয়া থাকেন, তাহাদের কথাব উপর তদ্বিষয়ে প্রশ্ন অসম্ভব । ইহা উত্তম উত্তর নহে. বাস্তবিক অনুভবসিদ্ধ বস্তুদ্বাবা নিষ্পাদিত পূর্ববর্তী উত্তরই সমীচীন ।

প্রশ্নস্বপাদভাষ্যম্

সামান্যং দ্বিবিধং পরমপরচ্ছেতি । তच्च অনুবৃत्ति-
প্রত্যয়कारणम् । तत्र परं सत्ता महाविषयत्वात्, सा

च अनुवृत्तेरेव हेतुत्वात् सामान्यमेव । द्रव्यत्वाद्यपर-
मल्पविषयत्वात् । तच्च व्यावृत्तेरपि हेतुत्वात् सामान्यं
सत् विशेषाख्यामपि लभते ।

[सामान्यं विशेष इति बुद्धपेक्षम्—१ अ—२ आ—३ सू । भावो-
ऽनुवृत्तेरेव हेतुत्वात् सामान्यमेव—१ अ—२ आ—३ सू । द्रव्यत्वं गुणत्वं
कर्म्मत्वञ्च सामान्यानि विशेषाश्च—१ अ—२ आ—५ सूताणि आलम्बनानि ।]

जगदौशसूक्तिः

सामान्यं कतिविधमित्यत्रोत्तरयति सामान्यमिति । द्विविधे (१)
दर्शयति परमपरश्चेति (२) ननु व्यक्तिभिन्नस्य सामान्यस्य अलोकत्वात्
तद्विभागोऽनुपपन्न इत्यत आह तच्चेति । अनुगतप्रत्ययोऽनुगतबुद्धिः
कारणं युक्तिर्यत्र (३) तादृशम् । तथाच व्यक्तिभिर्नानाधर्मिकानुगतबुद्ध-
सम्भवात् तन्निर्वाहकमवश्यं सामान्यमुपेयम् । यद्वा (४) ननु
लक्षणतः सामान्यरूपेणावगतस्यैव विशेषतो विभागौचित्यात् प्रथमतः
सामान्यस्य विभागोऽनुचित इत्यत आह तच्चेति । अनुवृत्तिप्रत्यय-
कारणं (५) नानाधर्मिण्येकप्रकारकप्रमाप्रकारौभूतो धर्मः (६) सामान्य-
मिति तदर्थः ।

प्रकारत्वञ्च समवायेन ग्राह्यम्, अतोऽभावत्वादेरखण्डत्वेऽपि न
तत्रातिव्याप्तिः । अभावत्वादिकमपि सामान्यमेव । जातित्वं पुनस्तस्य

(१) द्विविधं (ख) पुस्तके ।

(२) परमपरमिति (ख) पुस्तके ।

(३) तत्कारणं शक्तिर्यत्र (ख) पुस्तके ।

(४) यद्वेति पाठः (ख) पुस्तके नास्ति ।

(५) अनुवृत्तिप्रत्ययकारणम् इति पाठः (ख) पुस्तके नास्ति ।

(६) यो धर्मः सः इति (ख) पुस्तके पाठः ।

नास्ति समवेतसामान्यस्यैव जातित्वादित्यपि केचित् (७) । तत्र परापरसामान्ययोर्मध्ये । महेति-महान् सकलसामान्याश्रयः विषय आश्रयो यस्य तत्त्वादित्यर्थः ।

ननु द्रव्यत्वादिरिव सत्तापि सामान्यविशेषतया (८) कथं न व्यव-
क्रियत इत्यत आह सा चेति । सा सत्ता अनुवृत्तेरनुगतबुद्धरेव हेतु-
त्वात् सामान्यमेव सामान्यपदाभिलष्यमानैव, न तु सामान्यविशेषपदा-
भिलष्यमाना । स्वानाश्रयसामान्यवद्व्यावृत्तत्वधीजनकस्य (९) सामा-
न्यविशेषत्वादिति सम्प्रदायः ।

वस्तुतो ननु (१०) घटः सन्नित्यादिप्रतीतिवर्त्तमानत्व (११) रूप-
सत्तावगाहित्वेनेवोपपत्तेः सत्तारूप (१२) सामान्ये प्रमाणाभाव इत्यत
आह सा चेति । अनुवृत्तेरिति भावो भूतो वर्त्तमानश्च सर्व्व एव घटः
सन्, न तु सदस्य (१३) इत्याकारकानुगतप्रतीतिवर्त्तुत्वात् नियामक-
त्वात् सामान्यमेव, (१४) न तु वर्त्तमानत्वरूपा भाविन्यतीते वा
वर्त्तमानत्ववाधेन तादृशप्रतीतिभ्रमत्वापातादिति तु नव्याः ।

द्रव्यत्वादिति—सामान्यमित्यनुषज्यते । अल्पेति—अल्पः विषयः
आश्रयो यस्य तत्त्वात् सामान्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगिसामान्यत्वादिति
यावत् ।

ननु द्रव्यत्वं जातिविशेष इत्यादिकः कथं व्यवहारः सामान्यत्व-

-
- (७) कश्चित् इति (ख) पुस्तके ।
 (८) विशेषात्मतया इति (ख) पुस्तके ।
 (९) स्वानाश्रयसामान्यवद्व्यावृत्तत्वधीजनकेति (ख) पुस्तके ।
 (१०) ननु इति पाठः (ख) पुस्तके नास्ति ।
 (११) वर्त्तमानत्वादि इति (ख) पुस्तके ।
 (१२) सत्तारूपेति (ख) पुस्तके ।
 (१३) असन् इति (ख) पुस्तके ।
 (१४) सामान्यवत्त्वादिति (ख) पुस्तके ।

विशेषत्वयोर्मिथोविरोधादत आह तच्चेति । तत् द्रव्यत्वादि । (१५)
व्यावृत्तेः स्वानाश्रयसामान्यवद्द्रव्यावृत्तत्वबुद्धेः हेतुत्वात् जनकत्वात् ।
विशेषाख्यां विशेषमञ्ज्ञां लभते, न तु नित्यद्रव्यवृत्त्यन्यविशेषत्व-
मित्यर्थः ।

सूक्तिदीपिका

सामान्यमिति—समानानां भावः स्वाभाविकोऽनागन्तुको वद्भूतानां धर्मः
सामान्यमिति किरणावली । अत्र धर्मत्वं वृत्तित्वं, तच्च समवायसम्बन्धा-
वच्छिन्नमिति नित्यत्वे सति अनेकसमवेतत्वं जातित्वमिति लक्षणं परिप्राप्तं
भवति । अत एव शङ्करमिश्रा अपि ‘नित्यमनेकव्यक्तिवृत्ति सामान्यं नित्यत्वे
सति स्वाश्रयान्योन्याभावसमानाधिकरणं वा ।’ इति प्राहुरपस्तारैः ।
संयोगविभागयोरनेकसमवेतत्वसत्त्वादतिव्याप्तिवाग्ण्याय सत्यन्तम् ध्वंसा-
प्रतियोगित्वे सति प्रागभावाप्रतियोगित्वसमानाधिकरणाधिक्यम् । वस्तुतस्तु
प्रकृतलक्षणे नित्यत्वं ध्वंसाप्रतियोगित्वं प्रागभावाप्रतियोगित्वं वा वाच्यम्
विशेषणान्तरनिवार्यप्रागभावध्वंसान्यतरातिव्याप्तेः समवेतत्वदलेनैव वारयितुं
शक्यत्वात् । नित्यत्वे सति समवेतत्वं गगनपरिमाणादौनामप्यस्ति अतोऽने-
केति । नित्यत्वे सति अनेकवृत्तित्वं घटात्यन्ताभावादौनामप्यस्ति अतः
वृत्तित्वसामान्यं विहाय समवेतत्वमिति । ननु अनेकत्वं एकभिन्नत्वं तच्च
द्रव्यादावसम्भवि एकत्वस्य तत्र सर्वत्र सत्त्वादिति चेन्न अनेकपदेन समवेतत्वे
भेदविशिष्टत्वस्य विवक्षितत्वात् । वैशिष्ट्यञ्च स्वानुयोगिनिरूपितत्व-स्वप्रति-
योगिनिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन । अनेकवृत्तित्वञ्च स्वाश्रयान्योन्याभावसामा-
नाधिकरण्यमिति किरणावलीप्रकाशे वर्द्धमानोपाध्यायाः ।

अनुवृत्तिप्रत्ययकारणमिति—तथाहि ननुनुगतं धर्ममन्तरेण विभिन्न-
व्यक्तीनामनुगतप्रतीतिः सम्भव इत्यनुगतप्रतीतिरेव सामान्यसाधिकेति भावः ।
न च लवणघोटकादिनानाविभिन्नजातीयानामपि सैन्धवादिशब्दवाच्यत्वेनैव
तत्र तत्र घटादिशब्दवाच्यत्वेनैव अनुगतप्रतीतिरास्तामिति किं वा तदर्थं

सामान्याङ्गीकारेणेति वाच्यम् वाच्यतावच्छेदकतया सुतरानैव जातेरभ्युप-
गन्तव्यत्वात् अनधिगतशब्दशक्तीनामपि सञ्चवट गोचर तुल्याकारप्रतीति-
दर्शनाच्चेत्यादिकमूहम् ।

परमपरश्चेतीति—परत्वमधिकदेशवृत्तित्वं व्यापकत्वमिति यावत् । तच्च
यदपेक्षया परत्वं स्वभिन्नत्वे सति तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वम् । स्वस्मिन्
स्वापेक्षया परत्ववारणाय स्वभिन्नत्वे सतीति सत्यन्तम् । अधिकदेशवृत्तित्व-
मिति यथाश्रुतार्थस्मरणे तु स्वव्यभिचारित्वे सति व्यापकत्वमिति वाच्यम् ;
तेन स्वस्य स्वव्यभिचारित्वाभावात् नातिप्रसङ्गः । ईदृशार्थानुसरणे तु ‘एक-
व्यक्तिसमावेशे सती’ति किरणावलीसूचितं सामानाधिकरण्यविशेषणमप्यनु-
पादेयम्, विरुद्धजात्योन्यूनातिरिक्तवृत्तित्वस्थल एव अतिप्रसङ्गवारणाय तदुपा-
दानस्य कर्तव्यतया प्रकृतव्यापकत्वविरहादेव तद्वारणस्य शक्यसाधनत्वात् ।
अपरत्वमल्पदेशवृत्तित्वं व्याप्यत्वमिति यावत् । तच्च स्वभिन्नत्वे सति स्वाभाव-
वदवृत्तित्वम् । स्वस्मिन् स्वापेक्षया अपरत्ववारणाय सत्यन्तम् । अल्पदेश-
वृत्तित्वमिति यथाश्रुतार्थरक्षापक्षपातिनस्तु स्वाधिकरणवृत्तित्वे सति स्वाधि-
करणवृत्त्यभावप्रतियोगित्वमित्यर्थमाहुः । विरुद्धजात्योरन्योन्यं परत्वापरत्व-
वारणाय सत्यन्तम् । अत एव किरणावल्यामुदयनाचार्याः ‘परं व्यापकमपरं
व्याप्यमित्यर्थं’ इत्याहुः ।

लक्षणात् इत्यादि—एतच्च तद्वन्मावान्तरधर्मप्रकारकज्ञानगोचरेच्छारूप-
जिज्ञासायां लक्षणतस्तद्वन्मप्रत्ययस्य हेतुतामभ्युपगम्य । अत एव सव्यभि-
चारादौ ‘लक्षणतः सामान्यमप्रतीतवतो विशेषजिज्ञासानुदया’दित्यादि-
ग्रन्थोक्तिरुपलभ्यते ।

फलानुसन्धानेन प्राञ्चः षट् जातिवाधकान् कल्पयन्ति,—यथा—

“व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं सङ्करोऽथानवस्थितिः ।

रूपहानिरसम्बन्धो जातिवाधकसङ्ग्रहः ।” इति ।

अत एव किरणावल्यां—‘नैकव्यक्तिकं सामान्यमस्तीति आकाशादौ
वक्ष्यते । नान्यूनानतिरिक्तव्यक्तिकमिति’ इत्यादि श्रीमदुदयनाचार्याः
प्राहुः । अस्य विशेषतो विस्तरस्तु अस्मत्कृतजातिवाधकविचारप्रकरणे
समनुसन्धेयः, अत्र ग्रन्थगौरवभयादेव तस्य नोपादानमिति । संक्षेपतस्तु

व्यक्तेरभेदः स्वाश्रयैकमात्रव्यक्तिकत्वं ; तच्च गगनत्वादेर्जातित्वे बाधकम् । तुल्यत्वं तुल्यव्यक्तिवृत्तिकत्वं स्वभिन्नजातिसमनियतत्वमिति यावत् । तच्च घटत्वकलशत्वयोर्भूयोरजातित्ववाधकम् । तथाहि तयोरेकतरमेव सामान्यं न तु द्वयमिति भावः । सांकर्यं परस्परभावसामानाधिकरण्ये सति सामानाधिकरण्यं, तच्च भूतत्वमूर्तत्वादीनां परस्परं जातित्ववाधकम् । अनवस्थितिरजवस्था, सा च जातीनां जातिमत्त्वे बाधिका । रूपहानिः स्वतोव्यावर्तकत्वादिरूपलक्षणहानिः विशेषाणां जातिमत्त्वे बाधिका । तथाहि सामान्याश्रयस्य सामान्यरूपेणैव व्यावर्तकताया नियमात् विशेषाणां जातिमत्त्वे न स्वतोव्यावर्तकत्वसम्भव इति भावः । असम्बन्धस्तु समवायाभावः । स च समवायादीनां जातित्ववाधक इति । समवायेनेति—तृतीयार्थोऽवच्छिन्नत्वं ; तच्च प्रकारतानिरूपकत्वरूपप्रकारकत्वैकदेशप्रकारतान्वयि, तेन समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताकमित्यर्थः ।

न तत्रातिव्याप्तिरिति—अभावत्वप्रकारकाभावविशेष्यकप्रमाप्रकारतायाः स्वरूपसम्बन्धेनैव प्रमानिरूपिततया समवायसम्बन्धावच्छिन्नत्वविरहात् । प्रमापदस्यापि समवायसम्बन्धेन अभावत्वप्रकारकभ्रममादाय व्यावृत्तिर्वीथ्या । एकगगनधर्मीकगगनपरिमाणादिप्रकारकप्रमाप्रकारौभूतगगनपरिमाणाद्यतिप्रसङ्गवारणाय धर्मीशे नानिति । नानाधर्मीकनानाप्रकारकसमूहालम्बनमुपादाय तथैवातिप्रसङ्गवारणाय प्रकारांशे एकेति । भेदविशिष्टविशेष्यतानिरूपितभेदविशिष्टान्यप्रमीयसमवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारत्वाश्रयो धर्मी इति निष्कृष्टार्थः । वैशिष्ट्यञ्च स्वप्रतियोगिवृत्तित्व-स्वानुयोगिवृत्तित्वैतदुभयसम्बन्धेन ।

सकलेति—साकल्यम् आश्रये विशेषणम्, नतु सामान्ये, यावतां सामान्यानामेकस्याश्रयस्याप्रसिद्धेः ।

स्वानाश्रयेत्यादि—अत्र स्वपदं सामान्यविशेषत्वेनाभिमतपरम्, तथाहि सत्तायाः सकलसामान्याश्रयवृत्तित्वात् स्वानाश्रयो न कश्चित् सामान्यवान् यतो व्यावृत्तिबुद्धिजनकतया सापि सामान्यविशेषः स्यादिति । द्रव्यत्वादेस्तु गुणत्वादिसामान्याश्रयवृत्तित्वेन स्वानाश्रयः सामान्यावान् गुणादिरेव ततो व्यावृत्तवधौजनकतया द्रव्यत्वादिकं सामानामिव विशेषोऽपि इति भावः ।

ন তু নিত্যত্বাদি—তথাহি প্রকৃতবিশিষ্টত্বং স্থানাত্ময়সামান্যবদ্ব্যাহৃত্য-
ধীজনকত্বমেব, নতু নিত্যদ্ব্যাহৃত্যন্যবিশিষ্টত্বম্, অত এব তাৎপর্যবিশিষ্টত্ব-
দ্ব্যাহৃত্যাদাবস্তুত্বপি নাসঙ্কতি: ।

ভাষ্যতাৎপর্য

কোনও কোনও ধর্মের দ্বারা পদার্থের অল্পগতরূপে প্রতীতি হইয়া থাকে,
যেমন দ্রব্য বলিলে দ্রব্যস্বরূপে সকল দ্রব্যের বা গুণ বলিলে গুণস্বরূপে সকল
গুণের প্রতীতি হয়। এইরূপ আবার অভাব বলিলে অভাবস্বরূপে সকল
অভাবের বা ভেদ বলিলে ভেদস্বরূপে সকল ভেদের প্রতীতি হইয়া থাকে। উক্ত
অল্পগত প্রতীতির হেতু কতিপয় ধর্ম উপাধি নামে ও কতিপয় ধর্ম জাতি নামে
আখ্যাত হইয়া থাকে। তন্মধ্যে জাতিনামক ধর্ম নিজ আশ্রয়ে সমবায় সম্বন্ধে
থাকে ও উপাধিগুলি স্বাশ্রয়ে সাধারণতঃ স্বরূপসম্বন্ধে থাকে। এবং একব্যক্তিবৃত্তি
গগনস্থ প্রভৃতি ধর্মকেও উপাধি বলা হইয়া থাকে, জাতিনামক ধর্ম একমাত্রব্যক্তি-
বৃত্তি হয় না। এই সকল অনুসন্ধান করিয়া প্রাচীন দার্শনিকগণ জাতির এই লক্ষণ
বলিয়া থাকেন, যথা—যে ধর্ম স্বয়ং নিত্য অর্থাৎ ধ্বংসপ্রাগভাবশূন্য এবং বহু
ব্যক্তিতে সমবায় সম্বন্ধে বর্তমান থাকে, তাহাকে জাতি কহে।

সংযোগ ও বিভাগ প্রভৃতি অনেকে সমবেত হইলেও উহা নিত্য নহে।
গগনপরিমাণাদি নিত্য ও সমবেত হইলেও অনেকে সমবেত নহে। অত্যন্তাভাবাদি
নিত্য ও অনেকবৃত্তি হইলেও সমবায় সম্বন্ধে বৃত্তি নহে। এই জন্তই সংযোগ বিভাগ
প্রভৃতিতে জাতিলক্ষণের অতিব্যাপ্তি হইল না। উক্ত জাতির সিদ্ধি অল্পগত
প্রতীতিমূলক, অর্থাৎ যদি ঐরূপ বহুবস্তুগত সামান্য ধর্ম কল্পিত না হয়, তবে
পূর্বোক্ত অল্পগত প্রতীতি অসম্ভব হইয়া উঠে। কেবল মাত্র ব্যক্তি স্বীকার
করিলে প্রতি ব্যক্তির পরস্পর ভেদ থাকায় কোনও রূপে নানা ধর্মীতে একাকার
অল্পগত প্রতীতি হইতে পারে না। অতএব ব্যক্তির আশ্রিত জাতিও স্বীকার
করিতে হয়। নানা ধর্মীতে যে ধর্মের সমবায় সম্বন্ধে প্রমাজ্ঞান হয়, উহাই সামান্য
ইহাই জগদীশের মত। এ স্থলে সামান্য পদার্থ অর্থ জাতি হইলে নিত্য বিশেষণও
দিতে হইবে; তাহা না হইলে সংযোগ ও বিভাগে অতিব্যাপ্তি হয়। অভাবস্বাদির

সমবায় সম্বন্ধে প্রমাজ্ঞান হয় না বলিয়াই উহা সামান্ত্র নহে। কেহ বলেন যে অভাবত্বাদি সামান্ত্র বটে অর্থাৎ অনুগত প্রতীতির কারণ বটে, কিন্তু উহা জাতি নহে, এই মতে সামান্ত্রলক্ষণে সমবায় সম্বন্ধে প্রমাজ্ঞান বলিবার প্রয়োজন নাই।

উক্ত সামান্ত্র দুই প্রকার পর ও অপর। সকল সামান্ত্রাশ্রয়ে বাহার বর্তমানতা আছে, উহাই পব সামান্ত্র। উহা কেবল অনুবৃত্তি বা অনুগত প্রতীতির হেতু বলিয়া কেবল সামান্ত্র। দ্রব্যত্বাদি অপর সামান্ত্র, কারণ উহা সকল সামান্ত্রাশ্রয়ে থাকে না। দ্রব্যত্ব গুণে থাকে না বা গুণত্ব দ্রব্যে থাকে না। কস্মৎত্ব দ্রব্যাদিতে থাকে না। অতএব দ্রব্যত্বাদি জাতির আশ্রয় সত্তা জাতির আশ্রয় অপেক্ষা অল্প। উহা যেমন অনুগত প্রতীতির হেতু বলিয়া সামান্ত্র ঐক্যপ ব্যাবৃত্তিবুদ্ধির হেতু বলিয়া বিশেষ সংজ্ঞায়ও অভিহিত হইয়া থাকে। যে জাতির অভাবাশ্রয়ে অপর কোনও জাতি আছে এবং উহা উক্ত অভাবাশ্রয় হইতে ব্যাবৃত্তি বুদ্ধির হেতু, তাহাই সামান্ত্র অথচ বিশেষ। এই বিশেষপদ উক্ত অর্থেই ব্যবহৃত হইয়াছে। নিত্যদ্রব্যবৃত্তি অন্ত্য বিশেষ অর্থে নহে। সত্তাব অনাশ্রয় কোনও সামান্ত্রবান্ প্রসিদ্ধ না থাকায় সত্তা কেবল সামান্ত্র, বিশেষ নহে। দ্রব্যত্বাদির অনাশ্রয়ে গুণাদিতে গুণত্বাদি জাতি আছে এবং উহা যেমন অনুগত প্রতীতিব হেতু, ঐক্যপ গুণাদি হইতে ব্যাবৃত্তিবুদ্ধিরও হেতু, এই জন্যই উহা সামান্ত্র এবং বিশেষ।

এখন আপত্তি হইতেছে এই যে, সত্তা নামে দ্রব্য গুণ ও কস্মৎগত একটা জাতি স্বীকার না করিয়া উহা বর্তমানত্বরূপ স্বীকার করিলেই সত্তা প্রতীতিব উপপত্তি হইতে পারে, তবে আর অতিবিক্ত পদার্থ স্বীকার করিতে যাইব কেন? তাহার উত্তর এই যে, যখন ভাবী ভূত ও বর্তমান সর্ববিধ দ্রব্যাদিতেই তুল্যরূপে সত্তার প্রতীতি হয়, তখন উহাকে কিরূপে বর্তমানত্বরূপ স্বীকার করা যায়? বর্তমানত্ব কেবল বর্তমান পদার্থেই থাকে, ভাবী ও ভূত পদার্থে উহা থাকিতে পারে না। অথচ ভাবী ও ভূত ঘটাদিতে যে সত্তাব প্রতীতি হয়, উহা ভ্রমরূপ হইয়া ওঠে। বাস্তবিক উহা শাস্ত্রসম্মত প্রমাজ্ঞানই বটে। অতএব সকল জাতি অপেক্ষা অধিকদেশবৃত্তি বা সকল জাতির ব্যাপক সত্তা নামে যে জাতি আছে, তাহা শুদ্ধ পব সামান্ত্র। কারণ উহা কোনও জাতি অপেক্ষা অল্পদেশবৃত্তি নহে। দ্রব্যত্বাদি জাতি সত্তা জাতি অপেক্ষা যেমন অল্পদেশবৃত্তি বলিয়া অপর সামান্ত্র, ঐক্যপ ঘটত্বাদি জাতি অপেক্ষা অধিকদেশবৃত্তি বলিয়া পর সামান্ত্র; এই জন্য পরত্ব ও অপরত্বের

एकत्र समावेशे उहा पवापर सामांश । आव षट्शदि जाति कोनओ जाति अपेक्षा अधिकदेशवृत्ति ह्यना बलिगा एवः द्रव्यशदि अपेक्षा अल्लदेशवृत्ति ह्य बलिगा उहा शुरु अपव सामांश । एहे तद् अल्लसकान करिगई शास्त्रपक्षानन विश्वनाथ कारिकावली अहे ँरूप निर्णय करिगछेन ।

प्रश्नस्तपादभाष्यम्

नित्यद्रव्यवृत्तयो ह्यन्या (१) विशेषाः । ते च खल्वन्यन्तव्यावृत्तिबुद्धिहेतुत्वाद्विशेषा एव (२) ।

[अन्यत्र अन्येभ्यो विशेषेभ्यः—१अ—२आ—३ सूत्रमालम्बनम् ।]

जगदीशसूक्तिः

विशेषत्वं यदि व्यावर्त्तकत्वमात्रं तदा सामान्यादावतिप्रसक्तिरतो विशेष(३)मभिदधान एव बहुवचनेन तदाश्रयस्यानेकविधत्वं दर्शयति नित्येति । नित्यं सर्वदा द्रव्यवृत्तयो द्रव्यसमवेता इत्यर्थः । तेन द्रव्य-कर्मणोर्घटत्वगुणत्वादेश व्युदासः । तावन्मात्रञ्च (४) नित्यगुणद्रव्यत्वा-द्यतिव्याप्त(५)मत उक्तम् अन्या इति । अन्तो विरतिः नित्यद्रव्यवृत्ति-जातिगुणयोर्विच्छेद इति यावत् । तद्वदित्यर्थः । तेन सर्वदा नित्य(६)-द्रव्यसमवेतत्वे सति नित्यद्रव्यवृत्तिजातिगुणाभ्यां भिन्नत्वमेव प्रकृते विशेषत्वमिति फलितार्थः । [जातिजातिमद्भिन्नत्वे सति नित्यद्रव्य-

(१) ऽन्या इति (ख) पुस्तके ।

(२) एव विशेषा इति (ग) पुस्तके ।

(३) विशेषत्व-(ख) पुस्तके ।

(४) तावन्मात्रं-(ख) पुस्तके ।

(५) द्रव्यत्वाद्यतिप्रसक्त इति (ख) पुस्तके ।

(६) नित्येति (ख) पुस्तके ना

समवेतत्वं विशेषत्वमित्यपि केचित् ।] यद्वा अन्ते अन्तकाले महाप्रलये वर्त्तमाना अन्यास्तेन कर्मव्यक्तीनां व्युदासः । तन्मात्रञ्च घटत्वादौ ध्वंसे च गतमत उक्तं नित्यद्रव्यवृत्तय इति । नित्यद्रव्यमात्रसमवेता इति तदर्थः ।

नचैवं नित्यगुणेष्वाम्बत्वजातौ चातिप्रसङ्गः कर्मवृत्तिसामान्यशून्यत्वे सति नित्यद्वयसमवेतान्यत्वेनापि विशेषणीयत्वादिति भावः ।

ननु द्रव्यत्वादिसामान्यानामिव अन्यविशेषाणामपि कुतो न सामान्यविशेषत्वमत आह ते च (७) खल्विति । अत्यन्तव्यावृत्ति-बुद्धिहेतुत्वात् अनुगत(८)बुद्धयजनकत्वे सति व्यावृत्तिबुद्धिजनकत्वात् विशेषा एव विशेषपदवाच्या (९) एव, ननु सामान्यपदवाच्या (१०) अपीत्यर्थः ।

सूक्तिदोषिका

विशेषत्वमित्यादि—व्यावर्त्तकत्वमात्रम् इतरव्यवच्छेदकत्वम् इतरभेदसाधकत्वमिति यावत् । सामान्यादादित्यादि द्रव्यत्वादिजातीनामपि इतरभ्यो द्रव्यादिव्यावर्त्तकत्वेन तद्वक्षणस्य विशेषस्य तदापि सत्त्वादित्याग्निरिति भावः । तदाश्रयस्य विशेषाश्रयस्य अनेकविधत्वं तत्तद्विशेषाणामाश्रयिणां भिन्नतया तत्तत्पुरस्कारेणाश्रयाणामनेकप्रकारत्वमित्यर्थः । अत एव किरणावल्यां “विशेषा इति बहुवचनेनानन्त्यं विवक्षितम्” इत्युदयनाचार्याः । सेतु-टीकायामपि—“अत्र विशेषा इति बहुवचनेन विना बाधकमसङ्गुचितेनानन्त्यं विवक्षितम् ।” इति पञ्चनाभमिश्राः प्राहुः ।

तेनेति—नित्यमित्यादिरीत्या व्याख्यानोपक्षेपेणेत्यर्थः । तथाहि द्रव्यकर्म्मणी

(७) ते च इति (ख) पुस्तके ।

(८) अनुवृत्तौति (ख) पुस्तके ।

(९) पदाभिप्राया इति (ख) पुस्तके ।

(१०) पदाभिप्राया इति (ख) पुस्तके ।

घटत्वगुणत्वादिकञ्च न नित्यं द्रव्यसमवेतानि द्रव्यकर्मेघटत्वानां द्रव्यसमवेत-
त्वेऽपि सर्गादौ महाप्रलये च अन्यद्रव्यकर्मेघटाद्यभावेन गुणत्वादेश्च गुणा
दविव समवायेन द्रव्यसमवेतत्वाभावेन च निरुक्तलक्षणास्पृष्टात् । ताव-
न्मात्रमिति नित्यद्रव्यसमवेतत्वमात्रमित्यर्थः । नित्यगुणा गगनपरिमाणादयः ।
ते च नियतमेव द्रव्यसमवेताः स्वेषामाश्रयाणाञ्च चिरस्थिरत्वात् । द्रव्यत्व-
मपि गगनादिनित्यद्रव्यवृत्तितया स्वस्यापि नित्यतया नित्यद्रव्यसमवेता
एवेति तावन्मात्रेण भवत्यतिव्याप्तिरिति भावः । एकद्रव्याः स्वरूपसन्त
इति लक्षणमित्युद्यनाचार्याः । तदर्थंश्च “एकद्रव्या इति एकमात्रद्रव्या-
श्रया इत्यर्थः । स्वरूपेति स्वरूपेणैव सन्तो नतु सत्तायोगेनेत्यर्थः । निःसा-
मान्यत्वे सति एकद्रव्यमात्रवृत्तित्वमिति लक्षणार्थः” इति किरणावली-
प्रकाशे वर्द्धमानोपाध्यायाः । एतन्मते विशेषस्य जातिमत्त्ववाधिका रूप-
हानिरपि अन्यथैव व्याख्येया स्वतोव्याववर्त्तकत्वस्य तत्र लक्षणत्वानभ्युपगमात् ।
परं तस्य सामान्यत्वत्वे निःसामान्यत्ववटितलक्षणहानिरित्यर्थः ।

तेन सर्वदेत्यादि—गगनादौ अतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम् । नित्यगुण-
द्रव्यत्वाद्यतिव्याप्तिवारणाय विशेषदलम् । नित्यद्रव्यवृत्तौति जातिगुण-
विशेषणं प्रकृतातिव्याप्तिस्थलमभिप्रेत्य, निष्कर्षे तु जातिगुणभिन्नत्वमात्र-
मेव निविश्यम् । द्रव्यत्वातिव्याप्तिवारणाय जातोति । नित्यगुणातिव्याप्ति-
वारणाय गुणेति

जातोत्यादि—जातिभिन्नत्वे सति जातिमदुभिन्नत्वे च सति नित्यद्रव्य-
समवेतत्वमित्यर्थः । द्रव्यत्वाद्यतिव्याप्तिवारणाय प्रथमसत्यन्तम् । नित्य-
गुणातिव्याप्तिवारणाय द्वितीयसत्यन्तम् । समवायादौ अतिव्याप्तिवारणाय
विशेषम् । जातिभिन्नत्वं जातित्वमात्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदः जातिमदु-
भिन्नत्वञ्च जातित्वावच्छिन्नावच्छेदकत्वभिन्नावच्छेदकत्वानिरूपकप्रतियोगिता-
कभेद इत्यर्थो वाच्यः, तेन व्यासव्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नभेदादिकमादाय न द्रव्य-
त्वादावतिव्याप्तिस्तदवस्थेति ध्येयम् ।

तन्मात्रञ्चेति—निरुक्तार्थकमन्यत्वम् । घटत्वादाविति—महाप्रलये घट-
त्वादेराश्रयविरहेऽपि तस्य नित्यतया विनाशासम्भवेन काले घटत्वादेः
कालिकेन सत्त्वमभ्युपेयते, अत एव घटत्वादेरन्यत्वम् ।

नित्यद्रव्येत्यादि—ननु कालस्य नित्यद्रव्यतया तत्र महाप्रलये घटत्वादेः सत्ताभ्युपगमेन तावतापि नातिव्याप्तिनिरास इत्यत आह नित्यद्रव्यमात्रसमवेता इति तदर्थ इति । तत्त्वञ्च नित्यद्रव्येतरासमवेतत्वे सति समवेतत्वम् । विशेषस्यापि कालिकेन नित्यद्रव्यभिन्नवृत्तित्वात् सत्यन्तदले समवायनिवेशः । अत्यन्ताभावादौ अतिप्रसङ्गवारणाय च विशेष्यदले इत्यनुसन्धेयम् । तथा च घटत्वादेः कालिकेन नित्यद्रव्यवृत्तित्वेऽपि न तस्य तत्र समवेतत्वमिति निरस्तातिव्याप्तिः ।

अतिप्रसङ्ग इति—नित्यगुणानां आत्मत्वजातेश्च अन्यत्वे सति नित्यद्रव्यमात्रसमवेतत्वादिति भावः । कर्मैत्यादि—नित्यगुणेषु अतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम् । तत्रापि अन्येतिदलस्य कर्मव्यक्तियुदासकस्य वैयर्थ्यशङ्कानिराकरणाय कर्मावृत्तीति सामान्यविशेषणम् । आत्मत्वजातावतिप्रसङ्गवारणाय नित्यद्वयसमवेतान्यत्वदलम् । तथाहि नित्यगुणानां कर्मावृत्तिगुणत्वादिजातिशून्यत्वाभावात् अनेकात्मसमवेतस्य चात्मत्वस्य जातेर्नित्यद्वयसमवेतान्यत्वसम्भवात् न क्षतिः । न च अन्यत्वविशेषणमुपादाय सामान्यांश्च कर्मावृत्तित्वविशेषणमपि नोपादेयं । तदत्र लाघवानुरोधेन तथैव लक्षणमस्त्विति वाच्यम्, कर्मावृत्तित्वस्य प्रकृते अभावघटकतया अखण्डाभावघटकत्वेन स्वसमानाधिकरणसाध्यव्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तरघटितत्वरूपस्य वैयर्थ्यस्य तत्र अभावात् । विशेषाभावसामान्याभावयोः प्रतियोगितावच्छेदकभेदेन भेदात् प्रकृतसामान्याभावत्वविशेषाभावत्वयोर्वैयर्थ्यलक्षणघटकसामानाधिकरण्यस्य असम्भवादित्यवदातम् ।

केचित्तु अन्ते अवसाने वर्तत इत्यन्यः यदपेक्षया विशेषो नास्तीत्यर्थं करणात् स्वतोव्यावृत्तत्वमेव विशेषलक्षणमुपक्षिपन्ति । तच्च स्वतोव्यावृत्तत्वं स्वभिन्नलिङ्गजन्यस्वविशेष्यकस्वसजातीयेतरभेदानुमित्यविषयत्वम् । साजात्यञ्च पदार्थविभाजकोपाधिरूपेण इत्याद्याहुः । लिङ्गांश्च स्वभिन्नत्वनिवेशात् विशेषमात्रस्यैव स्वलिङ्गकस्वसजातीयविशेषान्तरभेदानुमिति विषयत्वेऽपि नासम्भवः । अनुमितौ स्वविशेष्यकत्वनिवेशात् 'घटो विशेषाद् भिद्यते कपालसमवेतत्वादित्याद्यनुमितेरपि स्वभिन्नलिङ्गकत्वात् विशेषप्रतियोगिकभेदविधेयकत्वाच्च तादृशानुमिति विषयतायाः स्वस्मिन् सत्त्वेन नासम्भवतादवस्थम्

इत्यादिकसूत्रम् । एतन्मते अन्यत्वमेव विशेषलक्षणं, नित्यद्रव्यवृत्तय इति तु स्थानकथनमात्रम् ; न तु लक्षणे प्रविष्टं प्रयोजनाभावात् । नव्यास्तु विशेषस्य अनवस्थाप्रसङ्गेन स्वतोव्यावर्त्तकत्वमङ्गीकृत्य अतिरिक्तपदार्थकल्पने गौरवात् निरवयवानां द्रव्याणामेव स्वतोव्यावर्त्तकत्वं वक्तुमुचितं, न तु कल्पित-विशेषाणामित्याहुः । अत एव कारिकावलीदिनकरीये ‘नवीनास्तु विशेषे-
तिरिक्ते मानाभावः, यथैव विशेषाणां स्ववृत्तिधर्मं विना व्यावृत्तत्वं तथैव नित्यद्रव्याणामपीत्याहुः’रिति । नव्यमतादिविलक्षणतया निरुक्तविशेष-
पदार्थाङ्गीकार एव कणादमतस्य वैशेषिकसंज्ञाबोजमित्यनुसन्धेयम् ।

भाष्यतात्पर्यं

अस्य अथ नित्यद्रव्यवृत्तिपदार्थके विशेष कहे । इतःपूर्वे अनुरुद्धिर हेतु धर्मके सामान्य एवं व्यावृत्तिव हेतु धर्मके विशेष बला हईयाछे । यदि प्रकृत विशेषश्च व्यावर्त्तकत्वमात्रे ह्य, तवे सामान्य द्रव्यादि धर्म उक्त विशेषलक्षणाक्रान्त हईया पड़े ; ताहाते विशेषश्च उ सामान्य विक्रम धर्म ना होग्गय उक्त द्रष्ट रूपे विभाग असम्भव ह्य । एहे जग्न विशेष बलिते बाईया भाष्यकार ये बहवचन निर्दिष्ट कबिगाहेन, उहा द्वावा विशेषेव नानाह लाभ करार विशेषेर प्रत्येक व्यक्तिते भेदनिबहून सामान्यता खणुन करिगाहेन ।

नित्यद्रव्यवृत्ति एहे शब्देर जगदीशमते अर्थ एहे वे, बाहा सर्वदा द्रव्ये समवेत । केवलमात्र द्रव्यसमवेत बलिले द्रव्य कर्म उ घटआदिते अतिव्याप्ति ह्य, एहे जग्न ‘सर्वदा’ बला हईयाछे । समवेत द्रव्यमात्रे ह्य जग्न, उ०पत्तिर पूर्वे ताहा द्रव्ये समवेत থাকे ना एवं विनाशेर पवे उ उहा द्रव्यसमवेत नहे । कर्म जग्न उ विनश्वर, ताहा उ सर्वदा द्रव्ये समवेत থাকे ना । घटश्च घटेह समवाय सशक्के থাকे, उक्त घटेव सृष्टिर आदि उ प्रलयकाले सत्ता ना থাকार घटश्च सर्वदा द्रव्यसमवेत हईते पारे ना । अतएव ए सकल पदार्थे अतिव्याप्ति हईवे ना । शुणश्च द्रव्ये समवेतह ह्य ना, शुणेह उहा समवाय सशक्के থাকे ; अतएव द्रव्यपद बाहा शुणश्चेर व्यावर्त्तन करा हईयाछे ।

सर्वदा बाहा द्रव्ये समवेत, ताहाके विशेष बलिले गगनपरिमाणादि नित्य

গুণ ও দ্রব্যত্বপ্রভৃতিতে অতিব্যাপ্তি হয় ; কারণ গগন ও গগনপরিমাণাদি নিত্য বলিয়া গগনপ্রভৃতিতে গগনপরিমাণাদি নিত্যই সমবেত আছে। দ্রব্যত্ব নিত্য-দ্রব্য গগনাদিতে থাকে বলিয়াই সর্বদা দ্রব্যসমবেত হইয়া থাকে। ঐ অতিব্যাপ্তি-বারণের জন্ত বলিতে হইবে যে, যাহা সর্বদা নিত্য দ্রব্যে থাকে, অথচ নিত্যদ্রব্য-বৃত্তি জাতি ও গুণ হইতে ভিন্ন, তাহাই বিশেষ। দ্রব্যত্ব ও নিত্যগুণ সর্বদা নিত্যদ্রব্যে সমবেত হইলেও উহা জাতি ও গুণ হইতে ভিন্ন নহে, অতএব তাহাতে অতিব্যাপ্তি হইল না।

কেহ কেহ বলেন যে, জাতি ও জাতিমৎ হইতে ভিন্ন হইয়া যাহা কেবল নিত্যদ্রব্যে সমবেত, তাহাই বিশেষ। দ্রব্যত্বাদি জাতি ও নিত্যগুণ জাতিমৎ বলিয়াই উহাতে অতিব্যাপ্তি বারিত হইবে।

কেহ বলেন যে, অন্ত্য অর্থ মহাপ্রলয়ে বর্তমান, ঐ অর্থ করিলে কস্মৈ অতিব্যাপ্তি বারিত হয়। কেবল অন্ত্য বলিলে ঘটত্বাদি জাতিব নিত্যতাহেতু ও ঘটাদিধ্বংসের মহাপ্রলয়ে বর্তমানতানিবন্ধন ঘটত্ব ও ঘটাদিধ্বংসে অতিব্যাপ্তি হয় ; এই জন্ত আবার নিত্যদ্রব্যবৃত্তি, অর্থাৎ নিত্যদ্রব্যমাত্রসমবেত এই বিশেষণ দেওয়া হইয়াছে। উক্ত বিশেষণ প্রয়োগ করিলেও নিত্যগুণ ও আত্মত্বজাতিতে অতিব্যাপ্তি হয়, কাবণ নিত্যগুণ ও আত্মত্বজাতি অন্ত্য ও নিত্যদ্রব্যমাত্র সমবেত, এই জন্ত লক্ষণে বলিতে হইবে যে, যাহা কস্মীবৃত্তিজাতিশূন্য এবং নিত্য দুইটী বস্তুতে সমবেত হয় না ; অথচ অন্ত্য ও নিত্যদ্রব্য সমবেত, তাহাই বিশেষ। নিত্যগুণে কস্মীবৃত্তিগুণত্বাদি জাতি থাকায় উহা কস্মীবৃত্তিজাতিশূন্য নহে। আত্মত্বজাতি অনেক আত্মায় থাকে বলিয়া উহা নিত্যদ্রব্যে অসমবেত নহে। অতএব উক্ত দুই স্থলে আব অতিব্যাপ্তি হইতে পারে না।

বাস্তবিক অন্ত্য অর্থাৎ চরমবিশেষ। যদপেক্ষা আর বিশেষ বা ব্যাবর্তক ধর্ম নাই, তাহাকেই অন্ত্য কহে। এই অর্থ দ্বারা স্বতোব্যাবৃত্তত্বই বিশেষের লক্ষণ পর্য্যবসিত হয়। উক্ত কল্পে নিত্যদ্রব্যবৃত্তি প্রভৃতি বিশেষের স্থানকথনমাত্র, উহা লক্ষণে প্রবিষ্ট নহে।

নব্যগুণ বিশেষকে স্বতোব্যাবৃত্ত স্বীকার না করিয়া নিরবয়ব দ্রব্যকেই স্বতোব্যাবৃত্ত স্বীকার কবেন, কাজেই তাহাদেব আর বিশেষ পদার্থ মানিয়া লইতে হয় না।

कर्णानामते एहे विदेशे पदार्थे अतिरिक्तं श्रौकारं करा ह्य वनित्रांहे एहे
मर्षनेनर नाम 'देवमेषिकमर्षन' इहेत्राछे ।

प्रशस्तपादभाष्यम्

अयुतसिद्धानामाधार्याधारभूतानां यः सम्बन्ध
इह-प्रत्ययहेतुः स समवायः । एवं धर्मिणामुद्देशः
कृतः ।

[इहेदमिति यतः कार्यकारणयोः स समवायः । —७अ—२आ—२६सूत्र-
मालम्बनम् ।]

जगदौशसूक्तिः

समवायस्येकत्वाद् विभागासम्भवेन तस्य लक्षणमेवाह अयुतेति ।
अयुतसिद्धानाम् अपृथग्भूतानां सर्वदा मिथः सम्बद्धानामिति (१) यावत् ।
तादृशानामाधार्याधारभूतानां यः सम्बन्धः स समवायः । तेनात्मत्वा-
त्मनोर्नित्यद्रव्यद्रव्यत्वादो (२) नित्यगुणगुणत्वा (३) द्योर्वा सम्बन्ध इति
फलितम्, बहुवचनस्य नानानिरुक्तीतात्पर्यकत्वात् । तस्माद्वच्च
कालिकपरम्परा (४) सम्बन्धे अतिप्रसक्तमत उक्तमिहेति । इह द्रव्ये
द्रव्यत्वमित्याकारकप्रत्यये हेतुः सम्बन्धमर्थ्यादया भासमान इत्यर्थः ।
न तु तादृशप्रत्यये विषयविधया हेतुरित्यर्थो ग्राह्यः कणादनये समवाय-
स्यातीन्द्रियत्वेन तदसम्भवात् ।

उपसंहरति एवमिति । द्रव्यत्वादवच्छिन्नधर्मिणामितरभेदक-

(१) समवेतानामिति (ख) पुस्तके ।

(२) द्रव्यत्वयो—(ख) पुस्तके ।

(३) गुणत्वयो—(ख) पुस्तके ।

(४) परम्परादि—(ख) पुस्तके ।

धर्मैर्विना उद्देशो द्रव्यादिपदेनोक्तेष्वः कृतः । द्रव्यत्वादीनान्तु पक्षता-
वच्छेदकत्वेनोपक्षयात् न स्वावच्छिन्नेषु इतरभेदकमतस्तेषाम् उद्दिष्ट-
त्वेऽपि न क्षतिरित्यभिप्रायः ।

सूक्तिदीपिका

अपृथग्भूतानामिति—पृथक्तया अनवस्थितानामित्यर्थः । नहि कदा-
चिद्व्यक्तिसन्तरेण समवेतानां जात्यादीनां समवायेनावस्थितिरिति भावः ।
कालिकेन तु जात्यादीनां व्यक्तिसन्तरेणापि अवस्थितिरस्येवेति निरुक्त-
मधस्तात् ।

अयुतसिद्धानामिति—युतसिद्धिः पृथक्सिद्धिः पृथगवस्थितिः, उभयोरपि
सम्बन्धिनोः परस्परपरिहारेण पृथगाश्रयाश्रयित्वं, सा येषां नास्ति तेषाम् ।
न च तन्त्वादिपरिहारेण पटादेः असत्त्वेऽपि पटादिपरिहारेण तन्त्वादीनां
सत्त्वात् कथं निरुक्तपरस्परपरिहारेण उभयोरनवस्थितिकथनं सङ्गच्छत इति
वाच्यं, परस्परपरिहारेण उभयोः पृथगाश्रयाश्रयिभावविरहस्य तदर्थत्वात् ।
युतसिद्धिस्तादृशाश्रयाश्रयित्वं, तद् यत्नं, तत्र संयोगो न समवायः सम्बन्धः, यथा
त्वगिन्द्रियशरीरादयोः ; शरीरादिकं हि त्वगिन्द्रियादिपरिहारेण पृथगाश्रये
स्वावयवादौ समाश्रितमिति भावः । सेतुकारास्तु—“अत्रायुतसिद्ध्योः
सम्बन्धः समवायः, अयुतसिद्धिश्च उभयोरसम्बद्धयोरविद्यमानता । संयोग-
स्थले च संयोगोत्पत्तेः पूर्वम् उभावसम्बद्धावपि तिष्ठतः, समवायस्थले तु
नित्यसम्बन्धिनो नित्यं सम्बद्धावेव” । इति व्याचक्षते । न च घटरूपादौ
तत्समवायिकारणस्य घटादेरुत्पत्त्यनन्तरमेव रूपाद्युत्पत्तेस्तदसङ्गतिरिति
वाच्यं, तत्रापि द्वयोरसम्बद्धभावेन युगपदवस्थित्यभावात्, उत्पत्तिक्षणे यदा
घटादिस्तदा तदसम्बद्धरूपादेरभावात्, यदा च द्वयोः सत्त्वं, तदा तौ सम्बद्धावेव
नासम्बद्धावित्यादिकमूहनीयम् ।

युतसिद्धानां सम्बन्ध इत्येतन्मात्रोक्तौ धर्ममुखादयोः कार्यकारणभावादि-
लक्षणासम्बन्धेष्वतिप्रसङ्ग इति आधार्म्यधारभूतानामित्युक्तम् । आधार्म्य-
धारभूतानामित्यनेन धर्मधर्मिणोरेव समवायो, न तु संयोगन्यायेन धर्मधर्मि-

भावानापन्नयोरपि कचिदिति समवायस्वरूपं दर्शितमित्यपि सेतुकाराणामाशयः ।

आकाशाकाशपदादीनां वाच्यवाचकभावलक्षणसम्बन्धातिव्याप्तिवारणाय इहप्रत्ययहेतुरिति । नहि वाच्यवाचकभावलक्षणसम्बन्धेन वृत्त्यनियामकेन कदाचिदिहेति प्रत्ययो जन्यत इति । आध्याय्याधारभूतानामित्येतन्मालोक्तौ कुण्डवदरसंयोगादावतिप्रसङ्ग इति अयुतसिद्धानामित्युक्तम् । विशेषस्तु न्यायकन्दलीग्रन्थादावनुसन्धेयः ।

वस्तुतस्तु नित्यसम्बन्धत्वं समवायत्वम्, अयुतसिद्धानामित्यादिकन्तु स्वरूप परिचायकमात्रम् । संयोगे अतिव्याप्तिवारणाय नित्येति । आकाशादावतिव्याप्तिवारणाय सम्बन्धेति । अत्र सम्बन्धांशे नित्यत्ववत् सम्बन्धप्रतियोग्यनुयोगिभिन्नत्वपर्यावसितं सम्बन्धिभिन्नत्वविशेषणमप्युपादेयम्, तेन नित्याभावादस्वरूपसम्बन्धे नातिव्याप्तिः, तादृशस्वरूपसम्बन्धादीनां लाघवतः प्रतियोग्यनुयोग्यन्यतररूपत्वस्य सिद्धत्वादिति, अत एव हि नित्या प्राप्तिः समवाय इति लक्षणं सूचितं भवतीति' किरणावल्यामुदयनः प्राह ।

समवायस्य संसर्गत्वे 'गुणक्रियादिविशिष्टबुद्धिविशिष्टविशेषणसंसर्गविषया विशिष्टबुद्धित्वात् दण्डी पुरुष इति विशिष्टबुद्धिवदित्यनुमानं प्रमाणमाहुः । नहि तत्र संयोगसम्बन्धः शक्यकल्पन इति वाच्यं संयोगस्य द्विष्टतया प्रतियोग्यनुयोग्यभयवृत्तित्वस्य स्वीकर्तव्यत्वेन निर्गुणे गुणादौ संयोगस्य बाधदसङ्गतेः । संसर्गसत्त्वस्य संसर्गिसत्त्वनियामकत्वेन गुणादौ गुणत्वादिविशिष्टबुद्धौनां संयोगे एकनिष्ठत्वाङ्गीकारेऽपि दोषापत्तेः । 'न चासौ संयोग एव; अन्यतरकन्मादीनां तदुत्पादकानामभावात् विभागपट्यवसानाभावाच्च सम्बन्धिनामयुतसिद्धत्वाच्च नियताधिकरणतयैवोन्नेयत्वात् अप्रत्यक्षत्वादेकत्वाच्च' इति सूत्रोपस्कारकाराणामभिप्रायः । स्वरूपसंसर्गान्तु प्रतियोग्यनुयोगिस्वरूपभेदेन भेदस्य अपोहितुमशक्यतया महागौरवापेक्षया लाघवादेकस्यैव समवायस्य सिद्धेः । समवायस्यैकत्वादिति—ननु यदि लाघवादेकः समवायस्तदा य एव वायौ स्पर्शप्रतियोगिकः समवायः तस्यैव रूपप्रतियोगिकतया स्पर्शप्रतियोगिकसमवायस्य वायौ स्पर्शवत्त्वप्रतीत्यनुरोधेन आवश्यकत्वात् रूपवत्ताप्रतीतिरपि तत्र प्रमा स्यात् सम्बन्धसत्त्वस्य सम्बन्धिसत्त्वनियामकतायाः

सर्वतन्त्र-सिद्धान्तत्वात् इति चेन्न तत्तत्प्रतियोगिनिरूपितत्वविशिष्टसमवाय-
त्वेन समवायस्य संसर्गतात्त्विककारेण समवायस्य एकत्वेऽपि तथाविधाति-
प्रसङ्गस्य वारयितुं शक्यत्वात्, वायो रूपाभावेन रूपवद्वस्त्वन्तर्भावेणैव सम-
वायस्य रूपप्रतियोगिकत्ववैशिष्ट्येन तदितरत्र तदृशविशिष्टसमवायाभावात् ।
विस्तरस्तु अन्यत्र ज्ञातव्यः । तादृशप्रत्यय इति प्रत्यक्षात्मक इत्यर्थः । इदञ्च
प्रत्यक्षे विषयस्य कारणत्वमिति सिद्धान्तमुपजीव्योक्तम् । कणादनय इति—
न तु नैयायिकनये तन्मते समवायस्य प्रत्यक्षत्वात् ; अत एव कारिकावलौघ्न्ये
विश्वनाथः ‘क्रियां जातिं योग्यवृत्तिं समवायञ्च तादृशं गृह्णाति चक्षुः सम्बन्धा-
दालोकोद्भूतरूपयोः’ । इति प्राह । समवायस्य प्रकृतसिद्धान्ते अप्रत्य-
क्षतया च तत्र अनुमानमेव मानमपि सङ्गतम्, अन्यथा सति ज्येष्ठप्रमाणे
प्रत्यक्षे अनुमानप्रदर्शनमसङ्गतं स्यादिति ध्येयम् । वैशेषिकमते समवायस्य
अतौन्द्रियत्वसाधकानुमानप्रयोगो यथा—समवायोऽतौन्द्रियः नित्यत्वे सति
चेतनान्यासमवेतभावत्वादाकाशादिवदित्यादिः । नैयायिकास्तु इन्द्रियसम्बद्ध-
विशेषणतासन्निकर्षेण समवायस्य प्रत्यक्षं भवत्येव, वैशेषिकमतालम्बिता-
तौन्द्रियत्वसाधकनिरुक्तानुमानस्य अप्रयोजकत्वात् । तथा च समवायो लौकिक-
प्रत्यक्षविषयः योग्यप्रतियोगिकत्वे सति विशेषणतया योग्यवृत्तित्वात् भूतलादि-
वृत्तिघटात्यन्ताभावादिवदित्यादेः प्रत्यक्षत्वसाधकानुमानस्य सत्त्वाच्च इति
वदन्ति । अत एव किरणाबल्यामुदयनाचार्याः ‘इह तन्तुषु पट इह पटे शुक्लत्वं
इह गवि गोत्वमित्यादयः प्रत्ययाः सम्बन्धमन्तरेणानुपपद्यमानास्तं व्यवस्थापय-
न्तीत्याहुः ।

जातिशून्यत्वे सति सामान्यत्वविशेषत्वशून्यभावत्वं तल्लक्षणमिति
किरणावलीप्रकाशे वर्धमानोपाध्यायाः प्राहुः । तत्र द्रव्यादावतिव्याप्ति-
वारणाय सत्यन्तं । सामान्ये विशेषे च अतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यदले
शून्यान्तम् । शक्तिसादृश्यादौनामुक्तपदार्थेषु यथायथमन्तर्भाव उपपादनीय
इति नातिरिक्तपदार्थशङ्केति । दौघितिकतस्तु—पदार्थतत्त्वनिरूपणाख्ये
प्रकरणे कणादप्रोक्तानां कतिपयपदार्थानां खण्डनोपक्रमे समवायोऽपि च
नैको जलादेशंन्वादिमत्त्वप्रसङ्गात्, परन्तु नानेव, समवायत्वं पुनरनुगतमखण्डो-
पाधिरिति प्रतिपादयन्ति । तद्दोषसमुद्भरणन्तु कृतमस्माभिरधस्तादिति संक्षेपः ।

ভাষ্যতাৎপর্য

দুইটি বিভিন্ন পদার্থ একসঙ্গে মিলিত হইয়া থাকিতে গেলে উভয়ের মধ্যে একটি সম্বন্ধ থাকি। প্রয়োজন হয়, যেমন বৃক্ষ ও পক্ষী দুইটি বিভিন্ন বস্তু, ঐ দুইটি বস্তু যখন মিলিত হইল, অর্থাৎ আকাশমার্গে উড়িয়া আসিয়া যখন পক্ষী বৃক্ষের উপর বসিল, তখন উভয়ের সংযোগনামে একটি সম্বন্ধ উৎপন্ন হইল। তাহা না হইলে বৃক্ষস্থিত পক্ষী ও অপর পক্ষীর সম্বন্ধে কোনও বৈলক্ষণ্য না থাকায় অল্প পক্ষীর সহিতও বৃক্ষের মিলন প্রতীতি হইতে পারিত। বাস্তবিক ত তাহা হয় না। অতএব উভয় বস্তুর মিলনের প্রতীতির বিষয়ীভূত উভয়ের একটি সম্বন্ধ স্বীকার করিতে হয়। উহা স্থানবিশেষে সমবায় স্বরূপাদি বিভিন্ন সংজ্ঞায় আখ্যাত হইয়া থাকে। যথা ঘট ও ভূতল প্রভৃতির পরস্পর মিলনকে সংযোগ, কপাল কপালিকা প্রভৃতি ঘটাবয়বে ঘটের মিলন ও গুণক্রিয়া প্রভৃতির সহিত দ্রব্যের মিলন দ্রব্যগুণ ও ক্রিয়ার সহিত জাতির মিলন ও নিত্যদ্রব্য বিশেষের মিলনকে সমবায়, আবায় কালে সমস্ত পদার্থের ও জন্তু বস্তুতে সমানকালীন বস্তুর মিলনবিশেষকে কালিক, ঘটাবাদির ভূতলাদিতে মিলনকে দৈশিকস্বরূপ প্রভৃতি বলা হইয়া থাকে। ঐরূপ আবাব তুল্য অবিকরণে দুইটি বস্তু থাকিলে তাহাদেব পরস্পর সামান্যিকবণ্য সম্বন্ধ বলা হয়। এই প্রকার আবও বহু সম্বন্ধ আছে স্থানবিশেষে উহা জ্ঞাতব্য।

সমবায় বলিয়া যে সম্বন্ধের কথা উল্লেখ করা হইয়াছে, উহার সম্বন্ধী দুইটি পৃথকভাবে থাকে না, যেমন ঘট থাকিতে গেলেই তাহার অবয়বকে ছাড়িয়া বা ঘটের রূপাদি কখনও ঘটকে ছাড়িয়া অগত্যা থাকিতে পারে না। এই জন্তই ভাষ্যকার বলিয়াছেন যে, আশ্রয় ও আশ্রয়িতাবে অবস্থিত যে বস্তুগুলি পরস্পর পৃথকরূপে থাকিতে পারে না, তাহাদেব বৈশিষ্ট্য প্রতীতির হেতুভূত সম্বন্ধবিশেষই সমবায়। যথা গুণ ও ক্রিয়া প্রভৃতি দ্রব্যে আশ্রয়াশ্রয়িতাবে অবস্থিত ও উভয়ের পৃথকরূপে কখনও স্থিতি নাই, এবং উভয়েব মিলনে দ্রব্যে গুণ বা ক্রিয়া আছে এইরূপ প্রতীতি হয়, অতএব ঐ উভয়ের সম্বন্ধ সমবায়। সংযুক্ত ঘট ও ভূতলাদির আশ্রয়াশ্রয়িতাবে অবস্থান ও ভূতলে ঘট আছে এইরূপ প্রতীতি হইলেও উহা পরস্পর অপৃথকভাবে অবস্থিত নহে, ঘট ও ভূতলের সংযোগের পূর্বে

তাঁহাদের পৃথকভাবে স্থিতি প্রত্যক্ষতাই উপলব্ধ হইয়া থাকে। অতএব উক্ত সংযোগসম্বন্ধ প্রভৃতিতে সমবায়ের লক্ষণেব অতিব্যাপ্তি হইবে না।

ধর্ম ও সুখ, অধর্ম ও দুঃখ, ইহাবা পরস্পর এককে ছাড়িয়া অপরে না থাকিলেও পরস্পর আধাবাধেয়ভাবে ধর্মে সুখ আছে বা অধর্মে দুঃখ আছে একপ বৈশিষ্ট্যের প্রতীতি হয় না, কাজেই ধর্ম ও সুখাদিব পরস্পর সামান্যাদিকরণ্য সম্বন্ধে অতিব্যাপ্তি হইল না।

বাস্তবিক নিত্যসম্বন্ধই সমবায়ের লক্ষণ। বিশ্বনাথশ্রায়পঞ্চানন মুক্তাবলী-গ্রন্থে স্পষ্টরূপে ঐ লক্ষণই প্রতিপাদন করিয়াছেন। নৈয়ায়িকচূড়ামনি উদয়নাচার্য্যও কিরণাবলীগ্রন্থে ‘নিত্য প্রাপ্তিঃ সমবায়ঃ’ অর্থাৎ ‘নিত্যসম্বন্ধ সমবায়’ এইরূপ লক্ষণেব প্রতিপাদন করিয়াছেন।

এ স্থলে আপাততই এই আশঙ্কা হয় যে, ঘটেররূপ প্রভৃতিব উৎপত্তি ও বিনাশ প্রত্যক্ষসিদ্ধ, অতএব রূপাদির সহিতই তদীয় সম্বন্ধেরও উৎপত্তি ও বিনাশ যুক্তিসিদ্ধ, সম্বন্ধী না থাকিলে কিরূপে তদীয় সম্বন্ধের স্থিতি কল্পনা করা সম্ভব। তাহার উত্তর এই যে, সমবায় বলিয়া যে সম্বন্ধ কল্পনা করা হয়, উহা ব্যক্তিভেদে পৃথক নহে, সমবায় একমাত্র; অতএব ঘটের রূপাদি বিনশ্বর হইলেও গগনাদি নিত্যবস্তুতে যে গগনপরিমাণাদি নিত্যবস্তু বর্তমান আছে, উহার সম্বন্ধ সমবায় এবং উহা চিবন্তন বলিয়াই সমবায়ের নিত্যতাকথন দোষগ্রস্ত নহে।

উক্ত সমবায় নৈয়ায়িক মতে প্রত্যক্ষসিদ্ধ হইলেও কণাদ মতে উহা অতীন্দ্রিয় বা অপ্ৰত্যক্ষ। কণাদের অভিপ্রায় এই যে, বাহ্য নিত্য অথচ চেতন ভিন্ন অল্প বস্তুতে সমবায় সম্বন্ধে থাকে না, তাহা প্রত্যক্ষ নহে, যেমন আকাশ প্রভৃতি। সমবায় নিত্য অথচ চেতন ভিন্ন বস্তুতে সমবেত নহে, অতএব তাহাও অপ্ৰত্যক্ষ। নৈয়ায়িকগণ ঐ ব্যাপ্তিব কোনও প্রযোজক না থাকায় উহা স্বীকার কবেন না, অতএব তাহাদের মতে সমবায় অতীন্দ্রিয় বলিয়া সিদ্ধ হইতে পারে না। পবন্ত তাহাবা বলেন যে, বাহ্যব প্রতিযোগী ও অনুযোগী প্রত্যক্ষের যোগ্য, উহা নিশ্চয়ই লৌকিক প্রত্যক্ষের বিষয় হইয়া থাকে, যথা ভূতলবৃত্তি ঘটাত্যস্তাভাবাদি। সমবায়েরও প্রতিযোগী ঘটাদি ও অনুযোগী কপালাদি যোগ্য, অতএব সমবায় লৌকিকপ্রত্যক্ষবিষয়। তাহা হইলে শ্রায়মতে সমবায় প্রত্যক্ষ, কণাদ মতে প্রত্যক্ষ নহে, পরন্তু অনুমানগম্য। উক্ত অনুমান এইরূপ যথা দ্রব্যাদিতে যে

গুণক্রিয়াদিবিশিষ্ট বুদ্ধি হয়, উহা বিশেষ্য ও বিশেষণের সম্বন্ধকে বিষয় করিয়া থাকে ; কারণ উহা বিশিষ্টবুদ্ধি । এস্থলে বিশিষ্টবুদ্ধিই হেতু, বিশেষ্যবিশেষণসম্বন্ধবিষয়কত্ব সাধ্য ও গুণক্রিয়াদিবিশিষ্টবুদ্ধি পক্ষ । গুণক্রিয়াদিবিশিষ্টবুদ্ধিহলে সংযোগসম্বন্ধ তাহার বিষয় হইতে পাবে না, কারণ সংযোগসম্বন্ধ দ্বিষ্ট বলিয়া প্রতিযোগী ও অনুযোগী উভয়েই সংযোগ থাকিতে হয়, অথচ গুণাদি নিগুণ বলিয়া গুণাদিতে উহার সম্বন্ধ একান্ত অসম্ভব । স্বরূপসম্বন্ধও গুণাদির সম্বন্ধ নহে, অতএব তদতিরিক্ত যে সম্বন্ধের সিদ্ধি হয়, উহাই সমবায় বৃত্তিতে হইবে ।

এখন আশঙ্কা হইতেছে এই যে, যদি সমবায় একই হয়, তবে স্পর্শের ও কপের সমবায়ের কোনও পার্থক্য না থাকায় সমবায়সম্বন্ধে স্পর্শবৎ রূপশূন্য বায়ুতে সমবায়সম্বন্ধে রূপবত্তাপ্রতীতি বার্থ্য হইতে পারে । তাহার উত্তর এই যে, সমবায় এক হইলেও রূপপ্রতিযোগিকত্ববিশিষ্টসমবায়ত্বরূপেই সমবায় রূপের সংসর্গ । সমবায় বায়ু অন্তর্ভাবে উক্ত বিশিষ্টসমবায়ত্ব স্বীকৃত নহে, অতএব ঐ আপত্তি বারিত হয় । এই রূপ অন্তর্ভবও বৃত্তিতে হইবে ।

প্রশস্তপাদভাষ্যম্

ষষ্ঠ্যামপি পদার্থানাং সাধর্ম্ম্যমস্তিত্বা(১)মিধেয়ত্ব-
 জ্ঞেয়ত্বানি । আশ্রিতত্ব- (২) জ্ঞান্যত্ব নিত্যদ্রব্যেভ্যঃ ।
 দ্রব্যাদৌনাং পঞ্চানামপি (৩) সমবায়িত্বমনেকত্বম্ ।
 গুণাদৌনাং পঞ্চানামপি (৪) নিগুণত্বনিষ্ক্রিয়ত্বে ।
 দ্রব্যাদৌনাং তয়াণাং সত্তাসম্বন্ধঃ সামান্যবিশেষত্বং
 স্বসমযার্থশব্দাভিধেয়ত্বং ধর্ম্মাধর্ম্মকর্তৃত্বম্ ।

(১) সাধর্ম্ম্যমিতি—(ঘ) পুস্তকে নাস্তি ।

(২) আশ্রিতত্বত্বন্যত্ব—(গ) (ঘ) পুস্তকে ।

(৩) অপীতি—(ঘ) পুস্তকে নাস্তি ।

(৪) অপীতি—(ঘ) পুস্তকে নাস্তি ।

कार्यत्वानित्यत्वे कारणवतामेव । कारणत्वञ्चान्यत्र पारिमाण्डल्या(५)दिभ्यः । द्रव्याश्रितत्वञ्चान्यत्र नित्यद्रव्येभ्यः । सामान्यादीनां त्रयाणामपि(६) स्वात्मवत्त्वं बुद्धिलक्षणत्वमकार्यत्वमकारणत्वमसामान्यविशेषवत्त्वं नित्यत्वमर्थशब्दानभिधेयत्वञ्चेति ।

[द्रव्याश्रय्यगुणवान् संयोगविभागेष्वकारणमनपेक्ष इति गुणलक्षणम्—१अ—१आ—१६ सू । एकद्रव्यगुणं संयोगविभागे—१अ—१आ—१७ सू । गुणकर्मसु च भावान् कर्म न गुणः—१ अ—२आ—८ सू । कर्मभिः कर्माणि गुणैश्च गुणा व्याख्याताः—७अ—१आ—१५ सू । सदनित्यं द्रव्यवत् कार्यं कारणं सामान्यविशेषवदिति द्रव्यगुणकर्मणामविशेषः—१अ—१आ—८ सू । अर्थ इति द्रव्यगुणकर्मसु—८अ—२आ—३ सू । सदिति यतो द्रव्यगुणकर्मसु सा सत्ता—१अ—२आ—७ सू । सामान्यविशेषाभावेन च—१अ—२आ—१०-१२-१४-१६ सू । सामान्यं विशेष इति बुद्धापेक्षम्—१अ—२आ—३ सू । इद्वेदमिति यतः कार्यकारणयोः स समवायः—७अ—२आ २६ सू । एतान्यालम्बनसूत्राणि ।]

जगदीशसूक्तिः

प्रश्नां द्रव्यादीनां, अपिशब्देन अभावस्याप्युपग्रहः । अस्तित्वस्वरूपसत्त्वं तच्चोभयावृत्तिधर्मवत्त्वम् । अभावस्य अलक्ष्यत्वे तु तादृशभावत्वं वाच्यम् । एवमग्रेऽपि । अस्तित्वं विधिसुखप्रतीति(७)विषयत्वं, तच्च प्रतियोग्यनपेक्षनिरूपणत्वमित्याचार्यव्याख्यानन्तु चिन्त्यम् । निरूपणं हि तत्र यदि साक्षात्कारः, तदा अतीन्द्रिये द्रव्यादावव्याप्तेः ।

(५) माण्डिल्येति क्वचित् पाठः ।

(६) अपीति (घ)—पुस्तके नास्ति ।

(७) प्रत्ययेति क्वचित् पाठः ।

यदि च ज्ञानमात्रं तर्हि अभावे अतिव्याप्तेः। अनपेक्षपदवैयर्थ्यञ्च स्यादिति। अभिधेयत्वं पदशक्यत्वं ज्ञेयत्वं ज्ञानविषयत्वम्। आश्रितत्वञ्चेति चोऽवधारणे। तथा च षष्ठ्यामपि पदार्थानां नित्यद्रव्येभ्योऽन्यत्रैव आश्रितत्वम् आधेयत्वं साधर्म्यमिति पूर्वेणान्वयः। तेन नित्यानां परमाणूनामनाश्रितत्वेऽपि न क्षतिः तेषामलक्ष्यत्वात्।

द्रव्यादीनां पञ्चानां समवायित्वं समवायप्रतियोगित्वं समवेतवृत्तिभावविभाजकधर्मवत्त्वं समवायावृत्तिधर्मवद्भावत्वं वा फलितम्। तेन सामान्यविशेषयोः समवायित्वस्य नित्यद्रव्ये च समवेतत्वस्य असत्त्वेऽपि न तेष्वव्याप्तिः।

निष्क्रियत्वं क्रियावदवृत्तिभावविभाजकधर्मवत्त्वं नातो विभुषितिव्याप्तिः। द्रव्येति—द्रव्यगुणकर्मणां सत्तासम्बन्धः सत्तासमवायः। सामान्यविशेषवत्त्वं सत्ताव्याप्यजातिमत्त्वम्। स्वसमयेति—वैशिष्टिकाणां स्वसङ्केतेनार्थशब्दाभिलष्यमानत्वमित्यर्थः। धर्माधर्मकर्तृत्वम् अदृष्टजनकभावत्वं, तेन धर्माधर्मयोरेकमात्रजनके नाव्याप्तिः।

भावलोपादानाच्च नाशौचाद्यभावे अतिप्रसङ्गः। न च सुवर्णादिद्रव्य-तदीयगुणत्वादिगुण-तदग्रहणादिकर्मणाम् यथा धर्मजनकत्वं यथा वा पुरीषादिद्रव्य-तत्संयोगरूपगुण-तदग्रहणादिकर्मणामधर्मजनकत्वं तथा तादृशद्रव्यादिगतानां सुवर्णत्वादिजातीनामपि परम्परया धर्माधर्मजनकत्वं सुवचमतस्तत्वातिव्याप्तिरिति वाच्यं, सुवर्णत्वादिजातेर्धर्मादिजनकतावच्छेदकत्वेनैवोपक्षयात्तीर्थादिदेशस्य तत्संयोग-तदनुसरणादेर्धर्माधर्मजनकतायाः श्रुतिसिद्धत्वादिति भावः।

कारणवतामेवेति—द्रव्यादीनां त्रयाणामित्यनुषज्यते। कार्यत्वं-समवायावच्छिन्नजन्यत्वं, अनित्यत्वं विनाशिभावत्वं, नातो ध्वंसे प्रागभावे चातिव्याप्तिः। पारिमाण्यत्वं परमाणुपरिमाणं, आदिपदेन द्व्यणुकपरिमाणं परममहत्त्वम् आत्मविशेषगुणाश्च गृह्यन्ते। तथा च

तेभ्योऽन्यत्र द्रव्यादीनां त्रयाणां कारणत्वं निमित्ततान्यकारणतावच्छेदकजातिमत्त्वं । ज्ञानादिकमिच्छादौ निमित्तकारणमेव । परिमाणस्य च अणुत्वत्वमहत्त्वत्वादिना न परिमाणहेतुत्वं, किन्तु वितस्तिव-हस्तत्वादिवैजात्यैरेवेति न परमाणुत्वादावतिव्याप्तिः । किरणावल्यान्तु पारिमाण्डल्यादिभ्य इत्यत्रादिपदेन परममहत्त्वान्यावयविगत-रूपरसगन्धस्पर्शपरिमाणानि द्वित्वद्विष्टकत्वपरत्वापरत्वानि विनश्यद-वस्थद्रव्यगतसंयोगविभागकर्माणि शब्दाजनकशब्दश्चरमसंस्कारस्तादृश-ज्ञानञ्च परिगृह्येतानि । कारणत्वञ्च ज्ञातधर्मेतरभावं प्रति फलोप-धायकत्वमिति व्याख्यातम् ; तन्मते सुखदुःखादेरजनितरूपादेः पाक-नष्टपरमाणुरूपादिकस्य च लक्ष्यत्वात्तत्राव्याप्तिप्रकारश्चिन्तनीयः ।

द्रव्याश्रितत्वं द्रव्यसमवेतसत्त्वं समवेतत्वसम्बन्धेन द्रव्यवत्सत्त्वं वा द्रव्यादीनां त्रयाणां मध्ये नित्यद्रव्येभ्योऽन्यत्रेत्यर्थः । संयोगेनाश्रितो-ऽपि परिमाणुर्न समवेतः, समवेतावपि सामान्यविशेषौ न सन्तौ इति तद्व्यादासः । चकारान्नित्यद्रव्यान्यजातीयत्वस्योपग्रहः । द्रव्याश्रितत्वं द्रव्यसमवायिकारणकत्वं नित्यद्रव्येभ्यो नित्यगुणेभ्यश्चान्यत्र द्रव्यादि-त्रयाणां साधर्म्यं, चकारेण नित्यगुणस्यापि समुच्चयादित्यपि वदन्ति ।

सामान्येति—सामान्यविशेषसमवायानां स्वात्मकमेव सत्त्वं, न तु सत्ता जातिरित्यर्थः । बुद्धिलक्षणत्वं बुद्धिं प्रत्येव जनकत्वं बुद्ध्यन्यभाव-जन्मकावृत्तिभावविभाजकधर्मवत्त्वमिति यावत् । सामान्यमनुगतबुद्धौ विषयविधया, विशेषो लिङ्गविधया व्यावृत्तबुद्धौ, समवायः सन्निकर्ष-विधया प्रत्यक्षबुद्धौ कारणम् । द्रव्यादिचिकन्तु बुद्धिभिन्नेऽपि द्रव्यादौ कारणमिति न तत्रातिप्रसङ्गः ।

यदा बुद्धेर्बुद्धिविशेषस्य सामान्यशून्यभावत्वप्रकारकयथार्थज्ञानस्य लक्षणत्वं विशेष्यत्वमित्यर्थः । अकार्यत्वं प्रागभावप्रतियोग्यवृत्ति-भावविभाजकधर्मवत्त्वं । अकारणत्वं निमित्तकारणतान्यकारणता

शून्यभावत्वं । असामान्येति सत्तावान्तरजातिशून्यभावत्वमित्यर्थः । नित्यत्वं विनाश्यवृत्तिभावविभाजकधर्मवत्त्वं । नातो नित्यद्रव्यादावत्यन्ताभावादौ च प्रसङ्गः । अर्थेति—स्वसमयार्थशब्दाप्रतिपाद्यत्वमित्यर्थः । चकारेण जन्यावृत्तिभावविभाजकधर्मवत्त्वाद्युपग्रहः । इति दिगुपदर्शनार्थः, तेन द्रव्यगुणयोः कर्मान्यसत्त्वं सामान्यविशेषयोः निःसामान्यसमवेतत्वमित्यादिकमपि द्रष्टव्यम् ॥

सूक्तिदोषिका ।

अभावस्यापीति—स्वमते विशेषतोऽभावस्य अनुज्ञेखेऽपि यथा न तुच्छत्वं तथोक्तमधस्तात्, अत एव अभावसप्रमानां सर्व्वपदार्थानामेव अस्तित्वादीनि साधर्म्याणीति सङ्गच्छते ।

उभयावृत्तौति—तत्त्वञ्च स्वप्रतियोगिनिरूपितत्व-स्वानुयोगिनिरूपितत्वैतदुभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टवृत्तित्वाभाववत्त्वं, स चायं धर्मस्तत्तद्व्यक्तित्वादिः ।

ननु समुद्दिष्टपूर्वाणामेव साधर्म्याकथनं सङ्गच्छते नानुद्दिष्टपूर्वाणामिति अपिशब्देन अभावस्योपेक्षो न युक्त इत्यत आह अभावस्येत्यादि । अलक्ष्यत्वे त्विति—प्रकृतसाधर्म्यावत्तया अनभिमतत्वे त्वित्यर्थः । तादृशेति—उभयावृत्तिधर्मैवदित्यर्थः । अग्रेऽपीति—अभिधेयत्वादिरूपसाधर्म्यास्थलेऽपि भावत्वपर्य्यन्तमनुसृत्य अभावव्यावृत्तिः कर्त्तव्येति भावः ।

प्रतियोग्यनपेक्षेति—प्रतियोगिनिरूपणानधीनित्यर्थः । एतेन अभावो व्यावृत्तः अभावानां प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणत्वस्य प्रागुपपादितत्वात् । नित्यद्रव्येभ्योऽन्यत्वेवेति—तदुक्तं विश्वनाथेन 'अन्यत्र नित्यद्रव्येभ्य आश्रितत्वमिहोच्यते' इति । आधेयत्वमिति—तच्च सर्वाधारताप्रयोजक-कालिकातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नमनुसर्त्तव्यं तादृशकालिकसम्बन्धेन नित्यस्यापि द्रव्यस्य काले वर्त्तमानत्वात्, अन्यथा कालस्य सर्वाधारत्वानुपपत्तेः ।

द्रव्यादीनामिति—द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषाणामित्यर्थः । समवाय-प्रतियोगित्वमिति—ननु समवायप्रतियोगित्वं समवायसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वं तच्चात्मगगनपरमाणवादावव्याप्तमित्यत आह समवेतेत्यादि । तथाहि आत्म-

गगनादीनां समवायप्रतियोगिताशून्यत्वेऽपि समवेतघटादिवृत्तिभावविभा-
जकद्रव्यत्वधर्मवत्त्वेन नाव्याप्तिश्चेति भावः । समवेतवृत्तित्वं तादृशधर्मवत्त्वञ्च
तादृशभावविभाजकतावच्छेदकसमवायस्वरूपान्यतरसम्बन्धेन नातः कालि-
कविशेषणतया द्रव्यत्वादिसमत्वस्य ध्वंसे वत्तमानत्वेऽपि तत्रातिप्रसङ्गः । ननु
समवेतपदस्य समवायप्रतियोग्यर्थकतया समवायप्रतियोगिकस्वरूपस्यापि
समवायानतिरिक्तत्वेन समवायस्यापि समवेतत्वं प्राप्तं, तथा च सति सम-
वायत्वस्यापि समवेतवृत्तिभावविभाजकतया समवायातिप्रसङ्गो दुर्वार इत्यत
आह समवायावृत्तौत्यादि । तथाहि समवायस्य समवायावृत्तिधर्मवत्त्वा-
भावात् नातिप्रसङ्गः ।

तेनेति—समवायित्वमित्यस्य यथाश्रुतसमवायानुयोगित्वरूपार्थपरिहारात्
समवायप्रतियोगित्वाद्यर्थानुसरणेनेत्यर्थः । समवायित्वस्य समवायानुयोगि-
त्वस्य । समवेतत्वस्य समवायप्रतियोगित्वस्य । तेषु सामान्यविशेषनित्यद्रव्येषु ।
अव्याप्तिरित्युपलक्षणं, तृतीयकल्पानुसरणेन समवायातिव्याख्यादिपरिहारोऽपि
बोध्यः ।

क्रियावदवृत्तौत्यादि—तथाहि विभुष्वात्मादिषु भावविभाजकधर्मौ
द्रव्यत्वमेव, तस्य सक्रिये घटादावपि वत्तमानतया न तत् क्रियावदवृत्तौति
नातिव्याप्तिरिति भावः ।

सत्ताव्याप्यजातिमत्त्वं—सत्तावान्तरजातिमत्त्वं, द्रव्यादिषु त्रिषु द्रव्यत्वादेः
सत्त्वात् तस्य च सत्ताव्याप्यत्वात् । स्वसङ्केतेनेति—तदुक्तं कणादेन ‘अर्थ इति
द्रव्यगुणकर्मसु’ इति ।

तेनेत्यादि—तथाहि धर्माधर्मयोरुभयोरेवाद्दृष्टतया एकमात्रजनकस्यापि
अद्दृष्टजनकत्वाच्चतेर्नाव्याप्तिरिति भावः ।

समवायेत्यादि—यथाश्रुतजन्यत्वमात्रपरिग्रहे तु ध्वंसातिप्रसङ्गः स्यात् ।
द्रव्यादीनां त्रयाणामित्यस्याननुषङ्गादिपक्षे तु यथाश्रुतं जन्यत्वमात्रमेव सम्यक् ।

यथाश्रुतमनित्यत्वन्तु ध्वंसाप्रतियोगित्वसमानाधिकरणप्रागभावाप्रति-
योगित्वशून्यत्वं, तच्च ध्वंसे प्रागभावाप्रतियोगित्वशून्यतया प्रागभावे च ध्वंसा-
प्रतियोगित्वशून्यतया अतिप्रसक्तमिति विनाशोत्थादिपारिभाषिकार्थविशेष-
समाश्रयणम् । तथाहि ध्वंसे विनाशित्वस्य भावत्वस्य च द्वयोरेव समं

विरहात् प्रागभावे च विनाशित्वे सत्यपि भावव्यवस्थाभावात् न निरुक्तानित्य-
त्वमिति भावः । निमित्ततान्येति—इच्छादिनिमित्ते ज्ञानादावतिप्रसङ्ग-
निराकरणाय । निमित्तकारणमेवेति—अत एव सिद्धान्तमुक्तावल्यां विश्व-
नाथः—‘आत्मविशेषगुणानान्तु कुत्राप्यसमवायिकारणत्वं नास्ति, तेन
तद्विभक्त्यं सामान्यलक्षणे देयमेवे’ति प्राह । समवायिकारणत्वन्तु द्रव्यान्यत्वा-
देव निरस्तम् ।

ज्ञातधर्मतरत्यादि—ज्ञातधर्मा इच्छादयः, तद्विभक्त्यं प्रतीति तदर्थः ।
एतत्कल्पे निमित्ततान्येति कारणताविशेषणमनुपादेयम्, ज्ञानादीनां ज्ञात-
धर्मतरभावं प्रति जनकताशून्यत्वादेवातिप्रसङ्गाभावात् । एतन्मते योगि-
प्रत्यक्षादौ विषयादेः कारणत्वे सत्यपि नातिप्रसङ्गः, प्रत्यक्षस्य ज्ञातधर्मत्वात् ।
पूर्वकल्पेऽपि निमित्ततान्यत्वस्य कारणताविशेषणतया अतिव्याप्तिनिरासस्य
दर्शितत्वादिति ।

न तु सत्तेति—सत्ताजातेः द्रव्यगुणकर्मवृत्तितयमात्रवृत्तित्वादिति भावः ।
बुद्धिं प्रत्येव जनकत्वमित्यत्र एवमशब्दस्य इतरव्यवच्छेदार्थतया बुद्धिमात्रजनकत्वं
बुद्धान्याजनकत्वे सति बुद्धिजनकत्वमित्यर्थः । तदेवं स्पष्टयति बुद्धान्येत्यादिना ।
अत्र अवृत्तित्वं धर्मवत्त्वञ्च भावविभाजकतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यम् । तेन
सम्बन्धान्तरमादाय न द्रव्याद्यतिव्याप्तिः । आचार्यास्तु ‘बुद्धिलक्षणत्वं,
बुद्धिमात्रममौषां लक्षणं प्रमाणं, न तु द्रव्यादिवत् प्रमाणान्तरमस्तीत्यर्थः ।
अनुवृत्तबुद्धिर्व्यावृत्तबुद्धिरिहेति बुद्धिरित्येव हि सामान्यादित्ये प्रमाण’
मित्याहुः । तदयुक्तं सामान्यसिद्धौ चक्षुरादेरपि प्रमाणत्वादिति ।

विषयविधयेति इदमुपलक्षणं, सामान्यस्य अलौकिकप्रत्यासत्तिरूपत्वेनापि
बुद्धिं प्रति कान्तिस्त्वं बोध्यम् ।

प्रागभावेत्यादि—अत्रापि अवृत्तित्वं धर्मवत्त्वञ्च भावविभाजकताघटक-
संसर्गेण, नातः पूर्ववदतिप्रसङ्गः । प्रागभावप्रतियोग्यवृत्तिधर्मवत्त्वमात्रस्य
गगनादावतिप्रसङ्गवारणाय भावविभाजकतेति । उक्तमेवार्थमभिसन्धाय
‘अकार्यत्वमनादित्व’मित्याचार्यैर्व्याख्यातम् ।

निमित्तित्यादि—सामान्यादीनां विषयत्वादिना कारणत्वस्य स्वयमेवोप-
दर्शिततया असम्भववारणाय कारणतायां निमित्तकारणतान्येति । ‘अका-

রসাত্মকমালধর্মোত্তরকার্য্যপিত্বা' ইতি ত্বাচাখ্যব্যাখ্যানি নদমুপাদেয়ং নিরুক্ত-
কারণত্বস্য আলমধর্মনিরূপিতত্বাদিতি ।

ন্যায়কন্দলোকৃতস্তু—‘অকারণত্বং সমবায়্যমস্বাধিকারণত্বাভাবঃ, ২: তু
নিমিত্তকারণত্বপ্রতিষেধো বুদ্ধিনিমিত্তত্বাভ্যুপগমা’দিত্যাহুঃ ।

সত্তেত্যাदि—ননু সামান্যাदिषু সত্তায়া অপি অভাবাত্ জাতিশূন্যত্বমাত্রं
सम्यगिति चेन्न स्वात्मवत्त्वमिति साधर्म्याव्याख्यानावसर एव सत्ताजाति-
शून्यत्वस्य उक्तप्रायतवात्, पुनरुक्तिश्चङ्गानिराकरणायेव जातौ सत्तावान्तरेति
विशिष्यप्रचीपात् । न्यायकन्दलोकृतोऽपि ‘असामान्यविशिष्यवत्त्वमपरजाति-
रहितत्वमित्यर्थ’ इत्याचक्षते । स्वात्मवत्त्वमित्यस्य च सामान्यरहितत्वमित्ये-
वार्थमाहुः । विनाशवृत्तौत्यादि—ध्वंसाभावस्य अविनाशितया तत्राति-
व्याप्तिवारणाय भावविभाजकेति । नित्यद्रव्यादावतिप्रसङ्गवारणाय विनाश-
वृत्तौति ।

स्वसमयेत्यादि—वैशिष्टिकनये द्रव्यगुणकर्मस्वेव अर्थपरिभाषाविषयत्व-
मित्युक्तमधस्तात् ।

द्रव्यगुणयोः कर्मान्यसत्त्वमित्युपलक्षणं, द्रव्यस्य गुणकर्मन्यसत्त्वं गुणस्य
द्रव्यकर्मन्यसत्त्वं कर्मणो द्रव्यगुणन्यसत्त्वं द्रव्यकर्मणोः गुणन्यसत्त्वं गुण-
कर्मणोः द्रव्यान्यसत्त्वमित्यादिकमपि प्रतिपत्तव्यम् ।

ভাষ্যতাৎপর্য্য

দ্রব্যাদি ষট্‌পদার্থের স্বরূপনির্দেশ ও বিভাগ কার্য্য সম্পন্ন হইয়াছে। সাক্ষ্য ও
বৈধর্ম্যের বিবরণ করিতেছেন। উক্ত পদার্থসমূহের কতকগুলি ধর্ম্ম ~~স্বাভাবিক~~
বাহ্য সকল পদার্থেই থাকে উহাকে পরিভাষায় কেবলান্বয়ী ধর্ম্ম বলা হয়। প্রথমত
সেই ধর্ম্মের কথাই বলা হইয়াছে, পরে ক্রমে তদপেক্ষা অল্পপদার্থবৃত্তি ধর্ম্মের কথা
বলা হইবে। বিশ্বনাথ প্রভৃতি নৈয়ায়িকগণও নিজ নিজ গ্রন্থে ঐ রূপেই পদার্থের
ধর্ম্ম বিবরণ করিয়াছেন। এখন দেখা যাউক যে, উক্ত কেবলান্বয়ী বা সর্বপদার্থ-
বৃত্তি কি কি ধর্ম্ম হইতে পারে। অস্তিত্ব অভিধেয়ত্ব ও জ্ঞেয়ত্ব প্রভৃতি ধর্ম্ম উক্ত
ষট্‌পদার্থ ও অভাব এই সকল পদার্থেই থাকে। কারণ অস্তিত্ব স্বরূপতঃ পদার্থের

সত্তা। যে পদার্থ স্বরূপতঃ সং নহে, সেরূপ পদার্থই অপ্রসিদ্ধ ; অতএব পদার্থ বলিয়া স্বীকার করিতে গেলেই তাহাকে স্বরূপতঃ সং বলিয়া মানিতে হইবে, অতএব সকল পদার্থেই স্বরূপস্বরূপ অস্তিত্ব রহিয়াছে। কেহ বলেন যে, অস্তিত্ব উভয়বৃত্তিধর্মবস্ত, অর্থাৎ যে ধর্ম দুইটী বস্তুতে থাকে না তাদৃশ ধর্মবিশিষ্টত্ব। প্রত্যেক পদার্থেই পৃথক পৃথক ব্যক্তিত্ব আছে, দ্রব্য প্রতিব্যক্তিভেদে ভিন্ন, অতএব তাহার পৃথক পৃথক ব্যক্তিত্ব থাকিবেই। গুণাদিরও প্রতিগুণভেদে ব্যক্তিত্ব সকলেই স্বীকার করিয়া থাকেন, অতএব ঐ পৃথক পৃথক তত্ত্বব্যক্তিত্বকেই উভয়বৃত্তিধর্মপদে ধরিয়া প্রতিপদার্থেই উভয়বৃত্তিধর্মবস্ত উপপাদন করা যায়। অভিধেয়ত্ব পদশব্দত্ব, জগতে যে কোনও পদার্থ আছে, সেই সকল পদার্থেরই বাচক শব্দ আছে। এমন কোনও বস্তু নাই, বাহ্য বাচক শব্দ নাই। সকলে সকল বস্তুর সংজ্ঞা না জানিলেও ঈশ্বর যে তাহার একটী একটী সংজ্ঞা নির্দিষ্ট করিয়াছেন ইহা নিশ্চিত। উক্ত ঈশ্বরনির্দিষ্ট সংজ্ঞাদ্বারা বিজ্ঞ ব্যক্তিমাত্রেয়ই তদ্বিষয়ে বোধ হইয়া থাকে বলিয়া প্রতিবস্তুরই পদশব্দত্ব রহিয়াছে। অন্ততঃ বস্তু প্রভৃতি শব্দদ্বারা যখন জাগতিক সমস্ত বস্তুই প্রতীতি হয়, তখন অভিধেয়ত্ব যে সকল পদার্থেই আছে, ইহা বুঝিতে আর অধিক আগ্রহ হইবে কেন ?

স্বেরূপ জ্ঞানবিষয়ত্ব, সমস্ত বস্তুই অন্ততঃ সর্বজ্ঞ ঈশ্বরের জ্ঞানবিষয়ীভূত হইয়া থাকে, অতএব সকল পদার্থেই জ্ঞানবিষয়ত্ব আছে। এইরূপ অপরাপর কতকগুলি ধর্মও সকল পদার্থে থাকে, যথা—গগনাত্মক আত্মাত্মক ইত্যাদি। গগন ও আত্মা প্রভৃতি বিভূপদার্থ অবৃত্তি, অর্থাৎ ইহার কোথাও থাকে না, এইজন্ত তাহার অভাব সর্বত্রই আছে। ঐরূপ মেঘত্ব বা যথার্থজ্ঞানাবয়বত্ব প্রভৃতি ধর্মও সর্বপদার্থের ধর্ম, কারণ ঈশ্বরের সর্বপদার্থ বিষয়ে যথার্থ-জ্ঞান বহুতন্ত্রসিদ্ধ। এইরূপ নিত্যদ্রব্যভিন্ন সকল পদার্থে আশ্রিতত্ব বা আধেয়ত্ব ধর্ম আছে। কাল কালিক সম্বন্ধে সকল বস্তুর আধার হয় এই নিয়ম রক্ষা করিবার জন্ত নিত্যদ্রব্য কালিক সম্বন্ধে কালের আধেয় বলিয়া স্বীকৃত হইলেও প্রকৃতস্থলে কালিক সম্বন্ধ ভিন্ন অপর সম্বন্ধে আশ্রিতত্ব বলার দোষ হইল না। নিত্যদ্রব্য অথ কোনও সম্বন্ধে কোথাও থাকে না। অবৃত্তি নিত্যদ্রব্য সম্বন্ধী হয় বটে, কিন্তু আধেয় হয় না, কাজেই আশ্রিতত্ব অর্থ আধেয়ত্ব করা হইয়াছে। আধেয়ত্ব ও সম্বন্ধিত্ব এক পদার্থ নহে, অবৃত্তি পদার্থে সম্বন্ধিত্ব থাকে, আধেয়ত্ব অর্থাৎ বৃত্তিত্ব থাকে না।

দ্রব্যাদি পঞ্চ পদার্থের সমবায়িত্ব অর্থাৎ সমবেতবৃত্তি ভাববিভাজক ধর্মবস্ত্র সাধর্ম্য। দ্রব্য গুণ কর্ম সামান্য ও বিশেষ এই পাঁচটি পদার্থ সমবেত অর্থাৎ সমবায় সম্বন্ধে বৃত্তিমতঃ, তাগাতে বর্তমান ভাববিভাজক ধর্ম দ্রব্যত্ব গুণত্ব কর্মত্ব সামান্যত্ব ও বিশেষত্ব। সমবায়পদার্থ সমবেত নহে, অতএব সমবায়ত্ব সমবেতবৃত্তি ভাববিভাজক ধর্মও নহে, এইহেতু অব্যাপ্তি বা অতিব্যাপ্তির আশঙ্কা নাই। সমবায়িত্বপদের যথাক্রম অর্থ সমবায়ানুযোগিত্ব, উক্ত অর্থ থাকিলে উহা সামান্য ও বিশেষের সাধর্ম্য হইতে পারে না, কাবণ সামান্য ও বিশেষ পদার্থে কোনও বস্তু সমবায় সম্বন্ধে না থাকায় উহাতে সমবায় সম্বন্ধের অনুযোগিত্ব নাই। সমবায়ের প্রতিযোগিত্ব অর্থ কবিলেও নিত্যদ্রব্য কোথায়ও সমবায় সম্বন্ধে না থাকায় সমবায়ের প্রতিযোগিত্ব উহাতে অসম্ভব হওয়ায় উহা নিত্যদ্রব্যের সাধর্ম্য হইতে পারে না, কিন্তু উক্তরূপ বিশিষ্ট অর্থ আশ্রয় কবায় কোনও স্থলেই ক্ষতি হইল না। কেহ বলেন যে উহাব অর্থ সমবায়ের অবৃত্তিধর্মবদভাবত্ব। সমবায়ের সমবায়বৃত্তি ধর্ম থাকে না ও অভাবে ভাবত্ব থাকে না কাজেই সমবায় ও অভাবে অতিব্যাপ্তি নাই।

দ্রব্যাদি পঞ্চ পদার্থের আবাব অনেকত্ব অর্থাৎ অনেকবৃত্তি ভাববিভাজকধর্মবস্ত্র সাধর্ম্য। যথাক্রম অনেকত্ব সাধর্ম্য বলা যায় না, কারণ দ্রব্যাদি ব্যক্তিভেদে পৃথক্ পৃথক্ বলিয়া কোনও ব্যক্তিতেই অনেকত্ব থাকে না, অতএব অসম্ভব দোষই হইয়া পড়ে। কিন্তু অনেকবৃত্তিভাববিভাজক ধর্ম অর্থ করায় যে ভাববিভাজক ধর্ম একাতিবিক্ত বস্তুতে থাকে তদ্বস্ত্র ইহাই পর্যাবসিত অর্থ পাওয়া যায়, তাহাতে প্রকৃতস্থলে দ্রব্যাদিরূপ অনেকবৃত্তি ভাববিভাজক ধর্ম লইয়াই প্রত্যেকের সাধর্ম্য সম্ভব হয়। সমবায়ত্ব ভাববিভাজক ধর্ম হইলেও উহা একমাত্র সমবায় থাকে বলিয়া সমবায়ের অতিব্যাপ্তি হইল না। অভাবত্ব অনেকবৃত্তি ধর্ম হইলেও উহা ভাববিভাজক নহে বলিয়াই অভাবে অতিব্যাপ্তি হইল না।

গুণাদিপদার্থের নিগুণত্ব ও নিঞ্জিত্ব সাধর্ম্য। নিগুণত্ব অর্থাৎ গুণবদবৃত্তি-ধর্মবস্ত্র, যে ধর্ম গুণবান্ পদার্থে বর্তমান হয় না তদ্বস্ত্র। উক্ত অর্থের অনুসরণ করায় দ্রব্যে উৎপত্তি রূপে গুণ না থাকিলেও দ্রব্যে অতিব্যাপ্তি হইল না। কারণ পরস্পরেই দ্রব্যে গুণ উৎপন্ন হয় বলিয়া দ্রব্যে যে সকল ধর্ম থাকে সকলই গুণবদবৃত্তি গুণবদবৃত্তি কোন ধর্মই নহে। নিঞ্জিত্ব অর্থ ক্রিয়াবদবৃত্তি ভাব-

বিভাজক ধর্মবস্ত, অর্থাৎ যে ধর্ম ক্রিয়াবান্ পদার্থে অর্থাৎ দ্রব্যে বর্তমান হয় না তব্ধ। উক্ত অর্থের অনুসরণ কবায় বিভূদ্রব্য ক্রিয়াশূন্য হইলেও ক্ষতি হইল না, কারণ উহাতে ক্রিয়া না থাকিলেও ক্রিয়াবতে অবৃতি কোনও ভাববিভাজক ধর্ম নাই। ভাববিভাজক ধর্মের মধ্যে একমাত্র দ্রব্যত্বই বিভূদ্রব্যে থাকে, উহা মূর্ত দ্রব্যেও থাকে বলিয়া ক্রিয়াবতে অবৃতি হয় না। ক্রিয়াবতে অবৃতি ভাববিভাজক ধর্ম গুণত্বাদি, উহা বিভূদ্রব্যে নাই, অতএব উক্ত অতিব্যাপ্তি বারিত হইল।

দ্রব্য গুণ ও কর্ম এই তিন পদার্থে সত্তানামক জাতির সম্বন্ধ থাকে এবং উহাতেই বৈশেষিকদর্শনের মতানুসারে অর্থশব্দবাচ্য থাকে। বৈশেষিক মতে কণাদ ঋষি দ্রব্য গুণ ও কর্ম এই তিন পদার্থেরই অর্থশব্দপরিভাষা কবিয়াছেন।

সামান্যবিশেষবস্ত, অর্থাৎ দ্রব্যাদিরূপ সামান্য ও বিশেষাত্মক ধর্মবস্তও উহার সাধর্ম্য। অদৃষ্টজনকভাবত্বও উক্ত ত্রিতয়ের সাধর্ম্য। ভাষ্যোক্ত ধর্মাদ্বৈতপদ সামান্যতঃ অদৃষ্ট অর্থে উক্ত হইয়াছে, অতথা একমাত্র ধর্ম বা অধর্মের জনক পদার্থে ধর্মাদ্বৈত উত্তরজনকতা না থাকায় অব্যাপ্তি হইয়া পড়ে। অদৃষ্টরূপ অর্থ গ্রহণ কবিলে ধর্ম বা অধর্ম যে কোনও একটা মাত্র অদৃষ্টের জনকপদার্থেও অদৃষ্টজনকত্ব থাকায় দোষ হইল না। জগদীশটীকা প্রভৃতি বিশদভাবে আলোচনা করিলে এতৎসম্বন্ধে আরও রহস্ত জানা যাইবে।

দ্রব্যাদি তিনটি পদার্থের মধ্যে যে যে দ্রব্য গুণ ও কর্মের কারণ আছে, তাহাদের কার্যত্ব ও অনিত্যত্ব সাধর্ম্য। জগদীশ উক্ত কার্যত্ব সমবায়সম্বন্ধাবচ্ছিন্ন জ্ঞাত্ত্ব বলিয়া ব্যাখ্যা করিয়াছেন। তাহা না হইলে ধ্বংসরূপ অভাবেও কার্যত্ব থাকায় অতিপ্রসঙ্গ হইয়া পড়ে। অনিত্যত্ব অর্থ বিনাশিতাবত্ব। কেবল বিনাশিত্ব বলিলে প্রাণভাবে অতিব্যাপ্তি হয়, অথবা কেবল ভাবত্ব বলিলেও নিত্যদ্রব্যাদিতে অতিব্যাপ্তি হইতে পারে।

পারিমাণুগুণাদিভিন্ন অপর পদার্থের নিমিত্তকারণভিন্নকারণত্ব সাধর্ম্য। পারিমাণুগুণাদি এই স্থলে আদিপদে দ্ব্যণুকপরিমাণ পরমমহৎপরিমাণ ও আত্ম-বিশেষগুণের গ্রহণ করা হইয়াছে। ইচ্ছাদি কার্যের প্রতি জ্ঞানাদি নিমিত্তকারণ, নিমিত্তকারণভিন্নকারণ নহে; অতএব তাহাতে কারণত্বরূপ সামান্য ধর্ম থাকিলেও ক্ষতি হয় নাই। কিরণাবলীগ্রেহে উদয়নাচার্য্য কারণত্বপদে জ্ঞাতা বা আত্মার ধর্মভিন্ন অপর কার্যের প্রতি কারণত্ব এই অর্থ করিয়া উক্ত দোষ বারণ করেন।

নিত্যদ্রব্যভিন্নেব দ্রব্যাপ্রতিত্ব সাধর্ম্যা । উক্ত দ্রব্যাপ্রতিত্ব সমবায়সম্বন্ধে দ্রব্যবৃত্তিসম্ব । পরমাণুরূপ নিত্যদ্রব্য সংযোগসম্বন্ধে আশ্রিত এই মতেও তাহাব সমবায় সম্বন্ধে আশ্রিতত্ব না থাকায় ক্ষতি হইল না । সামান্য ও বিশেষ সমবায়-সম্বন্ধে দ্রব্যাপ্রতিত্ব হইলেও তাহাতে সত্তা নামক জাতি না থাকায় অতিব্যাপ্তি হইল না ।

সামান্যাদি ত্রিতরপদার্থের স্বাত্মবত্ত্ব অর্থাৎ স্বরূপসম্ব সাধর্ম্যা । কেহ বলেন যে, স্বাত্মবত্ত্ব ইহার অভিপ্রায় সত্তাজাতিশূন্যত্ব । দ্রব্যাদি ছয়টি ভাব পদার্থেব মধ্যে প্রথম দ্রব্যাদি তিনটি পদার্থে সত্তা জাতি আছে, অপব তিনটি পদার্থে সত্তা জাতি নাই ।

ঐক্যপ বুদ্ধিলক্ষণত্ব বুদ্ধিমাাত্রজনকত্ব বা বুদ্ধ্যন্ত্যভাবজনকাবৃত্তি ভাববিভাজক-ধর্মবত্ত্ব, অর্থাৎ যে ভাববিভাজকধর্ম জ্ঞানভিন্ন কোনও ভাবপদার্থের কারণে বর্তমান হয় না, তাদৃশধর্মবত্ত্বও উক্ত সামান্যাদিত্রিতবের সাধর্ম্যা ।

সামান্যাদি বুদ্ধির প্রতি কাবণ হইলেও উহা বুদ্ধিভিন্নভাব কার্যের জনক নহে, অতএব অসম্ভব হইল না । দ্রব্যাদিতে দ্রব্যত্বাদিরূপ ভাববিভাজক ধর্ম থাকিলেও উহা বুদ্ধ্যন্ত্যভাবজনকাবৃত্তি নহে, কাজেই দ্রব্যাদিতে অতিব্যাপ্তি হয় না ।

সামান্য অমুগত বুদ্ধির প্রতি বিষয়রূপে, বিশেষপদার্থ ব্যাবৃত্তবুদ্ধিব প্রতি লিঙ্গ-রূপে ও সমবায় প্রত্যক্ষবুদ্ধির প্রতিই সন্নিবর্তকরূপে কাবণ হয় । কিন্তু দ্রব্যাদি বুদ্ধি-ভিন্ন দ্রব্যাদির প্রতিও কারণ হইয়া থাকে ।

অকার্যত্বও উহাব সাধর্ম্যা । অকার্যত্ব অর্থ প্রাগভাবেব প্রতিযোগী পদার্থে অবৃত্তি ভাববিভাজক ধর্মবত্ত্ব । উক্ত অর্থের অনুসরণ করায় নিত্য দ্রব্য বা নিত্য-গুণে অকার্যত্ব অর্থাৎ কার্যত্বাভাব থাকিলেও উক্ত পদার্থে যে দ্রব্যত্ব ও গুণত্বরূপ ভাববিভাজক ধর্ম আছে, তাহা প্রাগভাবেব প্রতিযোগী অনিত্য দ্রব্য ও গুণেও বৃত্তি হওয়ার অতিব্যাপ্তি হইল না ।

ঐক্যপ অকাবণত্বও উহার :সাধর্ম্যা । অকাবণত্ব অর্থ নিমিত্তকাবণতাভিন্ন-কারণতাশূন্যভাবত্ব । উক্ত অর্থের অনুসরণ করায় সামান্যাদিতে জ্ঞানাদির নিমিত্ত-কাবণতা থাকিলেও ক্ষতি হইল না । প্রাগভাব প্রতিযোগীর নিমিত্ত কারণ, সমবায়ি বা অসমবায়ি কাবণ নহে, তাহা হইলেও উহাতে ভাবত্ব না থাকায় অতিব্যাপ্তি হয় না ।

ঐরূপ অসামান্যবিশেষবস্তু উহাব সাধর্ম্যা। অসামান্যবিশেষবস্তু অর্থ সত্তার নূনবৃত্তিজাতিশূন্যত্ব। পূর্বেই সত্তাজাতিশূন্যত্বের কথা বলা হইয়াছে, সম্প্রতি সত্তা জাতির ত্যায় উহাতে বে সত্তার অবাস্তব জাতিও নাই উহাই বলা হইতেছে।

নিত্যত্বও উহাব সাধর্ম্যা। নিত্যত্ব অর্থাৎ বিনাশী পদার্থে অবৃত্তি ভাব-বিভাজকধর্মবস্তু। উক্ত অর্থের অনুসরণ কবার নিত্যদ্রব্যাদিতে অতিব্যাপ্তি হইবে না, কারণ দ্রব্যাদিরূপ ভাববিভাজক নিত্যদ্রব্যাদিবৃত্তি ধর্ম বিনাশী দ্রব্যাদিতে অবৃত্তি নহে। অত্যন্তাবহাদি বিনাশবৃত্তি হইলেও উহা ভাববিভাজক নহে।

এই রূপ সামান্যাদির অর্থশঙ্কানভিধেয়ত্ব সাধর্ম্যা। বৈশেষিক মতে অর্থশঙ্ক দ্রব্য গুণ ও কর্ম এই তিন অর্থেই পবিভাবিত, সামান্যাদি তাহার বাচ্য নহে। অতএব বৈশেষিকনিয়মেই উহাতে অর্থশঙ্কানভিধেয়ত্ব থাকে, উহা মতান্তরসাধাবণ নহে।

ভাষ্যপিত চকারদ্বারা জ্ঞতাবৃত্তি ভাববিভাজক ধর্মবস্তু প্রভৃতি ধর্মেরও গ্রহণ করা হইয়াছে।

ঐরূপ কর্মভিন্নসত্ত্ব দ্রব্য ও গুণের সাধর্ম্যা, সামান্য ও বিশেষের জাতিশূন্য-সমবেতত্ব, কর্মের দ্রব্যগুণভিন্নসত্ত্ব, দ্রব্যের গুণকর্মভিন্নসত্ত্ব ইত্যাদি সাধর্ম্যাও বলা যাইতে পারে।

প্রশস্তিপাদভাষ্যম্

পৃথিব্যাদীনাং নবানামপি দ্রব্যত্বযোগঃ স্বাत्म-
ন্যারম্ভকত্বং গুণাবচ্চং কার্য্যকারণাবিরোধিত্বম্।
অন্যবিশেষবচ্চম্ অনাশ্রিতত্বনিত্যত্বে চান্যত্র অব-
যবিদ্রব্যেভ্যঃ। পৃথিব্যুদকজ্বলনপবনাत्मমনসামনে-
কত্বাপরজাতিমচ্চৈ। চিত্তিজলজ্যোতিরনিল-

मनसां क्रियावत्तुमूर्तत्वपरत्वापरत्ववेगवच्चानि ।
 आकाशकालदिगात्मनां सर्वगतत्वं परममहत्त्वं
 सर्वसंयोगिसमानदेशत्वञ्चेति ।

[द्रव्यगुणयोः सजातीयारम्भकत्वं साधन्याम्—१अ—१आ—६सू ।
 द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरम्—१अ—१आ—१०सू । न
 द्रव्यं कार्यं कारणञ्च वधति—१अ—१आ—१२सू । क्रियागुणवत् समवाधि-
 कारणमिति द्रव्यलक्षणम्—१अ—१आ—१५सू । द्रव्यगुणकर्मणां द्रव्यं
 कारणं सामान्यम्—१अ—१आ—१८सू । पृथिव्यापस्तेजोवायुराकाशं कालो
 दिगात्मा मन इति द्रव्याणि—१अ—१आ—५सू । कारणमिति द्रव्ये
 कार्यसमवायात्—१०अ—२आ—१सू । संयोगाद्वा—१०—२आ—२सू । नोद-
 नाभिघातात् संयुक्तसंयोगाच्च पृथिव्यां कर्म—५अ—२आ—१सू । तद्विशेषेणा-
 दृष्टकारितम्—५अ—२आ—२सू । अपां संयोगाभावे गुरुत्वात् पतनम्—५अ
 —२आ—३सू । द्रवत्वात् स्थन्दनम्—५अ—२आ—४सू । नाड्यो वायु-
 संयोगादारोहणम्—५अ—२आ—५सू । नोदनापीडनात् संयुक्तसंयोगाच्च—
 ५अ—२आ—६सू । वृक्षाभिसर्पणमित्यदृष्टकारितम् ५अ—२आ—७सू ।
 पृथिव्योर्कर्मणा तेजःकर्म वायुर्कर्म च व्याख्यातम्—५अ—२आ—१२सू ।
 अग्नेरुर्ध्वज्वलनं वायोऽस्तिव्यं कृपवनमणूनां मनसश्चाद्यं कर्मादृष्टकारितम्—५अ
 —२आ—१३सू । हस्तकर्मणा मनसः कर्म व्याख्यातम्—५अ—२आ—१४सू ।
 अपसर्पणमुपसर्पणमश्रितपीतसंयोगाः कार्यान्तरसंयोगाश्चेत्यदृष्टकारितानि—
 ५अ—२आ—१७सू । एकदिक्काभ्यामेककालाभ्यां सन्निकृष्टविप्रकृष्टाभ्यां
 परमपरञ्च—७अ—२आ—२१सू । कारणपरत्वात् कारणापरत्वाच्च—७अ—
 २आ—२२सू । कर्मभिः कर्माणि—७अ—२आ—२४सू । गुणैर्गुणाः—७अ
 २आ—२५सू । इत्येतान्यालम्बनसूत्राणि] ।

जगदीशसूक्तिः

सम्प्रति द्रव्याणामेव वैधर्म्यमाह पृथिव्यादीनामिति । द्रव्यत्व-
योगो द्रव्यत्वसमवायः । द्रव्यत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वेनोपक्षयात् न
तस्य स्वातन्त्र्येणोत्पत्तिः । स्वात्मन्यारम्भकत्वं स्वसमवेतकार्यजनकत्वम् ।
गुणवत्त्वं गुणसमवायित्वं नातः स्रग्दादावतिव्याप्तिः । कार्यकारणा-
विरोधित्वं स्वजन्यसंयोगकारणकविभागजनकत्वम् । संयोगविभाग-
कर्मणां वारणाय कारणकान्तम् । अन्येति पृथिव्यादीनां नवानाम्
अवयविद्रव्येभ्योऽन्यत्र अन्यविशेषवत्त्वम् उभयासमवेतनिःसामान्यधर्म-
समवायित्वमित्यर्थः । अनाश्रितत्वम् असमवेतद्रव्यत्वम् । नित्यत्वमवि-
नाशिद्रव्यत्वम् । चकारात् नित्यपरिमाणवत्त्वाद्युपग्रहः ।

पृथिव्युदकेति—ज्वलनोऽत्र तेजोमात्रं, न तु वज्जिरेव । अनेकत्वं
बहुसमवेतद्रव्यविभाजकधर्मवत्त्वम् । अपरजातिमत्त्वं द्रव्यत्वान्यून-
वृत्तिजातिमत्त्वम् । क्षितौत्यादि—क्रियावत्त्वं क्रियावद्वृत्तिद्रव्यत्वा-
व्यापकजातिमत्त्वम् । नातो निष्क्रियनष्टवटाद्यव्याप्तिः । मूर्तत्वं
परिच्छिन्नपरिमाणवत्त्वम्, स्रग्दासमवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्धो
जातिप्रभेदो वा । परत्वं परत्ववद्वृत्तिद्रव्यत्वाव्यापकजातिमत्त्वम् ।
एवमपरत्ववेगयोरपि अर्थो बोध्यः । आकाशेत्यादि—स्वावयवा-
च्छेदावयविसंयोगाश्रयत्वं परममहत्त्वं स्वानाश्रययावन्महत्त्वापेक्षि-
कोत्कर्षवन्महत्त्वम् । परममहत्त्वत्वस्य जातित्वपक्षे तु तादृशजाति-
मन्महत्त्वमित्यर्थः । सर्व्वेति—सर्व्वेषां मूर्त्तानां संयोगिसंयुक्तत्व-
मित्यर्थः ।

सूक्तिदीपिका

द्रव्यत्वसमवाय इति—ननु द्रव्यत्वस्यैव पृथिव्यादिनवद्रव्य-साधर्म्यात्व-सम्भवे किमिति द्रव्यत्वयोग इत्यस्य द्रव्यत्वसमवाय इत्यर्थानुसन्धानमित्या-काङ्क्षायामाह द्रव्यत्वस्येत्यादि । तथाहि पञ्चतावच्छेदकतयैव द्रव्यत्वस्य लाभेन द्रव्यत्ववत्त्वं तत एव साधर्म्यं लब्धमत एव द्रव्यत्ववत्त्वस्य पुनः साधर्म्यात्वकथनं निराकाङ्क्षं स्यादित्यर्थान्तरानुसरणमिति भावः ।

स्वसमवेतेत्यादि—जनकत्वमिति समवायिकारणत्वमिति वस्तुगतिः, स्वसमवेतकार्यं प्रति स्वस्य तदितरकारणत्वाभावात् ।

गुणसमवायित्वमिति गुणसमवायानुयोगित्वमित्यर्थः । समवायसम्बन्धेन गुणाधिकरणत्वं वा । अन्यथा कालिकसम्बन्धेन सन्दस्य गुणवत्त्वादित्याप्तिः स्यादिति ।

अवयविद्रव्येभ्योऽन्यत्वेति—निरवयवद्रव्याणामेव अन्त्यविशेषवत्त्वमित्यर्थः । उभयेत्यादि—उभयासमवेतो यो निःसामान्यो धर्मः 'तत्समवायित्वमित्यर्थः । उभयासमवेतत्वञ्च स्वप्रतियोगिसमवेतत्व-स्वानुयोगिसमवेतत्वोभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टान्यत्वम् । निःसासान्यत्वञ्च सामान्यशून्यत्वम्, अन्त्यविशेषाणां प्रति-व्यक्ति भिन्नतया कस्याश्चिदपि जातेस्तद्वृत्तित्वाभावेन च तेषां उभयासमवेतत्वं निःसामान्यधर्मत्वञ्चेति तादृशधर्मसमवायित्वं निरवयवद्रव्याणामव्याहृतमेव । असमवेतेत्यादि—वृत्तिस्वसामान्याभावाथेकस्य अनाश्रितत्वमात्रस्योपग्रहे कालि-केन निरवयवद्रव्याणामपि सर्वाधारभूतकालवृत्तितया अव्याप्यापत्ति-रिति प्रतियोगिविधया समवायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वानुसरणम्, तेन निर-वयवद्रव्याणां कालिकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वसत्त्वेऽपि निरुक्तसंसर्गकवृत्तित्वा-भावान्न क्षतिः ।

नित्यत्वमित्यादि—प्रागभावाप्रतियोगित्वे सति ध्वंसाप्रतियोगित्वस्य नित्यलक्षणत्वप्रसिद्धावपि सत्यन्तदलनिवेशे प्रयोजनविरहात् गौरवाच्च अवि-नाशोत्थेतन्मात्रमुपात्तम् । ध्वंसे अतिव्याप्तिवारणाय द्रव्येति । चकारादित्यादि—अनित्यद्रव्ये अतिव्याप्तिवारणाय नित्येति परिमाणविशेषणम् ।

ज्वलनोऽलेत्यादि—ज्वलनशब्दस्य योगमुपादाय मुख्यार्थो वङ्गिरेव, स्ववृत्ति-

तेजस्त्वत्त्वादिष्वन्वयेन पुनर्लक्ष्यार्थः तेजोमात्रम्, तथाविधार्थानुसरणे निरुक्तानि क्त्वादिधर्माणां वङ्गातिरिक्ततेजसि सुवर्णादावपि सत्त्वेन पृथिव्यादि-भिन्नावृत्तित्वरूपपृथिव्यादिवैधर्म्यत्वात्पुनपत्तेरिति भावः (१)। सिद्धान्ते तु ज्वलनपदेन सुवर्णादीनामपि लाभात् न क्षतिशङ्कापि।

अनैकत्वमित्यादि—अनैकत्वस्य बहुसमवेतधर्मवत्त्वरूपत्वे द्रव्यत्वादिक-मादाय आकाशादित्ये गुणादौ चातिव्याप्तिरिति द्रव्यविभाजकत्वं धर्म-विशेषणम्। द्रव्यवृत्तित्वमात्रानुसरणे पदार्थत्वादिकमादायातिव्याप्ति-तादवस्थं, द्रव्यसमवेतत्वानुसरणेऽपि द्रव्यसमवेतसत्ताख्यसामान्यमादाय तथा। आकाशकालदिशां प्रत्येकमाकाशत्वाद्येकैकमात्रवृत्तिद्रव्यविभाजक-धर्मवत्त्वेन द्रव्यविभाजकधर्मवत्त्वमालोक्तौ तत्रातिव्याप्तिरिति बहुसमवेतं धर्मविशेषणम्। यद्यपि तादृशधर्मवत्त्वस्य समवायसम्बन्धेन विवक्षणे न निरुक्तातिव्याप्तिः द्रव्यविभाजकानामाकाशत्वकालत्वदिकत्वानाम् उपाधि-विशेषरूपाणां समवायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वविरहादिति विभाव्यते, तथापि तादृशवृत्तित्वलाभायैव तदिति ध्येयम्।

द्रव्यत्वन्यूनवृत्तीति—द्रव्यत्वसामानाधिकरण्ये सति द्रव्यत्ववद्वृत्त्यभाव-प्रतियोगित्वमित्यर्थः। गुणत्वादिकमादाय गुणादावतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम्। सत्तान्यूनवृत्तिद्रव्यत्वगुणत्वादिकमादाय आकाशादौ गुणादौ च अतिव्याप्तितादवस्थमिति न्यूनवृत्तित्वे द्रव्यत्वनिरूपितत्वविशेषणम्। अत्र सामानाधिकरण्यघटकौभूतं वृत्तित्वं विशेष्यदलीय-प्रतियोगित्वञ्च सम-वायेन वक्तव्यं; नातः गुणत्वादेरपि सम्बन्धविशेषेण द्रव्यत्वसामाना-धिकरण्यस्य सम्बन्धान्तरेण च तादृशप्रतियोगित्वस्य सत्त्वेऽपि अतिप्रसङ्गस्तद-वस्थ इति ध्येयम्।

क्रियावदित्यादि—द्रव्यत्ववद्वृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिपर्यवसि-तस्य द्रव्यत्वाव्यापकत्वस्य गुणत्वादावपि सत्त्वेन अतिप्रसङ्गवारणाय क्रिया-

(१) जगदीशेन तदितरावृत्तित्वरूपमेव वैधर्म्यत्वं प्रकृते अभिप्रेतं, न तु 'यदुक्तं' यस्य साधर्म्यं वैधर्म्यमित्यस्य तत्' इति विश्वनाथाद्यभिमतं तदवृत्तित्वरूपं, तथापि द्रव्यत्वयोगादेः जगदीशोक्तद्रव्यवैधर्म्यतासूचनासङ्गतेः। वक्तव्यं चैवं न्ययमेवाग्रे।

বদুত্তোতি জাতিবিশেষণম্ । ত্বত্তিত্বস্ব সমবায়সম্বন্ধাবচ্ছিন্নং বিবক্ষিতম্,
অন্যথা গুণত্বাদেৱপি কালিকেন ক্রিয়াবদুত্তিত্য তথৈবাপ্রসঙ্গাপাতাৎ ।

নিষ্ক্রিয়ত্বাদি—উৎপন্নবিনষ্টঘটাদৌত্যর্থঃ । অব্যাপ্তিরিতি ঘটত্ব-
গুণক্রিয়াদৌ ঘটাদে: সমবায়িকারণত্বেন গুণক্রিয়াদুৎপত্তিপূৰ্ব্ববর্তিত্বস্য
অবশ্যমুপগম্যত্বতয়া আদ্যক্ষণে ঘটাদৌ গুণক্রিয়াদুৎপত্তিরভ্যুপগন্তুমশক্য-
ত্বাৎ, অনন্তরক্ষণে চ আশ্রয়স্যৈব অभावेन ক্রিয়াবত্বলক্ষণস্য তল বিরহা-
দিত্তি ভাব: ।

জাতিপ্রমীদৌ বৈতি—বাকারোঃনাখ্যায়াং, তদ্বীজন্তু সাঙ্ঘর্ষ্যস্য জাতি-
বাধকতয়া অভ্যুপগমাৎ ভূতত্বনিরূপিতসাঙ্ঘর্ষ্যস্য মূর্ত্ত্বে সত্ত্বেন জাতিত্বস্য
স্বৌকৰ্ত্তমশক্যত্বাদিত্তি ভাব: ।

পরত্বেন্ত্যাদি—অত্রাপি পূৰ্ব্ববদুদ্যাত্তিরনুসন্ধেয়া । এবমিতি—অত্রাপি
পূৰ্ব্ববৎ অপরত্ববদুত্তিত্বদ্রব্যত্বাব্যাপকজাতিমত্বং বিগবদুত্তিত্বদ্রব্যত্বাব্যাপক-
জাতিমত্বস্ব অর্থো বীক্ষ্য ইত্যর্থ: । ব্যাত্তিরপি পূৰ্ব্ববদেব ।

ভাষ্যতাৎপর্য্য

সম্প্রতি দ্রব্য সমূহের বৈধৰ্ম্ম্য বলা হইতেছে । [ইতিবাবৃত্তিধৰ্ম্মকেই প্রকৃত-
স্থলে জগদাংশ বৈধৰ্ম্ম্য বলিয়া গ্রহণ করিয়াছেন । উহা ফলতঃ সাধৰ্ম্ম্য অর্থেই
পর্য্যবসিত হয় ।] বথা—পৃথিবী প্রভৃতি নয়টী দ্রব্যের দ্রব্যত্বযোগ বা দ্রব্যত্ব-
সমবায় আছে, অত্ৰ বস্তুতে দ্রব্যত্বসমবায় থাকে না । পক্ষরূপে দ্রব্যের
নির্দেশ করাতেই দ্রব্যত্ব তাহার বৈধৰ্ম্ম্য পাওয়া গিয়াছে, এই জন্তই এস্থলে
দ্রব্যত্বকে বৈধৰ্ম্ম্য না বলিয়া দ্রব্যত্বেব সমবায়কে বৈধৰ্ম্ম্য বলা হইয়াছে ।
ঐরূপ স্বসমবেতকার্যের কারণত্ব অর্থাৎ সমবায়িকারণত্ব নয়টী দ্রব্যেরই
বৈধৰ্ম্ম্য । সমবায় সম্বন্ধে গুণাশ্রয়ত্ব বা গুণসমবায়ানুযোগিত্ব উহার বৈধৰ্ম্ম্য,
স্পন্দাঙ্ককালাদিতে কালিক সম্বন্ধে গুণ থাকে, সমবায় সম্বন্ধে থাকে না, অতএব
কালিকসম্বন্ধে গুণবৎ ধরিয়া অতিপ্রসঙ্গ হইল না । এইরূপ কার্য্যকারণাবিগোষিত্ব
অর্থাৎ স্বজন্তুসংযোগজন্তুবিভাগের জনকত্ব উহার বৈধৰ্ম্ম্য । কেবলমাত্র বিভাগ-

জনকত্ব বলিলে সংযোগ বিভাগ ও কস্মৈ অতিব্যাপ্তি হয়, এই জন্ত অপর অংশ বিশেষণরূপে সন্নিবেশ করা হইয়াছে।

পৃথিব্যাदि নয়টী দ্রব্যের মধ্যে যে যে দ্রব্য নিরবয়ব, তাহাতে অস্ত্যবিশেষবত্ত্ব অনাপ্রিতত্ব ও নিত্যত্বরূপ ধর্ম থাকে। অস্ত্যবিশেষবত্ত্ব অর্থ উভয়ে অসমবেত যে ধর্ম সামান্যশূন্য সমবায়সম্বন্ধে তদবত্ত্ব। অস্ত্যবিশেষপদার্থ প্রতিব্যক্তিতে পৃথক্ পৃথক্, উহা উভয়ে সমবেত নহে ও উহাতে কোনও জাতি নাই, এবং উহা নিরবয়ব দ্রব্যে সমবায় সম্বন্ধে থাকে, অতএব নিরবয়ব দ্রব্যে তাদৃশ ধর্মের সমবায়িত্ব আছে, উহা অন্ত পদার্থে নাই। অনাপ্রিতত্ব অর্থ অসমবেত-দ্রব্যত্ব, সামান্যতঃ আপ্রিতত্বের অভাব নহে, কাবণ তাহা হইলে কালিক সম্বন্ধে কালে সর্ববস্তুর থাকে বলিয়া কালিকসম্বন্ধে আপ্রিতত্ব নিরবয়ব দ্রব্যেও আছে, এই জন্ত সামান্যতঃ আপ্রিতত্বের অভাব তাহাতে কোনও মতেই থাকিতে না পারায় অসম্ভব হয়। অভাব ও সমবায়াদিতেও অসমবেতত্ব থাকে, এই জন্ত অসমবেত দ্রব্যত্ব পর্যন্ত অর্থ করা হইয়াছে। নিত্যত্ব অর্থ অবিনাশিদ্রব্যত্ব। কেবল অবিনাশিত্ব উহার অর্থ করিলে ধ্বংসাতাবাদিতে অতিব্যাপ্তি হয়, এই জন্ত অবিনাশিদ্রব্যত্ব পর্যন্ত বলা হইয়াছে। যদিও প্রাগভাবের অপ্ৰতিযোগী হইয়া বাহ্য বিনাশের অপ্ৰতিযোগী হয়, তাহাকেই নিত্য বলিয়া শাস্ত্রকাবগণ বলিয়া থাকেন, তথাপি প্রকৃত স্থলে দ্রব্যত্ব অংশ নিবিষ্ট থাকায় দুইটী অংশ না লইলেও দোষ হয় না। উক্ত অনুভব অনুসারে অবিনাশিদ্রব্যত্বের দ্বায় অনুৎপন্নদ্রব্যত্বও বৈধর্ম্য বলা বাহিতে পারে। ভাষ্যগ্রন্থে চকার দ্বারা ঐ সকল ধর্ম ও নিত্যপরিমাণবত্ত্ব প্রভৃতি বৈধর্ম্য সূচনা করা হইয়াছে।

উক্ত নয়টী দ্রব্যের মধ্যে আবার ক্ষিতি অপুতেজ মরুৎ আত্মা ও মন এই নয়টী দ্রব্যের অনেকত্ব ও অপরজাতিমত্ত্বরূপ ধর্ম বৈধর্ম্য। অনেকত্বপদের অর্থ বহু বস্তুতে সমবায় সম্বন্ধে বর্তমান দ্রব্যবিভাজক ধর্মবত্ত্ব। অনেকত্ব পদের যথাক্রমে অর্থ থাকিলে বিশেষাদিপদার্থেও অনেকত্ব থাকায় অতিব্যাপ্তি হয়। উক্ত অর্থ অনুসরণ করায় যেমন বিশেষ পদার্থ বহুসমবেত ধর্মবান্ নহে ঐরূপ বিশেষ পদার্থে দ্রব্যবিভাজক ধর্ম নাই বলিয়া অতিব্যাপ্তি হইল না। গুণত্বাদি ধর্ম ও বহুবস্তুতে সমবায় সম্বন্ধে থাকে, কিন্তু উহা দ্রব্যবিভাজক ধর্ম নহে, এই জন্ত গুণাদিতে অতিব্যাপ্তি বারণার্থ দ্রব্যবিভাজক এই অংশ দেওয়া হইয়াছে। আকাশত্বাদি

ধর্ম দ্রব্যবিভাজক হইলেও উহা বহু বস্তুতে বর্তমান বা সমবেত নহে, এই জন্ত বহু সমবেত এই অংশের উপাদান করা হইয়াছে। দ্রব্যবিভাজকধর্মবস্তু সমবায় সম্বন্ধে দ্রব্যবিভাজকধর্মাদিকরণত্ব এইরূপ অর্থ করিলে আকাশাদিতে অতিব্যাপ্তি হয় না, অতএব উক্ত অর্থ লাভের জন্তই বহুসমবেত এই অংশ দেওয়া হইয়াছে বুঝিতে হইবে।

অপরজাতিমন্ত্রপদেব অর্থ দ্রব্যত্ববদ্বৃতি দ্রব্যত্বাব্যাপকজাতিমন্ত্র। গুণত্বাদি জাতিও দ্রব্যত্বের অব্যাপক বলিয়া উক্ত জাতি আদান কবিত্তা গুণাদিতে অতিব্যাপ্তি হয়, এই জন্ত জাতি অংশে দ্রব্যত্ববদ্বৃতি এই বিশেষণ দেওয়া হইয়াছে। উক্ত দ্রব্যত্ববস্তু ও দ্রব্যত্ববদ্বৃতিত্ব উভয়ই সমবায় সম্বন্ধে বলিতে হইবে, কাজেই কালিকসম্বন্ধে দ্রব্যত্ববস্তু বা দ্রব্যত্ববদ্বৃতিত্ব ধরিয়া পূর্ববৎ অতিব্যাপ্তি হইল না।

ক্রিয়াবস্তু, মূর্ত্ত্ব, পরত্ববস্তু, অপরত্ববস্তু ও বেগবস্তু ; ক্ষিতি, জল, তেজ, পবন ও মন এই পঞ্চ দ্রব্যেব বৈধর্ম্য। ক্রিয়াবস্তু পদেব যথাক্রমে অর্থ আদান কবিলে প্রথম ক্ষণে উৎপন্ন হইয়া যে ঘটাদি দ্বিতীয়ক্ষণেই নষ্ট হইয়া যায়, তাহাতে ক্রিয়া উৎপন্ন না হওয়ায় ক্রিয়াবস্তুক্ষণের অব্যাপ্তি হয়, তদ্বারণার্থ উক্ত বিশেষ অর্থের অনুসরণ করা হইয়াছে। দ্রব্যত্বাব্যাপকজাতিমন্ত্রমাত্র বলিলে গুণত্বাদি জাতি আদান করিয়া গুণাদিতে অতিব্যাপ্তি হয়, এই জন্ত উক্ত জাতিতে ক্রিয়াবদ্বৃতি বিশেষণ দেওয়া হইয়াছে। উক্ত স্থলেও পূর্ববৎ অতিব্যাপ্তি বারণের জন্ত সমবায় সম্বন্ধেই ক্রিয়াবস্তু ও ক্রিয়াবদ্বৃতিত্ব প্রভৃতি বলিতে হইবে।

মূর্ত্ত্ব পদের অর্থ পবিচ্ছিন্নপরিমাণবস্তু বা নিকৃষ্টপরিমাণবস্তু। নয়টি দ্রব্যের মধ্যে আকাশ কাল দিক্ ও আত্মা এই চারিটি দ্রব্যের পরিমাণ পরম মহৎ অর্থাৎ সর্বপরিমাণ অপেক্ষা বৃহৎ, তদাভিন্ন পাঁচটি দ্রব্যের পরিমাণ তদপেক্ষা নিকৃষ্ট, অতএব আকাশাদি চারিটি দ্রব্য ভিন্ন অপব সকল দ্রব্যেই নিকৃষ্টপরিমাণবস্তু আছে। কেহ বলেন যে, মূর্ত্ত্ব স্পন্দের সমবায়িকারণতাবচ্ছেদক জাতিবিশেষ। বাস্তবিক উক্ত মত সমীচীন নহে, কারণ পূর্বেই সাঙ্কর্যের জাতিবাধকতা বলা হইয়াছে, মূর্ত্ত্বত্বে ভূতত্বনিরূপিত সাঙ্কর্য থাকাই উহা জাতি হইতে পারে না।

পরত্ববস্তু অপরত্ববস্তু ও বেগবস্তুপদের অর্থ যথাক্রমে পরত্ববদ্বৃতিদ্রব্যত্বাব্যাপক-জাতিমন্ত্র অপরত্ববদ্বৃতিদ্রব্যত্বাব্যাপকজাতিমন্ত্র ও বেগবদ্বৃতি দ্রব্যত্বাব্যাপক জাতিমন্ত্র। ব্যাবৃতি পূর্ববৎ অনুসন্ধান।

জনকত্ব বলিলে সংযোগ বিভাগ ও কস্মৈ অতিব্যাপ্তি হয়, এই জন্ত অপর অংশ বিশেষণরূপে সন্নিবেশ করা হইয়াছে।

পৃথিব্যাदि নয়টী দ্রব্যের মধ্যে যে যে দ্রব্য নিরবয়ব, তাহাতে অস্ত্যবিশেষবত্ত্ব অনাপ্রিতত্ব ও নিত্যত্বরূপ ধর্ম থাকে। অস্ত্যবিশেষবত্ত্ব অর্থ উভয়ে অসমবেত যে ধর্ম সামান্যশূন্য সমবায়সম্বন্ধে তদবত্ত্ব। অস্ত্যবিশেষপদার্থ প্রতিব্যক্তিতে পৃথক্ পৃথক্, উহা উভয়ে সমবেত নহে ও উহাতে কোনও জাতি নাই, এবং উহা নিরবয়ব দ্রব্যে সমবায় সম্বন্ধে থাকে, অতএব নিরবয়ব দ্রব্যে তাদৃশ ধর্মের সমবায়িত্ব আছে, উহা অন্ত পদার্থে নাই। অনাপ্রিতত্ব অর্থ অসমবেত-দ্রব্যত্ব, সামান্যতঃ আপ্রিতত্বের অভাব নহে, কাবণ তাহা হইলে কালিক সম্বন্ধে কালে সর্ববস্তুর থাকে বলিয়া কালিকসম্বন্ধে আপ্রিতত্ব নিরবয়ব দ্রব্যেও আছে, এই জন্ত সামান্যতঃ আপ্রিতত্বের অভাব তাহাতে কোনও মতেই থাকিতে না পারায় অসম্ভব হয়। অভাব ও সমবায়াদিতেও অসমবেতত্ব থাকে, এই জন্ত অসমবেত দ্রব্যত্ব পর্যন্ত অর্থ করা হইয়াছে। নিত্যত্ব অর্থ অবিনাশিদ্রব্যত্ব। কেবল অবিনাশিত্ব উহার অর্থ করিলে ধ্বংসাতাবাদিতে অতিব্যাপ্তি হয়, এই জন্ত অবিনাশিদ্রব্যত্ব পর্যন্ত বলা হইয়াছে। যদিও প্রাগভাবের অপ্ৰতিযোগী হইয়া বাহ্য বিনাশের অপ্ৰতিযোগী হয়, তাহাকেই নিত্য বলিয়া শাস্ত্রকাবগণ বলিয়া থাকেন, তথাপি প্রকৃত স্থলে দ্রব্যত্ব অংশ নিবিষ্ট থাকায় দুইটী অংশ না লইলেও দোষ হয় না। উক্ত অনুভব অনুসারে অবিনাশিদ্রব্যত্বের দ্বায় অনুৎপন্নদ্রব্যত্বও বৈধর্ম্য বলা যাইতে পারে। ভাষ্যগ্রন্থে চকার দ্বারা ঐ সকল ধর্ম ও নিত্যপরিমাণবত্ত্ব প্রভৃতি বৈধর্ম্য সূচনা করা হইয়াছে।

উক্ত নয়টী দ্রব্যের মধ্যে আবার ক্ষিতি অপ্তেজ মরুৎ আত্মা ও মন এই নয়টী দ্রব্যের অনেকত্ব ও অপরজাতিমত্ত্বরূপ ধর্ম বৈধর্ম্য। অনেকত্বপদের অর্থ বহু বস্তুতে সমবায় সম্বন্ধে বর্তমান দ্রব্যবিভাজক ধর্মবত্ত্ব। অনেকত্ব পদের যথাক্রমে অর্থ থাকিলে বিশেষাদিপদার্থেও অনেকত্ব থাকায় অতিব্যাপ্তি হয়। উক্ত অর্থ অনুসরণ করায় যেমন বিশেষ পদার্থ বহুসমবেত ধর্মবান্ নহে ঐরূপ বিশেষ পদার্থে দ্রব্যবিভাজক ধর্ম নাই বলিয়া অতিব্যাপ্তি হইল না। গুণত্বাদি ধর্ম ও বহুবস্তুতে সমবায় সম্বন্ধে থাকে, কিন্তু উহা দ্রব্যবিভাজক ধর্ম নহে, এই জন্ত গুণাদিতে অতিব্যাপ্তি বারণার্থ দ্রব্যবিভাজক এই অংশ দেওয়া হইয়াছে। আকাশত্বাদি

इन्द्रियसमवायिकारणवृत्तिद्रव्यविभाजकवत्त्वम् गगनाव्याप्तिप्रसङ्गात्, वाञ्छेति—वहिरिन्द्रियइयाग्राह्यवहिरिन्द्रिय-ग्राह्यजातिमद्विशेषगुण-वत्त्वम् दर्शनस्पर्शनोभयाग्राह्यवहिरिन्द्रियग्राह्यजातिमद्विशेषगुणवत्त्वं वार्थः । तेन घ्राणपिशाचादौ नाव्याप्तिः ।

चतुर्णामिति—पृथिव्यादीनामित्यनुषज्यते । द्रव्यारम्भकत्वं द्रव्य-समवायिकारणवृत्तिद्रव्यत्वाव्यापकजातिमत्त्वं नातो घटाद्यव्याप्तिः । स्पर्शवत्त्वं स्पर्शसमवायित्वम् धूमपिशाचादेरनुद्भूतस्पर्शवत्त्वान्न तत्र अव्याप्तिः । स्पर्शवद्वृत्तिद्रव्यत्वाव्यापकजातिमत्त्वे वा तात्पर्यम् । तत्राणां पृथिव्यादीनामिति पूर्वोक्तान्वयः । प्रत्यक्षत्वं वहिरिन्द्रिय-ग्राह्यवृत्तिद्रव्यत्वन्यूनवृत्तिजातिमत्त्वं नातः परमाख्याद्यव्याप्तिरात्म-न्यतिव्याप्तिर्वा ।

रूपवत्त्वं रूपसमवायित्वं रूपसमवायिवृत्तिद्रव्यत्वाव्यापकजाति-मत्त्वं वार्थः । तेनानुद्भूतरूपासत्त्वेऽपि न क्षतिः । द्रवत्वं द्रुत[द्रव]-वृत्तिद्रव्यत्वाव्यापकजातिमत्त्वं नाता घटकरकावङ्गमाद्यव्याप्तिः । इयोः रसवत्त्वं रससमवायित्वं रसवद्वृत्तिद्रव्यत्वाव्यापकजातिमत्त्वं वार्थः । चकारादुभास्वरान्यरूपवत्त्वाद्युपग्रहः ।

सूक्तिदीपिका ।

मूर्तत्वेन सह साङ्ख्याद् भूतत्वे जातित्वं न शक्यमुपगन्तुम्, अत एव तत्-स्वरूपमाह आत्मेतरित्यादिना । भगवदुदयनाचार्यास्तु भूतत्वमौपाधिकं सामान्यमाहुः । साङ्ख्यस्य जातिवाधकतामनङ्गैकुर्वन्तस्तु भूतत्वं जातिमेव वदन्ति । आत्मनि ज्ञानादिलक्षणविशेषगुणसत्त्वादतिप्रसङ्गवारणाय आत्मे-तरवृत्तीति । अत्र वृत्तित्वं समवायेन विवक्षणीयम्, अन्यथा आत्मवृत्तिविशेष-गुणानामपि कालिकादिसम्बन्धेन आत्मेतरवृत्तितया तद्वत्त्वेनात्मनि अति-प्रसङ्गतादवस्थात् । कालादावतिव्याप्तिवारणाय विशेषगुणवत्त्वमपि

समवायसम्बन्धेन विवक्षणीयम् । विशेषस्तु मत्कृत'जातिवाधकविचार'ग्रन्थे द्रष्टव्यः ।

साक्षात्कारेति—वहिरिन्द्रियजन्यसाक्षात्कारेत्यर्थः । अन्यथा मनस्व-
स्यापि तादृशद्रव्यविभाजकतया तद्वत्त्वेन मनस्यतिप्रसङ्गात् । कारण-
त्वञ्च विषयत्वसम्बन्धावच्छिन्नकार्यताकं तादात्म्यसम्बन्धानवच्छिन्नं समवायि-
कारणताभिन्नं वा वाच्यं, तेन साक्षात्कारं प्रति आत्मनः कारणत्वेऽपि न
क्षतिः, आत्मत्वावच्छिन्नकारणताया विषयत्वसम्बन्धावच्छिन्नकार्यताकत्व-
विरहात् तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नत्वात् समवायिकारणताभिन्नत्वाभावाच्च ।

इन्द्रियेत्यादि—उक्तं हि भगवता उदयनेन 'इन्द्रियप्रकृतित्वं इन्द्रियो-
पादानत्व'मिति । तादृशार्थपरिग्रहे गगनाव्याप्तिस्तु श्रोत्ररूपस्य इन्द्रियस्य गग-
नात्मकतया नित्यत्वेन गगने तत्प्रकृतित्वासम्भवादिति । उदयनाचार्यास्तु
विशेषणस्य अवच्छिन्नविशिष्टस्य वा जन्यतया नभसः कारणस्वरूपवच्छिन्नस्य जन्य-
त्वमुपपादयन्ति, तदुक्तं—'तच्च नभसोऽवच्छिन्नानवच्छिन्नमेदकल्पनयोपपाद-
नीयम्, अन्यथा भूतस्य इति पञ्चमी समानतन्त्रे स्वतन्त्रे च मनस एतद्वैधर्म्यं न
स्यादिति' ।

वहिरिन्द्रियेत्यादि—विशेषगुणवत्त्वं जातिमद्विशेषगुणवत्त्वं इन्द्रियग्राह्य-
जातिमद्विशेषगुणवत्त्वं वा सममेवात्मन्यतिप्रसक्तमती वहिरिन्द्रियेति ।
जातिमत्त्वं विशेषगुणवत्त्वञ्च समवायेन, नातः कालिकादिसम्बन्धमादायाति-
प्रसङ्गस्तदवस्थः ।

मूले वाच्यपदमपहाय एकैकैन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवत्त्वमात्रनिवेशे रूपादीनां
अन्तःकरणेनापि ग्रहात् एकैकैन्द्रियग्राह्यत्वस्य असिद्ध्या अव्याप्तिः स्यादिति
वाच्यपदम् । दर्शनस्पर्शनोभयेति यथाश्रुतभाष्यानुगतिरक्षणाद्यं वहिरिन्द्रिये-
त्याद्यर्थस्यैव पर्याप्तत्वादिति ।

द्रव्यारम्भकत्वं यदि द्रव्यसमवायिकारणत्वं तदा घटादेर्द्रव्यसमवायि-
कारणत्वाभावादव्याप्तिरिति द्रव्यसमवायौत्यादि विशेषार्थानुसरणम् ।
वहिरिन्द्रियेत्यादि—अव्याप्तिरिति परमाणुषु प्रत्यक्षविषयत्वाभावात् । अति-
व्याप्तिरिति सुखाद्युपरागेण मानसप्रत्यक्षविषयत्वस्य आत्मनि वर्तमानत्वादिति
भावः । वहिरिन्द्रियेत्याद्यर्थानुसरणे तु परमाणुषु वहिरिन्द्रियग्राह्यघटादि-

ব্রহ্মত্বাদিহীত্বাদিরূপদ্রব্যত্বন্যনব্রহ্মজাতিসত্ত্বাৎ নাব্যাপ্তিঃ । আত্মনি চ
বহিঃসিদ্ধিগ্রাহ্যব্রহ্মজাতিসত্ত্বাভাবাৎ নাত্যব্যাপ্তিরিতি ধ্যেয়ম্ ।

অত ইতি ঘটাদৌ তাৎপর্যপৃথিবীত্বস্য করকাদৌ তাৎপর্যজলত্বস্য বহ্নাদৌ চ
তাৎপর্যতেজস্বত্বস্য সত্ত্বাদিত্যর্থঃ ।

চকারাদিত্যাदि—আদিপদাৎ আলোকপ্রকাশ্যত্বাদীনামুপগ্রহঃ । অত-
এবোক্তমাচার্য্যঃ—“আলোকপ্রকাশ্যত্বং অমাস্বরূপবস্তুত্বেনিতি চার্থঃ” ইতি ।
অন্যত্ স্বয়মুদ্বলম্ ।

ভাষ্যতাৎপর্য্য

ক্ষিতি, অপ, তেজ, মক ও বোম ; এই পাঁচটা দ্রব্যে ভূতত্ব আছে । আত্ম-
ভিন্নপদার্থে যে বিশেষগুণ থাকে তদ্বৎই ভূতত্ব । বিশেষগুণের মধ্যে বুদ্ধপ্রভৃতি
কতিপয় বিশেষগুণ আত্মার ধর্ম ও কতিপয় বিশেষগুণ ক্ষিতিপ্রভৃতি পঞ্চভূতের
ধর্ম । অতএব কেবল বিশেষগুণবান্কে ভূত বলিলে আত্মাও উক্ত লক্ষণাক্রান্ত
হইয়া পড়ে, এইজন্ত আত্মেররূপে বিশেষগুণবস্ত্র বলা হইয়াছে । আত্মার ইতর যে
বস্তুতে বিশেষগুণ থাকে, উহা পঞ্চভূতের অন্ততম, অতএব তাহাতে কোনও দোষ
নাই ।

এরূপ ক্ষিতি প্রভৃতি পঞ্চ পদার্থে ইন্দ্রিয়প্রকৃতিত্ব বা সাক্ষাৎকারকারণে
বর্তমান দ্রব্যবিভাজক ধর্ম আছে । অর্থাৎ চক্ষু, কর্ণ, নাসিকা, জিহ্বা ও স্বকৃ এই
পাঁচটা ইন্দ্রিয় একটি একটি ভূতাত্মক বা ভূতজন্ত । তন্মধ্যে চক্ষুঃ তৈজস, কর্ণ
ব্যোমাত্মক, নাসিকা পাথিব, জিহ্বা জলীয়, স্বকৃ বায়বীয় । এই পাঁচটা ইন্দ্রিয় দ্বারাই
সাক্ষাৎকার হয় বলিয়া পাঁচটা ইন্দ্রিয়ই সাক্ষাৎকারের কারণ, উহাতে পৃথিবীত্ব
প্রভৃতি এক একটি দ্রব্যবিভাজক ধর্ম আছে, উক্ত এক একটি ধর্ম লইয়াই সকল
পৃথিব্যাদিতে লক্ষণ সমন্বয় হয় । ইন্দ্রিয়প্রকৃতিত্বপদেব যথাক্রমে অর্থ আদান করিয়া
ইন্দ্রিয়সমবায়িকাভাবে বর্তমান দ্রব্যবিভাজকধর্মবস্ত্র এইকপ অর্থ করিলে গগনে
অব্যাপ্তি হয়, কারণ শ্রোত্ররূপ ইন্দ্রিয় অবলম্বন করিয়াই গগনে ইন্দ্রিয়প্রকৃতিত্ব
বাঞ্ছিতে হইবে, অথচ শ্রোত্র নিত্য গগনস্বরূপ বলিয়া উহার সমবায়িকারণরূপে
যখন গগনকে ধরা যায় না, তখন কিরূপে গগনে ইন্দ্রিয়প্রকৃতিত্ব বাঞ্ছা যায় । অপর
স্রোতাদি ইন্দ্রিয়ের প্রকৃতি ক্ষিত্যাदि, গগন নহে, অতএব অপর ইন্দ্রিয় ধরিয়াও

গগনে ইন্দ্রিয়প্রকৃতিস্থ রাখা অসম্ভব, এই জন্তই প্রথম কল্পের অনুসরণ করা হইয়াছে।

ঐরূপ যে বিশেষগুণবৃত্তি জাতি বহিরিন্দ্রিয় দ্বারা গৃহীত হয়, উক্ত বিশেষগুণ-বস্তুর ক্রিয়াদি পঞ্চদ্রব্যের ধর্ম। ভ্রাণ ও পিশাচাদির গন্ধ স্পর্শাদি বহিরিন্দ্রিয়গ্রাহ্য না হইলেও তদুপত গন্ধস্ব স্পর্শাদি জাতি অপর পদার্থ অন্তর্ভাবে বহিরিন্দ্রিয় গ্রাহ্য হওয়ায় তাহাতেও অব্যাপ্তি হইল না।

পৃথিবী, অপ, তেজ ও মরুৎ এই চারিটা পদার্থে দ্রব্যারম্ভকত্ব ধর্ম আছে। দ্রব্যারম্ভকত্বপদের অর্থ দ্রব্যসমবায়িকারণে বর্তমান দ্রব্যাত্মাব্যাপকজাতিমত্ব। উক্ত অর্থের অনুসরণ কবায় ঘটাদিদ্রব্যে দ্রব্যসমবায়িকারণত্বরূপ দ্রব্যারম্ভকত্ব না থাকিলেও দ্রব্যসমবায়িকারণ পরমাধাবৃত্তি পৃথিবীত্বাদিরূপ দ্রব্যাত্মাব্যাপক-জাতিমত্ব থাকায় অব্যাপ্তি হইল না।

স্পর্শবস্ত্র বা স্পর্শসমবায়িত্ব ধর্মও উক্ত পৃথিব্যাদি চারিটা দ্রব্যের ধর্ম। ধূম ও পিশাচাদিতে স্পর্শের উপলব্ধি না হইলেও উহাতে অল্পদৃভূত স্পর্শ থাকায় অব্যাপ্তি হইবে না। অথবা স্পর্শবস্ত্রপদের অর্থ স্পর্শবৎ পদার্থে বর্তমান দ্রব্যাত্ম-ব্যাপকজাতিমত্ব। উক্ত কল্পে পৃথিবীত্ব ও বায়ুত্ব প্রভৃতি ধরিয়াই সাধারণ্য রক্ষিত হইবে।

পৃথিব্যাদি তিনটা দ্রব্যের অর্থাৎ পৃথিবী, অপ ও তেজ এই তিনটাব প্রত্যক্ষত্ব রূপবস্ত্র ও দ্রবত্ববস্ত্র সাধারণ্য। প্রত্যক্ষত্বপদের অর্থ বহিরিন্দ্রিয়গ্রাহ্য বস্তুতে বর্তমান দ্রব্যাত্মাব্যাপকজাতিমত্ব। উক্ত অর্থের অনুসরণ না করিলে পরমাণুতে প্রত্যক্ষবিষয়ত্ব না থাকায় অব্যাপ্তি ও আত্মাতে মানসপ্রত্যক্ষের বিষয়ত্ব থাকায় অতিব্যাপ্তি হয়। কিন্তু উক্ত কল্পে পরমাণু প্রত্যক্ষ না হইলেও বহিরিন্দ্রিয় গ্রাহ্য ঘটাদিতে বর্তমান দ্রব্যাত্মাব্যাপক পৃথিবীত্বাদি জাতি পরমাণুতে থাকায় অব্যাপ্তি হয় না এবং আত্মা প্রত্যক্ষের বিষয় হইলেও উক্ত প্রত্যক্ষ বহিরিন্দ্রিয় জন্ত না হওয়ায় আত্মাতে অতি-ব্যাপ্তি হইল না।

রূপবস্ত্রপদের অর্থ রূপসমবায়িত্ব বা রূপসমবায়িবৃত্তি দ্রব্যাত্মাব্যাপকজাতিমত্ব। অতএব যে মতে অল্পদৃভূতরূপ বলিয়া একটা রূপ স্বীকার করা হয় না, তন্মতে ভর্জনকপালস্থিত বহি প্রভৃতিতে অব্যাপ্তি হইল না।

দ্রবত্ববস্ত্রপদের অর্থ দ্রবত্ববদ্রুতি দ্রব্যাত্মাব্যাপকজাতিমত্ব। উক্ত অর্থের

অনুসরণে হেতু ঘটে করকা (বদক) ও দ্রব্যাদিতে দ্রবত্ব না থাকিলেও দ্রবত্ববৎ
পদার্থে বর্তমান ভাদ্রশ পৃথিবী ইাদি জাতি থাকায় অব্যাপ্তি হইল না। ক্ষিতি ও
জল এই দুই পদার্থেব গুরুত্ব ও রসবত্ত্ব সাধর্মা। গুরুত্ব অর্থ গুরুত্ববদ্বৃতি
দ্রব্যত্বাব্যাপকজাতিবত্ত্ব, রসবত্ত্ব অর্থ রসবদ্বৃতি দ্রব্যত্বাব্যাপকজাতিবত্ত্ব। ব্যাবৃতি
পূর্ববৎ। চকার দ্বারা অভ্যাসবক্রপবত্ত্বাদিব পরিগ্রহ করা হইয়াছে।

প্রশস্তপাদভাষ্যম্

ভূতাत्मनां वैশেষিকগুणवत्त्वम् । क्षित्युदकात्मनां
चतुर्दशगुणवत्त्वम् । आकाशात्मनां क्षणिकैकदेश-
वृत्तिविशेषगुणवत्त्वम् । दिक्कालयोः पञ्चगुणवत्त्वम्,
सर्वोत्पत्तिमतां निमित्तकारणत्वञ्च । क्षितितेज-
सोनैमित्तিকद्रवत्वयोगः । एवं सर्वत्र विपर्ययात्
साधर्म्या वैधर्म्याञ्च वाच्यमिति ।

[রূপরসগন্ধস্পর্শবতী পৃথিবী—২অ—১আ—১সূ। রূপরসস্পর্শবত্ব
আপঃ স্তিম্বাঃ—২অ ১আ- ২সূ। সপির্জতুমধুচ্ছিষ্টানামগ্নিসংযোগা-
দ্রবত্বমগ্নিঃ সামান্যম্—২অ—১আ- ৩সূ। সংখ্যাঃ পরিমাণানি পৃথক্ ত্বং
সংযোগবিভাগৌ পরত্বাপরত্বে কর্ম্ম চ রূপিদ্রব্যসমবায়াৎ চাত্তুশাণি—৪অ—
১আ—১১সূ। নোদনাদাঘমিধৌঃ কর্ম্ম তৎকর্ম্মকারিতাচ্চ সংস্কারাদুত্থরং
তথ্যুত্থরমুত্থরচ্চ—৫অ—১আ ১৬সূ। সংস্কারাভাবি গুরুত্বাৎ পতনম্—
৫অ—১আ—১৮সূ। সংযোগাভাবি গুরুত্বাৎ পতনম্—৫অ—১আ—১৬সূ।
প্রাণাপাননিমেষোন্মেষপ্রজীবনমনোগতীন্দ্রিয়ান্তরবিকারাঃ সুখদুঃখৈচ্ছাভেদ-
প্রযত্নাশ্রাভনো লিঙ্ঘানি - ৩অ—২আ—৪সূ। ব্যবস্থাভী নাবা—৩অ—২আ
—২০সূ। শাস্তসামর্থ্যাচ্চ—৩অ—২আ—২১সূ। আত্মান্তরগুণানা-
মাত্মান্তরে অকারণত্বাৎ—৬অ—১আ—৫সূ। আত্মমনসৌঃ সংযোগবিশিষ্টাৎ
সংস্কারাচ্চ স্মৃতিঃ—৮অ—২আ—১সূ। বিমবান্ধনানাকাশস্তথা চাত্মা—

७अ-१आ-२२सू। अप्सु श्रोतता-२अ-२आ-५सू। व्यवस्थितः
पृथिव्यां गन्धः-२अ-२आ-२सू। नोदनाभिघातात् संयुक्तसंयोगाच्च
पृथिव्यां कर्म्म-५अ-२आ-१सू। अपां संयोगाभावे गुरुत्वात् पतनम्-
५अ-२आ-३सू। द्रवत्वात् स्यन्दनम्-५अ-२आ-४सू। नाड्यवायु-
संयोगादारोहणम्-५अ-२आ-५सू। नोदनापोडनान् संयुक्तसंयोगाच्च-
५अ-२आ-६सू। अपां संघातो विलयनञ्च तजःसंयोगात्-५अ-२आ-
८सू। अपां संयोगाद्विभागाच्च घनयितोः-५अ-२आ-११सू। तत्त्वम्भावेन
-२अ-२आ-८सू। नित्येष्वभावादनित्येषु भावात् कारणे कालाख्येति-
२अ-२आ-८सू। तत्त्वम्भावेन-२अ-२आ-१२सू। तदनुविधानादक-
पृथक्त्वञ्चेति-२अ-१आ-३१सू। गुणैर्दिग् व्याख्याता-७अ-१आ-
२४सू। कारणे कालः-७अ-१आ-२५सू। कारणपरत्वात् कारणा-
परत्वाच्च-७अ-२आ-२२सू। इत्येतान्यालम्बनसूत्राणि।]

जगदीशसूक्तिः

भूतेति-भूतानां आत्मनश्च वैशेषिकगुणवत्त्वं विशेषगुणतया परि-
भाषितगुणवत्त्वम्।

रूपं गन्धो रसः स्पर्शः स्नेहः सांसिद्धिको द्रवः।

बुद्ध्यादिर्भावनान्तश्च शब्दो वैशेषिका गुणाः ॥ (१)

इति प्राचीनैः परिभाषितत्वात्। यद्वा वंशेषिकः प्रत्यक्षविशेषाय
उचितः प्रत्यक्षं प्रति विषयविधया हेतुरिति यावत्। तादृशगुणवत्त्व-
मर्थः। तत्र प्रत्यक्षजातिमादाय गुणायतिव्याप्तिवारणाय गुणेति।

चतुर्दशगुणवत्त्वमिति-गन्धरसरूपस्पर्शद्रवत्वगुरुत्वपरत्वापरत्व-
संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागसंस्कारेषु सस्नेहनिरुक्तरसादिषु
निरुक्तसंख्यादिबुद्धिसुखदुःखेच्छादेषप्रयत्नधर्मसाधर्म्येषु च यानि चतुर्दश-

त्वानि तेषामन्यतमपर्याप्त्यधिकरणगुणवद्वृत्तिद्रव्यत्वाव्यापकजाति-
मत्त्वमर्थः । तेन पृथिव्यां यादृशचतुर्दशगुणाः तादृशानां जलादावसत्त्वे-
ऽपि न क्षतिः ।

न च ईश्वरात्मनि धर्माधर्मसंस्कारविरहात्तत्राव्याप्तिरात्मपदेन
सुखसमवायिकारणतावच्छेदकजातिमत एव लक्ष्यत्वात्, अत एव प्राच्यै-
रपि “जलक्षितिप्राणभृतां चतुर्दशे”त्युक्त्वा प्राणिनामेव लक्ष्यत्वं
स्वीकृतम् । अन्ये तु चतुर्दशगुणवत्त्वमित्यस्य तेजोऽन्यत्वे सति प्रत्यक्ष-
वृत्तिद्रव्यत्वावान्तरजातिमत्त्वे तात्पर्यम् । ईश्वरस्तु नात्मत्वजातिमान्,
अतो न तत्र प्रसङ्ग इत्याहुः ।

क्षणाव्यावृत्तियः स्वध्वंसेन सह एकदेशवृत्तिर्विशेषगुणस्तद्वत्त्व-
मित्यर्थः । पाकनाशरूपादिमत्तया परमाण्वादावतिव्याप्तिवारणाय
अवृत्त्यन्तम् । क्षणाव्यावृत्तिरूपादिमतो द्विक्षणस्थायिघटादेर्वारणाय
वृत्त्यन्तम् । अङ्गुलीकर्मजनितस्य स्वसमानकालोत्पन्नशाखाकर्मज-
विभागनाशस्य शाखाङ्गुलीसंयोगस्य क्षणाव्यावृत्तित्वात् स्वध्वंससमान-
देशत्वाच्च तदवतः शाखादेर्वारणाय विशेषेति । न च ईश्वरात्मन्य-
व्याप्तिः तस्य पूर्ववदलक्ष्यत्वात् ।

आचार्यास्तु क्षणिकैकदेशवृत्त्योर्वैकल्पिकोपादानात् क्षणिकविशेष-
गुणवत्त्वं अव्याप्यवृत्तिविशेषगुणवत्त्वञ्चेति लक्षणद्वये तात्पर्यमित्याहु-
स्तच्चिन्त्यं द्वयोरपि द्विक्षणावस्थाविद्रव्यातिव्याख्यापत्तेः । पञ्चगुणवत्त्व-
मिति—संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागवत्त्वमित्यर्थः । क्वचित्
रूढावपि द्विगुविषये संख्यापूर्वककर्मधारयः पञ्चगव्यादिपदवत् ।
पञ्चगुणशब्दो वा संख्यादिपञ्चके रूढः । न च पृथिव्यादावतिव्याप्तिः
संख्यादिपञ्चकान्यगुणशून्यत्वे सति गुणवत्त्वमित्यस्य (१) विवक्षितत्वात् ।

(१) “रूपस्य र्गन्धरसस्पर्शाः सांसिद्धिकी द्रवः । उद्वादिनव शब्दश्च दैर्घ्यिकगुणाः
भूता” इति कुत्रचित् पाठान्तरं दृश्यते ।

सर्व्वेति—कार्य्यमात्रं प्रति अधिकरणविधया निमित्तकारणत्व-
मित्यर्थः । कार्य्यमात्रं प्रति अदृष्टद्वारा हेतुरपि आत्मा न अधिकरण-
त्वेन तथा । वस्तुतः कार्य्याख्यात्मजन्यानि तज्जनिततददृष्टजन्यत्वात्
तदोयसुखादिवदित्यादेरप्रयोजकत्वात् अदृष्टद्वारा आत्मनः कार्य्यमात्र-
हेतुत्वे मानाभावः तत्तत् कार्य्यं प्रति तत्तत्कालदिशोर्विशिष्य हेतुत्वस्य
आवश्यकत्वात् “यद्विशेषयोः कार्य्यकारणभाव” इति न्यायेन पुनः
कार्य्यसामान्यं प्रति अनुयोगिताविशेषपर्य्यवसिताभ्यां कालत्वदिक्-
त्वाभ्यां महाकालदिशोरपि हेतुत्वमतः कार्य्यसामान्यजनकतावच्छेदकी-
भूतधर्मवद्भिभुवं दिक्कालयोरेव साधर्म्यमिति ध्येयम् । चकाराद्-
विशेषगुणशून्यविभुत्वादेरुपग्रहः ।

नैमित्तिकेति—तेजःसंयोगजद्रवत्ववदुत्तिद्रव्यत्वाव्यापकजातिम-
त्त्वमर्थः । घृतादेः सुवर्णादेश्च आरम्भकपरमाणवेव वज्रादिसंयोगे द्रव-
त्वोत्पादात् घटवज्रादेरपि संग्रहाय निरुक्तजातिगर्भता । नन्वाश्रित-
त्वञ्चान्वत्वेत्यादिना आश्रितत्वादिकं नित्यद्रव्यान्यस्य साधर्म्यमेवाभि-
हितं, न तु वैधर्म्यं तद्व्यावृत्तधर्मस्यैव तद्वैधर्म्यत्वात्, तत् कुतः साध-
र्म्यवैधर्म्याभ्यां पदार्थतत्त्वनिरूपणमत आह एवमिति । उक्तक्रमेण
सर्व्वत्र लक्ष्येषु यत् साधर्म्यं, तदेव विपर्य्ययात् लक्ष्येतरव्यावृत्तत्वात्
वैधर्म्यं वैधर्म्यमपि बोध्यम् । न तु यत् यस्य साधर्म्यं, तदेव तस्य
वैधर्म्यतया ग्राह्यमित्यर्थः ।

सूक्तिदीपिका

वैशेषिकेत्यादि -ननु वैशेषिकगुणवत्त्वं वैशेषिकमतसिद्धगुणशालित्वं, तच्च
द्रव्यमात्राणामेव इति अतिप्रसक्तिरित्यत आह विशेषगुणतयेत्यादि । तथा च
रूपादीनां वक्ष्यमाणानां शब्दान्तानामेव वैशेषिकनिरुक्तौ विशेषगुणतया
परिभाषितत्वेन तदितरेषां तथात्वाभावात् न क्षतिरिति भावः ।

तत्वेत्यादि—प्रत्यक्षजातिः रूपत्वादिः । गुणाद्यतिव्याप्तिवारणायैति—
यद्वाक्योक्ते वैशेषिकशब्दस्य प्रत्यक्षं प्रति विषयविषया हेतुस्वरूपार्थे
गुणशब्दानुपादाने रूपत्वादेरपि वैशेषिकातया तद्वत्त्वेन रूपादौ गुणे अति-
व्याप्तिः स्यादतस्तद्वारणाय गुणेति विशेष्यदलम् ।

सस्नेहेत्यादि—गन्धस्थाने स्नेहं विनियुज्य इत्यर्थः । यानि चतुर्दंशत्वानौति
—तथाहि गन्धादिषु संस्कारान्तेषु चतुर्दंशत्वमेकं, गन्धस्थाने स्नेहं विनिवेश्य
स्नेहादिसंस्कारान्तेषु चतुर्दंशत्वमपरं, संख्यादिषट्कं बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषयत्न-
धर्माधर्माश्चेति चतुर्दंशसु चान्यत् चतुर्दंशत्वमिति चतुर्दंशत्वत्रयी जाता ।
तत्र प्रथमचतुर्दंशत्वपर्यायधिकरणगुणवत्पदेन पृथिवी द्वितीयचतुर्दंशत्व-
पर्यायधिकरणगुणवत्पदेन जलं तृतीयचतुर्दंशत्वपर्यायधिकरणगुणवत्-
पदेन च आत्मा इति लभ्यते । तद्वृत्तिद्रव्यत्वाव्यापकजातयः पृथिवीत्व-
जलत्वात्मत्वानि तत्तद्वत्तया प्रकृते लक्षणसमन्वयः । न क्षतिरिति—अन्यतम-
पर्यायिनिवेशादेकैकचतुर्दंशत्वमादाय लक्षणसमन्वयसम्भवादिति भावः ।
उक्तलक्षणे गुणवत्त्वं वृत्तित्वं जातिमत्त्वञ्चेति त्रयमेव समवायसम्बन्धेन विवक्ष-
णौयम्, अन्यथा कालिकादिसम्बन्धमुपादाय अतिप्रसङ्गापातादिति भावः ।

ईश्वरात्मनौत्यादि—धर्माधर्मसंस्कारेत्युपलक्षणं तेन आत्मगुणान्तर्गतसुख-
दुःखद्वेषाणामभावाकथनान्न न्यूनत्वम् ।

अत एवेति—सुखसमवायिकारणतावच्छेदकाल्पत्वजातिमतो जीवात्मन
एव लक्ष्यत्वादित्यर्थः । प्राणिनामेवेति न प्राणिभिन्नस्य ईश्वरस्य इत्यर्थः । अत
एव तस्य लक्ष्यत्वाभावात् न लक्ष्ये लक्षणागमनरूपाव्याप्तिरिति भावः ।

तेज इत्यादि—तेजस्त्वस्यापि प्रत्यक्षवृत्तिद्रव्यत्वावान्ते जातितया तेज-
स्यतिप्रसङ्गभङ्गाय सत्यन्तम् । प्रत्यक्षत्वं प्रत्यक्षविषयत्वं तच्च आन्तरप्रत्यक्ष-
विषयसाधारणम् अन्यथा आत्मन्यव्याप्तिप्रसङ्गात् । अत्रापि वृत्तित्वं जाति-
मत्त्वञ्च समवायसम्बन्धेन बोध्यम् । अन्यथा प्रागुक्तदोषापत्तेः ।

ईश्वरस्त्वित्यादि—सुखसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्धस्य आत्मत्वस्य
जातेः सुखासमवायिनि परमात्मनि सत्त्वे मानाभावात् शक्यतावच्छेदकतया
जातिसिद्धेरपसिद्धान्तत्वाच्च ।

।

संख्यादीत्यादि—अत्र तादृशगुणशून्यत्वं प्रतियोगिव्यधिकरणतादृशगुणा-

ত্বন্তাভাববত্বং বিবক্ষিতম্, অন্যথা আদ্যক্ষণে সর্বস্যৈব উৎপত্তিমতো দ্রব্যস্য তাদৃশগুণশূন্যত্বাৎ দ্বিতীয়ক্ষণাদৌ চ গুণবত্বাদতিব্যাপ্তিপ্রসঙ্গাৎ। অথবা সতিসমস্যাঃ সামানাধিকারসমর্থঃ, তচ্চ প্রকৃতে একক্ষণাবচ্ছিন্নমেব একাধিকারণবৃত্তিত্বরূপং বক্তব্যং, তেন সংখ্যাদিপঞ্চকান্যগুণাত্বন্তাভাবস্য একক্ষণাবচ্ছিন্নে একস্মিন্ অধিকরণে বর্ত্তমানো যো গুণস্তদ্বত্বমিত্যর্থঃ। তথাচ আদ্যক্ষণে সংখ্যাদিপঞ্চকান্যগুণবৎ গুণান্তরस्याপি অভাবাৎ নাতিব্যাপ্তিঃ। দিশি কালি চ সংখ্যাদিপঞ্চকান্যগুণাত্বন্তাভাবক্ষণাবচ্ছিন্নবৃত্তিঃ সংখ্যাদি-
রেবেতি লক্ষণসমন্বয়ঃ।

কার্য্যসামান্যেত্যাदि—তথাহি কার্য্যত্বাবচ্ছিন্নং প্রতি কালত্বেন দিক্ত্বেন চ কারণত্বাৎ কালত্বং দিক্ত্বচ্চ কার্য্যসামান্যজনকতাবচ্ছিন্নকধর্ম্মৌ তদ্বত্বাৎ বিমুত্বাচ্চ কালদিশোল্লক্ষণসমন্বয়ঃ। কার্য্যত্বাবচ্ছিন্নং প্রতি অদৃষ্টদ্বারা আত্ম-
ত্বেন কারণত্বে মানাভাবাৎ বিমুত্বেऽপি নাत्मन্যতিব্যাপ্তিঃ।

তেজ ইত্যাदि—দ্রবত্ববদ্বৃত্তিত্তদ্রব্যত্বাব্যাপকজাতিমত্বং জলে অতিব্যাপ্তমতো দ্রবত্বে তেজঃসংযোগজিতি বিশেষণম্। তথাচ জলস্য দ্রবত্বং সাংসিদ্ধিকমেব, ন তেজঃসংযোগজন্যমিতি নাতিব্যাপ্তিঃ।

অধিকরণবিধয়েত্যাदि—তদুক্তমাচার্য্যঃ—“অধিকরণতয়া তু সর্ব্বীত্প-
ত্তিমন্নিমিত্তত্বং বিবক্ষিতম্। যথাহি দিক্কালোপাধ্যধিকরণা সর্ব্বীত্পত্তিঃ
নৈবমাভ্যোপাধ্যধিকরণেতি” ইতি।

সবলেত্যাदि—অত্রোদয়নাচার্য্যাস্তু ‘এবমনেন ন্যায়েন সর্ব্বত্র সাধর্ম্মাং যত্
তদেব বিপর্য্যয়াদ্ ব্যাবৃত্তের্বৈধর্ম্মাং বৈধর্ম্মাং, যত্ তদেব বিপর্য্যয়াদনুবৃত্তিঃ সাধর্ম্মাং’
মিত্যাদিকং ব্যাচছতে। তদ্বিস্তরেণ কিরণাবল্যামনুসন্ধেয়ম্। যত্ সাধর্ম্মা-
মিতি জ্ঞেয়ত্বাদিধর্ম্মং বিচায়েতি বোধ্যং, জ্ঞেয়ত্বাদীনাং কুলাপি বিপর্য্যয়াভাবা-
দिति ভাবঃ।

ভাষ্যতাৎপর্য্য

ক্ষিতি, অগ্নি, তেজ, মরুৎ ও ব্যোম এই পঞ্চভূত ও আত্মার বিশেষগুণবহু
সাধর্ম্মা। বৈশেষিক মতে রূপ, বস, গন্ধ স্পর্শ, স্লেহ, স্বাভাবিক দ্রবত্ব, বুদ্ধি, স্থখ,
দুঃখ, ইচ্ছা, ধ্বেষ বদ্ভ, ভাবনাধ্যাসংস্কার ও শব্দ এই কয়টী গুণ বিশেষগুণ নামে

কথিত। তন্মধ্যে রূপ, বস, গন্ধ, স্পর্শ, স্নেহ, স্বাভাবিক দ্রবত্ব ও শব্দ ভিন্ন ভিন্ন ভূতের গুণ ও অবশিষ্ট কয়টি আত্মার গুণ।

ক্ষিতি, জল ও আত্মার চতুর্দশগুণবস্ত্র সাধর্ম্য। উক্ত চতুর্দশগুণবস্ত্র সর্বত্র একরূপ নহে। ক্ষিতির গন্ধ, রস, রূপ, স্পর্শ, দ্রবত্ব, শুক্লত্ব, পরস্পর, অপবস্ত্র, সংখ্যা, পরিমাণ, পৃথকত্ব, সংযোগ, বিভাগ ও সংস্কার (বেগ ও স্থিতিস্থাপকতা) রূপ ধর্ম সাধর্ম্য। জলের সাধর্ম্য স্নেহ ও রস হইতে আরম্ভ করিয়া অপর ত্রয়োদশটি, সমষ্টিতে চতুর্দশটি। আত্মার সাধর্ম্য সংখ্যা হইতে আরম্ভ করিয়া ছয়টি ও বুদ্ধি, সুখ, হৃৎক, ইচ্ছা, ঘ্রেষ, বস্ত্র, ধর্ম এবং অধর্ম এই আটটি, সমষ্টিতে চতুর্দশটি।

উক্ত স্থলে আত্মপদে কেবল জীবাণুই অভিপ্রেত। অতএব ঈশ্বরের ধর্ম ও অধর্ম প্রভৃতি না থাকিলেও অব্যাপ্তি হইল না। এই অভিপ্রায়েই প্রাচীন শাস্ত্র-কারগণ বলিয়াছেন যে “জল, ক্ষিতি ও প্রাণীর চতুর্দশটি গুণ”। প্রাণীপদে জীবাণুই পাওয়া যায়, কারণ ঈশ্বরের প্রাণসম্বন্ধ নাই। কেহ বলেন যে তেজো-ভিন্ন প্রত্যক্ষবৃত্তি দ্রব্যত্ববাস্তবজাতিমত্বই উক্ত পদার্থের সাধর্ম্য। ক্ষিতি, অপু ও তেজ এই তিনটি দ্রব্য বহিরিন্দ্রিয়জ্ঞ প্রত্যক্ষের বিষয়, আত্মা মনোজ্ঞ প্রত্যক্ষের বিষয়, অতএব প্রত্যক্ষবিষয় ক্ষিতি প্রভৃতিতে বর্তমান ক্ষিতি প্রভৃতি দ্রব্যত্বের অবাস্তবধর্ম তবস্ত্র ক্ষিতি প্রভৃতিতে থাকায় লক্ষণসমন্বয় হইল। বায়ু প্রভৃতি প্রত্যক্ষের বিষয় নহে বলিয়া অতিব্যাপ্তি হইল না। তেজস্ত্র প্রত্যক্ষবৃত্তি দ্রব্যত্ববাস্তব জাতি হইলেও তাহার আশ্রয় তেজ তেজোভিন্ন হয় নাই বলিয়া সত্যসত্ত্বভাগ দ্বারা-উহার বারণ হইল।

এখন আপত্তি হইতেছে এই যে, প্রকৃত স্থলে আত্মা বলিতে কেবল জীবা-আকেই ধরা হইয়াছে, অথচ প্রত্যক্ষবৃত্তি দ্রব্যত্বের অবাস্তব ধর্ম আত্মত্ব পরমাণু বা ঈশ্বরে থাকায় এবং উহা তেজোভিন্ন হওয়ায় উহাতে অতিব্যাপ্তিপ্রসঙ্গ হয়। তাহার সমাধান এই যে, পরমাণু আত্মত্ব জাতি থাকে না, কারণ আত্মত্ব সুখ-সমবায়িকারণতাবচ্ছেদক জাতিবিশেষ, তাহাতে সুখ উৎপন্ন হয়, তাহাতেই উক্ত জাতি থাকে। পরমাণু সুখের হেতু ধর্ম না থাকায় যখন সুখ জন্মে না, তখন তাহাতে আত্মত্ব জাতি আছে এবিষয় কোন প্রমাণ নাই। কাজেই ঈশ্বরে অতিব্যাপ্তি হইবে না।

আকাশ ও আত্মার ক্ষণিককালেশবৃত্তিবিশেষগুণবস্ত্র সাধর্ম্য। ক্ষণিকক-

দেশবৃত্তিবিশেষগুণবস্তুপদের অর্থ—যে বিশেষ গুণ তিন ক্ষণকাল বর্তমান থাকে না এবং স্বীয় ধ্বংসের সহিত এক অধিকরণে বর্তমান হয় তাদৃশবিশেষগুণবস্তু। কেবল স্বীয় ধ্বংসের সহিত একাধিকরণে বর্তমান বিশেষগুণবস্তু বলিলে পরমাণুর রূপ অগ্নিসংযোগে নষ্ট হওয়ার উক্ত রূপের আশ্রয়ত্ব হেতু পৰমাণুতে অতিব্যাপ্তি হয়। কিন্তু অংশান্তরের উপাদান করায় উক্ত রূপ তৃতীয়ক্ষণেও বর্তমান হওয়ার ক্ষণত্রয়াবৃত্তি হয় নাই বলিয়াই অতিব্যাপ্তি হইল না। ক্ষণত্রয়াবৃত্তিরূপাদিবিধিষ্ট দ্বিক্ষণমাত্রস্থায়ী ঘটাদিতে অতিব্যাপ্তি বারণের জন্ত স্বীয় ধ্বংসের সহিত এক আশ্রয়ে বর্তমান এই বিশেষণ দেওয়া হইয়াছে।

পরমান্বায় জ্ঞানাদিব নাশ না থাকিলেও পরমান্বায় অলক্ষ্য বলিয়াই উহাতে অব্যাপ্তি হইল না। ভগবান্ উদয়নাচার্য্য বলেন যে, উক্ত স্থলে একটি সাধর্ম্য্য নহে, কিন্তু দুইটি সাধর্ম্য্য, একটি ক্ষণিকাবশেষগুণবস্তু ও অপরটি অব্যাপ্যবৃত্তি-বিশেষগুণবস্তু। উক্ত মত গ্রাহ্য নহে, কাবণ যে ঘটাদি দ্রব্য দ্বিক্ষণমাত্র থাকিয়া তৃতীয় ক্ষণে বিনাশ প্রাপ্ত হয়, তাহার বিশেষগুণও ক্ষণান্তরেই নষ্ট হওয়ার ক্ষণিক বিশেষগুণবস্তু ও অব্যাপ্য-বৃত্তিবিশেষগুণবস্তু অতিপ্রসক্ত হইয়া পড়ে, এই জন্তই পূর্বোক্ত অর্থ আশ্রয় করা হয়।

দিক্ ও কালের সংখ্যা, পরিমাণ, পৃথক্, সংযোগ ও বিভাগ এই পঞ্চগুণবস্তু-সাধর্ম্য্য। উক্ত পঞ্চগুণবস্তুপদের অর্থ—সংখ্যাদিপঞ্চগুণভিন্নগুণাভাবসমানাধিকরণগুণবস্তু। অর্থাৎ যে গুণের অধিকরণে উক্ত পঞ্চগুণভিন্ন রূপাদি থাকেনা তাদৃশগুণবস্তু। উক্ত অর্থের অনুসরণ করায় পৃথবীপ্রভৃতিতে পঞ্চগুণবস্তু থাকিলেও পঞ্চগুণভিন্ন গন্ধাদিগুণের অভাব না থাকায় অতিব্যাপ্তি হইল না। উক্ত গুণাভাব প্রতিযোগিব্যাধিকরণ বা উক্তগুণের অনাধিকরণে বর্তমান গুণাভাব বলিতে হইবে, অতএব আত্মক্ষেপে ঘটাদিতে গুণের অভাব থাকিলেও অতিব্যাপ্তি হইল না। কারণ ঘটাদিতে আত্মক্ষেপে গুণাভাব থাকিলেও পরক্ষেপেই গুণ উৎপন্ন হওয়ার উক্ত গুণাভাব প্রতিযোগিব্যাধিকরণ নহে, পরন্তু প্রতিযোগি সমানাধিকরণ।

ঐরূপ সকল জন্তবস্তুর অধিকরণরূপে নিমিত্তকারণত্ব কাল এবং দিকের সাধর্ম্য্য। আত্মা অদৃষ্ট দ্বারা সকল জন্তবস্তুর প্রতি কারণ হইলেও উহা অধিকরণ-রূপে কারণ নহে, এইজন্ত অতিব্যাপ্তি হইল না। বাস্তবিক কার্য্যমাত্রের প্রতিই

অদৃষ্ট-বার) আত্মার কারণত্ববিষয়ে বিশেষ কোনও প্রমাণ না থাকায় আত্মাতে অতিব্যাপ্তির প্রসঙ্গটো নাই।

চকারদ্বাবা বিশেষগুণশূন্যবিভূত্বপ্রভৃতিব গ্রহণ করিয়া ঐ সকল ধর্মকেও কাল ও দিকের সাধর্ম্য বলা হয়। আকাশ, আত্মা, কাল ও দিক এই চারিটো বিভূত্বদার্থ, তন্মধ্যে প্রথম দুইটো বিশেষগুণযুক্ত ও অপর দুইটো বিশেষগুণশূন্য, অতএব কোনও দোষ নাই।

ক্ষিতি ও তেজ এই দুই পদার্থের নৈমিত্তিকদ্রবত্ববস্তু সাধর্ম্য। নৈমিত্তিক-দ্রবত্ববস্তুপদের অর্থ—তেজঃসংযোগজন্তু দ্রবত্বের অধিকরণে বর্তমান দ্রব্যত্বের অব্যাপকজাতিমত্ব। উক্ত অর্থের অনুসরণ কবার ঘট ও বহ্যাদিরূপ দ্রবত্বশূন্য ক্ষিতি ও তেজে অব্যাপ্তি হইল না। কাবণ তেজঃসংযোগে যে স্থতাদির পরমাণুতে দ্রবত্ব উৎপন্ন হয়, তাহাতে বর্তমান তেজঃজাতিপ্রভৃতি বহ্যাদিতে থাকায় উক্তরূপ জাতিমত্ব নিবন্ধন অব্যাপ্তি বারণ হইল।

এইরূপে লক্ষ্যপদার্থে যে সকল সাধর্ম্য বলা হইল, উহাই লক্ষ্যপদার্থের ইতর হইতে ব্যাবৃতি হেতু বৈধর্ম্যানামেও কথিত হয়। অতএব উক্ত ধর্মসমূহ যেমন সাধর্ম্য তেমনই বৈধর্ম্য বলা যাইতে পারে। কিন্তু যে ধর্ম বাহ্যার সাধর্ম্য তাহা তাহারই বৈধর্ম্য বা বিকল্পধর্ম্য নহে।

প্রশস্তপাদভাষ্যম্।

বুহিধানীমকৈকশো বৈধর্ম্যামুচ্যতে। পৃথিবীত্বা-
 भिसम्बन्धात् पृथिवी ; रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाण-
 पृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वसंस्कार-
 वती । एते च गुणविनिवेशाधिकारे रूपादयो गुण-
 विज्ञेयाः सिद्धाः । चाक्षुषवचनात् सप्त संख्यादयः ।
 प्रतनोपदेशाद् गुरुत्वम् । अग्निः सामान्यवचनाद्
 द्रवत्वम् । उत्तरकर्मवचनात् संस्कार इति ।

[रूपरसगन्धस्पर्शवती पृथिवी २अ—१अ—१सू । सर्पिर्जंतुमधूच्छिष्टाना-
मग्निसंयोगाद् द्रवत्वमग्निः सामान्यम् २अ—१अ—६सू । संख्याः परि-
माणानि पृथक्त्वं संयोगविभागो परत्वापरत्वे कर्म च रूपिद्रव्यसमवायात्
चाक्षुषाणि ४अ—१अ—११सू । इपावयुगपत् संयोगविशेषाः कर्मान्यत्वे
हेतुः ५अ—१अ—१६ सू । नोदनादाद्यभिषोः कर्म तत्कर्मकारिताच्च
संस्कारादुत्तरं तद्योत्तरमुत्तरञ्च ५अ—१अ—१७ सू । संस्काराभावे गुरुत्वात्
पतनम् ५अ—१अ—१८ सू । संयोगाभावे गुरुत्वात् पतनम् ५अ—१अ—
७ सू । व्यवस्थितः पृथिव्यां गन्धः २अ—२अ—२सू । नोदनाभिघातात्
संयुक्तसंयोगाच्च पृथिव्यां कर्म ५अ—२अ—१सू । इत्येतान्यालम्बनसूत्राणि ।]

जगदीशसूक्तिः

इह पृथिव्यादिनवसु एकैकशः प्रत्येकं वैधर्म्यं इतरव्यावर्तकम् ।
ननु पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्त्वादित्याद्यनुमाने भूभाग एव यदि
पृथिवीपदार्थः, तदा तदितरभेदकत्वं न गन्धवत्त्वादेः पटादौ व्यभि-
चारादत आह पृथिवीत्वासम्बन्धादिति । पृथिवीत्वं नाम जातिभेदः
तस्याभिसम्बन्धः समवायः पृथिवीपक्ष इति शेषः । न च तादृशजाती
मानाभावः गन्धसमवायिकारणतावच्छेदकत्वेन तत्सिद्धेः । अन्यथा
गन्धजनकतेजःसंयोगात् परमाणाविव तेजस्यपि गन्धप्रसङ्गात् ।
विलक्षणसंयोगत्वेनैव गन्धं प्रति तस्य हेतुत्वादिति भावः ।

रूपादिचतुर्णां पाथिवत्वे मुनेः सम्मतिमाह एते इति । गुणविनि-
वेशाधिकारे (१) के कस्य (२) गुणा इत्याकाङ्क्षायां द्वितीयाध्याये रूप-
रसगन्धस्पर्शवती पृथिवीति सूत्रवलाद्गुणादयश्चत्वारः पृथिव्यां विशेषगुणा
इत्यर्थः । रूपाषु संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वानि

(१) विशेषाधिकारे इति (ङ) पुस्तके पाठः ।

(२) विशेषगुणा इति (ङ) पुस्तके पाठः ।

चाक्षुषाणीति सूत्रेण रूपिमात्रे चाक्षुषसंख्यादिकथनात् संख्यादिसप्तकं पृथिव्यामित्यर्थः । पतनोपदेशादिति—गुरुत्वात् पतनमिति सूत्रेण गुरुत्वजन्यत्वेन पतनवत्त्वोपदेशात् क्षितौ गुरुत्वमित्यर्थः । अङ्गिरिति—सर्पिरादौनां द्रवत्वं अङ्गिः सामान्यमिति सूत्रेण घृतजतुप्रभृतौनां द्रवत्वं अङ्गिः सामान्यं समानधर्म इत्युक्तम्, अतः पृथिव्यां द्रवत्वमित्यर्थः । उत्तरिति—नोदनादाद्यभिषोः कर्म तत्कर्मकारिताच्च संस्कारादुत्तरमिति सूत्रेण संस्कारजकर्मकथनात् वेगाख्यः संस्कार इत्यर्थः ।

सूक्तिदीपिका ।

ननु अधस्तादेव यत् यस्य साधर्म्यं तदेव लक्ष्येतरव्यावृत्तत्वाद्बैधर्म्यमपीत्युक्ता प्रथमत एव कृतेऽपि वैधर्म्यकथनप्रस्तावे अत्र इहेदानौमिति विशेषनिर्देशो न सङ्गच्छत इति चेन्न, आदौ साधारण्येन वैधर्म्यमुक्तं, न तु एकैकशोऽपि, प्रकृते तु एकैकश्च एव वैधर्म्यं प्रतिज्ञायते, तस्य तु प्रागनुक्तत्वाददोष एवेति ध्येयम् ।

पटादाविति—ननु पटादौ न गन्धवत्त्वं येन व्यभिचारः, यच्च नवपटादौ गन्धवत्त्वमुपलभ्यते, तदपि तदीयमेवेत्यप्रमाणम् तत्संस्पृष्टपार्थिवभागान्तरस्यैव तत्त्वादिति चेत्तस्यापि पार्थिवभागस्य प्रकृतभूभागभिन्नतया आदिपदग्राह्ये तस्मिन्नेव व्यभिचारस्य शक्योपपादनत्वात् । अथवा पटादिदाहे पटादिभस्मानि गन्धवत्त्वोपलब्धेः उपादानगुणविशेषमन्तरेण उपादेयगुणविशेषाभावात् पटादौ तदुभस्मोपादाने गन्धवत्त्वमनुमेयम् । तदुभस्मादेः पटोपादानकत्वञ्च यद्द्रव्य यद्द्रव्यञ्च सजन्यं तत् तदुपादानोपादेयमित्याद्यनुमानवलात् सिध्येदिति समासः ।

तस्याभिसम्बन्ध इति—ननु पृथिवीत्वस्य अभिसम्बन्धाद् यदि पृथिवीत्वं तदा एकार्थसमवायादिसम्बन्धेन रूपादावपि पृथिवीत्वस्य सत्त्वेन व्यभिचारो दुर्णिवार इत्यत आह समवाय इति । तथाहि पृथिवीत्वप्रतियोगिकसमवायवत्त्वमेव प्रकृते वैधर्म्यं, समवायस्तु शुद्ध एव ग्राह्यस्तेन एकार्थसमवायादेरपि

সমবায়ত্বসম্মুপগচ্ছতাং ন ক্ষতিঃ । অত এবাচার্য্যোঃ ‘পৃথিবীত্বং নাম সামান্য-
বিশেষঃ, তৈনাভিসতঃ সম্বন্ধঃ সমবায়লক্ষণঃ তস্মাৎ । নত্বেকাধিসমবায়-
সম্যুক্তসমবায়াদেৱিত্যর্থঃ ।’ ইত্যাहुঃ ।

গম্বসমবায়ীত্যাদি—গম্বসমবায়িকারণতা কিঞ্চিৎস্বাভাবচ্ছিন্না কারণ-
তাত্বাৎ দৃগুত্বাদ্যবচ্ছিন্নঘটকারণতাদিবৎ ধর্ম্মস্য জাতিত্বে লাঘবমিতি
লাঘবজ্ঞানম্ জাতিত্বসিদ্ধৌ সহকারি ।

দিনকরমষ্টাসু—ইদমুপলক্ষণম্, রূপাদিনাশকতাবচ্ছেদকতয়াপি পৃথিবী-
ত্বজাতিসিদ্ধির্দ্রষ্টব্য প্রতियোগিতাসম্বন্ধেণ আশ্রয়নাশাজন্যরূপনাশং প্রতি
স্বসমবায়িপৃথিবীসমবেতত্ব-স্বত্বতিরূপত্বোভয়সম্বন্ধেণ বিলক্ষণতৈজঃসংযোগ-
ত্বেন হৈতুত্বাৎ পৃথিবীত্বস্য তাৎপৰ্য্যনাশকতাবচ্ছেদকসম্বন্ধঘটকত্বাৎ ।

পরে তু উপলক্ষণয়া পৃথিবীপদশব্দ্যতাবচ্ছেদকত্বমপি পৃথিবীত্বস্য জাতি-
ত্বসাধকমঙ্গীকুৰ্ব্বতে, অসতি বাধকে শব্দ্যতাবচ্ছেদকত্বস্য জাতিত্বসাধকত্বা-
দिति তত্র শব্দ্যতাবচ্ছেদকত্বস্য জাতিত্বসাধকতয়ার্য্য মানাभावात् ।

পৃথিব্যাং দ্রবত্বমিতি নৈমিত্তিকদ্রবত্বমিত্যর্থঃ । বৈধর্ম্মাত্বরক্ষণায় দ্রবত্বে
গম্বসামান্যাদিকারণ্যং নিবেশ্য গম্বসামান্যাদিকারণদ্রবত্ববহুত্বিত্রব্যত্বাব্যাপক-
জাতিরূপনিষ্কৃষ্টার্থো বা বাচ্যঃ । রূপাদেঃ প্রত্যেকং বৈধর্ম্মাত্বস্য व्यवस्थापनीयत्वे
সর্ব্বত্রৈব তাৎপৰ্য্যার্থোঁতুসত্ত্ব্য ইতি উপরিষ্টাৎ ব্যক্তৌভবিষ্যতি ।

— — —

ভাষ্যতাৎপৰ্য্য

ইতঃপূর্বে দ্রব্যাদি পদার্থের সাধর্ম্ম্য এবং তদিতরের বৈধর্ম্ম্য বলা হইয়াছে,
পৃথক্ৰূপে পৃথিবী প্রভৃতিব ইতব্যাবৰ্ত্তক ধর্ম্মের উল্লেখ করা হয় নাই, সম্প্রতি
পৃথিব্যাदि এক একটা দ্রব্যের পৃথক্ পৃথক্ রূপে ইতবব্যাবৰ্ত্তক ধর্ম্মের কথা বলা
হইতেছে ।

বাহাতে পৃথিবীত্বের সমবায় থাকে তাহা পৃথিবীই । পৃথিবীভিন্ন অপর
পদার্থে পৃথিবীত্বের সমবায় বা সমবায় স্বক পৃথিবাত্ব থাকে না, কাজেই উহা
ইতরব্যাবৰ্ত্তক ধর্ম্ম ।

পৃথিবীশব্দে যদি কেবল ভূভাগ হয়, তবে গন্ধবস্তুহেতু দ্বারা পৃথিবীতে ইতর-

ভেদ সাধন করা যায় না, কাবণ গন্ধবহু ভূভাগভিন্ন অপব পদার্থেও থাকে বলিয়া এই হেতুতে বাভিচার দোষ থাকে, এই জ্ঞাতৃ পৃথিবীত্বের সম্বন্ধ সমবাব হেতু করা হইয়াছে। গন্ধের সমবান্নিকারণতাবচ্ছেদক ধর্মরূপে পৃথিবীত্ব জাতি সিদ্ধ হয়। পৃথিবীত্বকে গন্ধের সমবান্নিকারণতাবচ্ছেদক না বলিলে পৃথিবীভিন্ন অপব পদার্থে গন্ধের উৎপত্তির প্রদক্ষ বাবণ কবা যায় না। পৃথিবীতে রূপ, রস, গন্ধ, স্পর্শ, সংখ্যা, পরিমাণ, পৃথকত্ব, সংযোগ, বিভাগ, পবত্ব, অপবত্ব, গুরুত্ব, দ্রবত্ব, ও সংস্কাব অর্থাৎ বেগাধ্য সংস্কাব থাকে। এই সকল গুণকে পৃথিবীর- ইতবব্যাবর্তক বলিতে হইলে রূপাদি গুণাংশে গন্ধসামান্যাদিকবণ্য বা পৃথিবীত্ব- সামান্যাদিকবণ্য নিবেশ কবিতে হইবে। কেহ কেহ বৈধর্ম্য বক্ষা করিবার জ্ঞাতৃ প্রত্যেক গুণ আদান করিয়া গন্ধসামান্যাদিকবণ্যরূপবদ্বৃতি দ্রব্যত্বাব্যাপক জাতিমত্ব প্রভৃতি অর্থ করিয়া থাকেন। বৈশেষিকদর্শনেব গুণপ্রকরণে উক্ত রূপাদিগুণবিশেষের সিদ্ধি কবা হইয়াছে। সূত্রে কণবদ্বস্ততে সংখ্যাদি সপ্তগুণেব নির্দেশ করা হইয়াছে। গুরুত্বযুক্ত বস্তুর আধোভাগে পতিত হয়, এইজ্ঞাতৃ পতনের প্রতি গুরুত্ব কারণ বলিয়া পৃথিবীর পতন বলাতেই উহাতে গুরুত্বের লাভ হইয়াছে। স্বতন্ত্রত্ব প্রভৃতি পদার্থে তেজঃসংযোগ হেতু দ্রবত্ব হয় বলিয়া পৃথিবীতে দ্রবত্ব উপদিষ্ট হইয়াছে। পৃথিবীতে বেগাধ্য সংস্কাবও আছে, কাবণ দেখা যায় যে, প্রথমতঃ বাণ প্রভৃতি ক্ষেপ কবিলে বাণাদিতে যে বেগ জন্মে, তদ্বৎই তাহাতে উত্তবোত্তব ক্রিয়া উৎপন্ন হইতে থাকে, যখন তাহার বেগ নষ্ট হয়, তখন আর উহাতে ক্রিয়া জন্মে না। সর্বত্রই পৃথিবীর ইতবব্যাবর্তক ধর্ম ধরিতে হইলে পূর্বোক্ত প্রকাবই আশ্রয় করিতে হইবে।

প্রশস্তিপাদমাখ্যম্

দ্বিতাবিব গম্বঃ । রূপমনেকপ্রকারকাম্ শুক্লাদি ।
রসঃ ষড়্‌বিধো মধুরাদিঃ । গম্বো দ্বিবিধঃ সুরমি-
রসুরমিষ্ম । স্পর্শোঁনুষ্ণাশীতত্বে সতি পাকজঃ ।

सा च द्विविधा नित्या चानित्या च । परमाणुलक्षणा
नित्या, कार्यलक्षणा त्वनित्या । सा च स्थैर्याद्यवयव-
सन्निवेशविशिष्टापरजातिबहुत्वोपेता शयनासनाद्य-
नकोपकारकरो च ।

[पुष्पवस्त्रयोः सति सन्निकर्षे गुणान्तराग्राहभावो वस्त्रे गत्याभावलिङ्गम्—
२अ—२आ—१सू । व्यवस्थितः पृथिव्यां गन्धः—२अ—२आ—२सू । कारण-
गुणपूर्वकाः पृथिव्यां राकजाः—७अ—१आ—६सू । सदकारणवन्नित्यम्—
४अ—१आ—१सू । तस्य कार्यं लिङ्गम्—४अ—१आ—२सू । कारणभावात्
कार्यभावः—४अ—१आ—३सू । अनित्य इति विशेषतः प्रतिषेधभावः—
४अ—१आ—४सू । अविद्या—४अ—१आ—५सू । नित्यं परिमण्डलम्—
७अ—१आ—२०सू । अविद्या च विद्यालिङ्गम्—७अ—१आ—२१सू ।
इत्येतान्यालम्बनसूत्राणि ।]

जगदोशसूक्तिः

ननु सुगन्धि सलिलमित्याद्यनुभवादु गन्धवत्त्वं जलादावप्यस्तोति
न तस्य पृथिवीतरभेदकत्वमत आह क्षितावेवेति । जलादेः कुसुमादि-
सम्पर्कादौपाधिकगन्धवत्त्वं न तु स्वाभाविकमिति भावः । रूपमात्रं
जलादावतिप्रसक्तत्वाच्च क्षितिर्भेदकमत आह रूपमिति । शुक्लत्वाद्य-
नेकप्रकारं शुक्लत्वाद्यवान्तरानेकजातिमद्रूपम् क्षितावेवेत्यनुषज्यते ।
तथाच शुक्लनीलपीतरक्ताद्येकैकरूपवत्त्वं तादृशप्रत्येकरूपवद्ब्रू-
द्रव्यत्वाव्यापकजातिमत्त्वं वा साधर्म्यमित्यर्थः । न च शुक्लरूपवत्त्व-
गर्भनिरुक्तेस्तोये तेजसि चातिव्याप्तिस्तत्र पाकजत्वेन शुक्लरूपस्य
विशेषणीयत्वादिति भावः । रसवत्त्वमपि जले गतमत आह मधुरादि-
रिति । मधुरतिक्ताम्लकटुकषायलवणभेदेन षड्विधो रसः क्षितावेव ।

तथाच मधुरादिप्रत्येकरसवत्त्वं तादृशप्रत्येकरसवद्दृष्टिद्रव्यत्वाव्या-
पकजातिमत्त्वं वा साधर्म्यम् । अत्रापि माधुर्यं पाकजं ग्राह्यम्
अतो जले नातिप्रसङ्गः । चारस्तु र ० लवणप्रभेद एवेति न षड्-
विधत्वव्याघातः ।

ननु सौरभासौरभयोरपि गुणान्तरयोः पृथिव्यां सत्त्वात् रूपादि-
चतुर्दशमात्रोक्तौ न्यूनत्वमत आह गन्धो द्विविध इति । गन्ध एव
द्विविध इत्यर्थः । असुरभिः सुरभ्यन्धो गन्धस्तेन दुर्गन्धभिन्नस्य चित्र-
गन्धस्य सत्त्वेऽपि न द्वैविध्यव्याघातः ।

ननु स्पर्शवत्त्वं जलादिविके अतिव्याप्तत्वाच्च पृथिव्या भेदकमत
आह स्पर्श इति । अस्याः पृथिव्याः स्पर्शोऽनुष्णाशीतत्वे सति पाकजः
पाकप्रयोज्यः । तथाच पाकप्रयोज्यानुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वं साधर्म्यम् ।
तत्र वायोर्वारणाय प्रयोज्यान्तम् । घटादौ पाकजस्पर्शस्य असत्त्वेऽपि
परम्परया तत्प्रयोज्यस्पर्शसत्त्वात् नाव्याप्तिः । सुवर्णादौ पाकप्रयोज्य-
स्पर्शसत्त्वात् तद्वारणाय अनुष्णाशीतेति । अनुष्णाशीतत्वन्तु
स्पर्शत्वावान्तरजातिप्रभेदः पृथिवीवायुः (१) स्पर्शवृत्तिरेवात्र घटक
इति भावः ।

पाकप्रयोज्यस्पर्शवत्त्वमात्रं लक्षणं अनुष्णाशीतत्वे सतीति शीतोष्ण-
भिन्नस्य स्पर्शस्य सत्त्वसूचनार्थमित्याचार्याः । यद्यपि संख्यापरिमाणा-
दौनां नवानामपि द्रव्यान्तरवृत्तित्वात् न केवलानां पृथिवीतरभेदकत्वं
तथापि गन्धवत्त्वविशेषितस्यैव तेषां प्रत्येकस्य तथात्वसम्भवात् न तानि
विवेचितानीति ध्येयम् ।

ननु पृथिवी न स्पर्शवती नित्यमात्रवृत्तिजातिमत्त्वादात्मवदिति
क्षितेर्निःस्पर्शत्वसिद्धौ पाकजस्पर्शवत्त्वं कुतः साधर्म्यमत आह सा
चेति । तथाच उक्तहेतोः स्वरूपासिद्धत्वाच्च निःस्पर्शत्वसिद्धिरिति भावः ।

तत्र नित्यानित्ययोर्मध्ये परमाणुलक्षणा परमाणुस्वरूपा । न च तत्र प्रमाणाभावः, द्रुतिः सावयवद्रव्यारब्धा चाक्षुषद्रव्यत्वात् घटवदित्यनुमानेन द्व्यणुकस्येव परमाणोरपि मिश्रित्याचार्याः । उक्तहेतोरप्रयोजकत्वादन्वया तत एव द्रुतिरवयवपरम्पराया अपि सिद्धिप्रसङ्गात् वसरेणुर्नावयवजन्यः, किन्तु नित्य एव, तत्रैव चात्यन्तापकृष्टमहत्त्वप्रयुक्तः परमाणुत्वव्यपदेश इति तु स्वतन्त्राः ।

कार्यलक्षणा त्विति—न च संस्थानविशेषविशिष्टैः परमाणुपुञ्जैरेव द्व्यणुकादिघटादिप्रतौत्युपपत्तौ कार्यद्रव्ये प्रमाणाभावः परमाणूनां महत्त्वविरहेण संस्थानविशेषावच्छिन्नस्यापि तस्य प्रत्यक्षानुपपत्तेरिति भावः । महत्त्वं न परिमाणान्तरं, किन्तु विलक्षणसंस्थानवत्त्वमेव, तदेव द्व्यप्रत्यक्षतायां प्रयोजकमतः प्रत्येकं परमाणोरप्रत्यक्षत्वेऽपि संस्थानप्रभेदावच्छिन्नस्य प्रत्यक्षत्वं ननुपपन्नमिति नव्यवोद्धाः ।

सा कार्यलक्षणा । स्थैर्यं अनेकक्षणस्थायित्वम् । आदिना विष्टम्भकत्वधारकत्वादुपग्रहः । अवयवसन्निवेशः संस्थानगतवैलक्षण्यं तैर्विशिष्टेत्यर्थः । अपरेति पृथिवीत्वावान्तरघटत्वपटत्वादनेकजातिमतोत्यर्थः । यद्यपि घटत्वपटत्वसमुदायवत्त्वमप्रसिद्धं घटत्वादिप्रत्येकजातिमत्त्वं घटादौ पटादौ पार्थिवद्व्यणुकादौ च अस्याप्तं, तथापि कार्यत्वे सति घटत्वपटत्वादिप्रत्येकवन्निष्ठद्रव्यत्वाव्यापकजातिमत्त्वे तात्पर्यम् । मूर्तत्वस्य जातित्वे तदन्या जातिनिवेश्या, अतो न जलादिष्वतिप्रसङ्गः । शयनं शय्या आसनं पौठम् । आदिना मठमण्डपादि । तादृशानां बहूनां उपकाराणामिष्टहेतूनां कारिकेत्यर्थः ।

सूक्तिदोषिका

द्वितावेवेतौति—न तु तदितरजलादावित्यर्थः । तथाहि गन्धवत्त्वस्य पृथिवीतरजलाद्यवृत्तित्वेन व्यभिचाराभावात् सम्भवत्येव पृथिवीतरभेदकत्व-

मिति भावः । अथैवं सुगन्धि सलिलमित्याद्यनुभवस्य का गतिरित्यत आह जलादेरित्यादि । शुक्लत्वाद्यवान्तरेति—शुक्लत्वादिस्वरूप-रूपत्वावान्तरेत्यर्थः । एकैकरूपवत्त्वमिति—शुक्लरूपवत्त्वं नीलरूपवत्त्वमित्यादिरूपेणेत्यर्थः । तादृश प्रत्येकरूपेत्यादौ प्रत्येकपदेनापि विशिष्य विशिष्य शुक्लाद्येकैकपरिग्रहेण शुक्ल-रूपवद्वृत्तिद्रव्यत्वाव्यापकजातिमत्त्वमित्यादिरूपं साधर्म्यं वाच्यम् । तोये तेजसि चेति—तोये अभास्वरशुक्लस्य तेजसि च भास्वरशुक्लस्य सत्त्वेन तोयत्वं तेजस्त्वञ्च शुक्लरूपवद्वृत्तिद्रव्यत्वाव्यापकजातिरिति तद्वत्त्वादतिव्याप्तिसङ्कतिः । पृथिवीगतशुक्लरूपस्य पाकजत्वात् तोयतेजसोः शुक्लरूपस्य च अपाकजत्वात् सिद्धान्ते नातिव्याप्तिरिति भावः । साधर्म्यघटकौभूतं रूपवत्त्ववृत्तित्वादिकं निखिलमेव समवायसम्बन्धेन विवक्षणीयम्, तेन कालिकादिसम्बन्धमादाय नातिप्रसङ्गतादवस्थ्यम् । एवमग्रेऽपि बोध्यम् ।

चित्तगन्धस्येत्यादि—सुरभिणा असुरभिणा च अवयवेन समारब्धस्य द्रव्यस्य कारणयोः परस्परं प्रतिपक्षतया सौरभासोरभयोरेकतरस्य उत्पादासम्भवात् तादृशोभयावयववृत्तिगन्धद्वयस्य सम्भूय चित्तगन्धजनकत्वमेके प्रतिपादयन्ति । तेषामवयविनि सुरभ्यसुरभ्यं श्रद्धयारब्धे गन्धवत्ताप्रतीतिर्न भ्रमः, चित्तगन्धस्यैव तत्र सत्त्वेन तद्विशिष्यकगन्धप्रकारकविज्ञानस्य तत्र प्रमात्वात् । अन्ये तु सुरभ्यसुरभ्यवयवारब्धे द्रव्ये कारणयोरन्योन्यप्रतिपक्षतया गन्धो नीत्यदते, तत्र गन्धानुभूतिस्तु अवयवगन्धविषयिणी, अतोऽवयविनि गन्धप्रतीति-र्भ्रम एवेति । तदुभयमतसंग्रहाय एव असुरभिरित्यस्य सुरभ्यस्य इत्यर्थो जगदीशेनोक्तः । चित्त रूपन्तु विविधरूपसमवाय्यनिका-वयवारब्धे सुतरामङ्गी-क्रियते, न च तत्रापि तावदङ्गिनि रूपं मास्तु अवयवरूपप्रतीत्यैव रूप-प्रतीतिः शक्योपपादनत्वादिति वाच्यम् अवयविनिश्चितरूपवत्तया अभिमतस्य रूपवत्त्वानङ्गीकारे चाक्षुषत्वासम्भवात् द्रव्याक्षुषप्रत्यक्षे उद्भूतरूपवत्त्वस्य कारणतायाः शास्त्रसिद्धान्तितत्वात् । न च तत्र उद्भूतरूपवत्त्वस्य समवायेन कारणत्वमनङ्गीकृत्य स्वाश्रयसमवेतत्वसम्बन्धेन तत्कल्पने न क्षतिरिति वाच्यं समवायापेक्षया स्वाश्रयसमवेतत्वस्य गौरवग्रस्ततया समवायसम्बन्धमपचाय तत्र कारणतावच्छेदकत्वकल्पनस्या शक्यत्वात् ।

अनुणाशोतत्त्वन्विति—केचित्तु शैत्यमेव तैजसेनोष्णस्यर्शेन अभिभूतम्

ओष्णाच्च जलोयशोतस्पर्शनाभिभृतमनुष्णाशोतत्वेन गृह्यते, न तु अनुष्णाशोत इति संज्ञितः कोऽपि विजातीयः स्पर्शो नाम इत्याहुः ; तत्र बलवत्सजातीय-ग्रहणकृताग्रहणपथ्येवसितस्य अभिभवस्य प्रकृते स्वीकारे अभिभावकतया निरुक्तस्यापरस्याग्रहणं नोपपद्यते, वस्तुतस्तत्र न श्रौतो नाप्युष्णः स्पर्शो विज्ञायते यदा, तदा स्पर्शस्यैवानुपलब्धिप्रसङ्गः, समुपलभ्यते च शुष्कस्यापि पार्थिवस्य श्रौतोष्णस्पर्शशून्यस्य स्पर्शः प्रत्यक्षेणेति भावः ।

आचार्या इति—श्रीधराचार्याः, तदुक्तं तैरेव न्यायकन्दलौग्रन्थे ‘पाकजः स्पर्शः पृथिव्या वैधर्म्यं’, तस्य स्वरूपकथनमनुष्णाशोत इति’ इति । वस्तुतस्तु आचार्य्यमतं न सम्यक् पाकजस्पर्शवत्त्वमात्रस्य प्रकृतलक्षणात्वासम्भवात् सुवर्णादावपि पाकजस्पर्शस्य सत्त्वेन व्यभिचारादित्युक्तमधस्ताज्जगदीशेन । उदयनाचार्या अपि ‘पाकजस्पर्शवतौ पृथिवीति लक्षणार्थः’ इत्याहुः, तत्रापि निरुक्तदोषोऽनुसन्धातव्यः । सत्यपि गन्धरूपरसानां पाकजत्वे तस्य स्फुटत्वादनूपदेशः । अत एवोक्तं किरणावल्बां ‘अत्र गन्धरूपरसानां पाकजत्वं सदपि स्फुटत्वा-नोक्तं, स्पर्शस्य तु तथात्वे विप्रतिपत्तिः, नहि गन्वादिवद् विशेषतः स्पर्शः पाकस्यान्वयव्यतिरेकावनुसंविधत्ते’ । इत्याद्याहुः ।

गन्धवत्त्वविशेषितस्यैवेत्यादि—सामानाधिकरण्यमन्वयेन गन्धविशिष्ट-स्येति तदर्थः । तथा च पार्थिवसंख्यादेरेव सामानाधिकरण्येन गन्धविशिष्ट-तया तदितरभेदकत्वं नासङ्गतम् । न च पृथिवीजलवृत्तिद्वित्वादौनामपि पार्थिवसंख्यात्वात् पृथिव्यन्तर्भावेण गन्धविशिष्टत्वाच्च तद्वत्त्वं जलादौ व्यभिचारोति कथं गन्धविशिष्टसंख्यादौनामपि इतरभेदकत्वमिति वाच्यं विशिष्टस्य केवलादवैलक्ष्येऽपि विशिष्टनिरूपिताधिकरणत्वस्य वैलक्ष्यत्वात् गन्धविशिष्ट-संख्यायाधिकरणत्वस्यैव तादृशेतरभेदकतायां तात्पर्यादिति ध्येयम् ।

स्वरूपासिद्धत्वादिति—पञ्चवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति पञ्चता-वच्छेदकसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकवत्त्वादिति वा अर्थः । तेन पर्वतादौ पक्षे गगनादिना वज्रादिसाधने न स्वरूपासिद्धत्वव्याघातः । नापि पर्वतोः वज्रिमान् धूमादित्यादौ विशिष्टाभावोभयाभावादिकमादाय सङ्केतावतिप्रसङ्ग इत्यादिकमूढम् ।

प्रत्यक्षानुपपत्तेरिति—द्रव्यप्रत्यक्षे समवायेन द्रव्यवृत्तिक्रियागुणादिप्रत्यक्षे

স্বাশ্রয়সমবায়েন দ্রব্যগতগুণক্রিয়াবৃদ্ধিজাতিপ্রত্যকী স্বাশ্রয়সমবেতসমবায়াদি-
না চ মহত্বস্য হেতুতয়া পরমাণুপ্রত্যকাসম্ভবাদিতি । তস্যৈতুপলক্ষণম্,
তদ্ব্রতগুণক্রিয়াজাত্যাদৌনামপি তথৈব প্রত্যক্ষানুপপত্তিরনুসন্ধেয়া ।

ননু স্থৈর্য্যং যদি নিত্যত্বং, তদা অনিত্যায়াস্তস্য নিত্যত্ববাধাদসঙ্কতিঃ ।
যদি ধ্বংসাপ্রতিযোগিত্বং অনিত্যত্বত্ব প্রাগ্ভাবপ্রতিযোগিত্বলক্ষণমেব প্রকৃতি
নিরুচ্যতে, তদাপ্যসম্ভবঃ প্রাগ্ভাবপ্রতিযোগিভাবমাত্মস্বৈব ধ্বংসপ্রতিযোগিতয়া
প্রাগ্ভাবপ্রতিযোগিন্যাঃ পৃথিব্যাঃ তাৎপৰ্য্যনিত্যত্বাসম্ভবাদিত্যত আহ অনেকৈ-
ত্যাদি । বহুলক্ষণাধিকরণকত্বং—স্ববৃত্তিত্ব স্বপ্রতিযোগিকভেদাধিকরণলক্ষণ-
বৃত্তিত্বোভয়সম্বন্ধেণ লক্ষণবিশিষ্টত্বমিতি বা তদর্থঃ ।

কার্য্যত্ব ইत्याদি—ঘটত্বাদিপ্রত্যেকসমানাধিকরণদ্রব্যত্বন্যূনবৃত্তে: পৃথিবী-
ত্বস্য নিত্যপৃথিবীসাধারণতয়া অতিব্যাপ্তিবারণায় সত্যন্তম্ । ঘটত্বাদি-
প্রত্যেকবৃত্তং নিষ্টত্বং জাতিমত্বত্ব সমবায়েনৈব বিবক্ষণীয়ম্, অন্যথা কালিক-
সম্বন্ধাদিকমাধায় অতিপ্রসঙ্গতাৎপৰ্য্যত্যাৎ ।

মূর্ত্ত্বস্বত্বাদি—সাঙ্কর্য্যস্য জাতিবাধকত্বানঙ্কোকারিত্যাদিঃ । তথা চ
মূর্ত্ত্বস্বত্বস্তাতিবাব জলাদাবপি বর্ত্তমানতয়া তাৎপৰ্য্যন্যূনবৃত্তিজাতিতয়া চ
অতিপ্রসঙ্গঃ সঙ্কল্পতে । মূর্ত্ত্বস্বত্বৈতুপলক্ষণম্ ভূতত্বস্বত্বপি বোধ্যম্ । তদন্যেতি
ভূতত্বমূর্ত্ত্বত্বভিভেদ্যর্থঃ । অন্যথা মূর্ত্ত্বত্বভিব্রত্বস্য জাতিবিশিষ্টত্বত্বপক্ষেইপি
ভূতত্বমাধায় তথৈব জলাদাবতিপ্রসঙ্গাধাতাদিতি ।

ভাষ্যতাৎপর্য্য

গন্ধ গুণ পৃথিবীতেই থাকে, জলাদিতে থাকে না, কাজেই গন্ধ গুণ
দ্বারা পৃথিবীতে পৃথিবীত্ব পদার্থের ভেদ সাধন করা যায় । জল বা বায়ুতে যে
সুগন্ধ বা দুর্গন্ধের প্রভাবিত হয়, উহা জল বা বায়ু স্বাভাবিক ধর্ম্ম নহে । জল বা
বায়ুতে যে পুষ্পাদি পার্থিব পদার্থের সূক্ষ্ম সূক্ষ্ম ভাগ গুলি সংযুক্ত হয়, উহা তাহাবই
গন্ধ, জলাদির নহে, অতএব ব্যভিচার দোষের সম্ভাবনা নাই । রূপ পৃথিবীর ধর্ম্ম
হইলেও কেবল রূপবৎ দ্বারা পৃথিবীতে ইতরভেদ সাধন করা যায় না, কারণ জল
ও তেজঃপদার্থেও রূপ থাকায় উক্ত হেতু ব্যভিচারদোষগ্রস্ত । গুণাদি অনেক

প্রকার রূপকেই পৃথিবীর ইতব ভেদেব সাধক বলিতে হইবে। গুল্লাদি বহুপ্রকার রূপ পৃথিবী ভিন্ন অপব দ্রব্যে থাকে না। কারণ জলে একমাত্র অভাস্বর গুল্লরূপ ও তেজে একমাত্র ভাস্বর গুল্লরূপ আছে। কোনও কোনও জল ও কোনও তেজে যে বর্ণান্তবের উপলব্ধি হয়, উহা পার্থিব বস্তুব সম্পর্কেই হইয়া থাকে, এই জ্ঞাত অম্বর ও ব্যতিবেক নিবন্ধন উহা পৃথিবীর রূপ বলিয়াই নিশ্চিত হইয়া থাকে।

যদিও সকল পৃথিবীতেই গুল্লাদি সর্ব প্রকার রূপ সম্ভব হয় না বলিয়া অব্যাপ্তি বারণেব জ্ঞাত গুল্লাদি প্রত্যেক রূপবস্তুর উহার অর্থ করিয়া রূপসমান সংখ্যক সাধন্য বলিতে হইবে এবং তাহা হইলে জলেব ও তেজের গুল্লরূপ গ্রহণ কবিয়া জল ও তেজে অতিব্যাপ্তি বারণ অসম্ভব হয়, তথাপি গুল্লরূপ আদান করিয়া যে সাধন্য নির্বাচন করা হইবে, তাহাতে রূপাংশে পাকজ বিশেষণ নিবেশ কবিয়া উহাব বারণ কবিতো পাবা যাইবে। জল ও তেজে গুল্ল রূপ থাকিলেও উক্ত রূপ পাকজ নহে, পৃথিবীর রূপ পাকজ অতএব দোষ হইল না।

পৃথিবীতে মধুর তিক্ত অম্ল কটু কষায় ও লবণ এই ষড়্‌বিধ রস থাকে, দ্রব্যান্তবে ষড়্‌বিধ রস থাকে না, অতএব ঐ ষড়্‌বিধ রস দ্বারাও পৃথিবীতে ঈতর ভেদ সাধন কবা যায়। উক্ত স্থলেও সকল পৃথিবীতেই ষড়্‌বিধ রস না থাকায় প্রত্যেক রস আদান করিয়া প্রত্যেক রসবস্তু অর্থ করা হইয়া থাকে, অথবা মধুরাদি প্রত্যেক রসেব অধিকরণে যে দ্রব্যাত্মক পাকজাতি থাকে তদ্বস্তুর উহার অর্থ। উক্ত অর্থেও জলে মধুর রস থাকায় মধুর রস দ্বারা যে সাধন্য কল্পনা করা হইল, তাহার জলে অতিব্যাপ্তি হয়, অতএব মধুর রস পাকজই গ্রহণ করিতে হইবে, অতএব পাকজ মধুর রসের অধিকরণে যে দ্রব্যাত্মক পাকজাতি থাকে তদ্বস্তুর উহাব অর্থ করিয়া অতিব্যাপ্তি বাবণ করা যায়। ক্ষার রস লবণ রসবিশেষ অতএব ক্ষার রস লইয়া রসেব সংখ্যাধিক্য হইল না।

পৃথিবীতে সুরভি ও অসুরভি দ্বিবিধ গন্ধ থাকে। বাহাবা চিত্র গন্ধ স্বীকার করেন, তাহাদেব মতে অসুরভি শব্দে সুরভিভিন্ন গন্ধ এইরূপ অর্থ কবায় অসুরভি পদেই চিত্র গন্ধ পাওয়া যায়, অতএব গন্ধেব ত্রৈ হইল না। বাহাবা চিত্র গন্ধ স্বীকার করেন না, তাহারা অসুরভি পদে দুর্গন্ধ দিয়াই সমন্বয় কবিতো পারেন। উক্ত মতে সুরভি ও অসুরভি দ্বিবিধ অবয়ব দ্বারা যে দ্রব্য নিশ্চিত হইয়াছে, সেই দ্রব্য কারণ দ্বয়েব তুল্যবল্যতাংশতঃ সুরভি বা অসুরভি গন্ধের একটা উৎপন্ন হইতে না

পারায় উভয় গন্ধেব তুল্যভাবে চিত্রগন্ধজনকতাই স্বীকার করিতে হয়। অপর মতে উক্ত অবয়বীতে গন্ধ স্বীকার না করিয়া অবয়বের গন্ধ দ্বারাই গন্ধ প্রতীতির উপপত্তি করা হইয়া থাকে। দ্বিবিধ রূপবিশিষ্ট দুইটী বা ততোহধিক রূপবিশিষ্ট ততোহধিক অবয়ব দ্বারা আরক্ত দ্রব্যে পরস্পর বিরোধিতা হেতু অবয়বগত যে কোনও একটি রূপেব উৎপত্তি সম্ভব না হওয়ায় উক্ত জন্ত দ্রব্যে চিত্ররূপ বলিয়া আতিরিক্ত জাতীয় একটি রূপ সকলকেই মানিতে হয়, কারণ উক্ত অবয়বীর যখন চাক্ষুষ প্রত্যক্ষ হইতেছে অথচ উদ্ভূতরূপ না থাকিলে দ্রব্যের চাক্ষুষ প্রত্যক্ষ হইতে পারে না, তখন উহা নিশ্চয়ই রূপবৎ, উক্ত রূপই অগত্যা চিত্ররূপ ইত্যাদি। পৃথিবীতে অমুক্ষাণীত পাকজ স্পর্শ আছে, উহাও পৃথিবীতে ইতরভেদের সাধক। সুবর্ণাদিতেও পাকজ স্পর্শ থাকায় ব্যভিচার হয়, অতএব স্পর্শে অমুক্ষাণীত বিশেষণ দেওয়া হইয়াছে। সুবর্ণাদি তেজঃপদার্থ বলিয়া উহার স্পর্শ উষ্ণ, পৃথিবী স্পর্শ দ্বারা অভিভূত থাকায়ই উহার উপলব্ধি হয় না।

বায়ুতেও অমুক্ষাণীত স্পর্শ থাকায় বায়ুতে ব্যভিচার বারণেব জন্ত পাকজ বিশেষণ দেওয়া হইয়াছে। বায়ুতে যে অমুক্ষাণীত স্পর্শ আছে, উহা পাকজ নহে। বায়ুতে যে উষ্ণ ও শীতস্পর্শের উপলব্ধি হয়, উহা জল ও তেজের সম্পর্কবশতই হইয়া থাকে, উহা বায়ুর নিজস্পর্শ নহে।

সংখ্যা ও পরিমাণাদি ধর্ম ইতর বৃত্তি হইলেও গন্ধবিশিষ্ট সংখ্যা পরিমাণাদি পৃথিবীতে ইতরভেদের সাধক হইতে পারে, কারণ গন্ধ কেবল পৃথিবীতে থাকায় গন্ধের সহিত একযোগে সংখ্যাদি কেবল পৃথিবীরই ধর্ম হইয়া থাকে।

উক্ত পৃথিবী নিত্য ও অনিত্য ভেদে দ্বিবিধ। পরমাণুরূপ পৃথিবী নিত্য ও কার্য্য অর্থাৎ পরমাণুভিন্ন দ্ব্যণুকাঙ্গিরূপ সকল পৃথিবীই অনিত্য। দুইটী পরমাণু মিলিত হইয়া একটি দ্ব্যণু উৎপন্ন হয় আবার তিনটী দ্ব্যণু মিলিত হইয়া একটি ত্রসরেণু বা ত্রুটি উৎপন্ন হয়। এইরূপে ক্রমে মহাপৃথিবী মহত্তর পৃথিবী ও মহত্তম পৃথিবী উৎপন্ন হইয়া থাকে, ইহার বিস্তৃত বিবরণ সৃষ্টিসংহারপ্রকরণে পাওয়া যাইবে। পরমাণু ও দ্ব্যণুরূপ পৃথিবী প্রত্যক্ষ নহে, ত্রসরেণু হইতে প্রত্যক্ষ হইয়া থাকে। উক্ত ত্রসরেণু চাক্ষুষ দ্রব্য বলিয়া উহা সাবয়ব দ্রব্য দ্বারা রচিত এইরূপ অনুমান করায় ত্রসরেণুর কারণ দ্ব্যণুকেরও অবয়বরূপে একটি বস্তুর সিদ্ধি হওয়ায় পরমাণুর সিদ্ধি হয় অতএব পরমাণু অসিদ্ধ বলা যায় না।

বৌদ্ধগণ কেবলমাত্র পৰমাণুই স্বীকার করেন তাহা হইতে উৎপন্ন অতিরিক্ত জন্তু দ্রব্য অবয়বরূপে স্বীকার করেন না, কিন্তু উক্ত মতে ঘটাদির প্রত্যক্ষ উপপন্ন হয় না, কারণ প্রত্যেকরূপে পৰমাণুকে যখন তাহাবাও প্রত্যক্ষ স্বীকার করিতে পারেন না, তখন উক্ত পৰমাণু পুঞ্জীভূত হইলে তাহাতে কোনওরূপ বৈলক্ষণ্য না হওয়ায় উহা কিরূপে প্রত্যক্ষ হইতে পারে। যে পৰমাণুতে মহত্ত্ব নাই বলিয়া প্রত্যক্ষ হয় না, সেই পৰমাণু পুঞ্জীভূত হইয়া দ্রব্যান্তররূপে পরিণত না হইলে উহাতে কি করিয়া মহত্ত্ব আসিবে। বৌদ্ধগণ সে স্থলে বলেন যে, মহত্ত্ব পরিমাণ-বিশেষ নহে, কিন্তু উহা বিলক্ষণ সংস্থানবিশিষ্ট, অতএব পৰমাণুসমূহ যখন পুঞ্জীভূত হয়, তখনই তাহাতে বিলক্ষণ সংস্থান হওয়ায় প্রত্যক্ষ হইতে পারে, কালান্তরে তাহাতে উক্ত সংস্থানবস্তুর না থাকায় প্রত্যক্ষ হয় না। বাস্তবিক মহত্ত্ব পরিমাণ বলিয়াই অনুভবসিদ্ধ, অতএব উক্ত মতে অনুভবের অপলাপ করিতে হয়। উক্ত পৰমাণু যে নিত্য বলা হয়, তাহার কারণ এই যে যদি পৰমাণুকেও জন্তুদ্রব্য বলা যায়, তবে তাহারও কারণ রূপে একটা অবয়ব মানিতে হয়, আবার তাহারও জন্তু স্বীকার করিলে তাহার কারণরূপেও আবার অবয়ব মানিতে হয়, এইরূপে কোনও স্থানে কল্পনার বিশ্রান্তি না হওয়ায় অনবত্তা দোষ ঘটে। এবং প্রত্যেক বস্তুরই অসংখ্য অবয়ব কারণ হওয়ায় কারণীভূত অবয়বের ন্যূনাধিক সংখ্যা থাকে না বলিয়া পৰ্ব্বত সর্ষপাদি সকল বস্তুরই তুল্য পৰিমাণের প্রসঙ্গ হয়। আর পৰমাণুকে নিত্য বলিয়া তাহাতেই বিশ্রাম হইলে অবয়বের ন্যূনাধিক সংখ্যা নিবন্ধনই উক্ত বস্তুর সমূহের পরিমাণের পার্থক্য হইতে পারে। উক্ত কার্য্য পৃথিবী বা অনিত্য পৃথিবীতে তৈর্যাদি অর্থাৎ স্থিরতা বিষ্টকৃত্ত্ব ধারকত্ব ও আকর্ষকত্ব প্রভৃতি ধর্ম্ম এবং অবয়বসন্নিবেশ অর্থাৎ সংস্থানগত বৈলক্ষণ্যযুক্ত পৃথিবীত্বের অবাস্তব ধর্ম্ম ঘটাদি জ্ঞাতি থাকে। উক্ত জ্ঞাতি দ্বারা ইতরভেদ সাধন করা যায়, কারণ নিত্য পৃথিবীতে পৃথিবীত্বের অবাস্তব ধর্ম্ম ঘটাদি থাকে না। যে মতে মূর্ত্ত্বাদিকে জ্ঞাতি স্বীকার করা হয়, তন্মতে উক্ত জ্ঞাতিতে মূর্ত্ত্বাদিভেদ নিবেশ করিতে হইবে। অতএব মূর্ত্ত্বাদি লইয়া জলাদিতে অতিব্যাপ্তি হইবে না। উক্ত জন্তু পৃথিবী শয়ন আসনাদি বহুবিধ উপকারক বস্তু উৎপাদন করিয়া থাকে।

प्रशस्तपादभाष्यम्

विविधञ्चास्याः कार्यं शरीरं न्द्रियविषयसंज्ञकम् ।
 तत्र शरीरं द्विविधं योनिजमयानिजञ्च । तत्रायोनिज-
 मनपेक्षशुक्रशोणितं देवर्षीणां शरीरं धर्मविशेष-
 सहितेभ्योऽणुभ्यो जायते । क्षुद्रजन्तूनां यातना-
 शरीराणि अधर्मविशेषसहितेभ्योऽणुभ्यो जायन्ते ।
 शुक्रशोणितसन्निपातजं योनिजम् । तत्तु द्विविधं
 जरायुजमण्डजञ्च । मानुषपशुपक्षिमृगाणां जरायुजं
 पक्षिसरीसृपाणामण्डजम् । इन्द्रियं गन्धव्यञ्जकं
 सर्व्वप्राणिनां जलाद्यनभिभूतैः पार्थिवावयवैरारब्धं
 घ्राणम् । विषयस्तु द्वाणुकादिप्रक्रमेणारब्धस्त्रिविधः
 सृत्पाषाणस्थावरलक्षणाः । तत्र भूप्रदेशाः प्राकारेष्टिका-
 दयो सृष्ट्विकाराः । पाषाणा उपलमणिवज्रादयः ।
 स्थावरा वृक्षतृणौषधिगुल्मलतावतानवनस्पतय इति ।

[तत् पुनः पृथिव्यादिकार्य्यद्रव्यं विविधं शरीरेन्द्रियविषयसंज्ञकम् ४अ—
 २आ—१सू । तत्र शरीरं द्विविधं योनिजमयोनिजञ्च—४अ—२आ—५सू ।
 अनियतदिग्देशपूर्वकत्वात्—४अ—२आ—६सू । धर्मविशेषाच्च—४अ—२आ
 ७सू । समाख्याभावाच्च—४अ—२आ—८सू । संज्ञाया आदित्वात्—४अ—
 २आ—९सू । सन्त्ययोनिजाः—४अ—२आ—१०सू । वेदलिङ्गाच्च—४अ—
 २आ—११सू । भूयस्त्वात् गन्धवत्त्वाच्च पृथिवी गन्धज्ञाने प्रकृतिः—८अ—२आ
 ५सू । इत्येतान्यालम्बनसूत्राणि ।]

जगदौशसूक्तिः

तस्याः पृथिव्याः । कार्यं कार्यद्रव्यम् । षष्ठ्यर्थः समवेतत्वं नातो दारुप्रभृतौनां रूपादौ तज्जन्यवङ्गादौ वा प्रसङ्गः । शरीरेत्यादि—द्रव्यसमवाय्यवृत्तिचेष्टावद्वृत्तिजातिमत्त्वं शरीरत्वं, तादृशी च जातिर्मनुष्यत्वगोत्वादिरूपा मृतदेहेऽप्यस्ति । वृक्षादीनान्तु चेष्टावत्त्वं नास्ति प्रमाणाभावात् प्रवृत्त्यादिलक्षणकारणवाधाच्च । भोगावच्छेदकवृत्तिद्रव्यसमवाय्यवृत्तिजातिमत्त्वरूपन्तु शरीरत्वं वृक्षादावतिप्रसङ्गत्वाच्च भाष्यकृतामभिप्रेतं वृक्षादेर्विषयप्रभेदत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् ।

स्मृत्यजनकज्ञानजनकमनोवृत्तिसंयोगाश्रयत्वमिन्द्रियत्वम् । सुषुप्त्यनुरोधेन त्वङ्मनोयोगस्य जन्यज्ञानसामान्यं प्रति हेतुत्वे तु स्मृत्यजनकत्वं विहाय आत्मवृत्तित्वं संयोगस्य विशेषणं वाच्यम् । व्यापारप्रत्यासत्त्या साक्षात्कारकारणत्वं वा इन्द्रियत्वम् । शरीरेन्द्रियभिरकार्यद्रव्यत्वं विषयत्वम् ।

ननु शरीरं न पार्थिवं अयोनिजत्वात् सूर्यादिदेहवदिति शरीरत्वावच्छेदेन पार्थिवत्वाभावसाधनात् शरीरस्य पार्थिवत्वं वाधितम्, अत्र भागासिद्धिं वारयितुमाह शरीरं द्विविधमिति । योनिशब्दस्य कारणवाचित्वात् अयोनिजत्वं यदि कारणजन्यत्वं तदा उक्तहेतोः स्वरूपासिद्धिरेव स्यात्, न तु भागासिद्धिरित्यन्यथा तन्निर्वृत्ति तत्रा-योनिजमिति । शुक्रशोणितसम्पर्काप्रभवत्वमेव अयोनिजत्वं, तच्च देवानामृषोणाच्च शरीरे न स्वरूपासिद्धिमिति । यद्यपि देवा ऋषयश्च शरीराखेव, तथापि राहोः शिर इत्यत्रेव तादात्म्यं अवयवारभ्यत्वं वा षष्ठ्यर्थः । ननु शुक्रशोणिताप्रभवस्य यदि कारणप्रभवत्वं स्यात्, तदा कारणसामान्याजन्य[त्वं]मेव स्यात्, अतः कारणान्तरमेव दर्शयति धर्म-विशेषसहितेभ्य इति तत्तद्देहावच्छेदभोगहेतुपुण्यसहकृतेभ्य इत्यर्थः ।

अणुभ्यः पार्थिवपरमाणुभ्यः । प्रयोज्यत्वं पञ्चम्यर्थः । क्षुद्रजन्तूनां मशकादीनाम् । अत्रापि तादात्म्यादिकं पष्ठपर्यः । यातनाशरीराणीति—यातना दुःखं तन्मात्रावच्छेदकोभूतशरीराणीत्यर्थः । शुक्र-शोणितयोः सन्निपातो मिलनं, तज्जनितं शरीरं योनिजमित्यर्थः । तच्च तदपि गर्भधारकं चर्मपुटकं जरायुः, ततो जातं जरायुजम् ।

मानुषेति—यद्यपि मृगा अपि पशव एव तथापि गोवृषन्यायात् भेदेनोपन्यासः । पशुपदं ग्राम्यपशुपरं मृगपदमारण्यकपशुपरमतो भेद इत्याचार्याः । मृगाणामिति बहुवचनस्य गणसूचकत्वात् राक्षसादीनामपि संग्रहः । सरीसृपा वच्चःसर्पणशोलाः सर्पकोटसरटपत्नौ-मत्स्यप्रभृतयः । अत्र मानुषादिदेहस्य गन्धवत्त्वेन पृथिवीत्वसिद्धौ तस्य पाञ्चभौतिकत्वप्रसिद्धिर्भूतपञ्चकजन्यत्वप्रयुक्तैव, न तु तदुपादेयत्वप्रयुक्ता जातिसाङ्कर्यापत्तेः । शीतस्पर्शादेरौपाधिकत्वेन तत्र जलत्वासाधकत्वात् विजातीयानामनारम्भकत्वेन पञ्चभिर्मिलित्वा द्रव्यारम्भस्यासम्भवाच्चेति ध्येयम् ।

पार्थिवमिन्द्रियमाह इन्द्रियमिति । सर्व्वप्राणिनां सर्व्वजातीय-प्राणिनां जलाद्यनभिभूतैः पार्थिवावयवैरारब्धं गन्धव्यञ्जकमिन्द्रियं घ्राणं घ्राणसंज्ञकमित्यन्वयः । प्रतिनियतजलाद्यभिभूतनासिकानां पुंसां गन्धग्राहकेन्द्रियसत्त्वे प्रमाणाभावमावेदयितुं जलाद्यनभिभूतैरित्युक्तम् । न च घ्राणस्य पार्थिवत्वे प्रमाणाभावः, गन्धः स्वाश्रयजातीयकरणकानु-भवग्राह्यः प्रतिनियतेन्द्रियग्राह्यशब्दान्यगुणत्वात् भास्वरूपवदित्यनु-मानस्यैव प्रमाणत्वादिति भावः । अत्र अदृष्टविशेषजनिता नासिकै-वास्तु घ्राणपदस्यार्थः, तन्नात्रिकर्ष एव गन्धग्राहकोऽस्तु, गन्धानुभवो-ऽतोन्द्रियकरणको जन्यसाक्षात्कारत्वात् चान्नुषवदित्यादेरप्रयोजक-त्वादित्युक्तानाः ।

पार्थिवविषयं निर्व्वक्ति विषयस्त्विति । इरणुकादौति—इरणुकचस-

रेखादिक्रमेणारब्धः । पार्थिवावयवेरित्यनुषञ्जनोयं, नातो जलादावति-
प्रसङ्गः । पार्थिवावयवारभ्यत्वं तदौयरूपादावपि अतो द्रव्यत्वांश-
लाभाय द्रवणुकादिक्रमेण इत्युक्तम् । द्रवणुकादेर्लक्ष्यत्वलाभार्थञ्च
तदभिधानम् ।

यद्यपि अस्थ्यादिभेदेन चौरष्टतद्ध्यादिभेदेन पत्रपुष्पफलमूलादि-
भेदेन च अनन्ता एव पार्थिवविषयाः, तथापि गौतमनये प्रमेयाणां
द्वादशविधत्ववत् कतिपयानामेव पार्थिवविषयाणां कणादनये त्रैविध्य-
मित्याशयेनाह त्रिविधो मृत्पाषाणस्यावरलक्षण इति । मृत्त्वम् मृत्ति-
कात्वम्, पाषाणत्वम् प्रस्तरत्वम्, इमौ जातिभेदौ । स्थावरत्वन्तु कृत्यव-
च्छेदकावृत्तिभोगावच्छेदकावृत्तिजातिमत्त्वम् तादृशो च जातिः वृक्षत्व-
वृणत्वादिः । स्थावरत्वमपि वृक्षत्ववृणत्वादिव्यापकपृथिवीत्वव्याप्य-
जातिभेद इति त्वाचार्याः ।

भूप्रदेशाः काश्यादयः । प्राकारः प्राचीरम् । इष्टका लोष्टम् ।
आदिना पिण्डिकाद्युपग्रहः । मृद्विकाराः मृदात्मकाः पृथिवीविकारा
इत्यर्थः । के पाषाणा इत्यत्राह पाषाणा इति । उपलः शिला ।
मणिः पद्मरागादिः । वज्रं होरकम् । आदिना गैरिकहरितालमनः-
शिलाद्युपग्रहः । के स्थावरा इत्यत्राह स्थावरा इति । वृक्षपदं पुष्पात्
फलवृक्षान्नादिपरं, नातोऽग्निमस्य वनस्पतिपदस्य वैयर्थ्यम् । वृण-
मुलपादि, ओषधिः फलपाकान्ता कदल्यादिगुल्माः प्रसिद्धाः । लता
माधव्यादिकाः, अवतानाः केतक्यादयः, वनस्पतयः पुष्पं विना फलिनी
वटाश्वत्याद्याः । [पृथिवी] ।

सूक्तिदीपिका

पृथिव्या लक्षणगुणादिकमुक्त्वा सम्प्रति तदवान्तरभेदानाह मूले त्रिविधञ्चे-
त्यादिना । षष्ठ्यर्थ इत्यादि—तथाहि अस्या इति षष्ठ्याः संभवेतत्वार्यक्ततया

समवेतत्वस्य कार्य्यन्वयात् पृथिवीसमवेतकार्य्यद्रव्यमित्यर्थः । अत्र द्रव्यत्व-
पर्य्यन्तानुसरणात् दार्वादिमवेतरूपादौ समवेतत्वानुसरणात् दार्वादि-
जन्यदार्वाद्यसमवेतवङ्गादौ च नातिप्रसङ्गः ।

शरीरलक्षणमाह द्रव्येत्यादि । अथ शरीरत्वजातिरेव प्रकृते लक्षणत्व-
सम्भवे किमिति गुरुतरं शरीरलक्षणमनुस्मियत इति चेन्न पृथिवीत्वादिना
साङ्ख्य्येण शरीरत्वे जातित्ववाधात् । तथाहि शरीरं पार्थिवं जलीयं तैजसं
वायवीयञ्चेति चतुर्विधं भवति, तत्र सर्वत्रैवावश्यकशरीरत्वस्य अङ्गी-
कर्तव्यतया शरीरत्वे पृथिवीत्वाभाववति जलादौ वृत्तित्वेन पृथिवीत्व-
व्यभिचारस्य पार्थिवशरीरान्तर्भावेण पृथिवीत्वसामानाधिकरण्यस्य पृथिवीत्व-
वदुघटादिदृष्ट्यभावप्रतियोगित्वेन पृथिवीत्वाव्यापकत्वस्य च सत्त्वेन पृथिवीत्व-
निरूपितसाङ्ख्य्यस्य सत्त्वात् न जातित्वमिति भावः । एवं जलत्वादिनिरू-
पितसाङ्ख्य्यमप्यनुसन्धेयम् । एतद्विवर्तितस्तु मदीयजातिवाधकविचारप्रकरणे
द्रष्टव्यम् ।

द्रव्येत्यादि—मनुष्यत्वगोत्वादयो हि जातयो मनुष्यगवादिवृत्तयः, मनुष्य-
गवादीनाञ्च कुत्रापि द्रव्ये समवायित्वविरहेण चेष्टावत्त्वेन च ता एव
जातयो द्रव्यसमवाय्यवृत्तिचेष्टावद्वृत्तय इति तज्जातिग्रहणेन मनुष्यगवादौ
लक्षणसमन्वयः । चेष्टावद्वृत्तिजातिमत्त्वमात्रोक्तौ अवयवातिव्याप्तिरतः
अवृत्त्यन्तं विशेषणम् । गुणादावतिप्रसङ्गवारणाय चेष्टावद्वृत्तीति । अत्र
वृत्तिवृत्तयं जातिमत्त्वञ्च समवायसम्बन्धेन, विवक्षणीयम् अन्यथा अव्याप्यति-
व्याप्त्योः प्रसङ्गात् ।

प्रवृत्त्यादौति—तथाहि चेष्टात्वावच्छिन्नं प्रति अवच्छेदकतासम्बन्धेन प्रयत्ना-
परलक्षणायाः प्रवृत्तेः कारणतया तदभावादेव तत्र चेष्टाया अभाव इति
भावः । ननु 'वृत्तगुणलक्षणवैरुधादीनामपि भोक्तृभोगायतनत्वं पूर्वव'दित्यादि-
कापिलप्रभृतिप्रसिद्धान्ते जीवानामेव वृत्तादिशरीरग्रहणेन भोगनिरुक्तिर्विरुद्धा
स्यादतस्तदनुगुणमेव लक्षणमुपादेयमित्याकाङ्क्षायामाह भोगावच्छेदकेत्यादि ।
तथाहि भाष्यव्याख्याने प्रवर्त्तमानेन नितरां भाष्यमतमेव प्रतिपालनीयमन्यथा
मूलोच्छेदिपाण्डित्यप्रसङ्गात् । श्रीधराचार्यास्तु 'भोक्तृभोगायतनं शरीरं नृत-
शरीरे तद्योग्यत्वात्तदव्यपदेश' इत्याहुः ।

इन्द्रियत्वं न जातिः पृथिवीत्वादिना साङ्ख्यार्थादत आह स्मृत्यजनकेत्यादि ।
आत्मनि अतिव्याप्तिवारणाय स्मृत्यजनकेति । घटादावतिव्याप्तिवारणाय
ज्ञानजनकेति । ज्ञानविषये अतिव्याप्तितादवस्थ्यमतो मनोवृत्तीति । ‘शब्दे-
तरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वमिन्द्रियत्व’-
मिति विश्वनाथपादाः । ‘शरीराश्रयं ज्ञातुरपरोक्षप्रतीतिसाधनं द्रव्यमिन्द्रिय’-
मिति श्रीधराचार्याः । अनयोः प्रथमलक्षणस्य व्यावृत्तिः सिद्धान्तमुक्तावल्यादा-
वनुसन्धेया । द्वितीये तु शरीराश्रितनखकेशादिद्रव्याणां तथात्वापत्ति-
वारणाय ज्ञातुरित्यादि साधनमित्यन्तम् । शरीरविषयकप्रत्यक्षे शरीर-
वृत्तौन्द्रियसंयोगस्यापि सन्निकर्षविधया ज्ञातुरपरोक्षप्रतीतिसाधनतया तत्रा-
तिप्रसङ्गवारणाय द्रव्यमिति विशेष्यम् । ज्ञायमानलिङ्गस्यानुमितिहेतुतानये
शरीराश्रितनखकेशादिरूपद्रव्याणामपि तद्हेतुकानुमितिरूपपरोक्षप्रतीति-
साधनतया तत्रातिप्रसङ्गभङ्गाय प्रतीतावपरोक्षेति । अन्यमात्रस्य कालो-
पाधितया कालवृत्तिकारणतामादाय तथैवातिप्रसङ्ग इति साधनत्वं अन्यत्वा-
नवच्छिन्नकार्यतानिरूपितं वाच्यं, तेन कालवृत्तिकारणताया अन्यत्वावच्छिन्न-
कार्यतानिरूपितत्वेन न क्षतिः । अन्यत्वं स्वयमूहनीयम् ।

सुषुप्त्यनुरोधेनेत्यादि—तथाहि सुषुप्तिदशायां वस्तुतो न किमपि ज्ञानं
समुत्पद्यते, तदुपपादयितुं त्वङ्मनोयोगस्य ज्ञानसामान्यं प्रति हेतुता कल्पनीया,
इत्थञ्च सुषुप्तिदशायां त्वचं त्यक्त्वा पुरीतति नाड्यां मनसः प्रवेशात् न तेन
कस्यापि ज्ञानस्य कृतमानुकूल्यमिति । अन्ये तु चर्ममनःसंयोगौ ज्ञानसामान्य-
हेतुः, न तु त्वङ्मनोयोगः, त्वङ्मनोयोगस्य तथात्वे चाक्षुषादिप्रत्यक्षदशायां
नियमतस्वाचप्रत्यक्षस्यापि सामग्रीसम्बलनेन तत्र तत्र स्पर्शनस्यापि प्रसङ्गात्
चाक्षुषादिसामग्र्याः स्पर्शनप्रतिबन्धकत्वस्य सर्वत्र वक्तव्यत्वापातादिति वदन्ति ।

शरीरेन्द्रियेत्यादि—शरीरस्य इन्द्रियस्य च कार्यद्रव्यतया तयोरतिप्रसङ्ग-
वारणाय भिन्नान्तम् । नित्यद्रव्यातिव्याप्तिवारणाय कार्येति । जन्वरूपादा-
वतिव्याप्तिवारणाय द्रव्येति । ‘शरीरेन्द्रियव्यतिरिक्तमालोपभोगसाधनं द्रव्यं
विषय’ इति श्रीधराचार्याः । ‘प्रतीयमानतया भोगसाधनं विषय’ इति च
किरणावल्यामुदयनाचार्याः । प्रतीयमानतयेति ज्ञानविषयतयेत्यर्थः, तेन
साक्षात्कारविषयताशून्यस्य वायोरपि न विषयलक्षणहानिः । अथवा

वायवौद्यस्पर्शस्य साक्षात्कारविषयतया तदाश्रयत्वेन उपचारादेव वायोर्विषय-
त्वस्य उपपादयितुं शक्यत्वेन साक्षात्क्रियमाणार्थकत्वेऽपि न क्षतिरिति ।

नन्वित्यादि—अथ अयोनिजत्वस्य पार्थिवघटादौ पार्थिवत्वाभावव्यभि-
चारितया शरीरे पार्थिवत्वाभावसाधकत्वं नोपपन्नमिति चेन्न शरीरत्वस्यापि
हेतुघटकताया अभिप्रेतत्वात् । भागासिद्धिं वारयितुमिति-शरीरत्वाव-
च्छेदेन पार्थिवत्वाभावसाधनं योनिजशरीरस्यापि पक्षतया तत्र अयोनिज-
शरीरत्वरूपहेतोरसत्त्वेन पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन हेत्वभाववत्त्व-
रूपभागासिद्धिदोषनिराकरणायेत्यर्थः । तथाहि द्विविधशरीरानुगतस्य
एकस्य शरीरत्वस्य असम्भवेन पक्षतावच्छेदकतायाः शरीरत्वनाले न सम्भव
इति अयोनिजशरीरगतं योनिजशरीरगतं वा शरीरत्वं पक्षतावच्छेदकं
कल्पनीयम्, तत्र योतिजशरीरगतशरीरत्वस्य तयात्वे स्वरूपासिद्धिरिति अयो-
निजशरीरगतस्यैव शरीरत्वस्य तद्यात्वस्याङ्गीकृततया न भागासिद्धिरपीति
भावः ।

योनिशब्दस्येत्यादि—तथाहि जन्यपृथिव्या एव शरीरत्वादिना भेदकथनात्
द्विविधस्यैव शरीरस्य कारणप्रभवत्वेन कारणाप्रभवत्वरूपायोनिजत्वस्य
कुत्रापि शरीरे असम्भवेन स्वरूपासिद्धिरिति भावः ।

तादात्म्यमित्यादि—ननु तादात्म्यमभेदः, षष्ठौ च भेदसम्बन्धे विहिता, तदत्र
कथं तदर्थं षष्ठौत्यत आह अवयवारभ्यत्वं वेति । स्वावयवारभ्यत्वस्य स्वस्मि-
न्ननपायात् तत्सम्बन्धेन शरीरात्मकदेवादौनामपि शरीरसम्बन्धिता निरावाधैव
इति भावः ।

जातिसाङ्ख्यापत्तेरिति—तथाहि शरीरस्य पञ्चभूतोपादानकत्वे पार्थिव-
शरीरादौ पृथिवीत्ववत् जलत्वादिकमपि समवहितम्, इत्यत्र पृथिवीत्वसामा-
नाधिक्यस्य पार्थिवशरीराद्यन्तर्भावेण जलत्वादौ सत्त्वेन तदभावप्रयुक्त एव
पृथिवीत्वनिरूपितसाङ्ख्याभावी जलत्वादौ न शक्यः सम्पादयितुं, तेन च
जलत्वादौ जातित्वबाध आपद्येत । एकमात्रोपादानकत्वे च पार्थिवशरीरादौ
जलत्वाद्यभावेन न क्षतिः । अत एव सिद्धान्तमुक्तावल्यां 'न च ह्येदोष्मादे-
रुपलम्भादायत्वादिकमपि स्यादिति वाच्यम्, तथा सति जलत्वस्य पृथिवी
त्वादिना सङ्करप्रसङ्गा'दिति विश्वनाथः प्राह ।

ननु पार्थिवशरीरं जलीयं शीतस्पर्शवत्त्वादित्याद्यनुमानेन जलीयत्वादिक-
मपि शक्यं तत्र साधयितुमिच्छायामाह शीतेत्यादि । तथाहि पार्थिव-
शरीरे यः शीतस्पर्शादिरुपलभ्यते, स तत्र जलादिसंयोगरूपोपाधिप्रयुक्त एव,
न तु जलाद्यभेदप्रयुक्तः, इत्यञ्च न पार्थिवशरीरस्य शक्यं जलत्वमनुमातुं, सम-
वायेन हेतुत्वे स्वरूपासिद्धेः, सम्बन्धान्तरेण व्यभिचाराच्च । तदिदं सिद्धं
पार्थिवशरीरं न जलीयमिति, कादाचित्कः कौतचित्को जलीयत्वादिव्यप-
देशस्तु जलादिनिमित्तकताप्रयुक्तः, न तु तदुपादानकताप्रयुक्तोऽपौति भावः ।
तदेवोक्तं दिनकराये 'एवञ्च शरीरे पाञ्चभौतिकत्वव्यवहारो न पञ्चभूतो-
पानकन्विनवन्धनः, किन्तु तज्जन्यत्वनिवन्धनः, तत्राप्येकैकस्याुपादानत्वं चतुर्णां
निमित्तत्वमिति विवेक' इति ।

स्वाश्रयजातीयेत्यादि— अत्र स्वपदं हेत्वधिकरणत्वेनाभिमतपरम्, तथा च
प्रकृते हेत्वधिकरणतया अभिमतो यो गन्धः तस्य पृथिवौभिन्ने सुतरामसम्भवेन
तद्विषयकानुभवकरणस्य स्वाश्रयपृथिवौजातीयत्वसिद्धावेव फलवत्तात्
पार्थिवत्वं गन्धग्राहकस्य घ्राणस्य समायातमन्यथा असिद्धेः । न च
सत्ताजातिसुपादाय गन्धाश्रयपृथिवीसाजात्यं जलादावपौति कथं नार्थान्तर-
मिति वाच्यं प्रकृते स्वाश्रयवृत्त्यपरजातिमत्त्वरूपस्य स्वाश्रयजातीयत्वस्य विव-
क्षितत्वात् ; सत्तायास्तु सर्व्वं जात्यपेक्षयैव अधिकदेशवृत्तितया अपरजातित्व-
विरहेण तामादाय नार्थान्तरमिति भावः । स्वाश्रयत्वञ्च समवायेन विव-
क्षणीयम्, अन्यथा कालिकादिसम्बन्धसुपादाय तथैवार्थान्तरप्रसङ्गस्य दुर्णिवार-
त्वात् । वस्तुतस्तु अपरजातिनिवेशेऽपि द्रव्यत्वमादाय दोषसम्भावनाया
निराकर्तुमशक्यतया सत्ताभिन्नत्वे सति द्रव्यत्वभिन्ना या स्वसमानाधिकरण-
जातिस्तदवत्त्वलक्षणमेव स्वाश्रयजातीयत्व वक्तव्यमिति । अन्ये तु भेदद्वय-
निवेशे गौरवात् द्रव्यविभाजकजातिसुपादाय साजात्यं विवक्षणीयमिति
वदन्ति । शब्दस्यापि प्रतिनियतश्रोत्ररूपेन्द्रियग्राह्यगुणतया तदाश्रयवृत्ति-
द्रव्यविभाजकजातिरसत्त्वेन दोषावतारात् शब्दान्येति । इन्द्रियपदं वहि-
रिन्द्रियपरम्, अन्यथा मनःकरणकप्रत्यक्षगोचरज्ञानादिगुणानां प्रतिनियते-
न्द्रियग्राह्यशब्दान्यगुणत्वरूपहेतुमतां तादृशसाध्यशून्यतया व्यभिचारप्रसङ्गात् ।
वहिरिन्द्रियग्राह्यशब्दान्यगुणेषु पार्थिवघटादिवृत्तिसंख्यासंयोगादिषु तादृश-

ସାଧ୍ୟବିରହାଦ୍‌ व्यभिचारवारणाय प्रतिनियतेति । इत्यच्च संख्यासंयोगादि-
गुणानां चाक्षुषादिविषयताया इव त्वाचप्रत्यक्षविषयताया अपि सत्त्वेन न ते
प्रतिनियतेन्द्रियग्राह्या इति न क्षतिः । घटादिवृत्तिरूपादौ हेतुमति साध्य-
विरहेण दृष्टान्ते व्यभिचारवारणाय भास्वरूपस्य दृष्टान्तत्वेनोपन्यासः ।

गन्धानुभव इत्यादि—साक्षात्कारत्वमात्रस्य हेतुत्वे अतीन्द्रियाकरणके
परमात्मवृत्तिसाक्षात्कारे व्यभिचार इति जन्यत्वं साक्षात्कारविशिष्टं देयमेव ।

स्थावरत्वन्वित्यादि—शरीरवृत्तिचैतन्यादिकजातिमादाय चैत्रादिशरीरे
अतिप्रसङ्गवारणाय जाताववृत्त्यन्तम् । तथाहि चैतन्यादिजातेः कृत्यवच्छेदक-
शरीरवृत्तित्वान्न क्षतिः । पाषाणत्वादिजातीनामपि कृत्यवच्छेदकावृत्तितया
पाषाणादौ स्थावरत्वातिप्रसङ्गवारणाय पुनर्वृत्त्यन्तम् । तथाहि पाषाणत्वा-
दिजातेः भोगावच्छेदकावृत्तित्वविरहादेव न क्षतिरिति भावः । अत्रावृत्तित्वं
जातिमत्त्वञ्च समवायेनैवोपेयमिति ।

ଭୂମିତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ

ଉକ୍ତ ପୃଥିବୀରେ ସମବାୟସମ୍ବନ୍ଧେ ଛାବିଧ କାର୍ଯ୍ୟଦ୍ରବ୍ୟ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏନା ଥାଏ । ଉଦାହରଣ
ଶରୀର ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଓ ବିଷୟ ଏହି ତିନିଟି ସଂଜ୍ଞା । ସେ ଜାତି ଚେଷ୍ଟାର ଆଶ୍ରୟେ ସମବାୟ-
ସମ୍ବନ୍ଧେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଥାଏ, ଅଥଚ ଦ୍ରବ୍ୟର ସମବାୟିନିଶେ ଥାଏ ନା, ଉକ୍ତ ଜାତିର
ଆଶ୍ରୟକେ ଶରୀର ବଳା ହୁଏ । ମନୁଷ୍ୟ ଓ ଗୋବ୍ରହ୍ମତ୍ତି ଉକ୍ତରୂପ ଜାତି, ମନୁଷ୍ୟ ଓ
ଗୋବ୍ରହ୍ମତ୍ତି ଦ୍ରବ୍ୟ ଉକ୍ତ ଜାତିର ଆଶ୍ରୟ, ଅତଏବ ମନୁଷ୍ୟ ଓ ଗୋ ବ୍ରହ୍ମତ୍ତିରେ ଶରୀର-
ଲକ୍ଷଣ ସମ୍ପନ୍ନ ହୁଏନା ଥାଏ । ଏମତେ ଶରୀରର ଅବସରବ ହସ୍ତ ବ୍ରହ୍ମତ୍ତି ଶରୀର ନହେ, ଏହି
ଜଣେ ସେ ଜାତି ଦ୍ରବ୍ୟର ସମବାୟିନିଶେ ଥାଏ ନା, ଏହିରୂପ ଜାତି ବଳା ହୁଏନା ଥାଏ ।
ଶରୀରର ଅବସରବ ହସ୍ତାଦିରେ ଚେଷ୍ଟା ଥାଏନା ହସ୍ତାଦି ଜାତି ଚେଷ୍ଟାବଦ୍‌ବୃତ୍ତି ହୁଏନା ଓ
ଉଦାହରଣ ଶରୀରର ସମବାୟିକାରଣ ହସ୍ତାଦିରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ବଳିଆ ଦ୍ରବ୍ୟର ସମବାୟିନିଶେ
ଅବର୍ତ୍ତମାନ ଜାତି ନହେ, କାର୍ଯ୍ୟ ହସ୍ତାଦିରେ ଶରୀରଲକ୍ଷଣର ଅତିବ୍ୟାପ୍ତି ହୁଏନା ।
ଏଥାନେ ଆପଣ୍ଡି ହୁଏତେ ଏହି ସେ ନରସିଂହଦେହେ ସାଂଖ୍ୟାଭାବେ ନରସ୍ୟ ଓ ସିଂହସ୍ୟ
ଉଭୟଜାତି ସ୍ବୀକାର କରିତେ ନା ପାରାୟ, ଅଥଚ ନରସିଂହସ୍ୟରୂପ ଏକଟି ଅଧଂଶରମ୍ଭେ
ଏକବୃତ୍ତିସହେତୁ ଜାତିସ୍ବ ଅସମ୍ଭବ ହେଉଥାଏ ନରସିଂହଦେହେ କିମ୍ଭାବେ ଲକ୍ଷଣ ବାହିତେ

পারে, তাহার উত্তর এই যে যুগভেদে নরসিংহদেহও বহু আছে, অথবা নরসিংহদেহ বহুলক্ষণ থাকায় উহারও উপচয় ও অপচয়াদি সম্ভাবনা আছে বলিয়া চৈত্রেয় বালা কৌমার ও যৌবনাদিভেদে শরীরেব ভেদনিবন্ধন চৈত্রেয়াদি জাতির ভ্রায় নরসিংহরূপ অথও ধর্মও জাতি হইতে বাধা নাই, অতএব উক্ত জাতি গ্রহণ করিয়াই নরসিংহশরীরে লক্ষণ বাইতে পারিবে। চেষ্টাবদ-বৃত্তিজাতিম্ভ-না বলিয়া কেবল চেষ্টাশ্রয় বুলিলে মৃতশবীরে চেষ্টা না থাকায় শরীরলক্ষণ বাইতে পারে না, কিন্তু উক্তরূপ নিবেশ করিলে মনুষ্যই প্রভৃতি জাতির তৎকালেও শরীরে স্থিতিহেতু লক্ষণ বাইতে বাধা হয় না। বৃক্ষের চেষ্টাবিষয়ে কোনও প্রমাণ না থাকায় বৃক্ষপ্রভৃতি জাতি চেষ্টাবদবৃত্তি জাতি নহে, কারণ চেষ্টার প্রতি প্রবৃত্তি কারণ, উক্ত প্রবৃত্তি অচেতন বৃক্ষে অসম্ভব, অতএব বৃক্ষে শরীরলক্ষণের অতিব্যাপ্তি হইবে না। বহু দার্শনিক ভোগের আয়তন বা অবচ্ছেদক অন্ত্যাবয়বীকেই শরীর বলিয়া থাকেন, কেহ বা কেবল ভোগের আয়তনকেই শরীর বলিয়া থাকেন। ভাষ্যকার প্রশস্তকরপাদ্যাচাৰ্য্যের উক্ত লক্ষণ অভিপ্রেত নহে, কাবণ বৃক্ষপ্রভৃতিকে তিনি শরীরের অন্তর্গতরূপে গণনা না করিয়া বিষয়ের অন্তর্গতরূপে গণনা করিয়াছেন, তন্মতে উক্তরূপ লক্ষণ গ্রহণ করিলে বৃক্ষাদিতে শরীরলক্ষণের অতিব্যাপ্তি হইয়া পড়ে, কারণ জীব বেরূপ মনুষ্যাদিদেহে স্নখ-দুঃখ-ভোগ করে, বৃক্ষাদিদেহেও ঐরূপ স্নখ-দুঃখাদির ভোগ করার উহাও জীবের ভোগায়তন, অতএব একরূপ লক্ষণ করিতে হইবে, বাহাতে বৃক্ষাদিতে উক্ত লক্ষণ বাইতে না পারে, এই জন্তই পূর্বোক্তরূপ লক্ষণ করা হইয়াছে।

স্বতির অজনক জ্ঞানজনক মনোবৃত্তি সংযোগের আশ্রয়কে ইন্দ্রিয় কহে। আত্মার সহিত মনের সংযোগও জ্ঞানের জনক হওয়ায় আত্মাতে ইন্দ্রিয়লক্ষণের অতিব্যাপ্তি হয়, এই জন্ত স্বতির অজনক বলা হইয়াছে। আত্মা বা আত্মমনঃ-সংযোগ জ্ঞানজনক ও তাদৃশ সংযোগের আশ্রয় হইলেও উহা স্বতির অজনক নহে, এই জন্ত আত্মাতে অতিব্যাপ্তি হইল না। আত্মা মনের সহিত মন ইন্দ্রিয়ের সহিত ও ইন্দ্রিয় বিষয়ের সহিত যুক্ত হইয়া জ্ঞান জন্মাইয়া থাকে, ইহা প্রত্যক্ষের ক্রম। মনের সহিত বিষয়ের সংযোগ তাদৃশ নহে, এই জন্ত ষটাদি-বিষয়ে অতিব্যাপ্তি বাবণের জন্ত জ্ঞানজনক বিশেষণ দেওয়া হইয়াছে। এখন এখানে আপত্তি হইতে পারে এই যে, সুষুপ্তির উপপত্তিব জন্ত জন্তজ্ঞানসামান্তের

প্রতি স্বপ্ননোষোগের কাবণত্ব নিদিষ্ট থাকায় স্বপ্ননোষোগ স্মৃতিব প্রতি জনক হওয়ায় তাদৃশ সংযোগের আশ্রয় স্বক্ ইন্দ্রিয়ে কিরূপে উক্ত লক্ষণ সঙ্গত হয়, ইহা ব উত্তরে বলিতে হইবে যে, স্মৃতির অজনক এই বিশেষণ পরিত্যাগ করিয়া তন্মতে সংযোগে আত্মাবৃত্তি বিশেষণ দিলেই উপপত্তি হইতে পারে। আত্মার সহিত মনের সংযোগ আত্মাতে অবৃত্তি না হওয়ায় আত্মাতে অতিব্যাপ্তি এবং স্বক্বেব সহিত মনের সংযোগ আত্মাতে অবৃত্তি হওয়ায় স্বক্বে অব্যাপ্তি হইবে না। জ্ঞানসামান্তের কারণ স্বপ্ননোষোগের স্বক্পদার্থকে যাহারা অগিল্লিয়ভিন্ন চর্ম্মমাত্র বলিয়া ব্যাখ্যা করেন, তাহাদের আর পূর্ব আপত্তি হইতে পারে না।

কেহ বলেন যে যাহাবা ব্যাপাররূপ সন্নিবর্ত্তাবা সাক্ষাৎকার বা প্রত্যক্ষ উৎপাদন করে, তাহারাই ইন্দ্রিয়। যেমন চক্ষুঃপ্রভৃতি সংযোগাদিরূপ সঙ্কল্পকে দ্বার করিয়া ঘটাদির প্রত্যক্ষ জন্মাইয়া থাকে, এই জন্ত উহা ইন্দ্রিয়। আত্মা সাক্ষাৎকাবাব সমবায়িকারণ হইলেও উহার দ্বাররূপ কোনও ব্যাপার না থাকায় উহাতে অতিব্যাপ্তি হয় না।

শরীর ও ইন্দ্রিয়ভিন্ন কার্যদ্রব্যকে বিষয় কহে। শরীর ও ইন্দ্রিয়ে অতিব্যাপ্তি বারণের জন্ত ভিন্ন পর্য্যন্ত বিশেষণ দেওয়া হইয়াছে।

উক্ত শরীর দুই প্রকাব, যোনিজ ও অবোনিজ। শুক্র ও শোণিতেব সঙ্কল্প-হেতু যে দেহ উৎপন্ন হয়, উহা যোনিজ এবং যাহার উৎপত্তিতে শুক্রশোণিতেব সঙ্কল্প অপেক্ষা করে না, তাহাই অবোনিজ। দেবতা ও নারদাদি ঋষিব শরীর শুক্রশোণিতেব সঙ্কল্প বাতীত উৎপন্ন হয়, ধর্ম্মবিশেষ-সহকৃত অণুই উহার উপাদান। ক্ষুদ্রজন্তুগণেব ষাতনাশরীরও ঐরূপ শুক্র-শোণিত-সঙ্কল্প ব্যতিরেকে অধর্ম্মবিশেষ-সহকৃত অণুব প্রভাবে উৎপন্ন হইয়া থাকে, ঐ সকল দেহই অবোনিজ। যোনিজ দেহ দুই প্রকাব, জরায়ুজ ও অণুজ। গর্ভাবারক চর্ম্ম-পুটকের নান জবাযু, যে দেহ ঐ জরায়ু হইতে জন্ম গ্রহণ করে, তাহাকে জরায়ুজ শরীর কহে। মানুষ পশুপ্রভৃতির দেহ উক্তরূপ জবাযুজ।

পশুপদে মৃগ প্রতীত হইলেও সামান্য ও বিশেষ উভয়রূপে পশু বুঝাইবার জন্ত গো-বৃষভায়ে মৃগপদ বিশেষ কবিয়া ভাষ্যে প্রদত্ত হইয়াছে। উদয়নাচার্য্য প্রভৃতি বলেন যে, এত্বেলে পশুপদে গ্রাম্যপশু এবং মৃগপদে বন্যপশু, অর্থাৎ গ্রাম্য ও

বস্তু বিবিধ পণ্ডই জরায়ুজ। ‘মানুষ-পণ্ডমুগাণাম’ এই স্থলে বহুবচন দ্বারা রাক্ষস প্রভৃতিরও গ্রহণ করা হইয়াছে। অতএব রাক্ষস প্রভৃতিকোও শুক্রশোণিত-প্রভব যোনিজ বৃত্তিতে হইবে। পক্ষী ও সরীসৃপ, অর্থাৎ যে সকল সর্প, কীট, কুকলাস, পল্লী, (টিকটিকী) ও মৎস্য প্রভৃতি জীব বক্ষঃসাহায্যে চলে, তাহারা অণুজ।

উক্ত মানুষাদি দেহের উপাদান একমাত্র পৃথিবী, জলাদি উহার উপাদান কারণ নহে, কারণ তাহা হইলে মানুষাদি দেহের অন্তর্ভাবে পৃথিবীও জলাদির সামান্যিকরণ্য সম্ভব হওয়ায় পৃথিবীও জলাদির পরস্পর সাংখ্য্যহেতু জাতিত্বব্যাঘাত ঘটিয়া উঠে। গন্ধবস্তুহেতু দ্বারা মানুষাদিদেহে পৃথিবীও সিদ্ধ হয় বলিয়া পৃথিবীকেই উহার উপাদান স্থির করিতে হইবে। মানুষাদিদেহকে যে পাঞ্চভৌতিক বলা হয়, তাহা কেবল মানুষাদিদেহে পঞ্চভূতের হেতুতামূলক, অর্থাৎ মানুষাদিদেহের প্রতি পৃথিবী সমবায়িকারণ ও অপব চারিটা ভূত নিমিত্ত কারণ, এই জন্ত উহাকে পাঞ্চভৌতিক বলা হইয়া থাকে, কিন্তু পঞ্চভূত উপাদান কারণ বলিয়া নহে। পার্থিবদেহে যে শীতস্পর্শের উপলব্ধি হয়, তাহা পার্থিবদেহেব সহিত শীতস্পর্শবৃত্ত জলের সংযোগরূপ উপাধি-বশতই হয়, উহা পার্থিব শরীরের ধর্ম্য নহে, এই জন্ত শীতস্পর্শাদি হেতুদ্বারা পার্থিব শরীরে জলাদির সাধন করা সম্ভব হয় না।

পার্থিব ইন্দ্রিয় দ্বারা পৃথিবীর গুণ গন্ধের প্রত্যক্ষ হইয়া থাকে। উহা জলাদিদ্বারা অনভিভূত পার্থিব অবয়বদ্বারা নিশ্চিত হয়। ঐ ইন্দ্রিয়ের নাম জ্ঞান। ইন্দ্রিয়মাত্রই অতীন্দ্রিয় বলিয়া আমবা যে নাসিকা অবয়ব দেখিতে পাই উহা জ্ঞান ইন্দ্রিয় নহে, পরন্তু ঐ নাসিকা উক্তরূপ ইন্দ্রিয়ের আশ্রয়। অরুণ্ডট তদীয় তর্কসংগ্রহে নাসিকার অগ্রভাগকে উক্ত ইন্দ্রিয়ের আশ্রয় বলিয়াছেন। বাহাদের নাসিকা প্রতিনিয়তই জলাদিদ্বারা অভিভূত থাকে, তাহাদের গন্ধের গ্রাহক ইন্দ্রিয়সঙ্গে কোনরূপ প্রমাণ নাই, এই জন্তই জলাদিদ্বারা অনভিভূত পার্থিব অবয়ব দ্বারা নিশ্চিত বলা হইয়াছে। জ্ঞানেন্দ্রিয়ের পার্থিবত্ব অনুমান-প্রমাণদ্বারা সিদ্ধ হইয়া থাকে, উক্ত অনুমান এইরূপ বধা,—গন্ধে প্রতিনিয়ত ইন্দ্রিয়গ্রাহ্য শব্দাণ্ডগুণ আছে বলিয়া উহা স্বাশ্রয়জাতীয় করণ হইতে উৎপন্ন অল্পভবের বিষয়ীভূত। গন্ধের প্রত্যক্ষে জ্ঞানেন্দ্রিয়ই করণ, অতএব যদি উহাতে

পৃথিবীত্ব না থাকে, তবে গন্ধে উক্তরূপ সাধ্য থাকিতে পারে না। ভাস্বররূপ উহার দৃষ্টান্ত, কারণ ভাস্বররূপ যেমন প্রতিনিয়ত ইন্দ্রিয় চক্ষুদ্বারা গ্রাহ্য এবং শব্দভিন্নগুণ, তেমনিই উহা ভাস্বররূপের আশ্রয় তেজোজাতীয় চক্ষুরিন্দ্রিয়রূপ করণ হইতে উৎপন্ন প্রত্যক্ষের বিষয় হইয়াছে। কেহ কেহ দৃশ্যমান নাসিকায় অবয়বকেই জ্ঞাণেন্দ্রিয় বলিয়া থাকেন, তাহারা ‘জ্ঞান সাক্ষাৎকার বলিয়া গন্ধানুভব ক্ষতীন্দ্রিয়করণ হইতে উৎপন্ন হয়,’ এরূপ সিদ্ধান্তে আস্থা স্থাপন করেন না। তাহাদের উক্ত মত সমীচীন নহে, কারণ অনেকস্থলে দেখা যায় যে, উক্ত অবয়বের কোনও রূপ বৈলক্ষণ্য না হইলেও গন্ধ প্রত্যক্ষ হইতেছে না, অতএব উক্ত অবয়বের একটা অতিরিক্ত শক্তি আছে স্বীকার করিতে হইবে, যাহার অভাবে অবয়বের কোনও রূপ বৈলক্ষণ্য না হইলেও গন্ধেব প্রত্যক্ষ বাধিত হইয়া থাকে, উহাই জ্ঞাণেন্দ্রিয়, দৃশ্যমান নাসিকাবয়ব নহে।

পার্শ্বিক বিষয় দ্ব্যণুকানিক্রমে উৎপন্ন হইয়া থাকে। অর্থাৎ প্রথম দুইটি পরমাণুর মিলনে দ্ব্যণুক, তিনটি দ্ব্যণুকের মিলনে ত্রসরেণু ও তাহা হইতে ক্রমশঃ অপরাপর অবয়বের যোগে মহত্তর ও মুহূর্ত্তন বস্তু উৎপন্ন হইতে থাকে। উক্ত পার্শ্বিক বিষয় অসংখ্য হইলেও মৃত্তিকা, পাষাণ ও স্থাবর এই তিন ভাগে উহাকে বিভাগ করা হইয়াছে। অর্থাৎ উহার কতকগুলি মৃত্তিকানামে, কতকগুলি পাষাণনামে ও কতকগুলি স্থাবরনামে অভিহিত; ইহা দ্বারাই সকল পার্শ্বিক বিষয়ের সংগ্রহ করা যাইতে পারে। তন্মধ্যে মৃত্তিকার বিকার-স্বরূপ প্রাচীর-ইষ্টক ও মৃৎপিণ্ড প্রভৃতি মৃত্তিকা। শিলা, মণি ও হীরক প্রভৃতি পাষাণ। বৃক্ষ, তৃণ, ওষধি, গুল্ম, লতা প্রভৃতি স্থাবর নামে অভিহিত হইয়া থাকে। এই সকল বস্তুর বিশেষ বিবরণ জগদীশসৃষ্টিতে আলোচিত হইয়াছে।

দ্রব্যস্বপাদমাখ্যম্

অপ্ত্বাভিসম্বন্ধাদাপঃ । রূপরসস্পর্শদ্রবত্বস্লেহ-
সংখ্যাপরিমাণপৃথক্বসংযোগবিভাগপরত্বাপরত্বগুরুত্ব-
সংস্কারবল্যস্ব । एते च पूर्ववत् सिद्धाः । शुक्लमধुर-

शीता एव रूपरसस्पर्शाः । स्नेहोऽन्मस्येव । सांसिद्धिकं
द्रवत्वञ्च । तास्तु पूर्व्ववत् द्विविधा नित्यानित्य-
भावात् । कार्य्यं पुनस्त्रिर्विधं शरीरेन्द्रियविषय-
सञ्ज्ञकम् । अत्र शरीरमयोनिजमेव वरुणलोके पार्थि-
वावयवोपष्टम्भादुपभोगसमर्थम् । इन्द्रियं सर्व्वप्राणिनां
रसोपलम्भकम् अन्यावयवानभिभूतैर्जलावयवैरारब्धं
रसनम् । विषयस्तु सरित्समुद्रहिमकरकादिरिति ।

[रूपरसस्पर्शवत्य आपो द्रवाः स्निग्धाः—२अ-१आ-२सू । संख्याः परि-
माणानि पृथक्त्वं संयोगविभागो परत्वापरत्वे कर्म च रूपिद्रव्यसमवाया-
च्चाक्षुषाणि—४अ-१आ-११सू । अप्सु शीतता—२अ-२आ-५सू । नोदना-
दाद्यमिषोः कर्म तत्कर्मकारिताच्च संस्कारादुत्तरं तथोत्तरमुत्तरञ्च—५अ-१आ-
१७सू । अपां संयोगाभावे गुरुत्वात् पतनम्—५अ-२आ-३सू । द्रवत्वात्
स्यन्दनम्—५अ-२आ-४सू । नाड्यो वायुसंयोगादारोहणम्—५अ-२आ-५सू ।
नोदनापीडनात् संयुक्तसंयोगाच्च—५अ-२आ-६सू । अपां सङ्घातो विलयनञ्च
तेजःसंयोगात्—५अ-२आ-८सू । अपां संयोगादिमागाच्च स्तनयित्रोः—५अ-
२आ-११सू । सदकारणवन्नित्यम्—४अ-१आ-१सू । तस्य कार्य्यलिङ्गम्—
४अ-१आ २सू । कारणभावात् कार्य्यभावः—४अ-१आ-३सू । अनित्य इति
विशेषतः प्रतिषेधभावः—४अ-१आ-४सू । अविद्या—४अ १आ-५सू । तत्
पुनः पृथिव्यादिकार्य्यद्रव्यं त्रिविधं शरीरेन्द्रियविषयसञ्ज्ञकम्—४अ २आ-१सू ।
अनियतदिग्देशपूर्व्वकत्वात्—४अ-२आ-६सू । धर्मविशेषाच्च—४अ-२आ-७सू ।
समाख्याभावाच्च—४अ-२आ-८सू । संज्ञाया आदित्वात्—४अ-२आ-९सू ।
सन्त्ययोनिजाः—४अ-२आ-१०सू । वेदलिङ्गाच्च—४अ-२आ-११सू । नित्यं
परिमण्डलम्—७अ-१आ-२०सू । अविद्या च विद्यालिङ्गम्—७अ-१आ-२१सू ।
तथापस्तेजो वायुश्च रसरूपस्पर्शविशेषात्—८अ-२आ-६सू । इत्येतान्यालम्बन-
सूत्राणि ।]

जगदीशसूक्तिः

अपूर्वं जलत्वं तस्याभिमतसम्बन्धात् समवायात् आपः पक्षीकृता इति शेषः । जलत्वन्तु त्रटिपर्यन्तं स्फुटतरप्रत्यक्षसिद्धं जलद्रुटेर्महाजलत्वेन जलोपादेयजलसमवेतत्वानुमानाच्च परमाणुद्वयगुणयोस्तत्सिद्धिरिति वदन्ति । एते रूपादयः पूर्ववत् पृथिवीवत् मुनिसम्प्रतिसिद्धाः । तथा च रूपरसस्पर्शवत्त्व आपो द्रुताः [द्रवाः] स्निग्धाश्चेति सूत्रबलादेव जलस्य रूपादिविशेषगुणवत्त्वम् । रूपिषु चाक्षुषवचनात् सप्त संख्यादयः । पतनोपदेशाद्गुरुत्वम् । उत्तरकर्मवचनात् संस्कार इति । रूपरसस्पर्शानां प्रत्येकवत्त्वस्य घटादौ व्यभिचारेण जलेतरभेदकत्वासम्भवात् आह शुक्लमधुरशीता एव रूपरसस्पर्शा इति । शीता इति—शीताः स्पर्शा इत्यत्र गुणवाचिनोऽपि शीतशब्दस्य न नपुंसकता, किन्तु पुंस्त्वमेव पुलिङ्गस्य स्पर्शशब्दस्य विशेषणत्वात् शुक्लं रूपमित्यादौ शुक्लपदस्य लौवत्ववदिति ध्येयम् ।

यद्यपि शुक्लमात्ररूपवत्त्वं स्फटिकादौ व्यभिचारान्न जलेतरभेदकं तथापि शुक्लेतररूपासमानाधिकरणभास्वरूपवदवृत्तिद्रव्यविभाजकधर्मवत्त्वे स्नेहानधिकरणावृत्तिशुक्लरूपवत्त्वे वा तात्पर्यम् । मधुरमात्ररसवत्त्वमपि मधुरान्तररसवदवृत्तिद्रव्यविभाजकोपाधिमत्त्वं वाच्यं नातः शर्करादावतिप्रसङ्गः । शीतमात्रस्पर्शवत्त्वन्तु शीतशून्यस्पर्शवदवृत्तिस्पर्शवत्त्वपर्यवसितं ग्राह्यं, नातः शीतत्वस्यैव व्याप्यतावच्छेदकत्वसम्भवाद् व्यर्थविशेषणत्वावकाशः ।

ननु स्नेहः क्षीरघृततैलादावतिप्रसक्तत्वात् कुतो जलस्य वैधर्म्यमत आह स्नेहोऽभ्यस्येवेति । घृतादेः स्निग्धत्वप्रतीतेस्तदुपपन्नकजलस्नेहोपाधिकत्वादिति भावः ।

ननु द्रवत्वं घृतादिसाधारणत्वात् कुतो जलस्य लक्षणमत आह सांसिद्धिकश्चेति । सांसिद्धिकत्वं च पाकाप्रयोज्यद्रवत्वगतो जातिविशेषः,

शैत्यसमानाधिकरणत्वं वा । अत्रापि संख्यादयः स्नेहविशिष्टा एव जलेतरभेदका बोध्याः । संख्यादिमात्रस्य पृथिव्यादावतिप्रसक्तत्वात् भिन्नधर्मिकत्वाच्च न वैयर्थ्यशङ्कापि ।

तास्त्विति—ताः आपोऽपि पूर्व्ववत् पृथिवीवत् नित्यानित्यभेदेन द्विविधा इत्यर्थः । कार्यमित्यस्य अपामित्यादिः । ननु आप्यशरीरस्य योनिजत्वे पृथिवीत्वप्राप्तौ जलत्वव्याहतिरेव विरुद्धजात्योरेकत्र सत्त्वा-योगादत आह अयोनिजमेवेति । अथ जलीयमपि शरीरं यद्यस्ति, तत् कुतो नानुभूयत इत्यत आह वरुणलोक इति । तथा च विप्र-कृष्टत्वात् न तस्यानुभवः । जलत्वं शरीरसमवायिवृत्ति द्रव्यारम्भक-नित्यवृत्तिजातित्वात् पृथिवीत्ववदित्यनुमानञ्च तादृशशरीरे मानमिति भावः । ननु आप्यदेहस्य पृथिव्यनारम्भत्वे धारणाकर्षणानुपपत्तौ कथमुपभोगः सम्पद्यतामत आह पार्थिवेति, पार्थिवभागानामुपष्टम्भ-काख्यसंयोगसत्त्वादाप्यशरीरमुपभोगायतनमित्यर्थः । तथा च तत्र विजातीयानां समवायित्वमेव नाभ्युपेयते, न तु कारणतान्तरमपीति भावः ।

आप्यमिन्द्रियमाह इन्द्रियमिति, सर्व्वप्राणिनां सर्व्वजातीयप्राणिनां रसोपलम्भकमिन्द्रियं जलावयवैरारब्धं रसनं रसनसंज्ञकमित्यन्वयः । पित्तोपहतजिह्वायां रसग्राहकेन्द्रियसत्त्वे प्रमाणाभावमावेदयितुं विजा-तीयानभिभूतैरित्युक्तम् । पित्ताद्यनभिभूतैरिति तदर्थः । अत्र घ्राणस्य पृथिवीत्व इव रसनस्य जलत्वे प्रागुक्तप्रमाणमनुसन्धेयम् । करकादे-रित्यादिना कूपाद्युपग्रहः । न च करकाया जलत्वे द्रवत्वापत्तिस्तदा-रम्भकपरमाणी सदैव द्रवत्वसत्त्वादिति वाच्य तादात्म्येन करकाया एव समवायेन द्रवत्वं प्रति विरोधित्वात् । अदृष्टविशेषः करकायां द्रवत्वोत्पादप्रतिबन्धक इत्यपि कश्चित् । [जलम्] ।

सूक्तिदीपिका

अथेदानीं जलं निरूपयितुमादौ सर्वजलव्यक्तिषु जलत्वं साधयितुमाह पक्षीकृता इति शेष इति । तथाहि सम्बन्धसत्त्वस्य सम्बन्धिसत्त्वनियामकतया जलत्वसम्बन्धस्य सर्वत्र जले सत्त्वेन जलत्वमपि सिद्धिमिति भावः ।

परं तु महत्त्वकारणकप्रत्यक्षस्य परमाणुद्वाणुकयोरेवासम्भवात् अन्यत्र च तसरेणुप्रभृतिषु जलव्यक्तिषु प्रत्यक्षत एव जलत्वस्य ग्रहात् न तसरेणुप्रभृतीनां पक्षत्वमेव सम्भवति, अतः तसरेणुप्रभृतिषु महाजलेषु प्रत्यक्षतः परमाणुद्वाणुकयोश्च अनुमानेन जलत्वसिद्धिरिति । इदमेव वदन्तीत्यनेन व्याख्यातमित्याहुः ।

रूपिष्वित्यादि—रूपवद्वृत्तिसंख्यादिगुणानां चाक्षुषत्वकथनात् चक्षुरिन्द्रियैरेव रूपवति जले संख्यादयः सिद्धा इति भावः ।

पतनोपदेशादिति तथाहि आद्यपतनं प्रति गुरुत्वस्य असमवायिकारणतया आद्यपतनमन्तरा द्वितीयादिपतनस्य चासम्भवेन जलस्य पतनरूपकार्यदर्शनात् अतीन्द्रियमपि गुरुत्वमनुमेयम् । अत एवोक्तं कणादेन ‘अपां संयोगभावे गुरुत्वात् पतनम्’ इति ।

उत्तरेत्यादि—तथाहि इषौ प्रथमं कर्म नोदनादुत्पद्यते, द्वितीयन्तु कर्म तत्कर्मणा जनितात् संस्कारादिति स्थिते ‘नोदनादाद्यभिषोः कर्म तत्कर्मकारिताच्च संस्कारादुत्तरं तयोत्तरसुत्तरञ्च’ इति कणादसूत्रार्थं संस्कारस्य जले असत्त्वे द्वितीयादिकर्मणामसम्भवेन संस्कारोऽवश्यमुपगन्तव्य एव इति भावः ।

शीता इतीत्यादि—ननु ‘शीतं गुणे तद्वदर्थः सुषीमः शिशिरो जड’ इत्याद्यसरवचनात् गुणप्रतिपादकस्य शीतशब्दस्य क्लोबत्वमेव युक्तं, न पुंस्त्वम्, तत् कथं शीता इत्याकाङ्शायामाह शीताः स्पर्शा इत्यत्रेत्यादि । तथाहि यदा विशेष्यवाचकपदान्तरासमभिव्याहारेण गुणप्रतिपादकशीतादिशब्दोपन्यासस्तदैव तत्र कोषाप्तलिङ्गभागिता, यदा पुनविशेष्यवाचकलिङ्गान्तरौयपदसमभिव्याहारस्तदा तु विशेष्यवाचकतत्पदगतलिङ्गभागितैव । अन्यथा ‘गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वती’ति कोषवचने सत्यपि शुक्लं रूपमित्यादौ गुणवाचकशुक्लादिशब्दानां क्लोबलिङ्गभागित्वमसमञ्जसं स्यादिति ।

अथ भवितुऽपि लघुने न शान्तो व्याधिरिति न्यायेन रूपरसस्पर्शेषु शुक्लमधुरशीतविशेषणदानेऽपि पदार्थान्तरे प्रसक्तं व्यभिचारं निराकरोति यद्यपीत्यदिना । शुक्लेतरेत्यादि—नानारूपायाः पृथिव्या अपि शुक्लरूपवत्त्वेन पृथिवीत्वस्यापि शुक्लरूपसमानाधिकरणतादृशवत्त्वतया तद्वत्त्वं पृथिव्या-मतिप्रसक्तमिति शुक्लरूपसमानाधिकरण्यमनिवेद्य शुक्लेतरेत्यादिगुतरा-भावद्वयघटितविशेषणोपादानम् । द्रव्यविभाजकधर्मस्य तेजस्त्वस्यापि तथा-त्वेन तथेवातिप्रसङ्ग इति भास्वरूपवदवतीति । तथाहि पृथिवीत्वस्य शुक्लेतरीलपोतादिरूपसमानाधिकरण्येन तेजस्त्वस्य च भास्वरूपवदवृत्ति-त्वेन नातिप्रसङ्गशङ्कापौति भावः । ततो लाघवमभिमन्यायाह स्नेहानधि-करणेत्यादि । पृथिवीतेजसोरतिव्याप्तिवारणाय अवृत्त्यन्तम् । शुक्लेतरेत्यादौ असमानाधिकरण्यादिघटकमधिकरणत्ववृत्तित्वादिकं सर्वमेव समवाय-सम्बन्धेन वक्तव्यम्, अन्यथा कालिकादिसम्बन्धमुपादाय अव्याप्यतिव्याप्त्योः प्रसक्तेः ।

नात इत्यादि—तथाहि मधुरमात्ररसवत्त्वस्य शर्करादौ पार्थिवद्रव्येऽपि वत्तमानतया तत्र जलेतरभेदस्यासत्त्वेन तादृशेन हेतुना जलेतरभेदसाधने व्यभिचारो दुर्निवार एव स्यादिति भावः । मधुरान्यरसवत्त्वम् अवृत्तित्वघटकं वृत्तित्वं तादृशोपाधिमत्त्वञ्च पूर्ववत् समवायेनैव सम्बन्धेन निवेदनोक्तम्, अन्यथा सम्बन्धान्तरमादाय पूर्ववदेवाव्याप्यतिव्याप्त्योः प्रसङ्गात् ।

अम्भस्येवेति—एवकारस्य इतरव्यवच्छेदार्थतया अम्भोभिन्नावृत्तिरित्यर्थः । तथाहि स्नेहस्य जलभिन्ने क्षोरष्टतादाववृत्तित्वेन तत्र जलस्य वैधर्म्यात्वं नानु-पपन्नमिति भावः ।

द्रवत्वमित्यादि—द्रवत्वं द्विविधं सांक्षिप्तिकं नैमित्तिकञ्च, तत्र द्रवत्ववत्त्व-मालस्य परिग्रहे क्षितितेजसोरतिप्रसङ्गः तयोरपि द्रवत्ववत्त्वात् । सांक्षिप्तिक-द्रवत्ववत्त्वस्य परिग्रहे तु न तथा क्षितितेजसोर्द्रवत्वस्य नैमित्तिकत्वात् एव द्रवत्वे सांक्षिप्तिकत्वविशेषणमुपन्यस्तमिति भावः । अत्रापि सांक्षिप्तिकद्रवत्व-मालं न लक्षणं, किन्तु सांक्षिप्तिकद्रवत्वसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं, तेन उत्पन्नविनष्टजलादौ तादृशद्रवत्वस्यासम्भवेन नाव्याप्तिः, पूर्वं तादृश-तादृशजातिमत्त्वानुसरणस्यापि उत्पन्नविनष्टजलादावव्याप्तिवारणं फलमवगन्त-

व्यम् । गुणोत्पत्तौ द्रव्यस्य समवायिकारणतया कारणस्य कार्याव्यवहितपूर्व-
वर्तित्वनियमेन उत्पन्नविनष्टजलादेस्तत्त्वचिह्नावच्छेदेन गुणरूपतादृशद्रवत्वस्य
उत्पत्तेरभ्युपगन्तुमशक्यत्वात् ।

स्नेहविशिष्टा इत्यादि—अत्र स्नेहवैशिष्ट्यं संख्यादिषु समवायवटितसामा-
नाधिकरणसम्बन्धेन बोध्यम्, अन्यथा पृथिव्यादिवृत्तिसंख्यादीनामपि कालि-
कादिसम्बन्धेन स्नेहविशिष्टतया तद्दोषतादवस्थात् । एतेन स्नेहविशिष्टसंख्या-
वत्त्वं स्नेहविशिष्टपरिमाणवत्त्वमित्यादिरूपं लक्षणमवगन्तव्यमित्युक्तं भवति ।

अथ स्नेहमात्रस्यैव जलेतरावृत्तित्वेन जलेतरभेदकत्वसम्भवे तादृशसंख्या-
वत्त्वादिलक्षणं व्यर्थविशेषणमित्यतस्तन्निराकरोति भिन्नधर्म्मिकत्वाच्चेति ।
तथाहि स्वसमानाधिकरणसाध्यव्याप्यतावच्छेदकधर्म्मान्तरघटितत्वस्य व्यर्थ-
विशेषणलक्षणतया प्रकृते स्नेहत्वरूपस्वघटकधर्म्मान्तरस्य जलेतरभेदरूप-
साध्यव्याप्यतावच्छेदकत्वेऽपि स्नेहविशिष्टसंख्यात्वादिरूपस्य स्वस्य तत्र सामा-
नाधिकरण्यविरहेण न क्षतिरिति भावः ।

पृथिवीत्वप्राप्ताविति—योनिजत्वस्य पृथिवीत्वव्याप्यतया जलीयशरीरे
इयं पृथिवी योनिजत्वादित्यनुमानेन पृथिवीत्वसिद्धौ सत्यामित्यर्थः । विरुद्ध-
जात्योरिति—परस्परमसमानाधिकरणयोः पृथिवीत्वजलत्वादिरूपसामान्ययो-
रित्यर्थः । सत्त्वायोगादिति—उभयत्र एकनिरूपितवृत्तित्वाभावादित्यर्थः ।
तादृशजात्योरेकनिरूपितवृत्तित्वस्वीकारे स्वसमानाधिकरणघटितपरस्पर-
निरूपितसाङ्ग्यस्य परस्परं सत्त्वात् उभयोरेव भूतत्वमूर्त्तत्वाद्योरिव जातित्व-
व्याघातापात इति भावः ।

नानुभूयत इति—प्रत्यक्षेणेत्यादिः । अनुभव इति प्रत्यक्षेणिति शेषः ।
अन्यथा विषयसन्निकर्षस्य परोक्षानुभवानुपयोगितया तादृशानुभवाभावे
सन्निकर्षविपरीतविप्रकृष्टत्वस्य हेतुत्वोपन्यासो नैव सङ्गच्छेत । अथ केन
प्रमाणान्तरेण तत्सिद्धिरित्याकाङ्क्षायामाह जलत्वमित्यादि । जातित्वं नित्य-
वृत्तिजातित्वं वा आत्मत्वज्ञानत्वादौ व्यभिचारोक्त्यतो द्रव्यारम्भकेति । सम-
वायिकारणत्वलक्षणस्य आरम्भकत्वस्य आत्मन्यपि ज्ञानादिसमवायिकारणे
वत्तमानतया आत्मत्वे तथैव व्यभिचार इत्यतो द्रव्येति । न च पार्थिवेन शरी

रेणार्थान्तरमिति वाच्यं पार्थिवशरीरे जलस्य निमित्तकारणत्वमेव न सम-
वायिकारणत्वं साङ्ख्यप्रसङ्गादित्यसाधस्तादेव निरुक्तप्रायत्वात् ।

प्रागुक्तप्रमाणमिति—पूर्वोक्तरीत्या अनुमानप्रमाणमित्यर्थः । इयांस्तु
विशेषः—पूर्वत गन्धं पक्षीकृत्य स्वाश्रयजातीयकरणकानुभवग्राह्यत्वसाधनमत्र
तु रसं पक्षीकृत्य तथा । तत्प्रयोगश्च—‘रसः स्वाश्रयजातीयकरणकानुभव-
ग्राह्यः प्रतिनियतेन्द्रियग्राह्यश्चान्यगुणत्वात् भास्वरूपव’दिति । विश्वनाथ-
पादास्तु प्रकारान्तरेणैव इन्द्रियेषु जलीयत्वादिकं साधयन्ति । तदुक्तं
सिद्धान्तमुक्तावल्यां—‘रसनं जलीयं गन्धाद्यव्यञ्जकत्वे सति रसव्यञ्जकत्वात्
सत्तुरसाभिव्यञ्जकोदकवत्’ इत्यादि ।

करकेत्यादि—ननु काठिन्यादेः क्षितौतरावृत्तित्वेन काठिन्येन करकायां
पार्थिवत्वमनुमातुं शक्यमिति चेन्न करकायां काठिन्यप्रत्ययस्य भ्रमताया एव
स्वीकारात् । उभया करकाया विलये तत्र जलत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात्,
यद्वा यद्वाय्वध्वंसजन्यं तत्तदुपादानोपादेयमिति व्याख्या करकायामपि जल-
त्वसिद्धेः । नहि जल विजातीयमुपादानं जलस्य शक्यमङ्गीकर्तुम् । ‘उभया
विलीनस्य तस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वा’दित्यादिना विश्वनाथेन मुक्तावल्यामपि तथैव
प्रतिपादितमुपलभ्यते ।

अदृष्टविशेष इत्यादि—तथाहि करकादिभिः सम्मिलितेन मेषजविशेषेण
रोगविशेषाणामुपशान्तिरस्ति, सम्भवति च करकादिपानतः समुत्पादो रोग-
विशेषाणाम्, एवं स्थिते करकादो द्रवत्वस्य समुत्पादे जलान्तरात्तत्र वैलक्षण्य-
ग्रहाभावेन विशेषतस्तदुपादानाशक्यतया रोगशान्तिरोगसमुत्पत्तिजनित-
सुखदुःखभोगरूपादृष्टफलभोगस्य बाधसम्भवात् तादृशसुखदुःखप्रयोजकादृष्ट-
विशेषा एव प्रतिबद्धान्ति करकादो द्रवत्वोत्पादमिति तात्पर्यमवसेयम् ।
‘अदृष्टविशेषेण द्रवत्वप्रतिरोधा’दिति मुक्तावलीवचनमपि तमेवार्थमनुवद-
तीत्यादि । परे तु करकायामुपपृम्भकः पार्थिवभागोऽभ्युपगम्यते, स एव पार्थि-
वभागो द्रवत्वसाक्षात्कारं प्रतिबध्नाति, न तु अदृष्टविशेषस्य तत्र द्रवत्वप्रति-
बन्धकत्वमाख्येयम्, अन्यथा अदृष्टस्य फलानुमेयतया सर्वत्रैव कार्यानुत्पादस्थले
अदृष्टविशेषस्यैव कार्यप्रतिबन्धकस्य सिद्ध्या उपपत्तौ किंवा विशेष्य तत्र तत्र
प्रतिबन्धकान्तरस्वीकारेण इत्यादिकमाचक्षते । तदसत् उभयसंयोगस्य पार्थिव-

ভাগাবিনাশকতয়া উষসংযোগদশায়ামপি পার্থিবভাগস্য যথাপূর্বং সত্বেন তদানীমপি দ্রবত্বোৎপাদাসম্ভবপ্রসঙ্গাত্ । ন চ তত্র প্রতিবন্ধকতয়াসুষ্ণ-
সংযোগস্য উত্তেজকত্বং কল্পনীয়ং, তেন উষসংযোগদশায়াম্ উষসংযোগাভাববিশিষ্ট-
তাৎপৰ্য্যপার্থিবভাগস্যাসত্বেন ন দ্রবত্বোৎপাদপ্রতিবন্ধ ইতি বাচ্যং পার্থিব-
ভাগানাং বিলীয জলময়ত্বাসম্ভবেন করকাবিলয়ানন্তরং পার্থিবভাগলিঙ্গ-
স্যাপি করকোপাদেয়ে জলে অননুভবেন করকাবস্থায়ামপি তথা পার্থিবভাগ-
সত্বে প্রমাণ্যভাবাত্ ইत्याদিকমূহ্যমন্যত্ ।

ভাষ্যতাৎপর্য্য

ভাষ্যকার সম্প্রতি জল সম্বন্ধে বিবরণ করিতেছেন, যথা—যাহাতে জলত্ব-
জাতিব সম্বন্ধ অর্থাৎ সমবায় আছে, তাহাই জল বলিয়া জানিবে । জলত্বজাতি
ত্রসবেণু হইতে আরম্ভ করিয়া অপর মহত্বযুক্ত জলে প্রত্যক্ষ প্রমাণ দ্বারা ই সিদ্ধ
হইয়া থাকে এবং পরমাণু ও দ্ব্যণুরূপ জলে মহত্বের অভাবহেতু উহাতে প্রত্যক্ষ-
প্রমাণদ্বারা জলত্বের উপলব্ধি হইতে না পারিলেও অনুমান দ্বারা উহাব উপলব্ধি
হইয়া থাকে । উক্ত জলে রূপ, রস, স্পর্শ, দ্রবত্ব, স্নেহ, সংখ্যা, পরিমাণ, পৃথকত্ব,
সংযোগ, বিভাগ, পবন, অপবন, গুরুত্ব, সংস্কার এই নয়টি গুণ আছে । পৃথিবীতে
যে রূপ রূপাদিগুণ কণাদেবের সূত্রানুসারে ব্যবস্থাপিত হয়, সেইরূপ জলের উক্ত গুণ-
সমষ্টিও কণাদেবের সূত্রানুসারেই ব্যবস্থাপিত হইয়া থাকে । রূপ, রস, ও স্পর্শ
ইহাব প্রত্যেকটাই কলাদি পার্থিব পদার্থে থাকায় উহা জলের বৈধর্ম্য হইতে
পারে না, এইজন্য গুরুরূপ মধুবন ও শীতলস্পর্শকেই জলের বৈধর্ম্য বলিতে
হইবে । এখন আপত্তি হইতেছে এই যে, ক্ষটিক প্রভৃতি পার্থিব পদার্থে গুরুরূপ
ও শর্করা প্রভৃতিতে মধুবন থাকায় গুরুরূপবত্ত্ব ও মধুরসবত্ত্বই বা কিরূপে জলের
বৈধর্ম্য বা ইतरব্যাবর্ত্তক ধর্ম্য হইতে পাবে, তাহাব উত্তর এই যে, গুরুমাত্ররূপবত্ত্বই
জলের বৈধর্ম্য অর্থাৎ যে দ্রব্যবিভাজক ধর্ম্য গুরুরূপভিন্ন অপব কপেব অধিকরণে এবং
ভাস্বররূপের অধিকরণে থাকে না, তাদৃশ ধর্ম্যবত্ত্ব । ক্ষটিকাদিতে যে পৃথিবী-
ত্বাদি দ্রব্যবিভাজক ধর্ম্য আছে, উহা নীল পীত ষটাদিরূপ গুরুতররূপাধি-
করণে বর্ত্তমান হওয়ায় পৃথিবীত্ব উক্তরূপ ধর্ম্য নহে, জলত্বই উক্তরূপ ধর্ম্য কাবণ

জলত্ব যেখানে যেখানে আছে, উহা শুক্লরূপ ভিন্ন অপেক্ষার অধিকরণ হয় না, যমুনা প্রভৃতির জল বা কুসুমাদিমিশ্রিত জলে যে বর্ণান্তবের উপলব্ধি হয়, উহা জলের স্বাভাবিক বর্ণ নহে, যমুনার জল আশ্রয়েব দোষে নীল বলিয়া প্রতীত হয়, যে হেতু সেই জলই তুলিয়া আকাশে ছড়াইয়া দিলে আর নীলবর্ণ দেখা যায় না, উহা ধ্বতবর্ণই দেখা যায়। কুসুমমিশ্রিত জলে যে কুসুমরূপ পাথিব-ভাগ যুক্ত হয়, উহারই বর্ণ রক্তবর্ণ, কারণ বৈজ্ঞানিক যন্ত্রাদির সাহায্যে কুসুমভাগ অপনাবিত করিলে জলেব ধ্বতবর্ণই প্রতীত হইয়া থাকে। তেজে শুক্লরূপভিন্ন অপবরূপ না থাকিলেও তেজস্বজাতি ভাস্বরূপাধিকবণে অবৃত্তি নহে, কারণ তেজের রূপমাত্রই ভাস্বরূপ, অতএব তেজেও অতিপ্রসঙ্গ হইল না।

কেহ বা বলেন যে, যে শুক্লরূপ স্নেহেব অনাশ্রয়ে থাকে না, তাদৃশ শুক্লরূপ-বস্তুই জলেব বৈধর্ম্য। পৃথিবী ও তেজ স্নেহের অধিকরণ নহে, কারণ স্নেহ একমাত্র জলেবই ধর্ম, অতএব পৃথিবী ও তেজের শুক্লরূপ গ্রহণ করিয়া পৃথিবী ও তেজে অতিপ্রসঙ্গেব শঙ্কা নাই।

ঐক্যেব মধুবমাৎরসবত্ব বৈধর্ম্য অর্থাৎ মধুরসভিন্ন রসবৎপদার্থে অবর্তমান দ্রব্য-বিভাজক ধর্মবত্ব অর্থাৎ যে দ্রব্যবিভাজক ধর্ম মধুব রসভিন্ন অপর রসবৎ পদার্থে বর্তমান হয় না, তাদৃশ দ্রব্যবিভাজক ধর্মবত্ব। দ্রব্যের মধ্যে দুইটা দ্রব্যে রস থাকে, তাহার একটা পৃথিবী ও অপরটা জল। পৃথিবীতে যেমন মধুব রস থাকে, ঐক্যেব অত্রাত্র কটু, তিক্ত প্রভৃতি রসেরও সত্তা আছে, একমাত্র জলেই কেবল মধুর রস থাকে, অতএব পৃথিবীত্ব ধর্ম মধুরস ভিন্ন কটু তিক্ত প্রভৃতি রসবৎ পদার্থেও বর্তমান হওয়ার উহা উক্তরূপ দ্রব্যবিভাজক ধর্ম হইতে পারে না, জলে অত্র রস না থাকায় জলত্বই উক্তরূপ দ্রব্যবিভাজক ধর্ম, তদ্বৎ পৃথিবীতে অসম্ভব বলিয়াই শর্করাদি মধুরসবৎ পৃথিবীতে অতিব্যাপ্তি হইল না।

ঐক্যেব শীতমাত্রস্পর্শবত্ব জলেব বৈধর্ম্য। স্পর্শ তিন প্রকার—উষ্ণ, শীত ও অনুষ্ণশীত। তন্মধ্যে উষ্ণস্পর্শ তেজে, শীতস্পর্শ জলে এবং অনুষ্ণশীত স্পর্শ পৃথিবী ও বায়ুতে থাকে। শীতস্পর্শ জলভিন্ন অপর দ্রব্যে থাকে না, অতএব শীতস্পর্শ-বত্ব জলেব বৈধর্ম্য অনায়াসেই হইতে পারে।

ঐক্যেব সাংসদ্বিক দ্রব্যবত্ব জলেব বৈধর্ম্য। কেবল দ্রব্যত্বত্ব ক্ষিতি ও তেজেও থাকে। কারণ দ্রব্যত্ব দুই প্রকার—সাংসদ্বিক ও নৈমিত্তিক। যে দ্রব্যত্ব

তেজের প্রভাব ব্যতিরেকে স্বভাবতই বর্তমান উহা সাংসদিক বা স্বাভাবিক দ্রবত্ব, আর যে দ্রবত্ব তেজের সংদর্গ হেতু উৎপন্ন হয়, উহা নৈমিত্তিক। তন্মধ্যে নৈমিত্তিক দ্রবত্ব ক্ষিতি ও পৃথিবীতে এবং সাংসদিক বা স্বাভাবিক দ্রবত্ব জলে বর্তমান আছে। অতএব সাংসদিকদ্রবত্বত্ব জলের বিশেষ ধর্ম বলিতেই ক্ষিতি ও তেজে অতিব্যাপ্তি হইল না। সংখ্যা পরিমাণ প্রভৃতি গুণ জলের স্থায় পৃথিব্যাদি দ্রব্যান্তবেও আছে বলিয়া কেবল সংখ্যাদি জলের বৈধর্ম্য হইতে পারে না, অতএব মেহ-সহকৃত সংখ্যাদিকেই জলের বৈধর্ম্য বলিতে হইবে। ঐরূপে বৈধর্ম্য বলিলে মেহগুণ জনভিন্ন অপর দ্রব্যে থাকে না বলিয়া স্নেহের সহিত মিলিতভাবে সংখ্যাও অপর দ্রব্যে থাকিতে না পারায় আব দোষ হইল না।

জলও পৃথিবীর স্থায় নিত্য ও অনিত্যভেদে দুইপ্রকার। পবমাণুরূপ জল নিত্য ও দ্ব্যণুক হইতে আরম্ভ করিয়া সকল জলই অনিত্য বা কার্য্য। উক্ত অনিত্য বা কার্য্য জলও শরীর ইন্দ্রিয় ও বিষয়ভেদে তিন প্রকার। উক্ত জলীয় শরীর কেবল অধোনিজ ; পাথিব শরীর ভিন্ন ধোনিজ শরীর নাই। ঐ অধোনিজ জলীয় দেহ বর্ণলোকে প্রসিদ্ধ। কেবল জলসাহায্যে একটা শরীর নিশ্চিত হইতে পারে না, এবং উক্তরূপ শরীর স্বীকার কবিলে তাহা দ্বারা কোনও বস্তু ধারণ বা আকর্ষণ করা অসম্ভব হয়, এই জন্ত পাথিবভাগেব সংযোগবিশেষকেও জলীয় শরীরের কারণ বলিতে হয়, পরন্তু জলীয় শরীরে জল সমবায়িকারণ আর পৃথিবী প্রভৃতি উহার নিমিত্তকারণ মাত্র।

বিজাতীয় দুইটা বস্তু এক কার্য্যের প্রতি সমবায়ি কারণ হইতে পারে না, এইজন্ত জলীয় শরীরে জলের স্থায় পৃথিবীকে সমবায়ি কাবণই স্বীকার করা যায় না, কারণ তাহা হইলে পৃথিবী ও জলত্বের উক্ত শরীরে সামান্যধিকরণ্য হেতু সাক্ষ্য উপস্থিত হয় ও তন্নিবন্ধন উভয়েরই পরস্পর জাতিত্ব ব্যাঘাত হইতে পারে। কিন্তু একটা সমবায়িকারণ ও অপরটা নিমিত্ত কাবণ বলিলে আর সেকপ দোষ হয় না। উক্ত জলীয় শরীর প্রত্যক্ষ-প্রমাণে সিদ্ধ হইতে না পারিলেও অনুমান-প্রমাণ দ্বারা সিদ্ধ হইতে পারে। উক্ত অনুমানেব প্রণালী যথা—যে জাতি দ্রব্যের সমবায়ি কারণ নিত্য বস্তুতে থাকে, সেই জাতি শরীরের সমবায়িকারণবৃত্তি হয়, অতএব জলত্বজাতি যখন জন্তজলের আবস্তক বা সমবায়িকারণ জলীয় পরমাণুতে

আছে, তখন উহাতে শবীরেব সমবায়িকারণবৃত্তিও আছে। জলীয় শবীর না থাকিলে জলহ শবীরের সমবায়িকারণে বর্তমান হইতে পাবে না, অতএব ফলতই জলীয় শবীরের উত্তরূপে সিদ্ধি হয়।

জলীয় ইন্ড্রিয়ের নান রসনা। উহা পিত্তাদি বিজাতীয় পদার্থ দ্বারা অনভিভূত জলাবয়ব হইতে উৎপন্ন। ঐ ইন্ড্রিয় দ্বারা রসেব উপলব্ধি বা প্রত্যক্ষ হইয়া থাকে। যাহার জিহ্বা সর্বদাই পিত্তোপহত তাহার রসনাধ্য ইন্ড্রিয়সম্বন্ধে কোনও প্রমাণ নাই। পৃথিবীনিরূপণপ্রকরণে ঘেরূপ গন্ধে স্বাশ্রয়জাতীয়করণ-কানুভবগ্রাহ্য সাধন কবিত্তা দ্রাণেন্দ্রিয়েব পৃথিবী সাধন করা হইয়াছে, সেইরূপ এস্থলে বসবিশেষ পক্ষ করিয়া স্বাশ্রয়জাতীয়করণকানুভবগ্রাহ্যত্বেব সাধন দ্বারা ই রসেন্দ্রিয়ে জলসাধন করা যাইতে পারে। কেবল রসকে পক্ষ করিলে পৃথিবী দ্বারা অর্থাস্তব হয়, এইজন্ত পৃথিবাবৃত্তিরস প্রভৃতি পক্ষ করিতে হইবে। করকাপ্রভৃতি জলীয় দ্রব্য হইলে তাহাব দ্রবত্বেব প্রতি স্বয়ং করকাই প্রতিবন্ধক। অথবা করকার উৎপাদক জীবের অদৃষ্টবিশেষই উহার দ্রবত্বেব প্রতিবন্ধক হইয়া থাকে। জলীয় শবীর ও ইন্ড্রিয়ভিন্ন সমগ্র সবিস্তৃত্তি হিন কবকাপ্রভৃতি জলীয় পদার্থই জলীয় বিষয় জানিবে।

প্রশস্তপাদমাত্মম্

তেজস্বাভিসম্বন্ধাৎ তেজঃ। রূপস্পর্শসংখ্যাপরি-
মাণপৃথক্‌ত্বসংযোগবিভাগপরত্বাপরত্বদ্রবত্বসংস্কার-
বৎ। পূর্ব্ববদেষাং সিদ্ধিঃ। শুক্লং ভাস্বরঞ্চ রূপম্।
উষা এব স্পর্শঃ। নৈমিত্তিকং দ্রবত্বম্। তদপি দ্বিবিধং
অণুকার্য্য ভাবাত্। কার্য্যং শরীরাদিত্যং শরীরেন্দ্রিয়-
বিষয়সংজ্ঞকম্। শরীরময়োনিজমেব আদিত্যলোকে
পার্থিবাযবোপষ্টম্মাচ্চোপভোগসমর্থম্। ইন্দ্রিয়ং সর্ব্ব-

प्राणिनां रूपव्यञ्जकम् अन्यावयवानभिभूतैस्तेजोऽव-
यवैरारब्धं चक्षुः । विषयसंज्ञकं चतुर्विधं भौमं दिव्य-
मुदर्यमाकरजञ्च । तत्र भौमं काष्ठेभ्यनप्रभवमूर्द्ध-
ज्वलनस्वभावं पचनस्वेदनादिसमर्थं दिव्यमविभ्यनं
सौरविद्युदादि । भुक्तस्य आहारस्य रसादिभावेन
परिणामसमर्थमुदर्यम् । आकरजं सुवर्णादि । तत्र
संयुक्तसमवायाद्रसाद्युपलब्धिरिति ।

[तेजोरूपस्पर्शवत्—२अ-१आ-३सू । तपुसीसखोहरजतसुवर्णानामग्नि-
संयोगाद्रवत्वमग्निः सामान्यम्—२अ-१आ-७सू । संख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं
संयोगविभागौ परत्वापरत्वे कर्म च रूपिद्रव्यसमवायात् चानुषाणि—४अ-
१आ-११सू । अपां सङ्घातो विलयनञ्च तेजःसंयोगात्—५अ-२आ-८सू ।
तेजस उष्णता—२अ-२आ-४सू । नोदनादाद्यभिषोः कर्म तत्कर्मकारिताच्च
संस्कारादुत्तरं तथोत्तरमुत्तरञ्च—५अ-१आ-१७सू । सदकारणवन्नित्यम्—४अ-
१आ-१सू । तस्य कार्यं लिङ्गं—४अ-१आ-२सू । कारणभावात् कार्यभावः—
४अ-१आ-३सू । अनित्य इति विशेषतः प्रतिषेधभावः—४अ-१आ-४सू ।
अविद्या—४अ-१आ-५सू । नित्यं परिमण्डलम्—७अ-१आ-२०सू । अविद्या
च विद्यालिङ्गम्—७अ-१आ-२१सू । तत्पुनः पृथिव्यादि कार्यद्रव्यं त्रिविधं
शरीरेन्द्रियविषयसंज्ञकम्—४अ-२आ-१सू । अनियतदिन्देशपूर्वकत्वात्—
४अ-२आ-६सू । धर्मविशेषाच्च—४अ-२आ-७सू । समाख्याभावाच्च—४अ-
२आ-८सू । संज्ञाया आदित्वात्—४अ-२आ-९सू । सन्त्ययोनिजाः—४अ-
२आ-१०सू । वेदलिङ्गाच्च—४अ-२आ-११सू । तथापस्तेजो वायुश्च रसरूपस्पर्शा-
विशेषात्—८अ-२आ-६सू । अग्निरूर्ध्वज्वलनं वायोस्तिर्यक्पवनमणूनां मनस-
श्चाद्यं कर्मादृष्टकारितम्—५अ-२आ-१३सू । इत्येतान्यालम्बनमूलाणि]

जगदीशसूक्तिः

तेजस्वेति—तेजस्वस्य अभिमतः सम्बन्धः समवायः तमन्तर्भाव्यतेजः पक्षोक्तव्यमिति शेषः । नातः पञ्चम्यसङ्गतिः । पूर्ववदित-तेजो रूपस्पर्शवदिति सूत्रकारवचनात् रूपस्पर्शौ । रूपिषु चाक्ष-वचनात् सप्त संख्यादयः । अङ्गिः सामान्यवचनात् द्रवत्वम् ।—उत्तर-कर्मवचनात् संस्कारस्तज्जमीत्यर्थः । रूपमात्रं नोलघटादावतिप्रस-ङ्गात् न तेजसो भेदकमतः व्याचष्टे शुक्लभास्वरञ्च रूपमिति—शुक्ल-भास्वरं रूपं तेजसो लक्षणमित्यर्थः । शुक्लमपि रूपं यद्यपि स्फटिकादा-वतिप्रसक्तं तथाप्यणुत्वसमानाधिकरणं तदग्राह्यम् अत एवास्वर-साहा भास्वरञ्चेति । भास्वरत्वं तेजोरूपमात्रगतो जातिप्रभेदः । स्पर्शमात्रं पृथिव्यादौ गतमत आह उष्ण एवेति—उष्णान्यस्पर्शाभाव-विशिष्टः स्पर्शः उष्णस्पर्शो वा तेजसः साधर्म्यमित्यर्थः ।

तदपि तेजोऽपि । अणुः नित्यः । तेजसः कार्यं विभजते कार्य-मिति । शरोरादीत्यादिना इन्द्रियविषययोरुपग्रहः । तेजसदेहस्य योनि-जत्वे पार्थिवत्वापत्तिरत आह शरोरमिति । योग्यानुपलब्धिबाधं निर-सितुमाह आदित्यलोक इति । भोगहेतुधारणाकषणादिसम्पत्त्यर्थ-माह पार्थिवेति ।

सर्वप्राणिनां पृथिवोजलादिसर्वजातीयजन्तूनां रूपव्यञ्जकं तेजो-ऽवयवैरारब्धम् इन्द्रियं चक्षुर्नामकमित्यन्वयः । सर्वदा जलाद्युपहत-गोलकस्य चक्षुष्टे प्रमाणाभावादाह अन्यावयवानभिभूतैरिति—जलाद्य-नभिभूतैरिति तदर्थः ।

आकरः खनिः ततो जातमाकरजम् । तत्र भोमादिषु मध्ये । काष्ठेति काष्ठरूपं यदिन्धनम् उद्दीपकं तत्प्रभवमित्यर्थः ।

जड्वेति—वज्जिरूढं ज्वलतांति प्रतोतिसाक्षिकः क्रियाभेद जड्वज्वलनं, तदेव स्वभावोऽनौपाधिको यस्य स तथा । काष्ठादौ तु

ज्वलनं तदाश्रयोभूताग्निसम्पर्कप्रयुक्तमिति भावः । न च अयःपिण्डादि-
वङ्गप्रव्याप्तिः, ऊर्ध्वज्वलनसमवायिकारणतावच्छेदकजातिमत्त्वस्य
विवक्षितत्वादिति भावः ।

पचनं रूपादिपरावृत्तिः । खेदनं कफाद्युपग्रहः । आदिना
समयभेदेन सुखदुःखयोः परियहः । दिव्यं तेजो निर्वृत्तिं दिव्यमिति—
अविन्धनं आप एव इन्धनम् उद्दोषकं यस्य स तथा । किं तथाविध-
मित्याकाङ्क्षायामाह सौरविद्युदादौति आदिना खद्योतादितेजःपरि-
ग्रहः । उदयं निर्वृत्तिः,—भुक्तस्य ओदनादेर्यो रसादिपरिणामः पाकज
रसमलधातूनामुत्पादस्तेषु निमित्तमित्यर्थः । सुवर्णादीत्यादिना रजत
तान्माद्युपग्रहः । यद्यपि गुरोः पीतसुवर्णस्य पार्थिवत्वमेव तदुपष्टम्भे
च तेजोऽन्तरे प्रमाणाभावः पार्थिवसुवर्णस्य च अत्यन्ताग्निसंयोगे
द्रवत्वानुच्छेदः पीतान्यरूपानुत्पादश्च द्रवत्वस्य अत्यन्तोच्छेदे रूपान्तरा-
द्युत्पादे च तादृशसुवर्णस्य प्रतिबन्धकत्वकल्पनयापि सम्पादयितुं
शक्यस्तथापि सिद्धान्तमात्रमनुसृत्य सुवर्णादेस्तेजसत्वमभिहितमिति
ध्येयम् । ननु सुवर्णादेस्तेजसत्वे जारितस्य तस्य मधुरादिरसाद्यनुभवो
न स्यात् तेजसो नोरसत्वात् अत आह तत्रेति । वस्तुतः पीत एव
जारितसुवर्णं रसाद्युपलब्धिः, स च पार्थिवत्वात् सरस एवेति न तत्र
माधुर्याद्यनुपपत्तिरिति द्रष्टव्यम् इति । [तेजः] ।

सूक्तिदीपिका

तमन्तर्भाष्येत्यादि—तथाहि तेज इतरेभ्यो भिद्यते तेजस्त्वाभिसम्बन्धा-
दित्यादिरूपेण तेजस्त्वाभिसम्बन्धं हेतूक्तव्येत्यर्थः । एतेन लघ्वलोपे पञ्चम्युपपाद-
यितुं शक्या भवति । परे तु पञ्चतावच्छेदकताघटकसंसर्गतया तेजस्त्वप्रति-
योगिकसमवायसम्बन्धनिवेशः करणीयः, तथात्व एव तदन्तर्भावेण तेजसः
पञ्चोक्तकरणार्थसामञ्जस्यात् । अन्यथा सम्बन्धान्तरेण तेजस्त्ववतः पञ्चत्वे अव-

च्छेदावच्छेदेन इतरभेदस्य साध्यत्वे बाधितत्वादिना प्रकृतहेतीरसाधकत्वापत्तेः, प्रागुक्तपृथिव्यादिसन्दर्भेऽपि यथायथं तथा व्याख्यानमूढनीयमित्याहुः । रूपिष्वित्यादोनां पूर्ववदेव तात्पर्यादिकमवसेयम् । उष्णत्वेति—उष्णस्पर्श-
त्यर्थः । तेन उष्णस्पर्शसमानाधिकरणं समवायवटितसामानाधिकरण्य-
संसर्गेण उष्णस्पर्शविशिष्टं वा शुक्लरूपमेव तेजसो लक्षणं बोध्यम् । अत
एवेति शुक्लरूपवत्त्वमात्रस्य स्फटिकादौ अतिप्रसङ्गरूपादित्यर्थः । भास्वर-
त्वेतीति—तेन भास्वरवत्त्वमेव तेजसो लक्षणमवधेयम्, न तु शुक्ल-
रूपान्तर्भावेणापि, भास्वरत्वस्य तेजारूपमात्रगतजातिविशेषतया शुक्लरूपां-
शस्य वैयर्थ्यात् । ‘भास्वरत्वस्य तादृशजातिश्चे भगवदुदयनाचाय्यसम्प्रति-
रप्यस्ति, यदुक्तं,—‘भास्वरत्वञ्च सामान्यविशेषः, स च रूपान्तरप्रकाशकत्वेन
व्यज्यते, तद्रूपं तेजस एव, तेन भास्वररूपं तेज इति लक्षणाथे’ इति । अत्र
रूपमिति परिचायकमालं बोध्यम्, अन्यथा व्यर्थविशेषणत्वात् । जगदौश्रमते
शुक्लरूपवत्त्वमिति प्रथमाकाङ्क्षायां, निष्कर्षं भास्वररूपवत्त्वमित्येव आयाति ।
उदयनाचार्यास्तु ‘शुक्लेति स्वरूपकथनम्’ इत्युक्त्वा न शुक्लरूपवत्त्वं वैधर्म्यं, परं
भास्वररूपवत्त्वमित्येवेति सूचयन्ति ।

उष्णान्येत्यादि—अत्र वैशिष्ट्यं स्वरूपसमवायोभयवटितसामानाधिकरण्य-
सम्बन्धेन तादृशाभावविशिष्टत्वम्, नातः कालिकेन उष्णान्यस्पर्शाभावविशिष्ट-
श्रोतस्पर्शादिकमादाय जलादावतिप्रसङ्गापत्तिः ।

पार्थिवत्वापत्तिरिति—योनिजत्वस्य पार्थिवत्वव्याप्यतया आपाद्यव्याप्या-
पादकवत्तानिश्चयस्य आपत्तौ कारणत्वेन तेजसदेहे ‘यद्ययं योनिजः स्यात्
पार्थिवः स्या’दित्यापत्तिः सम्भवतीति भावः । प्रागुक्तजलग्न्ये जलीयदेहे
पार्थिवत्वापत्तिरपोत्यमवसेया । आदित्यलोकमधितिष्ठतस्तेजसदेहस्य चक्षु-
स्त्वचोः सन्निकर्षाभावेन प्रत्यक्षप्रमाणादसिद्धावपि अनुमानेन तेजसदेहः
साध्यः । तच्चानुमानं—‘तेजस्वं शरीरसमवायिवृत्तिं द्रव्यारम्भकनित्यवृत्ति-
जातित्वा’दित्येवं पूर्वोक्तरोत्या बोध्यम् ।

इन्द्रियं चक्षुरिति—तेजसमिन्द्रियं चक्षुरित्यर्थः । ननु चक्षुषस्तेजसत्वं
कथं सिध्यतीति चेत् भास्वररूपं स्वाश्रयजातीयकरणकानुभवग्राह्यं प्रतिनिय-
तेन्द्रियग्राह्यशब्दान्यगुणत्वात् गन्वादिर्वादित्यनुमानेनैव तत्सिद्धिः ।

उदयनाचार्यास्तु—‘यद् गन्धाद्यव्यञ्जकत्वे सति रूपस्य व्यञ्जकमिन्द्रियं तत्तैजस’मित्यादिना प्रकारान्तरेण चक्षुषस्तैजसत्वमुपपादयन्ति ।

काष्ठादावित्यादि—तथाहि काष्ठादिज्वलनस्य तदाश्रयीभूताग्निसम्पर्कोपाधिकतया न ऊर्ध्वज्वलनस्वभावत्वमतो न काष्ठादौ व्यभिचारः । न चेत्यादिः—अयःपिण्डादिगतवक्त्रेरूर्ध्वज्वलनाभावादिति भावः । तादृशजातिमत्त्वनिवेशे तु तत्रापि तेजस्वजातेः सत्त्वेनादोषः । समयभेदेनेति—श्रौतग्रीष्मादिभेदेनेत्यर्थः । तथाहि श्रौतसमये तप्तस्य तेजसः श्रौतनिवारकतया सुखसामर्थ्यम्, ग्रीष्मे तस्यैव पुनस्तापवर्द्धकतया दुःखसामर्थ्यमित्यादि ।

ननु चतुर्धा तेजसो विभागमङ्गीकृत्य सुवर्णादिकमाजरजं तेज इत्युक्तं स चायं विभागः सुवर्णादौ तेजस्वरूपसामान्यधर्मासिद्ध्या असिद्धः सामान्यधर्मावच्छिन्नानां परस्परविरुद्धतद्वाप्यधर्मप्रकारेण प्रतिपादनस्यैव विभागपदार्थत्वादिति, स्वरूपासिद्ध्यादिश्च प्रागुपक्रान्तव्यावृत्तिसाध्यकहेताविति, चेन्न सुवर्णं तैजसं असति प्रतिवन्धके अत्यन्तानलसंयोगेऽपि अनुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वादित्याद्यनुमानेन तत्सिद्धेः । परे तु अत्यन्ताग्निसंयोगौ पौतमगुरुत्वाश्रयः विजातीयरूपप्रतिवन्धकद्रवद्रव्यान्तरसंयुक्तः अत्यन्ताग्निसंयोगी सत्यपि पूर्व्वरूपविजातीयरूपानधिकरणत्वादित्येवं सुवर्णस्य पार्थिवैतरतेजःस्वरूपतां कल्पयन्ति । तथाविधस्य पृथिवौजलभिक्षस्य तेजस्वनियमात् । अत एव किरणावल्यामुदयनाचार्याः—‘तदिदं सुवर्णादि निरन्तरं ध्यायमानमपि न पूर्व्वरूपं जहाति, न च रूपान्तरमापद्यते, तेन जलवदपार्थिवत्वमवधार्यते । तेनैव च द्रव्यान्तरेण प्रतिवृत्तत्वादुपपृम्भकोऽपि पार्थिवभागः सदृशरूप एवानुवर्तते । यत्तु पुटपाकादिना रक्तसारता दृश्यते, तन्मिश्रीभूताभिभावकतत्तद्रव्योपगमादिति युक्तमुत्पश्यामः । तदयं प्रयोगः—सुवर्णादि न पार्थिवम् अत्यन्तानलसंयोगेऽप्यपरावर्त्तमानरूपवत्त्वात् जलवत् । तैजसञ्चैतत् पार्थिवाप्याभ्यामन्यत्वे सति रूपवत्त्वात् सूर्यालोकवत् । एतेन पारदादि व्याख्यातम् । इति प्राहुः । अस्य विस्तरस्तु किरणावल्यादौ समनुसन्धेयः । यद्यपीत्यादिग्रन्थेन सिद्धान्तमात्रमनुसृत्येति ग्रन्थेन च जगदीशस्य मते सुवर्णस्य तेजस्वव्यवस्थापकयुक्तो न निर्भर इत्यपि समुच्चेतुं शक्यते । अन्यथा सिद्धान्तमात्रेणैव मात्रशब्दस्य वैयर्थ्यापत्तेः । सुवर्णस्य पृथिवौतेजोभिन्नद्रव्यत्वमपि

কেচিদঙ্কীকুর্বন্তীতি পদাথদৌপিকায়ামুপলভ্যতে, তচ্চ নিরুক্তযুক্ত্যা নিরাকার্য্যম্ ।

অত্রৈদমবধিযং—ভাষ্যকারাদৌনাং মতে রত্নাপরসংস্কানানাং মণীনাং পার্থিবত্ব-
মুপলভ্যতে, ন তেজস্বং, বিশ্বনাথাদয়স্তু—‘এবং রত্নকিরণাদৌ চ পার্থিবস্বর্ণানা-
ভিভবাৎ চতুর্বাদৌ চ অনুক্লতত্বাদগ্ৰহ’ ইতি বদন্তঃ রত্নানাং তেজস্বমেব সমনু-
শাসতি । ন চ তত্র রত্নপদেন সুবর্ণাদিকং প্রত্যেতথ্যং সূক্তাবলৌপ্রভাকারৈরাদিপদেন
বিগ্নিষ্য সুবর্ণপরিগ্ৰহাৎ । অনন্তরমেব তত্রৈব ‘দৈশ্বানরে মরকতকিরণাদৌ
চ পার্থিবরূপেণাভিভবাৎ শুক্লরূপাগ্ৰহ’ ইতি সন্দর্ভেণ চ বিরোধস্য বিগ্নিষ্যতৌ
দত্তহস্তত্বাদিতি সমাসঃ ।

ভাষ্যতাৎপর্য্য

জলনিরূপণের পর তেজোনিরূপণ-প্রসঙ্গে প্রথমতঃ তেজের স্বরূপ নির্দেশ
আবশ্যক বলিয়া গ্রন্থকার বাহাতে তেজস্ব জাতির সধক আছে, তাহাকেই তেজ
বলিয়াছেন । কেহ বলেন যে প্রকৃত অনুমতির প্রসঙ্গে পক্ষতাবচ্ছেদকরূপে তেজ-
স্বের সধক সমবায়্য নবিশ করিতে হইবে, তাহা না হইলে অত্ সধকে তেজস্ব পক্ষ-
তাবচ্ছেদক ধবিয়া বাধপ্রভৃতি দোষ হইতে পারে, তাহাতে হেতুর সাধ্যসাধনে
ক্ষমতা শিথিল হইয়া যায় ইত্যাদি । পৃথিবী প্রভৃতির স্থলেও ঐরূপ অর্থ বুঝিতে
হইবে ।

জগৎ-উৎস্পর্শের সমবায়্যকাবণতাবচ্ছেদকরূপে তেজস্ব জাতির সিদ্ধি হইয়া
থাকে । পরে জগতেজের সমবায়্যকারণতাবচ্ছেদকরূপে সিদ্ধ তেজস্বজাতি
পবমাণুতেও সিদ্ধ হয় । উক্ত তেজপদার্থে রূপ, স্পর্শ, সংখ্যা, পরিমাণ,
পৃথক্‌ত্ব, সংযোগ, বিভাগ, পরস্পর, অপবত্ত্ব, দ্রবত্ব ও সংস্কার এই সকল গুণ বর্ত্তমান
থাকে । পৃথিবী ও জলে যেসকল উক্ত গুণগুলি সিদ্ধি করা হইয়াছে, তেজেও
সেই রূপেই উক্ত গুণগুলির সিদ্ধি করিতে হইবে ।

এখন দেখিতে হইবে যে কিরূপে উক্ত গুণগুলি পৃথিবী ও জলে থাকিয়াও
তেজের বৈধর্ম্ম্য হইতে পারে, ঘটাদি পার্থিববস্ত্ত ও জলপদার্থে যখন প্রত্যক্ষতঃ ও
অনুমানতঃ রূপাদির সত্তা সিদ্ধ আছে, তখন উক্ত গুণদ্বারা তেজে ইতরভেদেব

সাধন একাংক্য সম্ভব, এই জন্ত পৃথিবী প্রভৃতির রূপাদি অপেক্ষা যে তেজের রূপাদিতে বৈলক্ষণ্য আছে, তাহার অনুসন্ধান করিতে হইবে, তাহা এই, — পৃথিবীতে গুরু-পীতাদি নানাবিধ রূপ থাকে, জলে একমাত্র গুরুরূপ থাকে, তেজের রূপও কেবল গুরু। তাহা হইলে কেবল গুরুরূপ বলিলেও জলের রূপের ব্যাবর্তন করা চলে না, কিন্তু ভাস্বরগুরুরূপবস্ত তেজের সাধর্ম্য বলিতে হইবে। গুরুরূপ ভাস্বর ও অভাস্বর দুই প্রকার আছে, তন্মধ্যে পৃথিবী ও জলের গুরুরূপ অভাস্বর এবং তেজের গুরুরূপ ভাস্বর। অতএব ভাস্বরগুরুরূপবস্ত পৃথিবী ও জলে নাই, অথচ তেজে আছে, এই জন্ত উহাকেই তেজের সাধর্ম্য বলা যাইতে পারে। ভাস্বররূপ অপররূপেব প্রকাশক হয় বলিয়া রূপান্তর প্রকাশের জনকতাবচ্ছেদকরূপে কেবল তেজের রূপেই ভাস্বরবস্ত নামে একটা জাতি সিদ্ধ হইয়া থাকে। উক্ত জাতিযুক্ত ভাস্বররূপ তেজের সাধর্ম্য হইলেও ভাস্বরবস্ত ধর্ম্যই সাধর্ম্যাকপে উল্লেখ করা কর্তব্য, কারণ ভাস্বররূপবস্ত বলিলে রূপপদ ব্যর্থ হইয়া পরে।

এই রূপ উষ্ণস্পর্শবস্ত তেজের সাধর্ম্য। কেবল স্পর্শবস্ত পৃথিবী প্রভৃতিতেও থাকে বলিয়া উহাদ্বারা ইতরেব ভেদ সাধন করা যায় না, এই জন্ত উষ্ণ-বিশেষণ দ্বারা স্পর্শকে বিশেষ করিতে হইবে। জলের স্বভাবতঃ শীতস্পর্শ, তাহাতে যে কদাচিৎ উষ্ণস্পর্শের উপলব্ধি হয়, উহা তেজের সংযোগবশতই হইয়া থাকে, অতএব উষ্ণস্পর্শবস্ত জলাদিতে না থাকায় ব্যতিচার হইবে না। পৃথিবী ও বায়ুর স্পর্শ অনুষ্ণ ও অশীত অর্থাৎ উষ্ণও নহে, শীতও নহে। তাহাতেও যে কদাচিৎ শীত ও উষ্ণস্পর্শের উপলব্ধি হয়, উহা তেজের সংযোগবশতই হইয়া থাকে, অতএব উহা তেজেরই স্পর্শ, পৃথিবী বা বায়ুর নিজ স্পর্শ নহে, এইজন্ত পৃথিবী ও বায়ুতেও ব্যতিচারের আশঙ্কা নাই। ভাষ্যকাবেব এবশব্দেব তাৎপর্য অনুসন্ধান করিয়া কেহ বলেন যে—উষ্ণভিন্ন স্পর্শেব অভাববিশিষ্ট স্পর্শবস্তই তেজের সাধর্ম্য, উহা সমীচীন নহে, কারণ দুইটা অভাবঘটিত হওয়ায় উহা গুরুতর ধর্ম্য বলিয়া উষ্ণস্পর্শবস্তকেই সাধর্ম্য বলা উচিত।

ঐরূপ নৈমিত্তিকদ্রবত্ববস্ত তেজের বৈধর্ম্য। দেখা যায় যে স্তব্ধগাদি তেজঃ-পদার্থ অগ্নিসংযোগে দ্রবীভূত হইয়া থাকে, অতএব উক্ত ধর্ম্য তেজের বৈধর্ম্য হইতে পারে। এখন আপত্তি হইতেছে যে নৈমিত্তিকদ্রবত্ব স্বরূপ তেজে আছে, ঐরূপ

পৃথিবীতেও আছে বলিয়া উক্ত ধর্ম্য ক্রিয়াকে তেজের বৈধর্ম্য অর্থাৎ ইতরব্যাপ্যবর্তক ধর্ম্য হইতে পারে, এবং বহিঃপ্রভৃতি তেজঃপদার্থে নৈমিত্তিকদ্রব্য নী থাকায় বহিঃপ্রভৃতি তেজে অব্যাপ্ত হয় তাহারই বা ক্রিয়াকে বারণ করা যায়, তাহার উত্তরে বলিতে হইবে যে, এখানে নৈমিত্তিকদ্রব্যবস্তুপদের অর্থ নৈমিত্তিকদ্রব্যবস্তুবৃত্তিভাস্বরূপসমানাধিকরণদ্রব্যবস্তুপাজাতিমত, অর্থাৎ যে দ্রব্যবস্তু ব্যাপ্য জাতি নৈমিত্তিকদ্রব্যের অধিকরণে থাকিয়া ভাস্বরূপের অধিকরণে বর্তমান হয়, তাদৃশ জাতিমত, উক্তরূপ জাতি তেজস্ব, অতএব সকল তেজঃপদার্থেই উক্তরূপ জাতি থাকায় অব্যাপ্তির আশঙ্কা নাই, এবং পৃথিবীতে নৈমিত্তিকদ্রব্য থাকিলেও ভাস্বরূপ নী থাকায় পৃথিবীজাতি উক্ত জাতিপদে ধরা সম্ভব হইবে না, তেজস্বজাতিই উক্ত জাতিপদে ধারণে হইবে, কিন্তু তেজস্ব-জাতি পৃথিবীতে থাকে না, অতএব অতিব্যাপ্তিরও বারণ হইল। উৎপত্তির অনন্তর ক্ষণেই যে তেজ নষ্ট হইয়া যায়, তাহাতে কোনও স্থানের উৎপত্তি সম্ভব না হওয়ায় নৈমিত্তিকদ্রব্য থাকিতে পারে না বলিয়া উহাতেও আর অব্যাপ্তির সম্ভাবনা থাকিল না, কারণ তেজস্বজাতি উৎপত্তিক্ষণেও উহাতে আছে বলিয়াই ধর্ম্য তাহাতে অব্যাপ্ত থাকিতে পারে।

উক্ত তেজ নিত্য ও জন্ত ভেদে দুই প্রকার। তেজের পরমাণুই নিত্য তেজ এবং দ্বাণুক হইতে আবৃত্ত করিয়া সকল তেজই জন্ততেজ জন্ততেজ শরীর ইন্দ্রিয় ও বিষয় এই তিন ভাগে বিভক্ত। তৈজস শরীর ষোনিজ নহে, উহা অষোনিজ, ঐ দেহ আদিত্য-লোকে প্রসিদ্ধ। ঐ তৈজসদেহ কেবল মাত্র তেজঃসাধ্য উৎপন্ন নহে, কারণ কেবল তেজোদ্বারা উৎপন্ন শরীর ভোগের প্রতি উপযোগী হইতে পারে না, এইজন্ত পাথিব অবয়বের সাহায্য অবলম্বন করিতে হয়। কিন্তু তৈজস দেহের উপাদান একমাত্র তেজ, পাথিব অংশ তাহার নিমিত্ত-কারণ, ইহাই কেবল বিশেষ। উক্তরূপ বিষয়ের বিবরণ জল-প্রকরণে বিশেষরূপে করা হইয়াছে।

তেজের অংশদ্বারা নিম্নিত চক্ষুরিন্দ্রিয়ই তৈজস ইন্দ্রিয়। উহা রূপের প্রত্যক্ষ সাধন করিয়া থাকে। উক্ত ইন্দ্রিয় জলাদি অবয়বদ্বারা অনভিভূত তেজের অংশ দ্বারা গঠিত হয়, বাহাদের নত্র সর্বদাই জলাদিদ্বারা অভিভূত থাকে, তাহাদের চক্ষুরিন্দ্রিয়ের সত্তাবিষয়ে কোনও প্রমাণ নাই, ইহাই বুঝাইবার জন্ত তেজের

অবশ্যে জলাদিদ্বারা অনভিভূত এই বিশেষণ দেওয়া হয়। চক্ষুর কোটরের মধ্যে যে একটি গোলক দেখিতে পাওয়া যায়, উহা চক্ষুরিল্পি নহে, চক্ষুর তারাব মধ্যে ইন্ড্রিয়ের অগোচররূপে বর্তমান প্রত্যক্ষ-সাধন বস্তুই চক্ষুরিল্পি, কারণ গোলকটি অবিকৃতভাবে থাকিলেও অনেক স্থলে দৃষ্টির ব্যাঘাত হইয়া থাকে, যদি উহাই ইন্ড্রিয় হয়, তবে চক্ষুস্থান ব্যক্তির সহিত দৃষ্টচক্ষু ব্যক্তির পার্থক্য করা অসম্ভব হয়।

তৈজস বিষয় চারি প্রকার—ভোম, আকবজ, দিব্য, ও উদর্ঘ্য। কাষ্ঠরূপ দাহ্য বস্তুর সাহায্যে যে বহিরূপ তেজ উৎপন্ন হয়, উহাই ভোম তেজ। উহার স্বভাবতঃ উর্দ্ধদিকে জ্বলন হইয়া থাকে এবং উহা বস্তুর স্বেদন ও পচন প্রভৃতির পক্ষে বিশেষ উপযোগী। ঋতু প্রভৃতি সময়ভেদে উক্ত ভোম তেজ সুখ ও দুঃখের উৎপাদন করিয়া থাকে। যেমন শীতকালে অগ্নির সাহায্যে সুখের উৎপত্তি হয়, সেই রূপ গ্রীষ্মকালে উহার সাহায্যে তাপের বৃদ্ধিহেতু দুঃখেরও উৎপত্তি হইয়া থাকে।

সূর্য্যতেজ ও বিদ্যুৎপ্রভৃতি দিব্য তেজ। উহা জলশোষণাদি কার্য্য করিয়া থাকে। খণ্ডোতাদির তেজকেও দিব্য-তেজের মধ্যে জগদীশ স্বীকার করিয়াছেন।

ভুক্ত বস্তুর রসাদিরূপে পবিণতির কারণ জঠবানলকে উদর্ঘ্য তেজ কহে। উহাই ভুক্ত বস্তুকে বস, মল ও ধাতুপ্রভৃতিরূপে পবিণত করিয়া দেয়।

সুবর্ণাদি ধাতুকে আকরজ বা খনিজ তেজ কহে :—কেহ কেহ বলেন যে,—সুবর্ণ যখন গুরুত্ব ও পীত-বর্ণযুক্ত তখন উহা পৃথিবী, তেজ নহে, কারণ গুরুত্ব কখনও তেজে থাকে না এবং তেজ হইলে উহা ভাস্বরগুরুরূপযুক্ত হইত, পীতবর্ণযুক্ত হইতে পারিত না, পীতবর্ণ একমাত্র পৃথিবীতেই থাকিতে পারে। তাহা সমীচীন নহে, কারণ ‘অত্যন্ত অনলসংযোগ করিলেও কোনও প্রতি-বন্ধক ব্যতিরেকে বাহার দ্রবত্ব উচ্ছিন্ন হয় না, তাহাই তেজ’ এইরূপ ব্যাপ্তি স্থিরীকৃত আছে, যেহেতু পার্থিব বস্তু বা জলীয় বস্তুর অত্যন্ত অনলসংযোগে দ্রবত্ব নষ্ট হইয়া যায়, সুবর্ণাদি খনিজ ধাতুপদার্থের ঐরূপ অত্যন্ত অনল-সংযোগে দ্রবত্ব নষ্ট হয় না, অতএব উহাও তেজঃপদার্থ, এইরূপ অনুমান করা যাইতে পারে। অত্যাশ্চর্য্য প্রকারেও কেহ কেহ সুবর্ণাদিতে তৈজসত্বসিদ্ধি করিয়া থাকেন।

এখন আপত্তি হইতেছে এই যে, সূবর্ণাদি তৈজসপদার্থ হইলে জারিত সূবর্ণে কি করিয়া মধুব বসাদির অনুভব হইতে পারে, রস একমাত্র পৃথিবী ও জলেই থাকে, তেজে বস নাই। তাহার উত্তর এই যে,—উহা জারিত সূবর্ণের রস নহে, পরন্তু জারিত সূবর্ণের সহিত যে পার্থিব ভাগ যুক্ত, উহা তাহাবই রস। অতএব কোনও অনুপপত্তি নাই। সূবর্ণাদি তৈজসপদার্থ বলিয়াই আবহমান কাল হইতে সূবর্ণ বোপ্য ও তাম্র-পিত্তলাদির পাত্র তৈজস পাত্র বলিয়া ব্যবহৃত হইয়া আসিতেছে।

কেহ কেহ সূবর্ণাদি ধাতু দ্রব্যকে পৃথিবাদি নবদ্রব্য অপেক্ষা অতিরিক্ত দ্রব্য বলিয়া থাকেন, উক্ত অনুমানদ্বারা তৈজসত্ব সিক্ত হওয়ায় সে সকল মত খণ্ডিত হইয়াছে।

প্রশস্তপাদভাষ্যম্

বায়ুত্বাভিসম্বন্ধাৎ বায়ুঃ । স্পর্শসংখ্যাপরি-
মাণপৃথক্‌ত্বসংযোগবিভাগপরত্বাপরত্ব ১)সংস্কারবান্ ।
স্পর্শোঃস্য অনুষ্ণাশীতত্বে সতি অপাকজঃ । গুণ-
বিনিবেশাৎ সিদ্ধেঃ (২) । অরূপিষু অচান্দ্রুপবচনাৎ
সপ্ত সংখ্যাদয়ঃ । তৃণকর্ষ্যবচনাৎ সংস্কারঃ ।

স চাযং দ্বিবিধঃ, অণুকার্য্যভাবাৎ । তত্র কার্য্য-
লক্ষণশ্চতুর্বিধঃ, শরৌরম্, ইন্দ্রিয়ং, বিষয়ঃ, প্রাণ ইতি ।
তত্র ত্রয়োনিজমেব শরৌরং মরুতাং লোকে পার্থিবাবয়বো-
পষ্টম্ভাচ্চোপভোগসমর্থম্ । ইন্দ্রিয়ং সর্ব্বপ্রাণিনাং স্পর্শো-

(১) বৈগবান্ ইতি পাঠান্তরম্ ।

(২) গুণবিনিবেশাধিকারি তত্রিদ্ধেঃ ইতি পাঠান্তরম্ ।

पलम्भकं पृथिव्यादनभिभूतैर्वायुवयवैरारब्धं सर्वशरीर-
ख्यापि त्वगिन्द्रियम् । विषयस्तूपलभ्यमानस्पर्शाधि-
ष्ठानभूतः स्पर्शशब्दधृतिकम्पलिङ्गः तिर्यग्गमनस्वभा-
वकः मेघादिप्रेरणधारणादिसमर्थः । तस्य अप्रत्यक्ष-
स्यापि नानात्वं सम्मूर्च्छनेनानुमीयते । सम्मूर्च्छनं पुनः
समानजवयोर्विरुद्धदिक्क्रिययोर्वायोः सन्निपातः ।
सोऽपि तृणादिगमनेनानुमितेन सावयविनोरुद्धगम-
नेनानुमीयते । प्राणोऽन्तःशरीरे रसमलधातूनां प्रेरणा-
दिहेतुरेकः सन् क्रियाभेदात् प्राणापानादिसंज्ञां
लभत इति ।

[स्पर्शवान् वायुः—२अ-१आ-४सू । अरूपिष्वचाक्षुषाणि—४अ-१आ-
१२सू । तृणे कर्म वायुसंयोगात्—५अ-१आ-१४सू । सदकारणवन्नित्यं—४अ-
१आ-१सू । तस्य कार्यं लिङ्गं—४अ-१आ-२सू । कारणभावात् कार्यभावः—
४अ-१आ-३सू । अनित्य इति विशेषतः प्रतिषेधभावः—४अ-१आ-४सू ।
अविद्या—४अ-१आ-५सू । अद्रव्यवत्त्वेन द्रव्यम्—२अ-१आ-११सू । क्रिया-
वत्त्वाद् गुणवत्त्वाच्च—२अ-१आ-१२सू । अद्रव्यत्वेन नित्यत्वमुक्तम्—२अ-१आ-
१३सू । तत् पुनः पृथिव्यादिकार्यद्रव्यं त्रिविधं शरीरेन्द्रियविषयसंज्ञकं—४अ-
२आ-१सू । नित्यं परिमण्डलम्—७अ-१आ-२०सू । अविद्या च विद्यालिङ्गम्
—७अ-१आ-२१सू । अनियतदिग्देशपूर्वकत्वात्—४अ-२आ-६सू । धर्मी-
विशेषाच्च—४अ-२आ-७सू । समाख्याभावाच्च—४अ-२आ-८सू । संज्ञाया
आदित्वात्—४अ-२पा-६सू । सन्त्ययोनिकाः—४अ-२आ-१०सू । वेदलिङ्गाच्च
—४अ-२आ-११सू । तथापस्तेजो वायुश्च रसरूपस्पर्शाविशेषात्—८अ-२आ-
६सू । स्पर्शश्च वायोः—२अ-१आ-८सू । न च दृष्टानां स्पर्श इत्यदृष्टलिङ्गो
वायुः—२अ-१आ-१०सू । सामान्यतो दृष्टाच्चाविशेषः—२अ-१आ-१६सू ।

सत्यपि द्रव्यत्वे महत्त्वे रूपसंस्काराभावादुवायोरनुपलब्धिः—४अ-१आ-७सू । वायोर्वायुसम्बुद्धं नानात्वलिङ्गम्—१अ-२आ-१४सू । वायुसन्निकर्षं प्रत्यक्षाभावाद्दृष्टं लिङ्गं न विद्यते—२अ-१अ-१५सू । इत्येतान्यालम्बन-सूत्राणि ।]

जगदीशसूक्तिः

वायुत्वेति—वायुत्वं नाम जातिभेदः । तस्याभिमतसम्बन्धं सम-
वायमन्तर्भाव्य वायुः पक्षोक्तत इति शेषः । न च तादृशजातौ माना-
भावः स्पर्शविशेषस्य वङ्गिमात्रस्य वा जनकतावच्छेदकत्वेन तत्सिद्धे-
रिति भावः । वायोर्द्रव्यत्वसिद्धयर्थं गुणानाह स्पर्शेत्यादि । स्पर्शवत्त्व-
मात्रं पृथिव्यादौ गतमत आह स्पर्शोऽस्थेति । अस्य वायोः अनुष्णा-
शीतत्वे सति अपाकजः साधर्म्यमित्यर्थः ।

अत्र अनुष्णपदेन तेजसः, अशीतपदेन जलस्य, अपाकजपदेन
पृथिव्या व्युदासः । न च अवयविनां घटादीनां स्पर्शस्य पाकाजन्यत्वा-
त्तद्वातिव्याप्तितादवस्थ्यम् अपाकजपदेन पाकजस्पर्शवद्दृष्टिद्रव्यविभा-
जकधर्मसमानाधिकरणस्य पृथिव्यवृत्तेर्व्या विवक्षितत्वादिति भावः ।
स चेति निरुक्तस्पर्शश्चेत्यर्थः । वायुः स्पर्शवानिति सूत्रसिद्ध इत्यर्थः ।
संख्यादिषु सूत्रकारसम्प्रतिमाह अरूपिष्विति । अरूपिषु नीरूप-याव-
द्द्रव्येषु अचाक्षुषसंख्यादिवचनात् वायौ सप्त संख्यादयः सिद्धा इति
विभक्तिव्यत्यासेनान्वयः । यद्यपि संख्यादोनां प्रत्येकं वायुभिन्ने द्रव्ये
अतिप्रसक्तं, तथापि नीरूपस्पर्शवद्दृष्टित्वेन विशेषितमेव संख्यापृथक्त्व-
संयोगविभागानां प्रत्येकधर्मवत्त्वं साधर्म्यम् । परत्वापरत्वसंस्कारास्तु
नीरूपस्पर्शवद्दृष्टित्वेनैव विशेषितास्तथेत्यदोषः ।

दृष्टेति—दृष्टे कर्म वायुसंयोगादिति सूत्रकारवचनात् संस्कार
इत्यर्थः । तथाच नोदनाद्यजन्यं दृष्टादिकर्म वेगवद्द्रव्याभिघातजं
विलक्षणक्रियात्वादित्यनुमाने तस्य तात्पर्यादिति भावः ।

ननु यद्यसौ अणुरेव, तर्हि तदीयस्पर्शो न ग्राह्यः स्यात् अणुगत-
स्पर्शस्य अतीन्द्रियत्वनियमात् । अथ अणुभिन्न एव, तदा अवयव-
धारायामनवस्था अणुभिन्नमूर्त्तानां सावयवत्वनियमादत आह—स
चायमिति । अयं वायुः द्विविधः अणुलक्षणः अणुभिन्नस्वरूपश्च । तत्र
तयोर्मध्ये । चतस्रो विधा दर्शयति शरीरमिति ननु वायव्योयदेहस्य
योनिजत्वे पृथिवीत्वापत्तौ वायुत्वव्याघात इत्यत आह तत्र अयोनिज-
मेवेति । तत्र वायौ शरीरमित्यग्रेतेनान्वयः । सप्तम्यर्थः समवेतत्वं,
तत्र तेषु शरीरादिषु मध्ये इत्यर्थ इत्याचार्याः । तादृशदेहे योग्या-
नुपलब्ध्वाधं निरस्यति मरुतां लोक इति । वायुत्वं शरीर- [सम-
वायि-] वृत्ति द्रव्यारम्भकनित्यवृत्तिजातित्वादित्यनुमानादेव तत्र तत्-
सिद्धेरिति भावः ।

ननु पार्थिवान्यस्य भोगावच्छेदकस्य पार्थिवावयवोपपृथग्व्यत्वनियमात्
तदनुपपृथग्व्यस्य कथं भोगावच्छेदकत्वमत आह पार्थिवेति । चोऽव-
धारणे पार्थिवावयवोपपृथग्भादेवेत्यर्थः । उपभोगस्य समर्थम् अव-
च्छेदकम् ।

वाय्वारभ्यमिन्द्रियमाह—इन्द्रियमिति ।—सर्व्वप्राणिनां पार्थिवा-
प्यादिसर्व्वजातीयप्राणिनां स्पर्शग्राहकं वायव्यवैरारब्धं त्वगिन्द्रियं
त्वगिन्द्रियसंज्ञकमित्यर्थः । कुष्ठाद्युपहतचर्मणां स्पर्शग्राहकेन्द्रियत्वे
मानाभावादाह—पार्थिवाद्यनभिभूतैरिति । ननु त्वगिन्द्रियं यदि
करचरणादीनामेकमात्राधिष्ठेयं तदान्ययुक्तदशायां घटादेः स्पर्शनं न
स्यादत आह—सर्व्वशरीरव्यापेति ।—सर्व्वविषयावच्छेदेन शरीरवृत्ती
त्यर्थः । केशदन्तनखलोम्नां न शरीरावयवत्वं देहादुत्तरमेव तेषामुत्-
पादस्य आगमसिद्धत्वात् अतो नातिप्रसङ्गः ।

विषयात्मकं वायुमाह—विषयस्त्विति ।—उपलभ्यमानेति—साक्षात्-
कारयोग्यस्पर्शाश्रयोभूत इत्यर्थः । तेन यस्य वायोः स्पर्शो नोपलभ्य-

मानस्तत्र नाव्याप्तिः । त्रैरपि स्पर्शः साक्षात्कारयोग्य एव महा-
वायुत्वे वा तात्पर्यम् । वायानारूपत्वेन प्रत्यक्षासम्भवात्तत्रानुमानं
मानमाह—स्पर्शेति, स्पर्शः शब्दो धृतिः कम्पश्च लिङ्गानि यस्य स तथा ।

तथाहि व्यजनचलनोत्तरमनुभूयमानः पृथिव्याद्यवृत्तिस्पर्शो द्रव्या-
श्रितः स्पर्शत्वात् घटस्पर्शवत् । एवं पत्रादेर्मर्मरादिशब्दः सवेगस्पर्शव-
द्द्रव्याभिघातजः विलक्षणशब्दत्वात् दलद्वयविभागजशब्दवत् । तथा
धृतिः वेगवद्द्रव्यसंयोगप्रयुक्ता अप्राणिगुरोरपतनत्वात् नौकाद्यपतनवत् ।
पक्षिप्रभृतेः प्रयत्नप्रयुक्ते तदपतने न व्यभिचारः । एवमश्वत्थदलादेः
कम्पः सस्पर्शवेगवद्द्रव्याभिघातजः कर्मविशेषत्वात् दण्डाभिहतघटादि-
क्रियावदित्यादिप्रयोगसम्भवादिति भावः ।

तिथ्यङ्गमनेति—तिथ्यङ्गमनं स्वभावोऽस्येति । कादाचित्की तु
पुष्कारादेः सरलगतिर्विशेषसामग्र्यवशादिति भावः ।

मेघादोति—मेघधूलिपत्रघर्षादीनां प्रेरणं सञ्चारो धारणं पतना-
प्रतिबन्धः आदिना शैत्याद्यपलम्बः । समर्थः अनुकूल इत्यर्थः ।

सूक्तिदीपिका

आदौ वायुत्वजात्यसिद्धेः समवायमन्तर्भाव्येत्याद्यसङ्गतं स्यादत आह न
चेत्यादि । स्पर्शविशेषस्येति अनुष्णाशीतत्वे सति अपाकजस्पर्शस्येत्यर्थः ।
अनुष्णाशीतत्वे सति अपाकजस्पर्शत्वस्य अर्थसमाश्रयस्ततया कार्यतावच्छेद-
कत्वासम्भवमनुसन्धाय आह वज्जिमात्रस्य वेति । कारणान्तरसमवधानेऽपि
निर्व्यातदेशे वज्जेरदर्शनेन वातसत्त्वे च तद्दर्शनेन अन्वयतो व्यतिरेकतश्च वज्जि-
त्वावच्छिन्नं प्रति वायुत्वेन कारणत्वं कल्पनीयं, तत्रापि वायुत्वस्य जातित्वे
लाघवमिति लाघवज्ञानसहकारेण सिद्धं वायुत्वस्य जातित्वमिति भावः ।
अपाकजः अपाकजः स्पर्श इत्यर्थः । व्यदास इति तेजसः स्पर्शस्य उष्णत्वात्
जलस्पर्शस्य शीतत्वात् पृथिवीस्पर्शस्य पाकजत्वात् तत्र तत्र न लक्षणातिप्रसङ्गः ।

इति भावः । केचित्तु स्पर्शविशेषस्येत्यस्य पृथिव्यादिसंश्लेषावृत्तवैजात्यावच्छिन्न-
स्येत्यर्थः । तादृशवैजात्यञ्च रूपवद्द्रव्यसंयोगसमानकालीनप्रत्यक्षविषयस्पर्शेषु
प्रत्यक्षतः सिध्यति ।

ननु अपाकजस्यश्रृङ्खलं पाकाजन्यस्यश्रृङ्खलं, तच्च वैशेषिकमते अवयविसंश्रृङ्खल-
ज्वेद, तन्मते अवयवविनि पाकस्य अखौकारात् तज्जन्यस्यश्रृङ्खलं अवयवविनि सम्पा-
दयितुमशक्यत्वात् । तदुक्तं विश्वनाथेन—‘एतेषां पाकजत्वन्तु द्विती नान्यत्र
कुलचित् । तत्रापि परमाणौ स्यात् पाको वैशेषिके नये ।’ इति एतदाकाङ्क्षाया-
माह न चेत्यादि । पाकजन्यादि—पृथिव्याभितिव्याप्तिवारणाय अतुल्यन्तम् ।
तथाच पृथिवीत्वस्य पाकजस्यश्रृङ्खलं परमाणौ वृत्तित्वेन घटादिवृत्तिसंश्रृङ्खलं
पृथिवीत्वसामानाधिकरण्येऽपि पाकजस्यश्रृङ्खलवद्वृत्तिद्रव्यविभाजकधर्मसामा-
नाधिकरण्यविरहात् नातिव्याप्तिरिति भावः । लाघवमभिप्रेत्याह पृथिव्य-
वृत्तेर्वीति ।

अरूपिष्वित्यादि—विषयतासम्बन्धेन संख्यादिप्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवेतत्व-
सम्बन्धेन उद्भूतरूपवत्त्वस्य कारणतायाः कृप्ततया रूपरहितवायुवृत्ति-
संख्यादयो न प्रत्यक्षा इति भावः । अथ तर्हि वायादौ संख्यादीनां तान्त्रिका-
देशमात्रसम्पाद्यत्वं परिप्राप्तमिति चेन्न युक्तिबलादेव तत्सिद्धेः । तथाहि—
वायोरस्ति द्रव्यारम्भकत्वं, तच्च संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगानन्तरेण नोप-
पद्यते । यतो हि आरम्भकपरमाणुद्वयसंयोगात् द्वाणुवं, द्वाणुकत्रयेण त्रस-
रेणुः, त्रसरेणुचतुष्टयेन चतुरणुकम् इत्येवं क्रमेण द्रव्यारम्भः, तत्रावश्यं संख्या
उपेया, द्वाणुकपरिमाणं प्रति परमाणुद्वयगतद्वित्वसंख्यायाः त्रसरेणुपरि-
माणं प्रति च द्वाणुकत्रयगतत्रित्वसंख्यायाः कारणत्वेन अवश्यमङ्गीकार्यं-
त्वात् । आरम्भकसजातीयपरिमाणस्य च आरम्भगतसजातीयप्रकृष्टपरिमाणे
जनकत्वात् विशिष्टपरिमाणशालिनैव विशिष्टपरिमाणसमवायिवत्त्वा-
रम्भनियमादवश्यमङ्गीकार्यं परिमाणमपि, अन्यथा वायोः स्वस्माधिक्य-
व्यवस्थानुपपत्तेः । पृथक्त्वमपि कार्यकारणभाववतोः पूर्वापरभावित्व-
नियमरक्षार्थमुपगन्तव्यम् । संयोगस्तु द्रव्यारम्भे सुतरामुपयुक्त एव, अवयव-
संयोगमन्तरा द्रव्यारम्भस्य कथमप्यसम्भवादित्यादिकमूहनैयम् । अवयव-
विभागमन्तरेण संयोगनाशासम्भवात् वायव्यैवदेहादिनाशोपपादनाय

मानस्तत्र नाव्याप्तिः । तृटेरपि स्पर्शः साक्षात्कारयोग्य एव महा-
वायुत्वे वा तात्पर्यम् । वायुर्नारूपत्वेन प्रत्यक्षासम्भवात्तत्रानुमानं
मानमाह—स्पर्शेति, स्पर्शः शब्दो धृतिः, कम्पश्च लिङ्गानि यस्य स तथा ।

तथाहि व्यजनचलनोत्तरमनुभूयमानः पृथिव्याद्यवृत्तिस्पर्शी द्रव्या-
श्रितः स्पर्शत्वात् घटस्पर्शवत् । एवं पत्रादेर्मर्मरादिशब्दः सवेगस्पर्शव-
द्द्रव्याभिघातजः विलक्षणशब्दत्वात् दलद्वयविभागजशब्दवत् । तथा
धृतिः वेगवद्द्रव्यसंयोगप्रयुक्ता अप्राणिगुरोरपतनत्वात् नौकाद्यपतनवत् ।
पक्षिप्रभृतेः प्रयत्नप्रयुक्ते तदपतने न व्यभिचारः । एवमश्वत्यदलादेः
कम्पः सस्पर्शवेगवद्द्रव्याभिघातजः कर्मविशेषत्वात् दण्डाभिहतघटादि-
क्रियावदित्यादिप्रयोगसम्भवादिति भावः ।

तिथ्यगमनेति—तिथ्यगमनं स्वभावोऽस्येति । कादाचित्की तु
फुत्कारादेः सरलगतिर्विशेषसामग्र्योवशादिति भावः ।

मेघादोति—मेघधूलिपत्रघर्मादीनां प्रेरणं सञ्चारो धारणं पतना-
प्रतिबन्धः आदिना श्रैत्याद्युपलम्भः । समर्थः अनुकूल इत्यर्थः ।

सूक्तिदीपिका

आदौ वायुत्वजात्यसिद्धेः समवायमन्तर्भावेत्याद्यसङ्गतं स्यादत आह न
चेत्यादि । स्पर्शविशेषस्येति अनुष्णाश्रौतत्वे सति अपाकजस्पर्शस्येत्यर्थः ।
अनुष्णाश्रौतत्वे सति अपाकजस्पर्शत्वस्य अर्थसमाञ्जस्यस्तथा कार्यतावच्छेद-
कत्वासम्भवमनुसन्धाय आह वज्जिमात्रस्य वेति । कारणान्तरसमवधानेऽपि
निर्व्यातदेशे वज्जेरदर्शनेन वातसत्त्वे च तद्दर्शनेन अन्वयतो व्यतिरेकतश्च वज्जि-
त्वावच्छिन्नं प्रति वायुत्वेन कारणत्वं कल्पनीयं, तत्रापि वायुत्वस्य जातित्वे
लाघवमिति लाघवज्ञानसहकारेण सिद्धं वायुत्वस्य जातित्वमिति भावः ।
अपाकजः अपाकजः स्पर्श इत्यर्थः । व्यदास इति तेजसः स्पर्शस्य उष्णत्वात्
जलस्पर्शस्य श्रौतत्वात् पृथिवीस्पर्शस्य पाकजत्वात् तत्र तत्र न लक्षणातिप्रसङ्ग

असम्भवेन पृथिवीप्रभृतिभिन्न एव कश्चित्प्रदाश्रय उपेयः, स एव वायुरिति भावः ।

ননু বায়ুঃ প্রত্যক্ষঃ প্রত্যক্ষস্বর্শাস্রয়ত্বাৎ ঘটবদিত্যাदिना वायोः प्रत्यक्षत्व-
मनुमातुं शक्यमिति चेन्न प्रत्यक्षस্বর্शাস্রयत्वेन हेतुना प्रत्यक्षत्वसाधने षड्भूत-
रूपवत्त्वस्य उपाधित्वात् । विस्तरस्तु अन्यत्रानुसन्धेयः ॥

ভাষ্যতাৎপর্য্য

বাহাতে সমবায় সম্বন্ধে বায়ুত্ব জাতি থাকে তাহাই বায়ু । স্পর্শ সংখ্যা পরিমাণ
পৃথক্ স্ব সংযোগ বিভাগ পরস্পর অপরস্পর ও বেগাথ্য সংস্কার এই নয়টি উহাব গুণ ।
উক্ত গুণ আছে বলিয়াই বায়ুকে দ্রব্য বলিয়া মানিতে হইবে । সাধারণ স্পর্শবস্তু
প্রভৃতিকে বায়ুর সাধর্ম্য বলিলে পৃথিবী প্রভৃতিতেও স্পর্শবস্তু প্রভৃতি ধর্ম থাকায়
অতিপ্রসঙ্গ হয়, কাজেই স্পর্শবিশেষকেই বায়ুর সাধর্ম্য বলিতে হইবে । তাহা
এই যে অমুষ্ণ ও অশীত অপাকজস্পর্শই বায়ুর সাধর্ম্য । অর্থাৎ যে স্পর্শ উষ্ণ
বা শীত নহে, অথচ তেজঃসংযোগে উৎপন্ন হয় নাই, উক্তরূপ স্পর্শই বায়ুর সাধর্ম্য ।
তেজের স্পর্শ অশীত ও অপাকজ হইলেও অমুষ্ণ নহে এইজন্ত অমুষ্ণপদে তেজের
নিরাস হইল, জলের স্পর্শ অমুষ্ণ ও অপাকজ হইলেও অশীত নহে, এইজন্ত জলের
বারণ হইল । পৃথিবীর স্পর্শ অমুষ্ণ ও অশীত হইলেও অপাকজ নহে,
এইজন্ত অপাকজপদে পৃথিবীর ব্যবর্তন হইয়াছে ।

এখন আপত্তি হইতেছে এই যে, ঐশেষিকদর্শনেব মতে পরমাণুতেই পাক
হইয়া রূপান্তরাদির উৎপত্তি হয়, কিন্তু দ্রাব্যকাদি অবয়বীতে পাক বা পাকজ-
স্পর্শাদির উৎপত্তি স্বীকার করা হয় না, তবে পাথিব ঘটাদি অবয়বীতে যে স্পর্শ
আছে, উহা যেমন অমুষ্ণ ও অশীত তেমনই অপাকজ অতএব তাহাতে কিরূপে
অতিব্যাপ্তি দোষ বারণ করা যায় । তাহার উত্তর এই যে, এস্থলে অপাকজপদের
অর্থ,— পাক হইতে অমুৎপন্ন নহে । কিন্তু যে দ্রব্যবিভাজকধর্ম পাকজ স্পর্শের
আশ্রয়ে বর্তমান হয় না, তাদৃশধর্মসমানাধিকরণ স্পর্শ । ঘটাদিতে যে দ্রব্যবিভাজক
ধর্ম আছে, উহা পৃথিবীত্ব, ঐ ধর্ম পরমাণুতেও থাকে বলিয়া উহা পাকজস্পর্শের
আশ্রয়ে অবর্তমান ধর্ম নহে । উক্তরূপ ধর্ম তেজস্ব, বায়ুত্ব ও জলত্বই হইতে পারে,
এখন অমুষ্ণ ও অশীত পদদ্বারা বাদ তেজ ও জল ব্যবর্তন করা হইল, তবে

একমাত্র বায়ুই উক্তরূপ ধর্মের সমানাধিকরণস্পর্শের আশ্রয়পদে পাওয়া যাইবে, অতএব আর কোনও দোষের আশঙ্কা নাই। লঘুভাবে অপাকজপদের অর্থ পৃথিবীতে অবর্তমান এইরূপ কবিলেও চলিতে পারে।

সামান্যতঃ সংখ্যাবস্তু প্রভৃতিও বায়ুর সাধর্ম্য্য হইতে পাবে না, কারণ সংখ্যাবস্তু প্রভৃতি বায়ুভিন্ন দ্রব্যেও বর্তমান আছে, অতএব রূপশূন্য-স্পর্শবদ্বৃত্তি সংখ্যাবস্তু প্রভৃতিকেই বায়ুব সাধর্ম্য্য বলিতে হইবে। পৃথিবী, জল, তেজ ও বায়ু, এই চারিটা স্পর্শবান্ হইলেও প্রথম তিনটা রূপবান্, রূপশূন্য নহে, অতএব রূপশূন্য-স্পর্শবদ্বৃত্তি সংখ্যা বায়ুতেই মাত্র থাকায় অতিব্যাপ্তি হইল না। পরন্তু অপবস্তু প্রভৃতি সাধর্ম্য্যও ঐরূপেই বিবরণ করিতে হইবে। বায়ুতে রূপ না থাকায় উহাতে যে সংখ্যা পরিমাণ প্রভৃতি গুণ আছে, উহার চাক্ষুষ হয় না, কাণ গুণের চাক্ষুষ প্রত্যক্ষে আশ্রয়ে রূপবস্তু থাকা প্রয়োজন হয়।

বায়ুতে অনুমান প্রমাণ দ্বারা বেগনামক সংস্কারও সিদ্ধ হইয়া থাকে। উক্ত অনুমানের প্রণালী এইরূপ, যথা—নোদনাদিব্যতিরেকেও যে তৃণাদি পদার্থে ক্রিয়া জন্মে দেখা যায়, উহা বিলক্ষণ ক্রিয়া বলিয়া উহা বেগবদ্রব্যের অভিঘাতেই উৎপন্ন হইয়া থাকে। বেগবৎ পৃথিবী প্রভৃতিব সে স্থলে সম্ভাবনা করা যায় না, এই জন্ত বায়ুকেই ঐ বেগের আশ্রয় স্বীকার করিতে হয়। এই রূপে বায়ুতে বেগাখ্য সংস্কার সিদ্ধ হয়।

উক্ত বায়ু নিত্য বা অণু ও কার্য্য এই দুইভাগে বিভক্ত। কেবল নিত্য বা অণু-পরিমাণ বায়ু স্বীকার করিলে বায়ুব স্পর্শের প্রত্যক্ষ হইতে পারে না, কারণ মহত্বকে প্রত্যক্ষের প্রতি কারণ বলা হইয়াছে। কেবল জন্ত বায়ু স্বীকার করিতে গেলেও অবয়বেব দ্বারা কোনও স্থানে বিশ্রান্ত না হওয়ায় অনবস্থা দোষ ঘটে, তাহাতে ক্ষুদ্র ও মহত্তর বায়ুব একরূপতা প্রসঙ্গ চূর্ণিবার হইয়া ওঠে। কারণ অবয়বের স্বল্পতা ও আধিক্য-প্রযুক্তই বস্তুর পরিমাণের স্বল্পাধিক্য উপপন্ন হয়, অনবস্থা দোষ হইলে আর অবয়বের স্বল্পাধিক্য কিরূপে স্থির করা যায়। সকল বস্তুই অনন্ত অবয়বজন্ত বলিয়া উহাব স্থিরতা থাকে না।

উক্ত কার্য্য বা জন্ত বায়ু শরীর ইন্দ্রিয় বিষয় ও প্রাণভেদে চাবি প্রকাব। বায়বীয় শরীর অমোনিজ অর্থাৎ উহা শুক্র ও শোণিতের সম্পর্ক ব্যতিরেকেই উৎপন্ন হইয়া থাকে। ঐ বায়বীয় দেহ বায়ুলোকে প্রসিদ্ধ আছে। বায়বীয়

দেহ কেবল বায়ু দ্বারা নির্মিত হইলে উহা দ্বারা ধারণ আকর্ষণ প্রভৃতি করা অসম্ভব হয় বলিয়া তাহা দ্বারা ভোগ সম্ভব হয় না, এই জন্ত পাখিব অংশের সংযোগে উহা উপভোগের যোগ্য হয় বলিতে হইবে। পরন্তু পাখিব অংশ ঐ দেহের সমবায়ি কাবণ নহে, কেবল বায়ুই উহার সমবায়ি কারণ, পাখিব অংশাদি নির্মিত কাবণ। তাহার যুক্তি পূর্বেই বিবৃত করা হইয়াছে।

সর্বপ্রাণীরই যে ইন্দ্রিয় দ্বাৰা স্পর্শের উপলব্ধি বা প্রত্যক্ষ হয়, তাহাই বায়বীয় ইন্দ্রিয়, উহাকে ত্বগিন্দ্রিয় বলা হয়। ঐ ইন্দ্রিয় পৃথিবী প্রভৃতি দ্বারা অনভিভূত বায়বীয় অবয়বে নির্মিত। ত্বগিন্দ্রিয় সর্বশবীবব্যাপী, কারণ হস্তপদাদি বিশেষ কোনও অবয়বকে ত্বগিন্দ্রিয়ের আশ্রয় বলিলে অত্র স্থানের সহিত যুক্ত ঘটাদির উক্ত ইন্দ্রিয়জন্ত প্রত্যক্ষ অসম্ভব হয়। অথচ যে কোনও স্থানের সহিত যোগ হইলেই ত্বগিন্দ্রিয় জন্ত প্রত্যক্ষ হইতে দেখা যায়। সেই সেই স্থানে ত্বগিন্দ্রিয় না থাকিলে ঐ সকল স্থানের সহিত যুক্ত ঘটাদি পদার্থে উক্ত ইন্দ্রিয়ের সম্বন্ধ না থাকায় কিরূপে স্পর্শন প্রত্যক্ষ হইতে পারে। সর্বশবীব ব্যাপিয়া ত্বগিন্দ্রিয় আছে এ কথা স্বীকার করিলে আর উক্ত দোষ হয় না। কেশ নখ দন্ত ও লোম শরীরেব অবয়ব নহে, উহা শবীরের উৎপত্তি পর উৎপন্ন হইয়া থাকে, অতএব কেশাদিতে ত্বক্ না থাকিলেও উহার সর্বাবয়বব্যাপিত্ব অনুপন্ন হইবে না।

বাহাতে সাক্ষাৎকারেব যোগ্য স্পর্শ আছে, তাহাই বায়বীয় বিষয়। বায়বীয় ত্রসরেণুর স্পর্শও সাক্ষাৎকারেব যোগ্য বলিয়া বায়বীয় ত্রসরেণু হইতেই বায়বীয় বিষয় ধরিতে হইবে। বাস্তবিক শবীর ইন্দ্রিয় ও প্রাণ ভিন্ন বায়বীয় জন্ত বস্তুমাত্রই বিষয় পদে জ্ঞাতব্য।

বায়ুতে রূপ না থাকায় বায়ু প্রত্যক্ষ হয় না বটে, কিন্তু অনুমান দ্বারা উহার সিদ্ধি হয়। বায়ুর শব্দ স্পর্শ ও পত্রাদির ধ্বতি ও কম্প ঐ অনুমানের উপযোগী। প্রথমতঃ স্পর্শ দ্বারা অনুমিতি এইরূপ, যথা—স্পর্শ গুণ বলিয়া যখন দ্রব্যাপ্রাপ্ত, তখন ব্যঞ্জনচালনের পর যে পৃথিব্যাদিতে অবর্তমান স্পর্শের উপলব্ধি হয়, উহাও দ্রব্যাপ্রাপ্ত, আশ্রয়ীভূত উক্ত দ্রব্য যখন পৃথিব্যাদি সম্ভব হয় না, তখন উহাই বায়ু। শব্দ দ্বারা অনুমান, যথা—মর্ষরাদি বিলক্ষণ শব্দমাত্রই যখন বেগযুক্ত-স্পর্শবৎ দ্রব্যের অভিঘাতে উৎপন্ন হয়, তখন পত্রাদির মর্ষর শব্দও কোনও বেগযুক্ত স্পর্শবৎ দ্রব্যের অভিঘাতে উৎপন্ন, কাবণ উহাও বিলক্ষণ শব্দ, যেমন দলদয়ের বিভাগহেতু

উৎপন্ন শব্দাদি। উক্ত বেগযুক্ত স্পৰ্শবৎ দ্ৰব্য বখন পৃথিব্যাঙ্গি নহে, কারণ তাহা হইলে পত্ৰের প্রত্যক্ষের ভাষ উহারও প্রত্যক্ষ হইত, অতএব উহাই পৃথিব্যাঙ্গি ভিন্ন বায়ুপদার্থ। এই রূপ অপবাপর অনুমানও অনুসন্ধান।

বায়ুর বক্রগতিই স্বভাব। কদাচিত্ কোনও বিশেষ কারণে বায়ুর সরল গতি হইলেও উহা তদীয় স্বভাব নহে। বায়ুই মেঘাদিকে আকাশমার্গে চালিত কবে এবং ধারণ কবিত্তা বাথে। বায়ু প্রত্যক্ষ যোগ্য না হইলেও সম্বর্হুঁ অৰ্থাৎ তুল্যবেগযুক্ত বিরুদ্ধ উভয়দিক্ হইতে আগত বায়ুদ্বয়ের পরস্পর মিলনরূপ ক্রিয়া দ্বারা বায়ুর নানাঽ অনুমিত হয়। তাৎপৰ্য্য এই যে বখন তুল্যবেগে উভয়দিক্ হইতে বায়ু প্রবাহিত হইতে থাকে, তখন যে বায়ু পশ্চিমদিক্ হইতে প্রবাহিত হয় তাহা পত্ৰাদিকে পূৰ্বদিকে লইয়া বাইতে পারে, আবার যে বায়ু পূৰ্বদিক্ হইতে প্রবাহিত হয়, তাহা পত্ৰাদিকে পশ্চিমদিকে লইয়া বাইতে পারে, কিন্তু উভয় বায়ু উভয়দিক্ হইতে তুল্যবেগে প্রবাহিত হওয়ার পত্ৰাদি কোনও দিকেই নীত হয় না, এই অবস্থায় দুইটি বায়ু স্বীকার না করিলে একটা বায়ুর উক্তরূপ বিরুদ্ধদিকে ক্রিয়া উপপন্ন হইতে পারে না। নানাঽ স্বীকার করিলে উভয়ের ক্রিয়াদ্বয় পরস্পর বিরোধী হওয়ার পত্ৰাদির মধ্যস্থানে অবস্থানই সম্ভব হয় ইত্যাদি। অপ্রত্যক্ষ বায়ুদ্বয়ের পরস্পর সম্মেলনও তৃণাদিগতি দ্বারা অনুমিত হইয়া থাকে।

শরীরের অভ্যন্তরে রস মল ও ধাতুব প্রেরণাদি সম্পাদক বায়ুকেই প্রাণ-সংজ্ঞায় অভিহিত করা হয়। ঐ প্রাণবায়ুই ক্রিয়াভেদে প্রাণ অপান সমান উদান ও ব্যান এই পঞ্চবিধ সংজ্ঞা প্রাপ্ত হইয়া থাকে। যে বায়ু মুখ ও নাসিকা দ্বারা নিষ্কম ও প্রবেশ করে, তাহার নাম প্রাণ। যে বায়ু মল প্রভৃতিকে অধোগামী করে, তাহার নাম অপান। যে বায়ু সমতাসম্পাদন কবে, তাহার নাম সমান। যে বায়ু শরীরের অভ্যন্তরস্থ বস্তুকে উদ্ধেব দিকে উত্থাপিত করে, তাহার নাম উদান। যে বায়ু নাড়ীর মুখে বিস্তৃত হয়, তাহার নাম ব্যান। কেহ কেহ প্রাণাদি সংজ্ঞা স্থানভেদে বর্ণনা করিয়া থাকেন, তাহাদের মতেও আলোচনা করিলে উক্তরূপ ক্রিয়াভেদেই সংজ্ঞা হইয়া থাকে।

प्रशस्तपादभाष्यम् ।

इहेदानीं चतुर्णां (१) महाभूतानां सृष्टिसंहार-
विधिरुच्यते । ब्राह्मेण मानेन वर्षशतस्यान्ते (२)
वर्त्तमानस्य ब्रह्मणोऽपवर्गकाले स सारे खिन्नानां (३)
सर्वप्राणिनां निशि विश्रामार्थं सकलभुवनप्रतेर्महे-
श्वरस्य सञ्जिह्वीर्षासमकालं शरीरेन्द्रियमहाभूतोपनिब-
न्धकानां सर्वात्मगतानामदृष्टानां वृत्तिनिरोधे सति
महेश्वरेच्छात्माणुसंयोगजकर्मभ्यः शरीरेन्द्रियकार-
णाणुविभागेभ्यस्तत्संयोगनिवृत्तौ तेषामापरमाण्वन्तो
विनाशः । तथा पृथिव्युदकज्वलनपवनानामपि महा-
भूतानामनेनैव क्रमेण उत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिंश्च (४) सति
(५) पूर्वपूर्वस्य विनाशः । ततः प्रविभक्ताः पर-
माणवोऽवतिष्ठन्ते धर्माधर्मसंस्कारानुविद्धाश्चात्मान-
स्तावन्तमेव कालम् । ततः पुनः प्राणिनां भोगभूतये
महेश्वरस्य (६) सिसृद्धानन्तरं सर्वात्मगतवृत्तिलब्धा-

(१) चतुर्णामपि इति पाठान्तरम् ।

(२) वर्षशतान्ते इति पाठान्तरम् ।

(३) संसारखिन्नानामिति पाठान्तरम् ।

(४) उत्तरस्मिन्, उत्तरस्मिन् इति पाठान्तरम् ।

(५) पूर्वस्य पूर्वस्य इति पाठान्तरम् ।

(६) महेश्वरसिसृद्धेति पाठान्तरम् ।

दृष्टापेक्षेभ्यस्तत्संयोगेभ्यः पवनपरमाणुषु कर्मात्पत्तौ
 तेषां परस्परसंयोगेभ्यो द्वाणुकादिप्रक्रमेण महान्
 वायुः समुत्पन्नो नभसि द्योध्यमानस्तिष्ठति । तदनन्तरं
 तस्मिन्नेव वायाप्येभ्यः परमाणुभ्यस्तेनैव क्रमेण महान्
 सलिलनिधिरुत्पन्नः पोष्यमानस्तिष्ठति । तदनन्तरं
 तस्मिन्नेव जलनिधौ (७) पार्थिवेभ्यः परमाणुभ्यो
 द्वाणुकादिप्रक्रमेण महापृथिवौ समुत्पन्ना (८) संह-
 तावतिष्ठते । तदनन्तरं तस्मिन्नेव महोदधौ तैजसेभ्यो-
 ऽणुभ्यो द्वाणुकादिप्रक्रमेण उत्पन्नो महांस्तेजोराशिः (९)-
 र्देदीप्यमानस्तिष्ठति । एवं समुत्पन्नेषु चतुर्षु महा-
 भूतेषु महेश्वरस्याभिध्यानमात्रात् तैजसेभ्योऽणुभ्यः (१०)
 पार्थिवपरमाणुसहितेभ्यो महदण्डमुत्पद्यते (११) ।
 तस्मिंश्चतुर्वदनकमलं सर्वलोकप्रितामहं ब्रह्माणं सकल-
 भुवनसहितमुत्पाद्य प्रजासर्गे विनियुङ्क्ते । स च महे-
 श्वरेण विनियुक्तो ब्रह्मा अतिशयज्ञानवैराग्यैश्वर्य्य-
 सम्पन्नः प्राणिनां कर्मविपाकं विदित्वा कर्मानु-

(७) कुत्रचित् जलनिधाविति नास्ति ।

(८) कुत्रचित् समुत्पन्ने ल्यधिकम् नास्ति ।

(९) केनचिदनभिभूतत्वा इति कुत्राप्यधिकम् ।

(१०) पार्थिवादि इति पाठान्तरम् ।

(११) महदण्डमारम्यते इति पाठान्तरम् ।

रूपज्ञान(१२)भोगायुषः सुतान् प्रजापतौन् मानसान्
मनुदेवर्षिपितृगणान् मुखवाहूरूपादतश्चतुरो वर्णा-
नन्यानि चोच्चावचानि भूतानि सृष्ट्वा आशयानुरूपै-
र्धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यैः संयोजयतीति ।

[संज्ञाकर्म त्वस्मद्विशिष्टानां लिङ्गम्—२अ-१आ-१८सू । प्रत्यक्षप्रवृत्तत्वात्
संज्ञाकर्मणः—२अ-१आ-१९सू । नोदनाभिघातात् संयुक्तसंयोगाच्च पृथिव्यां
कर्म—५अ-२आ-१सू । एतेन विभागो व्याख्यातः—७अ-२आ-१०सू । पृथिवी-
कर्मणा तेजःकर्म वायुकर्म च व्याख्यातम्—५अ-२आ-१२सू । अन्यतर-
कर्मज उभयकर्मजः संयोगजश्च संयोगः—७अ-२आ-९सू । संयोगाद्वा—१०अ-
२आ-२सू । इत्येतानि सूत्राख्यलम्बनानि ।]

जगदौशसूक्तिः

प्रसङ्गादाह चतुर्णामिति । चतुर्णां पृथिव्यादीनां महाभूतानां
परमाण्वपेक्षया उत्कृष्टपरिमाणवतां तेन द्रव्यकस्याप्यग्रहः । सृष्टि-
संहारस्य सृष्टिप्राक्कालीनप्रलयस्य तेन महाप्रलयस्य व्युदासः ।
विधिः क्रमः । सृष्टिसंहारयोरुत्पत्तिप्रलययोः विधिः कथ्यत इत्यर्थं
इत्याचार्याः ।

ब्राह्मेण मानेनेति—‘मानुषेणैकवर्षेण देवानां दिनमुच्यते । तेषां
शतत्रयं षष्टियुतं वर्षस्तु दैवतः । दैववर्षसहस्राणि द्वादशाहश्चतुर्युगम् ।
चतुर्युगसहस्रान्तु ब्रह्मणो दिनमुच्यते ।’ इति स्मृतिसिद्धब्राह्मादि-
मानेन यद्वर्षशतं तस्यान्ते ब्रह्मणोऽपवर्गकाले मुक्तिकाले । ब्रह्मेशान-
प्रभृतोनामपोन्द्रादिवत् जीवप्रभेदत्वमतेनेदम् । ब्रह्मणः परमात्मनः
अस्मदाद्यदृष्टोपगृहीतधातुदेहविच्छेदकाले इति वार्थः ।

संसरतीति संसारः शरीरं तत्र खिन्नानां विविधदुःखानुभाविनाम् ।
निशीति-ब्राह्मेण मानेनेत्यनुषज्यते ;

चतुर्युगसहस्रन्तु ब्रह्मणो दिनमुच्यते ।

रात्रिश्चैतावतो तस्य ताभ्यां पक्षादिकल्पना । इति स्मृतेः ।

निशीत्यस्य निशातुल्ये इत्यर्थं इति त्वाचार्याः । विश्रामार्थं
खेदोपशमनार्थं, सकलभुवनपतेः त्रिभुवननिहन्तुः महेश्वरस्य
परमात्मनः । सञ्चिह्नोर्षा संहारसामग्र्योविशिष्टेच्छा तत्समकालं
अदृष्टानां वृत्तिनिरोधे सतीत्यग्रेतनेऽन्वितमिदम् । सञ्चिह्नोर्षासमकालं
सञ्चोर्षोत्तरकालमिति त्वाचार्याः । तेषाञ्चापरमाण्वन्तो विनाश
इत्यग्रेतनेऽन्वयोऽभिप्रेतः ।

यद्यपि शरीरादिकं महाभूतमेव तथाप्यत्र महाभूतपदं प्रागुक्तं
विषयपरम् । उपनिबन्धकं जनकम् । सर्वात्मगतेति-सर्वेषामात्मवृत्त्य-
दृष्टानां वृत्तिः फलोपधानं तस्य निरोधे प्रतिबन्धे सतीत्यर्थः । फलानुत्-
पत्त्या जन्यद्रव्यत्वावच्छिन्नं प्रति ब्रह्मरात्रित्वेन प्रतिबन्धकत्वमित्यभि-
प्रायः । प्रलयहेतुभूतादृष्टमेव जन्यद्रव्यनिरोधकमिति त्वाचार्यमतन्तु
प्रलयप्राक्क्षण एव तादृशादृष्टस्योत्पत्त्यभ्युपगमे शोभत इति
ध्येयम् ।

महेश्वरेति—महेश्वरेच्छासहितैरात्मपरमाणुसंयोगैर्जनितेभ्यः पर-
माणुकर्मभ्य इत्यर्थः । पञ्चम्या जन्यत्वमर्थः, तच्च अग्रिमविभागे
अन्वितम् । तत्संयोगनिवृत्तौ शरीराद्यारम्भकाणां परमाणुसंयोगानां
निवृत्तावित्यर्थः । तेषां शरीराणामिन्द्रियाणाञ्च आ सम्यक् प्रकारेण
द्वयणकादिनाशक्रमेणेति यावत् । परमाण्वन्तः परमाण्ववसानकः ।
प्रलये विषयसंज्ञकानां नाशे विशेषं दर्शयन्नाह तथेति । महाभूतानां
विषयसंज्ञकानाम् । अनेनैवेति परमाणुक्रियाविभागादिक्रमेणैवेत्यर्थः ।
उत्तरोत्तरस्मिन्निति प्रथमं पार्थिवस्यैव विषयस्य विनाशः, ततो जल-

स्योत्तरं तेजसः पश्चाद्वायोर्विनाश इत्यर्थः । अयञ्च क्रमः श्रुतिसिद्ध-
त्वादुपात्त इत्याचार्याः ।

ननु पृथिव्युदकज्वलनपवनानां क्रमेणैव ध्वंसवतः कालस्य प्रलय-
त्वानुपपत्तिः कार्यद्रव्यानधिकरणकालस्यैव तत्त्वादत आह तत इति ।
पृथिव्यादिचतुर्णां नाशोत्तरमेवेत्यर्थः । प्रविभक्ताः कार्यद्रव्यरहिताः ।
कार्यद्रव्यराहित्यं कार्यभावानधिकरणत्वेऽप्युपपद्यमानं न खण्ड-
प्रलयत्वनिर्व्वाहकं महाप्रलयस्यापि तत्त्वादतस्तद्वाह्यर्थमाह धर्माति ।
धर्माधर्मभावनाख्यसंस्कारैरनुविद्धा विशिष्टा आत्मानश्चावतिष्ठन्त इति
पूर्वेणान्वयः । चकाराङ्गनादिनित्यवर्गस्य पाकजरूपाद्यनित्यवर्गस्य
चोपग्रहः । तावन्तमेव कालं ब्राह्ममानेन शतवर्षपर्यन्तं कालमित्यर्थः ।
तथाच कालः कार्यद्रव्यानधिकरणत्वात् खण्डप्रलयः न त्वन्यस्तथेति
भावः । खण्डप्रलये धर्मादेः सत्त्वे प्रमाणमावेदयितुमुत्तरकालं सृष्टिं
प्रतिपादयति तत इति । महाभूतानां सृष्टिसंहारयोर्द्वयोर्विधानस्य
प्रतिज्ञातत्वात् संहारविधिमुक्त्वा सृष्टिमाह तत इति त्वाचार्यस्वरस-
सिद्धस्तत इत्यस्यावतारक्रमः ।

प्राणिनां संसारिणां भोगस्य सुखदुःखानुभवस्य भूतयं निष्पत्त्यर्थं
सिसृक्षायाः सृष्टिसामग्र्यपहितेच्छायाः अनन्तरम् उत्तरकालं सर्वाणि
यान्यात्मगतानि अथ च वृत्तिलब्धानि लब्धवृत्तौनि लब्धफलोपधानानी-
त्यर्थः, अदृष्टानि । तत्संपिन्नेभ्यः तत्संयोगेभ्यः तदाश्रयात्मभिः
संयोगेभ्यः । पवनपरमाणुषु कर्मात्पत्तौ सत्यां तेषां परमाणूनां पूर्व-
देशविभागादिक्रमेण जातेभ्यः परस्परसंयोगेभ्यो यानि द्रवणुकानि
तदादिक्रमेण महावायुस्तत्पन्नो नभसि आकाशे दोषूयमानोऽत्यथं
कम्पमानस्तिष्ठति भूतान्तरानुत्पत्त्या तद्देशस्थाप्रतिहतत्वादिति भावः ।
तदनन्तरं महापवनोत्पत्त्यनन्तरं तस्मिन्नेव पवने आग्नेयो जलारम्भ-
केभ्यः परमाणुभ्यः प्रागुक्तरीत्या द्रवणुकादिक्रमेण महान् सलिलनिधिः

समुद्र उत्पन्नः पोष्यमानोऽत्यथं प्लवनशीलस्तिष्ठति पवनाभिहतस्य
प्लवनातिशये बाधकाभावादिति भावः ।

तदनन्तरं सलिलनिधेरुत्पत्त्यनन्तरम् । तस्मिन्नेव सलिलनिधौ ।
संहता कठिना । देदीप्यमानः अत्यर्थं प्रकाशमानः । एवं वायुजलपृथिवी-
तेजःक्रमेण । अयञ्च क्रमः श्रुतिसिद्ध इत्युपात्तः । महेश्वरस्य अभि-
धानं ब्रह्माण्डोत्पत्तिगोचरं ज्ञानम् इच्छा वा तन्मात्रात् । न तु तदीयं
शरीरमपेक्षणीयमिति मात्रशब्दस्यार्थः । तैजसेभ्य इति समवायि-
कथनम् । पार्थिवपरमाणुसहितेभ्य इति पार्थिवाद्युपष्टम्भकथनम् ।
तथा सत्येव तेजसाण्डस्य हिरण्यत्वसम्भवात् । सर्व्वलोकानां
तदण्डस्थानां पितामहम् । सर्व्वैः भूर्भुवःस्वरादिलोकैः सहितं प्रजासर्गं
प्रजासृष्टिनिमित्तं नियुङ्क्ते 'प्रजास्त्वं सृजे'ति आज्ञापयति महेश्वर
इत्यर्थादवगम्यते । अत एवाह स चेति । न च महेश्वरेणैव सह-
कारिवशेन प्रजानिर्माणसम्भवादर्थं ब्रह्मणेति वाच्यम् शरीरनिष्पाद्याना-
मादिकार्याणां निःशरीरेणेश्वरमात्रेणानिष्पत्तेः तदर्थं ब्रह्मणोऽप्य-
पेक्षणीयत्वात् ।

अथ ब्रह्मैव यद्यन्नः स्यात्, कथं कर्म कुर्यात् ? यदि वा कचिदनु-
रक्तः स्यात्, कथं तदनिष्टमुत्पादयेत् ? यदि च अनोश्वरः स्यात्,
जानानोऽप्यसौ सुदुष्करं वैधकर्म कथं साधयेदत उक्तं अतिशयज्ञाने-
त्यादि । यदा त्वीश्वर एव तत्तत्कार्य्यवशात् ब्रह्मादिदेहं परिगृह्णाति
'नमः कुलालेभ्यः कर्मकारेभ्यश्च [कर्मारेभ्यः]' इति श्रुतिप्रमाण-
कत्वादिति मतं, तदा ब्रह्मणोश्वरस्य नियोगः कार्य्यानुकूलतत्कृति-
सहकृतत्वरूपो बोध्यः ।

कर्मविपाकमिति—प्राणिनां यानि कर्माणि तेषां विविधं पाकं
फलोपधानं विदित्वेत्यर्थः । मानसान् अयोनिजान् भूतान् मरीच्यन्त्रि-
प्रभृतीन् सृष्ट्वा इत्यथेतनेनान्वयः । प्रजापतीन् दक्षादीन् । मनवः

स्वायम्भुवाद्याः । देवाः आदित्याः । ऋषयः भारद्वाजाद्याः । पितरः कव्यवालाद्याः । तेषां प्रत्येकं गणानित्यर्थः ।

मुखेति—मुखाद् ब्राह्मणं बाहुभ्यां क्षत्रियं ऊरुभ्यां वैश्यं पादाभ्यां शूद्रमित्येवं चतुरो वर्णानित्यर्थः । तथाच श्रुतिः 'ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् वाहं राजन्यः कृतः । ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो जायत' इति ।

उच्चावचानि—उत्कृष्टापकृष्टानि भूतप्रेतादीनि । आशयः पूर्व-जन्मसंस्कारः । तदनुरूपैस्तत्सदृशैरित्यर्थः । धर्मज्ञान-वैराग्यैश्वर्यैरित्युपलक्षणम् । अधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्यैरित्यपि द्रष्टव्यम् ।

सूक्तिदीपिका

पृथिव्यादीनां मरुदन्तानामनित्यद्रव्याणां निरूपणानन्तरं प्रतिप्रकरणं सृष्टिसंहारविधेर्निरूपणे ग्रन्थगौरवमिषा एकोपक्रमेण तन्निरूपणाय नितरामपेक्षणीयायाः सङ्गतिः प्रदर्शनायाह प्रसङ्गादिति । एकसम्बन्धिज्ञानस्य अपरसम्बन्धिस्मारकतया सृष्टिसंहारक्रमसम्बन्धिनां पृथिव्यादीनां विज्ञानेन निरुक्तक्रमस्य स्मरणात् परमेश्वरसिद्धान्तकूलतया उपेक्षानर्हत्वाच्च स्मृतिविषयत्वे सति उपेक्षानर्हत्वरूपा सेयं सङ्गतिः प्रकृते समन्वेति ।

चतुर्णामित्येतन्मात्रोक्तौ पृथिव्याद्यन्तर्गतानां कासाच्चन चतुःसंख्यक-महाभूतव्यक्तीनां सृष्टिसंहारविधिर्निरूपणेनापि प्रतिज्ञायाश्चरितार्थतया सर्वेषां पृथिव्यादीनां सृष्टिसंहारविधिर्निरूपणमनपेक्षितं स्यादिति चतुर्णामित्यस्य पृथिव्यादीनामित्यर्थविवरणम् । पृथिव्यादीनां परमाणुपर्यन्ततया चतुर्णां पृथिव्यादीनामित्येतन्मात्रे स्थिते प्रतिज्ञेयं विसंवादिनी स्यादतो महाभूतानामिति । कन्दलीकारास्तु—'चतुर्णामित्युक्ते चानन्तरोक्तमेव वायुकाव्यं शरीरमिन्द्रियं विषयः प्राण इति चतुष्टयं बुद्धौ निविशते, तन्निवृत्त्यर्थं महाभूतानामिति' प्राहुः । महत्त्वस्य लुटिपर्यन्तविश्रान्ततया द्वाणुकमारभ्य सृष्टिसंहारविधिप्रदर्शनमप्रतिज्ञातार्थकतया नोपयुक्तं स्यादतो द्वाणुकसाधारणं

महत्त्वमाह परमाणवपेक्षयेत्यादिना । कन्दलीकारास्तु 'विधिश्चोपादानात् यत्र प्रकारेण महाभूतानामुत्पत्तिविनाशौ स प्रकारः कथ्यत इत्युक्तं, तेषाञ्च द्वाणुकादिप्रक्रमेण उत्पत्तिरापरमाणवन्तश्च विनाश इति अतो द्वाणुकानामपि सृष्टिसंहारौ प्रतिज्ञातौ स्यातामिति वदन्ति ; तत्र सम्यक् तसरेणोरुत्पत्तौ द्वाणुकस्य अपेक्षणीयतया द्वाणुकोत्पत्तेरपि वक्तव्यत्वेन गौणतया एव तज्ज्ञातः, न तु मुख्यतया, अतो मुख्यतया तत्प्रतिज्ञानकल्पः श्रेयान् । महाभूतानां विनाशस्य तु द्वाणुकपर्यवसायित्वेन द्वाणुकनाशस्य तथापि अलाभश्चेत्यसमञ्जसश्च द्वाणुकनाशप्रस्तावः स्यात् ।

परमाणवपेक्षयेत्यादि—अत्र परमाणुद्वाणुकयोर्द्वयोरेव परिमाणस्य अणुत्वेऽपि परमाणुगताणुपरिमाणोपेक्षया द्वाणुकगताणुपरिमाणस्य किञ्चिदाधिक्यमित्यभिप्रायः । अत एव परमाणुशब्दस्य कर्मधारयव्युत्पत्तिसिद्धत्वात् अणुत्वमादाय परमाणौ परमत्वं नानुपपन्नं भवति । उक्तञ्च मञ्जूषाकारैः—'प्रकृते तु द्वाणुकात्तदवयवोऽणुतरः, द्वाणुकाणुत्वात्तदवयवाणुत्वमुत्कृष्टमित्यादिव्यवहारेण यथा अणुत्वत्वव्याप्यावुत्कर्षापकर्षौ एवं द्वाणुकपरिमाणात् तसरेणुपरिमाणमुत्कृष्टं तसरेणुपरिमाणात् द्वाणुकपरिमाणमपकृष्टमिति व्यवहारेण परिमाणत्वव्याप्यौ महत्त्वाणुत्वयोर्लक्ष्यकर्षापकर्षौ स्यातामेवे'ति ।

न चैवं 'महदारब्धस्य महत्तरत्ववदणुजन्यस्य अणुतरत्वप्रसङ्गा'दिति सुक्तावलीपंक्तिव्याख्याने अलीकस्य अणुतरत्वस्य आपत्तिः कथं सङ्गच्छत इति साम्प्रदायिकप्रश्नो नोपपद्यत इति वाच्यं परमाणुद्वाणुकयोः परिमाणवैलक्षण्यास्त्रीकारपक्षमाश्रित्यैव तथा व्याख्यानस्य लक्ष्यपदत्वात् । न च अणुतरपरिमाणस्याभ्युपगमे अणुजन्यस्य तथा परिमाणस्त्रीकारे का क्षतिरिति वाच्यं परमाणुपरिमाणस्यैव अणुतरपरिमाणतया द्वाणुकपरिमाणजन्यपरिमाणवत्तया अभिमतस्य तसरेणोरचाक्षुषत्वप्रसङ्गात् । तदेवं परमाणुपरिमाणमपेक्ष्य स्थितमेव द्वाणुकपरिमाणे किञ्चिदाधिक्यम्, अत एव 'परमाणवपेक्षया उत्कृष्टपरिमाणवता'मित्यर्थकरणात् द्वाणुकलाभो नानुपपन्नः प्रतिभाति । 'महत्परिमाणतारतम्यस्य गगनादौ विश्रान्तत्वमिव अणुपरिमाणतारतम्यस्यापि क्वचिद्विश्रान्तत्वमस्तीति' सुक्तावलीपंक्तिरपि तदभिप्रायमूलिकैवेति केचिदाहुः

निपुणास्तु 'प्रकृते जन्यत्वरूप एव परिमाणगत उत्कर्षो व्याख्येयः । एवञ्च द्वाणुकपरिमाणस्याणुत्वेऽपि जन्यत्वादेव नानुपपत्तिरिति प्राहुः । वस्तुतस्तु परमाणुपरिमाणापेक्षया द्वाणुकपरिमाणे समुत्कर्ष औपचारिक एवाभ्युपगम्यते । अत एवोक्तमाचार्यैः—'परमाणुभ्योऽधिकपरिमाणतयोपचाराद् द्वाणुकमपि महाभूतमुक्त'मिति । न चैवं सुक्तावल्यादिनिरुक्त-तारतम्यपदार्थानुपपत्तिरिति वाच्यम् तारतम्यं हि प्रकृते न न्यूनाधिकभावः । किन्तु अपकर्षानाश्रयाणुपरिमाणमिति समभिव्याहृतोऽर्थः । परमाणुपदघटकं परमत्वमपि नित्यत्वरूपोत्कर्षप्रतिपादकतया कर्मधारयसमासं नावकत्वे । तदुक्तं मञ्जूषाकारैः—'अणुपरिमाणतारतम्यस्येति अपकर्षानाश्रयाणुपरिमाणस्येत्यर्थ' इति ।

सृष्टिप्राकालीनेत्यादि—एतेन संसारप्रवाहस्य अनादित्वसृष्टिकृतं भवति । निरुक्तप्रलयश्च जन्यद्रव्यानधिकरणकाललक्षणखण्डप्रलयरूपो ग्राह्यः ।

तेनेत्यादि—तथाहि सर्व्वभावकार्य्यध्वंसलक्षणमहाप्रलये सृष्टिकारणी-भूतानामदृष्टानामपि विलयेन परतः सृष्टेरसम्भवात् संहारानन्तरं सृष्टिकथनं विरुध्येतेति भावः । सृष्टिसंहारयोरित्याचार्य्यपरिरुद्ध्यतीतार्थस्तु सृष्टिक्रम-संहारक्रमयोर्द्वयोरेव निरूपणस्य मुख्यतया बोधकत्वेन शाब्दक्रमपरिहारे विनिगमकाभावात् परिहृतः ।

जीवप्रभेदत्वमतेनेत्यादि—तथाहि यथा जीवविशेषा यागविशेषप्रसूते-नादृष्टेन स्वाराज्यमनुप्रविशन्ति, तथैव जीवभेदा एव कर्मविशेषानुगृहीतपुण्यो-पचयाद् ब्रह्मादिपदभाजोऽन्ते सुक्तिपदमनुप्रविशन्ति इति । अत एवा-चार्य्याः—'ये ह्यसङ्ख्यितफलकर्मकर्त्तारः साकारोपासनापरिवासितचेतसो यतयोऽतस्ते हिरण्यगर्भपदवीमनुप्राप्यापवृज्यन्ते' इत्यागमशासनमनुशिष्ट-वन्तः ।

अस्मदेत्यादि—जीवादृष्टानुसारेण सृष्ट्यादिनिष्पादनाय सृष्ट्यादिक्रियायाः शरीरसाध्यत्वनियमात् ईश्वर एव चतुर्मुखदिशरीरमुपगृह्य तत्तत्क्रिया निष्पादयति, यदा च सर्वेषामदृष्टानां कालवशात् हृत्तिप्रतिबन्धस्तदा तत्त-द्देहस्य निष्फलतया परिहारः, स एव मोक्ष इति व्यपदिश्यते । तदुक्त-माचार्यैः 'यदा त्वीश्वर एव कार्य्यवशात् गृह्णीतदिव्यदेहो ब्रह्माद्यवस्थामपश्यते

इति पक्षः, तदा ब्रह्मणोऽपवर्गकाले देहापवर्गकाल इति व्याख्येय'मिति । परमे-
श्वरस्यैव ब्रह्मादिरूपत्वमिति विशेषेण प्रतिपादितं गदाधरेण अनुमितिनिरूपणे
नमस्कारविचारे 'ईश्वरस्य सर्गादिकर्तृत्वे ब्रह्मादीनां तथात्वबोधकानामाग-
मानामपि प्रामाण्यमिति सूचयितुं तस्य ब्रह्माद्यभेदाभिधान'मित्यादिना ।

त्रिभुवननिहन्तुरिति—संहारकर्मणः प्रकृतत्वात् सकलभुवनपतेरित्यस्य
यथाश्रुतार्थो न घटते, अत एव तथार्थविवरणम् । परमात्मन इति संहार-
मूर्त्तिरुद्गेश्वरीरधारिणः परमेश्वरस्य इत्यर्थः । सृष्टिस्थितिसंहारकर्तृत्वरूपस्य
परमपदार्थोत्कर्षस्य परमात्मशब्दप्रतिपाद्यत्वेन परमात्मन इत्यस्यैव तदर्थपर-
ताया नासम्भव इति ।

सञ्जिहीर्षोत्तरकालमित्यादि—ईश्वरेच्छाया नित्यत्वेनात्र ध्वंसघटितोत्तर-
त्वस्य असम्भवात् आचार्य्यमतं नानुगृहीतं जगदीशेन ।

जन्यद्रव्येत्यादि—अत्र यथाक्रमं कालिकविशेषणता-तादात्म्यसम्बन्धावेव
प्रतिबध्यप्रतिबन्धकतावच्छेदकसम्बन्धौ । शोभत इति—अन्यथा पूर्वं तादृशादृष्ट-
सत्त्वे पूर्वमपि जन्यद्रव्यानुत्पादसम्भवात् प्रलयस्य कालविपर्य्ययो घटेत इति
अशोभनमिदं स्यात् । परं प्रलयाव्यवहितपूर्वक्षणे तथाभूतादृष्टसमुत्पादा-
सम्भवः ।

आ सम्यगित्यादि—आचार्यास्तु आशब्दस्यावधित्वार्थकत्वमेवोपपादयन्ति ।
तदुक्तं 'यद्यपि परमाण्वन्त इति वक्तुमुचितं, तथाप्यन्तशब्दस्यावयववचनत्व-
भ्रमनिरासेन परमाणूनामवधित्वमाविष्कर्तुमापरमाण्वन्त इत्युक्तं, तेनैतदुक्तं
भवति, - तावदयं विनाशो यावत् परमाणवोऽवसानमिति । न तु यथा
दृष्टान्तः पठ इति' इति ।

पाकजरूपादीत्यादिपदेन कालावच्छेदोपाधितया वर्त्तमानानां महाभूत-
संज्ञोभप्रभववेगजकर्मणां सन्तन्यमानानामुपग्रहः, अन्यथा कालावच्छेदानुप-
पत्तौ पुनः सृष्ट्यनुपपत्तेरिति बोध्यम् ।

मूर्त्तान्तरानुत्पत्त्येत्यादि—तावत्कालपर्य्यन्तं वायूतिरिक्तमूर्त्तपदार्थानुत्-
पादेन इत्यर्थः । अमूर्त्तस्य आकाशादेः सतोऽपि । वेगारोधकत्वात् मूर्त्तस्यैव
वेगरोधकत्वनियमादिति भावः ।

বাধকাভাবাদিতি—তদানীমবস্থিতস্য পবনস্য ধ্বনানুকূলত্বাৎ অমূ-
র্তানাস্থ পূর্বরৌত্বৈব ধ্বননবাধকত্বাসম্ভবাদিতি ভাবঃ ।

তথা সত্যেবেতি—তৈজসমাগৈঃ পার্থিবভাগসম্বন্ধাৎ সুবর্ণং সম্পদ্যতে,
অন্যথা পৃথিবীত্বনিয়তকাঠিন্যাৎ তন্নাশসম্ভবাদত এব প্রকৃতস্য অগ্নস্য
তৈজসস্ত্যাপি পার্থিবপরমাণুসমুপপৃষ্ঠম্ভেন এব হিরণ্যময়ত্বমুপপদ্যতে, নান্যথ্যেতি
ভাবঃ ।

ননু সৰ্ব্বমেবেদং সৰ্ব্বজসৰ্বশক্তিমদীশ্বরস্য সিদ্ধৌ সঙ্কশ্চ্যতে, সৈব নাস্তি, কুতঃ
স্বল্পেবমিতি চেৎ শরীরানপেक्ष্যত্বিকং বুদ্ধিমত্ত্বপূর্বকং কারণবত্বাৎ চ্ছিত্তিঃ
সকর্তৃকা কার্য্যত্বাদিত্যাদি-যুক্তয়ঃ, ‘দ্যাবাভূমৌ জনয়ন্দ্বেব একঃ বিশ্বস্য
কর্তা ভুবনস্য গৌমা’ ইत्याদ্যা আগমাশ্চ তন্নাশকতয়া অনুসর্চন্যাঃ । এতদু-
বিস্তরস্তু কিরণাবলী-কুমুদাজ্জলিগ্রন্থাদাবনুসন্ধ্যৈঃ ।

ভাষ্যতাৎপর্যা

ইতঃপূর্বে ক্ষিতি, অপ, তেজ ও মকৎ এই চারিটি দ্রব্যের নিরূপণ করা
হইয়াছে । ঐ চারিটি দ্রব্যই নিত্য ও অনিত্য হই ভাগে বিভক্ত । অপর পাঁচটি
দ্রব্য কেবল নিত্য, অতএব সৃষ্টি ও সংহার কেবল উক্ত চারিটি দ্রব্যেই আছে,
অন্য দ্রব্যের নাই । এই জগৎ এই স্থানেই উক্ত দ্রব্যচতুষ্টয়ের সৃষ্টিসংহারবিধি
বিবৃত কবা হইতেছে । ক্ষিতি প্রভৃতিব নিরূপণপ্রসঙ্গে প্রত্যেক স্থলে উহা
বলিতে গেলে গ্রন্থের বিস্তৃতি হইয়া পড়ে, এই কারণে একই উপক্রমে গ্রন্থকাব
উক্ত বিবরণ করিয়াছেন । ভাষ্যগ্রন্থে মহাভূতপদে দ্ব্যণুকপর্য্যন্ত ভূতপদার্থ গ্রহণ
করায় দ্ব্যণুকের সৃষ্টিসংহার নিরূপণ অসম্ভব হইবে না ।

উক্ত সৃষ্টিসংহার-পদের অর্থ সৃষ্টির পূর্ববর্তী সংহাৰ, কারণ ‘সৃষ্টি ও সংহার’
এই রূপ অর্থ করিলে গ্রন্থকার যে প্রথম সংহারবিধি বিবৃত করিয়াছেন, তাহা
অসম্ভব হয় । কিন্তু প্রথম সৃষ্টি নিরূপণ করিয়া পবেই সংহার নিরূপণ করা উচিত ।
আর সৃষ্টির পূর্ববর্তী সংহার এই অর্থ কবিলে প্রথম সংহারবিধি বলিয়া পরে সৃষ্টি-
নিরূপণ করা অশাধ্য হয় না । যদিও কেহ বলেন যে সৃষ্টি ও সংহার উভয়ের নিরূ-
পণই প্রকৃত স্থলে মুখ্যরূপে প্রতিষ্ঠাত হইয়াছে । পরন্তু প্রথম সৃষ্টিক্রমের আদ্যর না

করিয়া সংহার-ক্রমকথনে সৃষ্টিব অনাদিত্ব প্রতিপাদিত হইয়াছে। অর্থাৎ সংহার হইতে গেলে সৃষ্টি অবশ্যই প্রয়োজনীয়, সৃষ্টি না হইলে সংহার হইবে কাহার ? কাজেই প্রথমতঃ সৃষ্টিস্বীকার করিয়া উক্ত সৃষ্টবস্তুর সংহার বিবরণ করাই যুক্তিসঙ্গত। তথাপি অর্থের ক্রম ও শব্দের ক্রম উভয়বিধ ক্রমের সম্ভাবনা হইলে একটা পরিত্যাগ করা উচিত নহে, এই জন্ত জগদীশ প্রকৃত অর্থেরই গ্রহণ করিয়াছেন। উক্ত মতে সৃষ্টির পূর্বকালীন সংহার বলায় মহাপ্রলয়ও খণ্ডিত হইয়াছে। কারণ মহাপ্রলয়ে সমস্ত ভাব কার্য্য বস্তু নষ্ট হইয়া যায় বলিয়া উক্ত অবস্থায় অদৃষ্টেরও সম্ভা না থাকায় পবে আর সৃষ্টি হইতে পাবে না। অতএব উক্ত অর্থ করিলে যখন পরে সৃষ্টির কথা লাভ করা যায়, তাহাতেই বুঝিতে হইবে যে, উক্ত সংহার অবস্থায় অদৃষ্ট রহিয়াছে, তবে আর উহা মহাপ্রলয় হইতে পারে না। কিন্তু উহা খণ্ডপ্রলয় মাত্র। খণ্ডপ্রলয়ে নিখিলজন্ত-দ্রব্যমাত্র নষ্ট হইয়া থাকে, অদৃষ্ট প্রভৃতি নষ্ট হয় না, কাজেই পবে সৃষ্টি হইতে আর বাধা হয় না।

জীবগণ নিজ নিজ কর্ম্মবশে উচ্চ উচ্চতর ও উচ্চতম পদ লাভ করিয়া থাকেন, ইহাই শাস্ত্রে নিরূপিত আছে, যেমন কোনও জীব শত অশ্বমেধ যাগ করিয়া ইন্দ্র লাভ করে, সেই রূপ ফলাকাঙ্ক্ষাশূন্য হইয়া বহুকাল ধাবৎ যতিবৃত্তি প্রভৃতি অবলম্বন করিয়া জীব ব্রহ্মপদও লাভ করিয়া থাকে, পরে ব্রহ্মাব পরিমাণে শতবর্ষকাল জীবিত থাকিয়া তদীয় সৃষ্টিক্রিয়া প্রভৃতি সম্পাদনপূর্বক শতবর্ষের অবসানে মুক্তিলাভ করিয়া থাকে।

আবার কাহারও মতে ভগবান্ পরমেশ্বরই জীবের অদৃষ্টানুসারে সৃষ্টি প্রভৃতি ক্রিয়া সম্পাদনের জন্ত ব্রহ্মা, বিষ্ণু ও মহেশ্বরের শরীর অবলম্বন করিয়া সৃষ্টি প্রভৃতি ক্রিয়া সমাপনপূর্বক যখন সকল জীবের অদৃষ্টকেই কার্য্যজননে নিরুদ্ধবৃত্তি অনুভব করেন, এবং ত্রিতাপতপ্ত জীবের বিশ্রাম কামনা করেন, তখনই সংহারেচ্ছা-প্রণোদিত হইয়া সংসারের সংহার করেন, এবং উক্ত দেহ পরিত্যাগ করিয়া থাকেন। তখন শরীর ও ইন্দ্রিয় প্রভৃতির কারণ পরমাণুসমূহ পবম্পর বিচ্ছিন্ন হইয়া যায় ও পরমাণুই পর্য্যবসিত থাকে।

মনুষ্যের চারিসহস্রবৃণে ব্রহ্মার একদিন ও চারিসহস্রবৃণে ব্রহ্মার একরাত্রি হইয়া থাকে। উক্ত রাত্রিকালে প্রলয় হয়, ঐ সময়ে কোনও জন্তুদ্রব্য থাকে না। জন্তুদ্রব্যের প্রতি ব্রহ্মাব রাত্রি স্বতন্ত্রভাবে প্রতিবন্ধক ইহাই জগদীশের মত।

পৃথিবী জন্ম তেজ ও বায়ু এই চারিটির প্রথম পৃথিবী, পবে জল অনন্তব তেজ ও তদনন্তর বায়ুর ধ্বংস হয়। উক্তক্ৰমে সকলেব ধ্বংস হইলেই খণ্ডপ্রলয় সিদ্ধ হইয়া থাকে। সেই সময়ে পৃথিবী প্রভৃতিব পরমাণুসমূহ পৃথক্ পৃথক্ রূপে অবস্থান কবে, এবং ধর্ম্ম অধর্ম্ম ও সংস্কারযুক্ত আত্মা, গগনাদি নিত্যবর্ণ ও গাঁকজ-রূপাদি কতিপয় অনিত্যবর্ণ ব্রহ্মার পরিমাণে ণতবর্ষকাল উদাসীন ভাবে অবস্থান করে।

তদনন্তর আবার প্রাণিগণের অদৃষ্টান্তসাবে ভোগসম্পাদনের জন্ত পরমেশ্বরের সৃষ্টির ইচ্ছা হইলে সকল আত্মগত অদৃষ্টের ফলোন্মুখতা অপেক্ষা করিয়া পবন-পরমাণুতে ক্রিয়া উৎপন্ন হওয়ায় তাহার পরস্পর সংযোগহেতু দ্বাণুকাদিক্রমে মহাবায়ু উৎপন্ন হইয়া আকাশে কম্পিতভাবে অবস্থান করিয়া থাকে। পরে সেই পবনের মধ্যেই জলীয় পরমাণুসমূহ ক্রমে পরস্পর মিলিত হইয়া মহান্ জলনিধিরূপে পরিণত হইয়া বায়ুর তাড়নে অবাধে তরঙ্গিত হইতে থাকে। অনন্তব সেই জলনিধির অভ্যন্তরেই পার্থিব পরমাণুসমূহ হইতে দ্বাণুকাদিক্রমে কাঠিত্যযুক্ত মহাপৃথিবী উৎপন্ন হইয়া থাকে। তদনন্তব সেই মহাজলনিধিব মধ্যেই তৈজস পরমাণু হইতে দ্বাণুকাদিক্রমে মহাতেজোরশি উৎপন্ন হইয়া তীক্ষ্ণরূপে দীপ্তি বিকীর্ণ করিতে থাকে।

এই রূপে চারিটি মহাভূত উৎপন্ন হইলে পরমেশ্বরের ইচ্ছায় পার্থিবপরমাণুর সহিত তৈজসপরমাণুর মিলনে মহান্ একটা হিবণ্ময় অণ্ড উৎপন্ন হয়। পরমেশ্বর উক্ত অণ্ডের মধ্যে ভূলোক ভুবলোক স্বলোক প্রভৃতি চতুর্দশ ভুবনের সহিত চতুর্দ্ব্যুত ব্রহ্মাকে সৃষ্টি করিয়া প্রজাসৃষ্টিতে নিযুক্ত করেন। অতিশয় জ্ঞান বৈরাগ্য ও ঐশ্বর্য্যযুক্ত ব্রহ্মা পরমেশ্বরের নিয়োগে প্রাণিগণের কর্ম্মফল জানিয়া কর্ম্মানুরূপ জ্ঞান, ভোগ ও আয়ুঃসম্পন্ন মানসপুত্র মনু দেবর্ষি ও পিতৃগণ এবং মুখ, বাহু, উরু ও চরণ হইতে যথাক্রমে ব্রাহ্মণ, ক্ষত্রিয়, বৈশ্য ও শূদ্র এবং অপরাপর উন্নত অবনত প্রাণিগণ সৃষ্টি করিয়া কর্ম্মানুরূপ ধর্ম্ম, জ্ঞান, বৈরাগ্য ও ঐশ্বর্য্যাদির সহিত যুক্ত করিয়া দিয়া থাকেন।

কেহ বলেন যে ঈশ্বর বেক্রপ নিজ ইচ্ছামাত্রেই হিবণ্ময় অণ্ড নির্মাণ করেন, সেই রূপ অপর সহকারী কারণের যোগে ঈশ্বরই ত সকল নির্মাণ করিতে পারেন, তবে আবার অতিরিক্ত সৃষ্টিকর্ত্তা ব্রহ্মা স্বীকার করিবার প্রয়োজন ক ? তাহার

উত্তৰ এই যে শব্দোৱনিৰূপণ কাৰ্য্যসমূহ শব্দোৱশূন্য জৈববৈব নিৰ্মাণ কৰা অসম্ভৱ,
এই জৰ্জৰে শব্দোৱশূন্য একজন কৰ্ত্তা শব্দোৱ কবিত্তে হইয়াছে।

প্রশস্তপাদভাষ্যম্

আকাশকালদিশামেকৈকত্বাদপরজাত্যभावे सति
पारिभाषिक्यस्तिस्रः संज्ञा भवन्ति आकाशं कालो
दिगिति । तत्र आकाशगुणाः शब्द-संख्या-परिमाण-
पृथक्त्व-संयोग-विभागाः । तत्र (१) शब्दः प्रत्यक्षत्वे
सति अकारणगुणपूर्वकत्वादयावद्द्रव्यभावित्वादाश्र-
यादन्यतोपलब्धेश्च न स्पर्शवद्विशेषगुणः । वाच्येन्द्रिय-
प्रत्यक्षत्वादात्मान्तरग्राह्यत्वादात्मन्यसमवायादहङ्कारेण
विभक्तग्रहणाच्च नात्मगुणः । श्रोत्रग्राह्यत्वाद्विशेष-
गुणभावाच्च न दिक्कालमनसाम् । (२) पारिशेष्याद्
गुणो भूत्वा आकाशस्याधिगमे लिङ्गम् । शब्दलिङ्गत्वा-
विशेषा(३)देकत्वं सिद्धम् । तदनुविधानात्(४) पृथक्-
त्वम् । विभववचनात् परममहत्परिमाणम् । शब्द-

(१) कुत्रचित् तथेति नास्ति ।

(२) पारिशेष्यादिति पाठान्तरम् ।

(३) लिङ्गाविशेषत्वादिति पाठान्तरम् । कुत्रचित् शब्दलिङ्गाविशेषादित्यपि ।

(४) विधानादेकेति विधानादेवेति च पाठान्तरे ।

कारणत्ववचनात्(५) संयोगविभागाविति । अक्षो गुण-
वत्त्वा(६)दनाश्रितत्वाच्च द्रव्यम् । समानासमान-
जातीयकारणाभावाच्च नित्यम् । सर्व्वप्राणिनाञ्च शब्दो-
पलब्धौ (७) निमित्तं श्रोत्रभावेन । श्रोत्रं पुनः श्रवण-
विवरसंज्ञको नभोदेशः (८) शब्दनिमित्तोपभोग-
प्रापकधर्माधर्मीपनिबद्धः । तस्य च नित्यत्वे सति
उपनिबन्धकवैकल्याद् वाधिर्य्यामिति ।

[परिशिषाद्विष्णुमाकाशस्य—२अ-१आ सू२७ । तत्त्वभावेन—२अ-१आ-
२८सू । शब्दलिङ्गाविशिषाद्विशेषलिङ्गाभावाच्च—२अ-१आ-३सू । तदनुविधा-
नादेकपृथक्त्वञ्चेति—२अ-१आ-३१सू । विभवान्महानाकाशस्तथा चात्मा—
७अ-१आ-२२सू । कारणगुणपूर्व्वकः कार्य्यगुणो दृष्टः—२अ-१आ-२४सू ।
कार्य्यन्तराप्रादुर्भावाच्च शब्दः स्पृश्वतामगुणः—२आ-१आ-२६सू । परत सम-
वायात् प्रत्यक्षत्वाच्च नात्मगुणो न मनोगुणः—२अ-१आ-२७सू । संयोगा-
द्विभागाच्च शब्दाच्च शब्दनिष्पत्तिः—२अ-२आ०-३१सू । द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना
व्याख्याते—२अ-१आ २८सू । श्रोत्रग्रहणो योऽर्थः स शब्दः—२अ-२आ २१सू ।
इत्येतान्यालम्बनसूत्राणि]

जगदीशसूक्तिः

गर्गरोगर्तादिभेदेन आकाशस्य दण्डलवमुहूर्त्तादिभेदेन कालस्य
पूर्व्वपश्चिमादिभेदेन दिशस्य नानात्वात् आकाशादिजातिमत्त्वेन पृथि-

(५) कारणवचनादिति पाठान्तरम् ।

(६) गुणवचनवत्त्वादिति पाठान्तरम् ।

(७) शब्दोपलब्धौ इति पाठान्तरम् । कुवचित् शब्दोपलब्धिनिमित्तमिति च दृश्यते ।

(८) नभःप्रदेश इति क्वचित् पाठः ।

आदिसंज्ञेव आकाशादिसंज्ञापि द्रव्यत्वावान्तरजातिनिमित्तिकैवेति मतं निरस्यन्नाह आकाशेत्यादि । एकैकत्वं प्रत्येकनिष्ठभेदप्रतियोगित्वं ततोऽपरजातेर्द्रव्यत्वावान्तरजातेरभाववत्त्वे सतीत्यर्थः । तथाच आकाशं न द्रव्यत्वव्याप्यजातिमत् आकाशनिष्ठभेदाप्रतियोगित्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा घट इत्याद्यनुमानात् द्रव्यत्वावान्तरजातिनिरासात् न तन्निमित्तिका आकाशादिसंज्ञा । न च हेतोः स्वरूपासिद्धिः अग्रे प्रतिकर्तव्यत्वादिति भावः । पारिभाषिक इति—यद्यपि आधुनिक-सङ्केतशालित्वेव संज्ञा पारिभाषिकी, प्रकृते च शब्दवत्त्वाद्युपाधिप्रवृत्ति-निमित्तकत्वादौपाधिक्येव संज्ञा वक्तुमुचिता, तथापि उभयावृत्ति-धर्मावच्छिन्नसङ्केतवत्त्वमेव पारिभाषिकसंज्ञात्वमित्यभिप्रायेणेदम् अनु-गतौपाध्यवच्छिन्नसंज्ञाया एव औपाधिकत्वोपगमात् ।

यत्तु निरवच्छिन्नसङ्केतशालित्वमेव पारिभाषिकत्वम् आकाशपदा-दधर्मान्तरानवच्छिन्नस्यैव गगनस्योपस्थितिः, अन्यथा आकाशं शब्दवदि-त्यादेः पौनरुक्त्यापत्तेः । न चैवं आकाशत्वमित्यादिप्रयोगो न स्यात् प्रकृत्यर्थतावच्छेदकधर्मस्यैव त्वतलाद्यर्थत्वादिति वाच्यं व्यावर्तक-धर्मस्यैव त्वतलादिना भावप्रत्ययेनाभिधानादित्याचार्य्यमतं, तन्न सुचारु आकाशादिपदात् स्वरूपतो गगनादेर्भागे अनुभवविरोधात् कारणवाधाच्च ।

न च शब्दवत्त्वाद्युपलक्षित एव धर्मिणि आकाशादिपदस्य शक्ति-ग्रहात् ताद्रूप्येणान्वयबोधो न तु तदपि शक्यतावच्छेदकमिति वाच्यं घटत्वादेरप्युक्तरीत्या शक्यतावच्छेदकत्वहान्यापत्तेः । सह प्रयोगस्य [पिकः कोकिल इत्यादिवत्] आकाशपदवाच्यः शब्दानित्यर्थकत्वेना-प्युपपत्तेरिति संक्षेपः ।

तत्र आकाशादित्विकमध्ये । अत्र शब्दः स्वत एव, संख्यादिस्तु विशेषणान्तरावच्छिन्न एव आकाशस्य वैधर्म्यमित्यग्रे प्रतिपादयिष्यते ।

अथ आकाशे धर्मिणि प्रत्यक्षं न मानम् तदसत्त्वात्, आरक्त-
माकाशं धवलमाकाशमित्यादिचाक्षुषेण प्रभामण्डलस्यावगाहनात्,
अन्यथा रूपस्यापि तत्रोपेयत्वे षड्गुणत्वव्याघातापत्तेः । किन्तु
शब्दो द्रव्याश्रितो गुणत्वादित्यनुमानमेव तत्र मानमुपेयम् । तच्च
पृथिव्यादिद्रव्यवृत्तित्वेनापुनरपन्नं नातिरिक्तसाधकमतः पृथिव्यादिगुणत्वे
बाधकमाह शब्द इत्यादिना । शब्दो न स्वाश्रयद्विशेषाणां पृथि-
व्यादिचतुर्णां गुण इति साध्यार्थः ।

प्रत्यक्षत्वे सति अकारणगुणपूर्वकत्वादिति—परत्वापरत्वयोर्बहि-
चारवारम्भाय सत्यन्तं प्रतिनियतेन्द्रियग्राह्यत्वे सतीत्यर्थकम् । तन्मात्रञ्च
रूपरसादौ व्यभिचारि, अतो विशेष्यदलम्, स्वाश्रयसमवायिकारण-
वृत्ति-सजातीयगुणपूर्वकजातीयान्यत्वादिति तदर्थः ।

हेत्वन्तरमाह अयावदिति—स्वाश्रयनिष्ठध्वंसाप्रतियोगिवृत्तिगुण-
त्वावान्तरजातिशून्यत्वादिति तदर्थः । हेत्वन्तरमाह आश्रयादिति—
स्वाश्रयाविषयकसाक्षात्कारविषयत्वात् स्वाश्रयविषयकसाक्षात्कारविष-
यान्यगुणत्वादिति वार्थः ।

अथ शब्दो यदि न पृथिव्यादिगुणः कथं तर्हि वीणायां ध्वनि-
रित्याकारको व्यवहारः ? सत्यं शरीरे सुखमित्यादाविव वीणादेरव-
च्छेदकतामात्रेण तथा प्रत्ययात् । उत्तानास्तु कथितहेतूनामप्रयोजक-
त्वाद् वीणादिगुण एव शब्दः, शब्दविशेषं प्रति वीणात्वादिना हेतुत्वस्य
आवश्यकत्वे समवायिकारणतायामेव तत्पर्यवसानस्य लाघवेनोचि-
त्वात् । न च वीणागुणस्य कर्णासन्निकृष्टत्वेन श्रावणप्रत्यक्षानुपपत्तिः
वीणावच्छेदशब्दव्यक्तेरपि तथात्वेन तन्मतेऽप्येतद्दोषस्य तुल्यत्वात्,
वीचीतरङ्गन्यायेन वीणानवच्छेदशब्दस्यैव कर्णावच्छेदतायाः सिद्धान्त-
सिद्धत्वात्, वीणावच्छेदशब्दस्यैव तत्तत्कर्णपर्यन्तव्यापित्वोपगमे तु
वीणासमवेतशब्दस्यैव तत्तत्कर्णावच्छेदत्वस्वीकारस्यापि अदुष्टत्व-

सम्भवात्, तत्तत्कर्णवच्छिन्नशब्दस्य ग्रहं प्रति तत्तत्कर्णत्वेन हेतुत्व-
कल्पनयैव अतिप्रसङ्गभङ्गे शब्दप्रत्यक्षं प्रति श्रवणसमवायस्य हेतुत्वे
मानाभावादिति प्राहुः ।

अथ मास्तु पृथिव्यादिचतुर्णां गुणः शब्दः, किन्तु आत्मगुण एव
भविष्यति, तथाप्रतिरिक्तमाकाशं नायातमेव इत्यत आह वाह्येति—
मानसान्यसाक्षात्कारविषयत्वादित्यर्थः । नात्मगुण इत्यग्रेतनेनान्वयः ।
शब्दो न बुद्धिमद्गुण इति तदर्थः । तेन आत्मत्वजातिशून्येश्वरोय-
गुणत्ववादिनां न सिद्धसाधनस्यावकाशः ।

हेत्वन्तरमाह आत्मानन्तरेति—आत्मानमन्तराकृत्य ग्राह्यत्वात्
आत्माविषयकप्रत्यक्षविषयत्वादिति यावत् । आत्मद्वयग्राह्यत्वादित्यर्थस्तु
न युक्तः शब्दमात्रस्यैव पुरुषद्वयावच्छेदत्वेन स्वरूपासिद्धत्वादिति
ध्येयम् ।

आत्मन्यसमवायात् आत्मसमवेतान्यत्वात् । आत्मगुणान्यत्वस्यैव
साध्यत्वान्न साध्याविशेषः । अहङ्कारेणैवेति—आत्मधर्मिकस्वाश्रयान्यत्व-
प्रकारकप्रमाविषयत्वादित्यर्थः, अहं न शब्दवानिति प्रतीतिः प्रमात्वस्य
सर्वसिद्धत्वादिति भावः ।

मास्तामात्मगुणः शब्दः, तथापि दिगादिगुण एव स्यादत आह
श्रोत्रेति । न दिक्कालमनसां प्रत्येकस्य गुणः श्रोत्रग्राह्यत्वादिति गुण-
शब्दस्यानुषङ्गेण प्रयोगार्थः । श्रोत्रपदं ग्रहणस्य लौकिकत्वलाभार्थम् ।
विशेषगुणत्वाच्च चक्षुर्ग्राह्यगुणत्वव्याप्यजातिशून्यगुणत्वादित्यर्थः । पारि-
शेष्यात् पृथिव्याद्यष्टद्रव्यगुणत्ववाधात् । गुणो भूत्वेति—शब्दो द्रव्यस्य
गुणः गुणत्वादित्यनुमानमेव पृथिव्याद्यष्टगुणत्ववाधान् तदन्यद्रव्यगुणत्वं
साधयदतिरिक्ताकाशस्य साधकमित्यर्थः ।

ननु संख्या पृथिव्यादावपि सत्त्वात् कथमाकाशस्य वैधर्म्यमत
आह (१) शब्दलिङ्गत्वाविशेषादिति—शब्दस्य यल्लिङ्गत्वं व्याप्यत्वं तद-

विशेषादेकत्वं सिद्धं वैधर्म्यत्वेन । तथा च शब्दव्याप्यसंख्यावत्त्वमेव वैधर्म्यं, तच्च न पृथिव्यादाविति भावः । यद्यपि शब्दलिङ्गत्वादित्येव वक्तुमुचितं, तथापि पृथक्त्वसंख्यायामपि कुत्रचित् शब्दव्याप्यत्वमित्यर्थ-लाभार्थं शब्दलिङ्गत्वाविशेषादित्युक्तम् । अत एव शब्दानुविधाय्येव पृथक्त्वं वैधर्म्यमाह तदनुविधानादिति । तस्य शब्दस्य अनुविधानात् व्याप्यत्वात् पृथक्त्वं वैधर्म्यत्वेन सिद्धमित्यर्थः ।

ननु परिमाणं द्रव्यमात्रे अतिप्रसक्तमतः शब्दसमवायिनिष्ठपरिमाणमेव आकाशस्य वैधर्म्यं वाच्यं, तच्चाप्रसिद्धं गगनस्य परिमाणवत्त्वे प्रमाणाभावादत आह (२) विभव (३) वचनादिति—महानाकाशस्तथा चात्मेति (४) सूत्रेण गगनस्य विभुत्ववचनादित्यर्थः, परममहत्त्वं परिमाणं सिद्धमिति पूर्वोक्तान्वयः ।

संयोगविभागयोरपि द्रव्यमात्रे अतिप्रसक्तत्वादाह शब्देति । संयोगविभागपदाभ्यां शब्दासमवायिकारणयोः संयोगविभागयोरभिधानात् संयोगविभागौ वैधर्म्यं, शब्दासमवायिकारणस्य मूर्त्तेन सह संयोगस्य विभागस्य गगनादन्यत्र असत्त्वादिति भावः ।

यद्यपि प्रागुक्तधर्मिग्राहकमानेनास्य द्रव्यत्वं सिद्धं, तथापि संयोगादिमत्त्वादपि तत् साधयितुं शक्यत इति तदप्याह अत इति—संयोगादिमत्त्वादित्यर्थः । अत्र हेत्वन्तरमाह गुणवत्त्वादिति—अग्रिम-चकारयोजनया गुणवत्त्वाच्चेत्यर्थः । द्रव्यं द्रव्यत्ववत् । नित्यत्वे प्रमाण-माह अनाश्रितत्वादिति—असमवेतभावत्वादित्यर्थः । नित्यमित्यग्रे-तनेनान्वयः । अनाश्रितत्वादित्यस्य विभुत्वादित्यर्थः । तथा च द्रव्य-त्वस्यैव साधकोऽयं हेतुरिति यथाश्रुतमेव न्याय्यमिति वदन्ति ।

तस्य नित्यत्वं साधयति समानेति । कारणमत्र समवायिकारणं,

(२) प्रमाणाभावादाहेति पाठान्तरम् ।

(३) विभु इति पाठान्तरम् ।

(४) स तथा चात्मा चेति इति पाठान्तरम् ।

तच्च आकाशस्य सजातीयं विजातीयञ्च नास्ति । नहि आकाश-
सजातीयमाकाशान्तरमस्ति, नापि तद्विजातीयं पृथिव्यादिकं तत्-
समवायिकारणं घटादिकारणकस्य रूपादेरिव गुणत्वस्य कर्मत्वस्य
वा प्रसङ्गात् । पृथिव्यादेस्तु सजातीयपृथिव्यादेरिव गुणकर्मणोस्तु
विजातीयं द्रव्यमेव समवायिकारणम् ।

तस्य इन्द्रियप्रकृतित्वं दर्शयति सर्वप्राणिनामिति । ननु विभुन-
स्तस्य सर्वप्राणिनां शब्दोपलब्धिनिमित्तत्वे सर्वेषामेव सर्वशब्दोपलब्धि-
प्रसङ्ग इत्यत आह ओत्रभावेनेति । ननु तथापि स दोषः, तस्य विभुनः
ओत्रभावादित्यत आह ओत्रं पुनरिति । ननु श्रवणविवरसत्त्वे कथं
कश्चिद् वधिर इत्यत आह शब्दनिमित्तेति । उपभोग्यवीणादिशब्दा
विषयतया निमित्तानि यस्य तादृशो य उपभोगस्तत्प्रापकाभ्यां
धर्माधर्माभ्याम् उपनिबद्ध इत्यर्थः । तथा च तादृशधर्माधर्मरहितस्य
तादृशविवरसत्त्वेऽपि बाधिर्यमित्याह तस्य चेति ।

सूक्तिदीपिका

अथ किमाकाशादिसंज्ञाया नैमित्तिकत्वं वा पारिभाषिकत्वं वा औपाधि-
कत्वं वेति विचारयितुं पूर्वपक्षमुपन्यस्यन् पारिभाषिकतया उपसंहरति गर्गरी-
त्यादिना ।—गर्गरी घटश्चेत्यनर्थान्तरम् । तथाहि यः खलु गर्गर्यादिभेदेन
आकाशादिभेदः समुपलभ्यते, स उपाधिकृत एव, न तु वास्तवः, अत
आकाशत्वादौ नित्यानेकसमवेतत्वरूपजातिलक्षणसमन्वयाभावात् तदवच्छिन्न-
सङ्केतवती आकाशादिसंज्ञा न नैमित्तिकी, परमाकाशत्वादेरुभयावृत्तिधर्मतया
तदवच्छिन्नसङ्केतवत्त्वात् पारिभाषिक्येव । तदुक्तं स्वयमेव जगदीशेन शब्द-
शक्तिप्रकाशिकायां 'जात्यवच्छिन्नसङ्केतवती नैमित्तिकी मते'ति । 'उभया-
वृत्तिधर्म'ण संज्ञा स्यात् पारिभाषिकी' इति च । औपाधिकत्वमपि आका-
शत्वादेरेकमात्रवृत्तिधर्मतयैव शक्यं निरसितुम् । अत एव शब्दशक्तिप्रकाशि-
कायां 'शब्दादिकन्तु सखण्डत्वेन उपाधिरपि नानुगती हितयावृत्तित्वाद्दतः

पारिभाषिके नातिप्रसङ्ग' इत्युक्तम् । भृतादिसंज्ञैव 'औपाधिकौ त्वनुगतो-
पाधिना या प्रवर्त्तत' इति लक्षणसमन्वयादौपाधिकौ भवति इति विभाव्यम् ।

यद्यपि कालत्वदिक्त्वयोजातित्वनिराकरणं तत्तन्निरूपणावसरे कर्त्तव्यं,
तथापि लाघवानुरोधेन प्रसङ्गादत्रैवोक्तमिति ध्येयम् ।

तत इति पञ्चम्यर्थो हेतुत्वं, तच्च अपरजातेरभावेऽन्वेति । सति सप्तम्याः
प्रयोज्यत्वमर्थः, स चार्थः पारिभाषिकत्वे अन्वेति । तथाहि आकाशनिष्ठ-
भेदाप्रतियोगित्वज्ञाप्यापरजात्यभावप्रयोज्यमाकाशपदस्य पारिभाषिकत्व-
मित्यर्थः ।

ननु कथमिदं सङ्गच्छते आकाशे सत्तावान्तरद्रव्यत्वजातेः सत्त्वेन व्यभिचारा-
दित्यतः अपरजातिपदस्य द्रव्यत्वावान्तरजातिरूपमर्थमनुसन्वत्ते द्रव्यत्वेत्या-
दिना । तथा च सत्तावान्तरद्रव्यत्वजातेराकाशादौ सत्त्वेऽपि द्रव्यत्वावान्तर-
जातेरसत्त्वेन न क्षतिः । तदुक्तं सुक्तावल्यां 'आकाशकालदिशामेकव्यक्ति-
कत्वादाकाशत्वादिकं न जातिः, किन्तु आकाशत्वं शब्दाश्रयत्वम्' इति ।

आकाशनिष्ठभेदाप्रतियोगित्वहेतोः प्रकृते पक्षमात्रवृत्तित्वेन साध्यहेतोः
सहचारग्रहासम्भवाद् व्यतिरेकमुखेन व्याप्तिमुपसंहरति यन्नैवमित्यादिना ।

हेतीरिति—आकाशनिष्ठभेदाप्रतियोगित्वहेतीरित्यर्थः ।

स्वरूपासिद्धिरिति—घटादिभेदेन आकाशस्य भेदसत्त्वादाकाशनिष्ठभेदा-
प्रतियोगित्वस्य आकाशे अभावादित्यभिप्रायः ।

अग्र इत्यादि—शब्दलिङ्गत्वाविशिष्टादेकत्वं सिद्धमित्यज्ञेयः । प्रतिकर्त्तव्य-
त्वादिति—अस्य दोषस्य निराकरिष्यमाणत्वादित्यर्थः । तथाहि यत आकाशादे-
र्घटादिभेदाद् भेदो न वास्तवः, परमौपाधिक एव, अतो न प्रकृतसाध्यसाधको
हेतुः स्वरूपासिद्ध इति भावः ।

यद्यप्येत्यादि—ग्रन्थोऽयं 'यद्वाधुनिकसङ्केतशालि स्यात् पारिभाषिक'मिति
पारिभाषिकलक्षणाभिप्रायमूलः । तन्मते आकाशपदादेरौपाधिकत्वमेवेति
स्वयं तत्राप्युक्तं जगदीशेन ।

अन्यथेति—गगनपदात् शब्दवत्त्वरूपधर्मान्तरावच्छिन्नस्य उपस्थितिपरि-
कल्पने इत्यर्थः । पौनस्त्यापत्तेरिति—घटो घट इत्यादिस्थल इव आकाशं
शब्दवदित्यत्रापि उद्देश्यतावच्छेदकविधेयतावच्छेदकयोरैक्येन शब्दबोधानुप-

पत्तेः उद्देश्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन शब्दबोधे अभेदसम्बन्धावच्छिन्नविधेयता-
वच्छेदकभेदस्य कारणातायाः क्लृप्तत्वेन प्रकृते धर्मितावच्छेदकतया भाते शब्द-
वत्त्वे अभेदसम्बन्धावच्छिन्नविधेयतावच्छेदकशब्दभेदलक्षणकारणवाधादिति
भावः ।

व्यावर्तकेत्यादि—तथाहि स्वप्रकृत्यर्थतावच्छेदक एव त्वतलाद्यर्थ इति न
नियमः येन निरवच्छिन्नार्थबोधकाकाशपदात् त्वतलप्रत्ययादिप्रयोगो नोपपद्यते,
किन्तु व्यावर्तकधर्म एव, शब्दवत्त्वस्य च आकाशव्यावर्तकधर्मतया आकाश-
पदोत्तर-त्वतलप्रत्ययस्य तत्परतया एव उपपत्तेर्न प्रयोगव्याघातापातः । आचा-
र्यमतमिति—तदुक्तमाचार्यैः—‘शब्दाश्रयत्वस्योपलक्षणतया तटस्थत्वात् अय-
मसौ देवदत्त इत्यत्रेदन्तावत्, अन्यथा शब्दगुणमाकाशमिति सहप्रयोगो
न स्यात् । यद्येवमाकाशादिशब्देभ्यः परस्य त्वतलादेर्निरर्थकत्वमापद्येत
इति चेत् न आकाशस्य स्वरूपमिति वदौपचारिकत्वात् व्यावृत्तिपरत्वा-
देति’ इति ।

अनुभवेत्यादि—तथाहि गगनपदाद् गगनबोधानन्तरं शब्दाश्रयं प्रत्येमी-
त्याद्यनुभवापलापप्रसङ्गादिति । अतस्तादृशानुभव एव गगनपदस्य अवच्छि-
न्नार्थवाचकतालिङ्गमिति भावः । अथ तादृशानुभवे विप्रपन्नं प्रत्याह कारण-
वाधाच्चेति, निरवच्छिन्ने शक्तिग्रहरूपकारणविरहादित्यर्थः ।

तादृष्येतेत्यादि—ननु उपलक्षणप्रकारेण तत्र तत्रान्वयबोधस्वीकारे
यस्य कस्याप्याकाशांशे उपलक्षणस्य सर्वत्रान्वयेन भानमापद्येतेति चेन्न
यत्र यद्वर्त्म धर्मितावच्छेदकोक्तस्य शब्दबोधविषयत्वेन सङ्केतविषयत्वग्रहस्तद्वर्त्म-
प्रकारक एव बोधस्तत्र समुत्पद्यत इति नानियमः शङ्कनीयः । स्वयमन्यदूह्यम् ।

अवच्छिन्नशक्तिपक्षे आकाशं शब्दवदित्यभेदान्वयबोधानुपपत्तिदोषमुद्धर्तुं-
माह—सह प्रयोगस्येत्यादि ;—तथाहि यथा पिकः कोकिल इत्यादौ पिक-
कोकिलशब्दयोरभिन्नार्थत्वेऽपि कोकिलादिशब्दस्य कोकिलादिपदवाच्यपरतया
पौनरुक्त्यप्रयुक्ता न शब्दबोधानुपपत्तिस्तथैव प्रकृतेऽपि आकाशादिपदस्य
आकाशादिशब्दवाच्यपरतया नानुपपत्तिरिति भावः । अत एव किरणावली-
भास्तरे पद्मनाभमिश्राः ‘सहप्रयोगस्तु पिकः कोकिल इति वदुपपद्यत इति
तत्त्व’मिति प्राहुः ।

शब्दः स्वत एवेति—आकाशस्य वैधर्म्यामित्यग्रेणान्वेति । स्वत एवेति विशेषणान्तरानवच्छिन्न इत्यर्थः । तथाहि शब्दस्य आकाशमालव्यतितया केवल-तद्वत्त्वस्यैव वैधर्म्यात्प्रोक्तिसम्भवादिति भावः । संख्यादिस्त्विति तु शब्दो भिन्नक्रमे । विशेषणान्तरावच्छिन्न इति—शब्दव्याप्यसंख्यावत्त्वादिरूपतया सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन शब्दविशिष्टसंख्यादिरूपतया वा संख्यादिकमाकाश-वैधर्म्या, न केवलसंख्यादिः, तस्य पृथिव्यादिमाधारणतया व्यभिचारादिति भावः ।

ननु सिद्धे धर्मिणि धर्मैचिन्ता, नासिद्धे, तत्कुतस्तस्यैव सिद्धिरित्याशङ्कते अथेत्यादिना । तथाहि प्रत्यक्षेण प्रमाणेन नाकाशसिद्धिरिति भावः ।

प्रमेत्यादि—तदुक्तमाचार्यैः—‘कथं तर्हि इह पक्षी नेह पक्षीति प्रत्यय इति चेत् आलोकमण्डलमाश्रित्येति ब्रूमः । तथापौहल्यलोको नेहलोक इति कथमिति चेत् तदवयवानाश्रित्येति यत्किञ्चिदेतत्’ इति ।

अन्यथेति—निरुक्तचाक्षुषप्रत्यक्षस्य आकाशविषयकत्वाभ्युपगमे इत्यर्थः । रूपस्यापीति—संख्यादिगुणपञ्चकस्येव चाक्षुषेणावश्यमपेक्षणीयस्य उद्भूतरूप-वत्त्वस्येत्यर्थः ।

स्पर्शवद्विषयाणामित्याद्यर्थकरणेन विषेयगुणत्वनिषेधेन तदीयसामान्य-गुणत्वप्रसक्तिशङ्कापि निरस्ता ।

शब्दस्य स्वकारणगगनगुणशब्दान्तरादिपूर्वकत्वात् स्वरूपासिद्धिरिति अकारणेत्यादेः स्वाश्रयेत्याद्यर्थविवरणम् । स्वाश्रयस्य समवायेन स्वाधिकरणस्य यत् समवायिकारणं तद्वृत्तौत्याद्यर्थः । न तु स्वाश्रयो यत् समवायिकारण-मित्यादिः, तथात्वे स्वाश्रयेत्यस्य वैयर्थ्यात् स्वरूपासिद्धितादवस्थ्याच्च । प्रति-योगिप्रसिद्धिश्च घटरूपादौ सुकरा, तस्य स्वाश्रयघटादिसमवायिकारणवृत्ति-स्वसत्तातीयकपालादिरूपात्मकगुणपूर्वकजातीयत्वात् । आकाशस्य नित्य-तया शब्दाश्रयीभूतगगनस्य कारणविरहादेव निरुक्तगुणपूर्वकजातीयत्वस्य शब्दे असम्भवात् स्वपदेन तस्योपादातुमशक्यतया न सम्भावितस्वरूपासिद्धि-रिति भावः ।

न च तथापि गुणत्वमादाय शब्दस्य कारणगुणपूर्वकरूपादिजातीयतया स्वरूपासिद्धिस्तदवस्थेति वाच्यं गुणत्वव्याप्यजात्यैव प्रकृते साजात्यस्य विव-

क्षितत्वात् । स्वत्वस्य प्राचानुगतत्वेन स्वपदेन रूपानुपग्रहं न रसादौ
स्पर्शवद्विशेषगुणे व्यभिचारः । स्वत्वस्य प्रत्येकविश्रान्तत्वमभ्युपगच्छतां नञ्या-
नान्तु स्वाश्रयसमवायिकारणवृत्तिमजातीयगुणपूर्वकं यद्वयत् स्वं तत्तदन्य-
तमजातीयान्यत्वमर्थः । तेन रसादेरपि तदन्यतमान्तर्गततया तज्जातीया-
न्यत्वस्य तत्रासत्त्वान्न व्यभिचारश्चापि । पाकजरूपादेः कारणगुणपूर्वकत्व-
विरहेण तदन्यतमान्तर्गततया तथैव व्यभिचार इति तादृशान्यतमान्यत्व-
निवेशमनादृत्य तज्जातीयान्यत्वपर्यन्तानुसरणम् । अन्यत् स्वयमूहनीयम् ।

स्वाश्रयनिष्ठेत्यादि—शब्दस्यापि स्वाश्रयनिष्ठध्वंसाप्रतियोगिपरममहत्-
परिमाणादिबृत्तिसत्तागुणत्वजातिमत्त्वात् स्वरूपासिद्धिरिति तद्वारणाय
जातौ गुणत्वावान्तरत्वं विशेषणमुपगृह्येतम् । जातिशून्यत्वञ्च समवाय-
सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकजात्यभाव एव विवक्षणीयः, अन्यथा कालिकेन
तादृशजातेः शब्दवृत्तितया स्वरूपासिद्धेः संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रति-
योगिताकतदभावमादाय रूपादौ व्यभिचारापत्तेश्च ।

स्वाश्रयाविषयकेत्यादि—अत्र स्वाश्रयत्वं समवायेन विवक्षणीयम्,
अन्यथा शब्दस्यैव कालिकेन सम्बन्धेन स्वाश्रयतया तद्विषयकसाक्षात्कार-
विषयत्वस्य स्वस्मिन्नसम्भवेन स्वरूपासिद्धितादवस्थ्यादिति । रूपादिविषयक-
ज्ञानमात्रस्य स्वाश्रयविषयकत्वानियमेन स्वाश्रयाविषयकज्ञानविषयत्वहेतो-
र्व्यभिचारप्रसङ्गेन साक्षात्कारपथ्यन्तानुधावनम् ।

स्वाश्रयविषयकेत्यादि—तथाहि आकाशस्य साक्षात्कारविषयत्वविरहेण
शब्दविषयकसाक्षात्कारस्य आकाशाविषयकतया प्रकृतहेतुसमन्वयः ।

स्वाश्रयनिष्ठविषयतानिरूपकतावच्छेदकलौकिकसाक्षात्कारत्वावच्छिन्ननि-
रूपितविषयताया एव प्रकृते प्रतियोगितावच्छेदकतया प्रवेशात् उपनयसन्नि-
कर्षादिना शब्दविषयकप्रत्यक्षे आकाशस्य भानसम्भवेऽपि न क्षतिः, तादृश-
प्रत्यक्षनिरूपितस्वाश्रयविषयतायाः तादृशसाक्षात्कारत्वावच्छिन्नानिरूपित-
त्वात् साक्षात्कारत्वव्यञ्जकविषयताया एव तथात्वाभ्युपगमेन उपनयसन्नि-
कर्षादिप्रयोज्यविषयतायास्तादृशत्वासम्भवात् । साक्षात्कारित्वव्यञ्जकत्वं वा
विषयताविशेषणं देयम् ।

अवच्छेदकतामात्रेणेति—तथाहि वीणायामित्यत्र सप्तम्यर्थो नाधिकरणत्वं,

किन्तु अवच्छेदकत्वमेव, इत्यञ्च वोणायां ध्वनिरित्यस्य वोणावच्छेदो ध्वनिरित्येवायः, न तु वोणावृत्तिध्वनिरिति भावः ।

मानसाचेत्यादि—अत्रापि विषयतायां लौकिकसाक्षात्कारत्वावच्छिन्ननिरूपितत्वं साक्षात्कारित्वव्यञ्जकत्वं वा हेतुघटकमुपगन्तव्यमन्यथा मानसान्यसाक्षात्कारेऽपि उपनयसन्निकर्षादिना ज्ञानादेर्मानस्य अप्रत्यूहतया व्यभिचारस्य दुर्णिवारतापत्तेः । ज्ञानादेर्मानसानुमित्यादिज्ञानविषयतया तथैव व्यभिचार इति साक्षात्कारपदमित्यादि ध्येयम् ।

तेनेति—तादृशाद्यंकरणेनेत्यर्थः । तथाहि बुद्धिमत्त्वस्य जीवात्मपरमात्मोभयसाधारणतया ईश्वरीयगुणत्वस्यापि प्रकृते निषेधप्रत्ययादिति भावः ।

लौकिकत्वलाभार्थमिति—अन्यथा दिगादिगुणस्यापि अलौकिकप्रत्यक्षविषयतया व्यभिचारात् । एतद्दोषविरहे ग्राह्यत्वमात्रेण एव हेतुना साध्यसिद्धिचारितार्थात् ।

शब्दस्येत्यादि—शब्दस्य यल्लिङ्गत्व व्याप्यत्वमित्यादि—जगदोशव्याख्यानलाभात् शब्दलिङ्गत्वाविशेषादित्येव भाष्यपाठो जगदोशाभिमत इत्याभाति । परे तु शब्दलिङ्गाविशेषादिति पाठमादृत्यापि लिङ्गपदस्य धर्मपरत्वेन तथा व्याख्यानमुपपादयन्ति । तत्र समौचोनम्, परत एव स्वयं जगदोशेन ‘लिङ्गत्वाविशेषादित्युक्तम्’ इत्यस्य उक्तत्वात् ।

परममहत् परिमाणमिति मूलनिर्देशो धर्मपरः, अत एव परममहत्त्वं परिमाणं सिद्धमिति जगदोशिनार्यो निरुक्तः । परममहतः परिमाणमिति षष्ठीतत्पुरुषाद्वा प्रकृतसिद्धिः ।

द्रव्यमित्यादि—समवायसम्बन्धस्य साध्यताघटकसंसर्गोतामभिप्रेत्य द्रव्यमित्यस्य द्रव्यत्ववदित्यर्थविवरणम् । तेन द्रव्यत्वविषयकज्ञानस्यापि विषयितया द्रव्यमित्याकारकतया नार्थान्तरमिति प्राहुः ।

असमवेतेत्यादि—असमवेतत्वस्य ध्वंसप्रागभावयोरपि सत्त्वात् तन्मात्रस्य हेतोर्व्यभिचार इति भावत्वपर्यन्तानुधावनम् ।

ভাষ্যতাৎপর্য্য

সৃষ্টি ও সংহাব নিরূপণেব পর উদ্দেশ্যক্রমলব্ধ আকাশ পদার্থের নিরূপণ করিতে বাইয়া প্রথমতঃ আকাশ শব্দটী পারিভাষিক বা নৈমিত্তিক এই আলোচনা করা উচিত। যে শব্দ নিজ শক্তি দ্বাৰা জাতিবিশিষ্টের বোধক হয়, তাহাকে নৈমিত্তিক ও যে শব্দ শক্তিদ্বাৰা একব্যক্তিমাত্রে বর্তমান ধৰ্ম্মবিশিষ্টেব বোধক হয়, তাহাকে পারিভাষিক কহে। ষট্ গৰ্ভ প্রভৃতি ভেদে আকাশ ভিন্ন বলিয়া প্রতীত হইলেও উহা বস্তুতঃ অভিন্ন, কেবল ষটাদিরূপ উপাধিভেদেই উহাব ভেদ প্রতীত হইয়া থাকে; অতএব আকাশত্ব অনেকসমবেত না হওয়ার উহা যখন জাতি নহে, তখন আকাশত্ববিশিষ্টবোধক আকাশশব্দ নৈমিত্তিক হইতে পারে না; কিন্তু আকাশত্ব কেবল এক ব্যক্তিতেই বর্তমান বলিয়া উক্ত আকাশত্ববিশিষ্টের বোধক আকাশপদ পারিভাষিক সংজ্ঞা বুদ্ধিতে হইবে। ঐ রূপ কালপদার্থের দণ্ড মুহূর্তাদিভেদে ভেদপ্রতীতি এবং দিকের পূৰ্ব পশ্চিমাदि ভেদে ভেদপ্রতীতিও উপাধিক, বাস্তবিক নহে, অতএব কালত্ব ও দিক্ত্ব ধৰ্ম্মও একৈক্যমাত্রবৃত্তি বলিয়া কাল ও দিক্ সংজ্ঞাও পারিভাষিক। কাল ও দিকের নিরূপণ প্রসঙ্গে কালশব্দ ও দিক্শব্দের পারিভাষিকত্ব পৃথক্ পৃথক্ রূপে বলিতে গেলে গ্রহগৌরব হয়, এই জন্ত এইখানে একই প্রসঙ্গে উক্ত ব্যাখ্যা ভাষ্যকার কবিয়াছেন।

শব্দ, সংখ্যা, পরিমাণ, পৃথক্ত্ব, সংযোগ ও বিভাগ এই ছয়টী গুণ আকাশের বৈধৰ্ম্ম্য। তন্মধ্যে শব্দ স্বতই আকাশেব বৈধৰ্ম্ম্য, সংখ্যা প্রভৃতি অপব পাঁচটী পৃথিবী প্রভৃতিতেও বর্তমান হওয়ার কেবল সংখ্যাদি আকাশের বৈধৰ্ম্ম্য হইতে পারে না, পরন্তু শব্দব্যাপ্যসংখ্যা শব্দব্যাপ্যপরিমাণাদিকেই আকাশের বৈধৰ্ম্ম্য বলিতে হইবে।

কেহ বলেন যে শব্দ বীণাশব্দ প্রভৃতি স্পর্শবৎ পদার্থের গুণ, উহা আকাশেব গুণ নহে। তাহার প্রত্যুত্তব দিবাব জন্ত ভাষ্যকার তিনটী হেতুর উপগ্রাস করিয়া শব্দ স্পর্শবৎপদার্থ পৃথিবী জল তেজ ও বায়ুর গুণ নহে ইহাই ব্যবস্থাপন করেন। তাহার প্রথম প্রয়োগ এইরূপ যথা,—যে হেতু শব্দ প্রত্যক্ষ অথচ অকারণগুণপূৰ্ব্বক অর্থাৎ স্বাশ্রয়ের সমবায়িকাৰণে বর্তমান সজাতীয়গুণপূৰ্ব্বকজাতীয় নহে, অতএব উহা স্পর্শবৎ পদার্থের গুণ নহে। যে

সকল বস্তুতে উক্ত হেতু আছে, তাহা স্পর্শবৎ পদার্থের গুণ হয় না। শব্দের আশ্রয় আকাশ নিত্য বলিয়া স্বপদে শব্দ ধরিলে আশ্রয়েব সমবায়িকাবণই অসিদ্ধ হয়, অতএব স্বপদে শব্দ ধরিতে না পারায় উক্তরূপ হেতু শব্দে থাকিতে বাধা হয় না। যাহাবা আশ্রয়পদে বীণাশব্দ প্রভৃতি গ্রহণ করেন, তাহাদের মতেও আশ্রয়েব সমবায়িকাবণে অবরবে শব্দ না থাকায় পক্ষে হেতু থাকিতে কোনও প্রতিবন্ধক দেখা যায় না। বীণাপ্রভৃতির অবরবে যে শব্দ তাহা বীণাশব্দের কাবণ ইহা কোনও রূপেই স্বীকার করা চলে না। পবনাপুরূপে অকাবণগুণপূর্বকত্ব থাকিলেও উহা প্রত্যক্ষ নহে, অতএব প্রত্যক্ষপদ দ্বারা উক্ত স্থলে ব্যভিচার বারণ করা হইয়াছে। জগদীশ পবন ও অপরত্বে ব্যভিচার বাবণেব জন্ত উক্ত বিশেষণ গ্রহণ করিয়াছেন। উহার অর্থ প্রতিনিয়ত ইন্দ্রিয়গ্রাহ্যত্ব, পবন ও অপবন প্রতিনিয়ত ইন্দ্রিয়গ্রাহ্য নহে, কারণ উহা যেমন চক্ষুরিন্দ্রিয় দ্বারা গৃহীত হয়, সেইরূপ অগ্নি ইন্দ্রিয়াদি দ্বারাও গৃহীত হইয়া থাকে। দ্বিতীয় হেতুদ্বারা প্রয়োগ এইরূপ যথা—যে বস্তুতে অযাবদদ্রব্যাব্যবস্থিত অর্থাৎ প্রত্যক্ষ এবং আশ্রয়বৃত্তি ধ্বংসেব অপ্রতিযোগী পদার্থে বর্তমান গুণত্বব্যাপ্য জাতিব অভাব থাকে, তাহা স্পর্শবৎ পদার্থের গুণ নহে, অতএব শব্দে যখন প্রত্যক্ষ এবং আশ্রয়বৃত্তি ধ্বংসের অপ্রতিযোগী পদার্থে বর্তমান গুণত্বব্যাপ্য জাতিব অভাব আছে, তখন উহা স্পর্শবৎ পৃথিবী প্রভৃতির গুণ নহে। আশ্রয়নিষ্ঠ ধ্বংসের অপ্রতিযোগী নিত্য-গুণবৃত্তি গুণত্ব গ্রহণ করিয়া স্বরূপাসিদ্ধি হইতে পারে, এই জন্ত গুণত্ববাস্তব জাতিকে প্রতিযোগিকরূপে নিবেশ করা হইয়াছে। এমন কোনও শব্দ নাই, যাহা আশ্রয়নিষ্ঠ ধ্বংসের প্রতিযোগী হয় না, অতএব স্বরূপাসিদ্ধির আশঙ্কা নাই।

তৃতীয় হেতুব প্রয়োগ এইরূপ যথা—শব্দ যখন আশ্রয়বিষয়ক সাক্ষাৎকার বিষয়ীভূত গুণভিন্ন, তখন উহা স্পর্শবৎ পদার্থের গুণ নহে। যে বস্তুব সাক্ষাৎকার নিয়তই আশ্রয়বিষয়ক হয় না, তাহা স্পর্শবৎ পদার্থের গুণ হইতে পারে না। স্পর্শবৎগুণের অনুমিতি প্রভৃতি জ্ঞান আশ্রয়কে বিষয় না করিয়াও হইতে পারে, এইজন্ত সাক্ষাৎকার বলা হইয়াছে। সাক্ষাৎকারপদদ্বারা লৌকিক বিষয়তানিবেশই বুঝিতে হইবে, তাহা না হইলে শব্দাদির সাক্ষাৎকারে আকাশাদিরও অলৌকিক ভানে বাধা না থাকায় স্বরূপাসিদ্ধি দোষ ঘটতে পারে। শব্দকে বীণাপ্রভৃতির গুণ স্বীকার না করিলেও বীণাদিকে অবচ্ছেদক স্বীকার করায়

‘বীণায়াং ধ্বনিঃ’ ইত্যাদি প্ৰয়োগেৰে অনুপপত্তি হয় না। এতদ্বিষয়ে বিস্তৃত বিবৰণ সূক্তিপ্ৰভৃতি হইতে জ্ঞাতব্য।

এখন আপত্তি হইতেছে এই যে,—শব্দ স্পৰ্শবৎপদাৰ্থেৰে গুণ হইতে না পা’বলৈও স্পৰ্শবত্তিন্ন আত্মাৰ গুণ হইতে বাধা কি? তাহাৰ উত্তৰে ভাষ্যকাৰ চাৰিটা হেতুদ্বাৰা শব্দেৰ আত্মগুণত্বও নিষেধ কৰিয়াছেন। উহাৰ প্ৰথম হেতুৰ প্ৰয়োগ যথা—শব্দ যখন বহিৰিन्द्रিয়জন্তু প্ৰত্যক্ষেৰ বিষয়, তখন উহা আত্মাৰ গুণ নহে। আত্মাৰ গুণ কখনও বহিৰিन्द्रিয়জন্তু প্ৰত্যক্ষের বিষয় হইতে পা’ব না, অতএব কিৰূপে শ্ৰোত্ৰগ্ৰাহ্য শব্দ আত্মাৰ গুণ হইবে।

এস্থলে আত্মগুণ শব্দে চেতনেৰ গুণ বুঝিতে হইবে, অতএব যাহাৰা শব্দকে ঈশ্বৰেৰে গুণ বলিয়া স্বীকাৰ কৰেন, তাহাদেৰ মতে সিদ্ধসাধন হইবে না। আত্মগুণশব্দে যদি আত্মজ্ঞাতিবিশিষ্টেৰ গুণ হইত, তবে আত্মজ্ঞাতিৰ ঈশ্বৰেৰে অসম্ভাহেতু উক্ত দোষ হইত। কাৰণ তাহাৰা শব্দকে আত্মাৰ গুণত স্বীকাৰ কৰেন না; পবন জীবাত্মভিন্ন পৰমাত্মাৰ গুণই স্বীকাৰ কৰেন, অতএব তন্মতে শব্দে আত্মগুণত্বাত্মক অসিদ্ধ নহে।

দ্বিতীয় হেতু যথা—শব্দ যখন আত্মাকে বিষয় না কৰিয়া যে প্ৰত্যক্ষ উৎপন্ন হয়, তাহাৰ বিষয়, তখন উহা আত্মাৰ গুণ নহে। আত্মগুণ সূত্ৰপ্ৰভৃতিৰ প্ৰত্যক্ষ ‘আমি সূখী আমি দুঃখী’ এইৰূপে আত্মাকে বিষয় কৰিয়াই হইয়া থাকে।

তৃতীয় হেতু যথা—শব্দ যখন আত্মাতে সমবায় সম্বন্ধে থাকে না, তখন উহা আত্মগুণ নহে, আত্মাৰ গুণ অবশ্যই আত্মাতে সমবায় সম্বন্ধে থাকিবে। আত্মগুণাত্মক সাধ্য ও আত্মসমবেতাগত প্ৰকৃত হেতু, অতএব সাধ্যাবিশেষ দোষ হইবে না।

চতুৰ্থ হেতু যথা—শব্দ যখন আত্মবিশেষ্যক স্বাশ্ৰয়ভেদপ্ৰকাৰক যথার্থ জ্ঞানেৰ বিষয়, তখন উহা আত্মগুণ নহে। আত্মাৰ গুণ সূত্ৰ প্ৰভৃতি ধৰ্ম্মে আত্মবিশেষ্যক স্বাশ্ৰয়ভেদপ্ৰকাৰক যথার্থজ্ঞানবিষয়ক থাকিতে পাৰে না। প্ৰকৃত যথার্থজ্ঞান এইৰূপ যথা,—‘আত্মা শব্দাশ্ৰয় নহে’। শব্দ আত্মাৰ গুণ হইলে উক্তৰূপ জ্ঞান যথার্থ হয় না এবং শব্দে উক্ত বিষয়ত্বৰূপ হেতু থাকিতে পাৰে না, অতএব উক্ত হেতুৰ নিশ্চয়দ্বাবাই ফলত অভিপ্ৰায় সিদ্ধ হয়।

শব্দ দিক্ কাল ও মনেৰ গুণও হইতে পাৰে না, কাৰণ শব্দ শ্ৰোত্ৰগ্ৰাহ্য এবং

বিশেষগুণ, দিক্ কাল ও মনে কোনও বিশেষগুণ নাই ও উক্ত ত্রিতয়েব গুণ শ্রোত্রগ্রাহ্য হয় না। অতএব দেখা যায় যে শব্দ গুণ বলিয়া উহা দ্রব্যাপ্রাপ্ত, অথচ উহা যখন পৃথিবী প্রভৃতি উক্ত আটটি পদার্থের গুণ হইতে পারে না, তখন উহার আশ্রয়রূপে অতিবিক্ত একটা দ্রব্যই স্বীকার করিতে হইবে, উহাই আকাশ নামে প্রসিদ্ধ।

শব্দব্যাপ্য আকাশগত একত্বসংখ্যা প্রভৃতি আকাশের বৈধর্ম্যা ইহা পূর্বেই বলা হইয়াছে। গগনেব বিভূত সূত্রকাব বলিয়াছেন, অতএব উহার পরমমহৎ-পরিমাণ, শব্দের কাবণরূপে সংযোগ ও বিভাগ উক্ত রূপেই আকাশের বৈধর্ম্য।

আকাশ গুণবৎ বলিয়া উহা দ্রব্য, উহার সমানজাতীয় বা অসমানজাতীয় কারণ না থাকায় উহা নিত্য। ঐ আকাশ কর্ণকুহবকপ উপাধিযুক্ত হইয়া শ্রোত্ররূপে শব্দপ্রত্যক্ষেব কারণ হইয়া থাকে। শব্দমূলক উপভোগ পুরুষেব অদৃষ্টাপেক্ষী, অতএব ত্রুবদৃষ্টপ্রযুক্ত বাহ্যাব ইন্দ্রিয় বিকলতা প্রাপ্ত হয়, তাহাব ভোগহেতু শুভাদৃষ্টেব অভাব বশতই বধিবতা হইয়া থাকে। অতএব কর্ণবিবরেব তুলাতা থাকিলেও কেহ শ্রবণশীল ও কেহ বধিব এইরূপ পার্থক্যেব অল্পপত্তি হয় না।

প্রশস্তিপাদমাখ্যম্

কালঃ পরাপরব্যতিকর্যয়ৌগপদ্যায়ৌগপদ্যচির-
ক্ষিপ্ৰপ্রত্যয়লিঙ্গম্। তেষাং বিষয়েষু পূর্ব্বপ্রত্যয়বিল-
ক্ষণানা-(১)মুত্পত্তাবন্যনিমিত্তাভাবাদ্ (২) যদ্ব
নিমিত্তং স কালঃ। সর্ব্বক্যার্যাণাম্ উত্পত্তিস্থিতি-
বিনাশহেতুস্তদ্ব্যপদেশাত্। ক্ষণালবনিমেষকাষ্টাকলা-
মুহূর্ত্তযামাহোরাত্রাৰ্দ্ধমাসমাসসর্ব্বথনসংবৎসরযুগকল্য-

(১) বিলক্ষণপ্রত্যয়ানামিতি পাঠান্তরম্।

(২) নিমিত্তাসম্বাদিতি পাঠান্তরম্।

मन्वन्तरप्रलयमहाप्रलयव्यवहारहेतुः * । तस्य गुणाः संख्या-परिमाण-पृथक्त्व-संयोग-विभागाः । काल-लिङ्गाविशेषादकत्वं सिद्धम् । तदनुविधानात् पृथक्त्वम् । कारणे काल इति वचनात् परममहत्परिमाणम् । कारणपरत्वादिति (३) वचनात् स योगः । तद्विनाशकत्वाद्विभाग इति । तस्याकाशवत् द्रव्यत्व-नित्यत्वे सिद्धे (४) । काललिङ्गाविशेषादञ्जसा एकत्वेऽपि सर्वकार्याणां (५) मारम्भक्रियाभिनिर्वृत्ति-स्थितिनिरोधोपाधिभेदात् मणिवत् पाचकवद्वानानात्वोपचार इति ।

[अपरस्मिन्नपरं युगपत् चिरं क्षिप्रमिति काललिङ्गानि—२अ-२आ-६सू । नित्येष्वभावादनित्येषु भावात् कारणे कालाख्येति—२अ-२आ-८सू । तत्त्व-म्भावेन—२अ-२आ-८सू । तदनुविधानादेकपृथक्त्वञ्चेति—२अ-१आ-३१सू । कारणे कालः—७अ-१आ-२५सू । कारणपरत्वात् कारणापरत्वाच्च—७अ-२आ-२२सू । द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते—२अ-२आ-७सू । इत्येतान्यालम्बनसूत्राणि ।]

जगदीशसूक्तिः

कालमाह परापरिति । परापरपदेऽभावप्रधाने परत्वापरत्वार्थके ।

* सूक्तौ महाप्रलयशब्दस्य अव्याख्यानात् महाप्रलयेति पाठो न सूक्तिसम्मतः प्रतिभाति ।

(३) परत्वादिवचनादिति कारणमहत्त्वादिवचनादिति च पाठान्तरे ।

(४) तस्येत्यारभ्य सिद्धे इत्यक्सन्दर्भः सर्वत्रादर्शो नास्ति ।

(५) सर्वभूतकार्याणामिति पाठान्तरम्

ते चात्र दैशिकपरत्वापरत्वभिन्ने परत्वापरत्वे कालिके बोधे । ज्येष्ठः परः कनिष्ठः अपर इति प्रतीतिविषयी हि गुणविशेषौ परत्वापरत्वे, तद्बुद्धिः कनिष्ठजन्मनोऽन्तरे यावन्तस्तपनपरिस्सन्दास्तदपेक्षया बहुतरतपनपरिस्सन्दान्तरितजन्मनि ज्येष्ठे बहुतरतपनपरिस्सन्दान्तरितजन्मत्वज्ञानेन परत्वम्, अल्पतरतपनपरिस्सन्दान्तरितजन्मत्वज्ञानेनापरत्वञ्च कनिष्ठे जन्यत इति हि गुणनिरूपणे वक्ष्यते । तथाच तादृशपरत्वापरत्वयोः व्यतिकरः मिलनं, स च यौगपद्यायौगपद्यचिरचिप्रप्रत्ययाच्चेति द्वन्द्वः । ते लिङ्गानि ज्ञापकानि यस्य स काल इत्यर्थः ।

ननु कथं परत्वापरत्वयोः कालज्ञापकत्वमिति चेदित्यम् उक्ततपनपरिस्सन्दास्तावत् (६) कालेषु प्रत्यासन्ना एव परत्वापरत्वोत्पादकाः, अन्यथा युगपदुत्पन्नयोरपि तैः परत्वापरत्वे उत्पद्येताम् । अत्रोत्पद्यमानयोस्तयोरसमवायिकारणं तत्तपनपरिस्सन्दविशिष्टद्रव्यस्य ज्येष्ठकनिष्ठवृत्तिसंयोगो वाच्यः ; तद्विशिष्टद्रव्यञ्च न कालं विना अन्यत् सम्भवति, अन्यद्रव्यस्य तपनपरिस्सन्दवैशिष्ट्याप्रतीतेः । कालस्य च तदानीमिदानीं परिस्सन्दा इति प्रतीत्या विषयीकरणात् तदानीमित्यस्य च कालरूपत्वात् ; इत्यञ्च परत्वापरत्वे काललिङ्गे इति बोध्यम् । इदमुपलक्षणम् पुष्पफलादीनां कादाचित्कत्वमपि तल्लिङ्गम् । न च पुष्पादीनां राशिविशेषस्थ-रविणैव सम्भवात् कादाचित्कत्वं न कालानुमापकमिति वाच्यं पुष्पादिना सह रवेः सान्निध्याभावेन कालस्यैव तत्सान्निध्यघटकत्वात् ।

यौगपद्यमेककालता, अयौगपद्यमनेककालता, चिरत्वं दीर्घकालता, क्षिप्रत्वमल्पकालता । अत्र च कालशब्देन सूर्यगत्यादयः कालोपाधय उच्यन्ते । कालस्यैकत्वादेव तेषां प्रत्ययैः कालानुमानं कालस्यासिद्धत्वेन साध्यज्ञानाभावादित्यतोऽन्यथानुपपत्त्या कालकल्पक-

मेवानुमानमित्याह तेषामिति । पूर्वप्रत्ययतो विलक्षणानां विषयेषु घटादिषु तेषां प्रत्ययानामुत्पत्तावित्यन्वयः । पूर्वप्रत्ययो हि पूर्वसिद्ध-
द्रव्यत्वादिप्रत्ययः, ततो विलक्षणानां विलक्षणयौगपद्यायौगपद्यचिर-
क्षिप्रादिविषयाणामित्यर्थः । तथाहि घटा युगपदुत्पद्यन्ते युगपन्न-
श्यन्तीत्यादिप्रत्ययेषु तावद् युगपत्ता पूर्वघटादिप्रत्ययतो विलक्षणो
विषयः । स च प्रत्यय ऐन्द्रियको नातोन्द्रियं कालं विषयौकर्तुं
शक्नोति, अत एकां सूर्यक्रियां पूर्वसिद्धत्वेनानुमितां विषयौकरोति,
उत्पद्यमानघटादेश्च प्रत्यासत्त्यभावात् सूर्यक्रियाधिकरणकत्वासम्भवात्
अन्यथानुपपत्त्या तद्वत्यासत्तिघटकः कालः कल्प्यत इत्यर्थः ।

यदत्र निमित्तमिति—यदत्र प्रत्यासत्तिघटकमित्यर्थः । तस्य
समस्तकार्यपदार्थकारणत्वमाह सर्वकार्याणामिति । उत्पत्तिराद्य-
क्षणसम्बन्धः, स्थितिः स्वप्रागभावध्वंसानधिकरणकालसम्बन्धः, विनाशो
ध्वंसः, तद्भेदः । अत एव सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तकारणत्वमस्य साधर्म्य-
मुक्तं प्राक् ।

तद्भेदुत्वे प्रमाणमाह तद्व्यपदेशादिति । तेन कालेन उपाधो-
भूतसूर्यक्रियाप्रत्यासत्तिघटकेन सहाधिकरणतया विशिष्य व्यपदेशा-
दित्यर्थः । भवति हि इदानीमुत्पन्नः श्वः परश्वो वा उत्पद्यते
इदानीमस्तीति व्यपदेशैरधिकरणत्वेन विशिष्य कालो व्यपदिश्यत
इति । उत्पत्त्यादिव्यवहारान्तरस्यापि हेतुतामाह क्षणलवेति ।
स्वजन्यविभागानधिकरणं कालः क्षणः, क्षणद्वयं लवः, अक्षिपक्ष-
संयोगनिमित्तकर्माधिकरणं कालो निमेषः, अष्टादशनिमेषास्तु
काष्ठा, त्रिंशत् ताः कला, सुहृत्तयामादयः प्रसिद्धा एव । प्रलयः
संहारकाल उक्त एव । एषां व्यवहाराणां हेतुश्च हेतुभूतज्ञानविषय
इत्यर्थः ।

द्रव्यत्वेन तस्य गुणानाह तस्य गुणा इति । संख्यास्तु मध्ये तस्य

एकत्वमेव संख्येत्याह काललिङ्गेति । काललिङ्गे परत्वापरत्वे प्रागुक्त-
समस्तज्येष्ठकनिष्ठवृत्तीनां तद्व्यानां स्वज्ञानेनोत्पादका अन्तरा वर्त-
मानास्तपनपरिस्पन्दास्तत्प्रत्यासत्तिघटकस्य कालस्य अविशेषा-
देकेनैव कालेन निर्वाहे अनेकत्वकल्पनायां गौरवादिति भावः । तथाच
काललिङ्गीभूतपरत्वापरत्वयोः सूर्यप्रत्यासत्तिघटककालविशेषस्य अवि-
शेष एव परस्परया काललिङ्गपरत्वापरत्वयोरविशेषो बोध्यः, तस्मा-
दित्यर्थः । यद्यपि कालघटी हाविति प्रतीतिविषयो द्वित्वमपि काले
वर्तत इत्येकत्वमात्रानुपपत्तिः, तथापि स्वसजातीयद्वितीयवृत्तिसंख्या-
रहितत्वे सति एकत्वं सिद्धमित्यर्थः । तदनुविधानादिति एकत्वानु-
विधानादित्यर्थः । य एकः सोऽन्यस्मात् पृथगित्यनुविधानम् । कारणे
काल इति कारणे कालाख्ये इति(७) हि सूत्रकारवचनं परत्वापरत्ववतोः
समस्तज्येष्ठकनिष्ठयोस्तपनपरिस्पन्दप्रत्यासत्तिकारणे काले परममहत्त्वं
सिध्यतीति तत्सूत्रार्थः । समस्तज्येष्ठकनिष्ठप्रत्यासत्तिकारणत्वञ्च
नाविभुनः सम्भवति, विभुनः परममहत्त्वमावश्यकमिति तत्सूत्रेण
प्रतिपादितमित्यर्थः ।

कारणपरत्वादिति—कारणपरत्वात् कारणापरत्वाच्च परत्वापरत्वे
इति सूत्रम् ; कारणपरत्वादित्याद्योरर्थश्च कारणं परत्वस्य कारणमपर-
त्वस्य तच्च काल इति बोध्यम् । तस्माद्धेतोः ज्येष्ठे परत्वात् कनिष्ठे
चापरत्वात् परत्वापरत्वे तयोः सिद्धे इति । कालस्य हेतुत्वञ्च सूर्य-
स्पन्दाधिकरणतया तत्प्रत्यासत्तिघटकस्यास्य संयोगद्वारेण्यतः कालस्य
संयोग इत्यर्थः ।

तद्विनाशकत्वादिति—परापरपुरुषक्रियया हि तादृशपुरुषकाल-
विभागः, स च पूर्वसंयोगविनाशकतयैव सिद्ध इत्यतस्तद्विनाशकत्वा-
दित्यर्थः । तस्य आकाशवदिति—आकाशस्य गुणवत्त्वाद् यथा द्रव्यत्वं

समानासमानजातीयकारणाभावात् नित्यत्वञ्च तथा कालस्यापी-
त्यर्थः ।

ननु कालस्यैकत्वे नित्यत्वे च कथमतीतानागतवर्त्तमानतया स
व्यवक्रियते अतीतानागतभेदेन एकत्वासम्भवात् अतीतानागतयोर्नाश-
प्रागभावप्रतियोगिरूपत्वेन नित्यत्वासम्भवाच्च इत्यत आह काल-
लिङ्गेति । काललिङ्गाविशेषादेकत्वं सिद्धमिति प्रागुक्तम् । तच्च
व्याख्यातमेव । तस्मादञ्जसा तत्त्वेन एकत्वे सिद्धे तस्य कालस्य नाना-
त्वोपचार इत्यन्वयः । उपचारे हेतुमाह सर्वकार्याणामिति । प्रारम्भः
आद्या कृतिः, तस्मान्निध्यादिह प्रागभाव एव आरम्भः, क्रिया च व्यापारः,
अभिनिर्वृत्तिः फलं, स्थितिः विद्यमानता, निरोधो ध्वंसः, एतैरूपाधिभिः
नानात्वोपचारः । तथाहि भविष्यति पट इत्यत्र पटस्य धर्मिणोऽस-
त्त्वेऽपि तदीयप्रागभावसम्बन्धौपाधिकौ कालस्य भविष्यत्ता । कुरुते
घटमित्यत्र घटासत्त्वेऽपि तद्धेतुकुम्भकारव्यापारविद्यमानत्वौपाधिकौ
कालस्य वर्त्तमानता । स्मरयति पूर्वानुभवोऽनुभूतमर्थमित्यत्र पूर्वानु-
भवासत्त्वेऽपि तत्फलस्य स्मरणस्य विद्यमानतौपाधिकौ कालस्य वर्त्त-
मानता । एवं चकार घटमित्यत्र घटकुम्भकारयोर्विद्यमानत्वेऽपि
घटोत्पादक्रियाप्रध्वंसौपाधिकौ कालस्य अतीततेत्यर्थः ।

औपाधिके व्यवहारे दृष्टान्तमाह मणिवदिति — स्फटिकादिमणिव-
दित्यर्थः । स्फटिकमणेरिकत्वेऽपि यथा जवापुष्पनीलोत्पलादिसान्नि-
ध्यौपाधिकरक्तनोलादित्वेन नानात्वव्यवहारस्तथेत्यर्थः । ननु जवा-
रक्तिमादेः स्फटिकावृत्तित्वेन भ्रान्त्यैव व्यवहारः, काले वृत्तिना प्राग-
भावादिना तूपाधिना न भ्रान्त्या व्यवहार इति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिक-
वैषम्यमित्यत आह पाचकवदिति ॥ उपलक्षणमिदम् पुरुषस्यैकत्वेऽपि
तद्वृत्तिपचनपठनक्रियौपाधिको हि [यथा] पाचकपाठकतया नाना-
त्वव्यवहारस्तथेत्यर्थः ।

सूक्तिदीपिका

कालमाहेति उद्देशक्रमप्राप्तमिति शेषः। भावप्रधाने इति—परत्वा-
परत्वयोरेव काललिङ्गत्वात् धर्मिणोः काललिङ्गत्वाभावादिति भावः।
दैशिकेत्यादि—दैशिकपरत्वापरत्वयोः दिग्लिङ्गत्वान्न ताभ्यां कालकल्पना
सम्भवतीति विशेषलक्षणया तद्विन्नपरत्वापरत्वपरिशुद्धः।

वक्ष्यत इति—स्वयं भाष्यकारेणेति शेषः। तदुक्तम्—‘वत्तमानकालयो-
रनियतदिग्देशसंयुक्तयोर्युवस्थविरयो रूढशशुकार्कश्यवलिपलितादिसान्निध्ये
सति एकस्य द्रष्टुर्युवानमवधिं कृत्वा स्थविरे विप्रकृष्टा बुद्धिरुत्पद्यते, ततस्ता-
मपेक्ष्य परेण कालप्रदेशेन संयोगात् परत्वस्य उत्पत्तिः। स्थविरं चावधिं
कृत्वा यूनि सन्निकृष्टा बुद्धिरुत्पद्यते, ततस्तामपेक्ष्य अपरेण कालप्रदेशेन
संयोगादपरत्वस्योत्पत्तिरिति।

मिलनमिति—सामानाधिकरण्यमित्यर्थः। तच्च विषयितासंसर्गावच्छिन्नं
कालिकसंसर्गावच्छिन्नं वा मन्तव्यं, समवायेन तयोर्विरुद्धत्वात्। व्यतिकरो
व्यत्यय इति श्रौधराचार्याः, तथाहि परत्वापरत्वयोर्यो व्यतिकरो व्यत्ययः
वैयधिकरण्यमिति यावत्, सोऽपि काललिङ्गम् इत्यर्थः। तादृशस्वल्पाधिक-
तपनपरिस्पन्दाधिष्ठानकालविशेषसम्बन्धभेदेनैव तयोक्तयात्वस्य उपपादयि-
तव्यत्वात्। प्रकारान्तरेण तदसम्भवात्।

तयोरसमवायिकारणमित्यादि—अत्र ‘ज्येष्ठे परत्वप्रत्ययः कनिष्ठे अपरत्व-
प्रत्ययः, स च परत्वापरत्वगुणविशेषाधीनः, परत्वापरत्वे च सासमवायि-
कारणके भावकार्यत्वात्, असमवायिकारणञ्च तयोः कालपिण्डसंयोग एवेति
परत्वापरत्वयोरसमवायिकारणसंयोगाश्रयतया कालसिद्धिरिति प्राहुः।

ननु आकाशदिगालमनोभिः सह पिण्डसंयोगविशेषाणां तथात्वसम्भवात्
किमित्यतिरिक्तकालकल्पनमिति चेन्न आकाशादिभिः पिण्डसंयोगविशेषाणां
तथात्वे स्वीकर्तव्ये विनिगमनाविरहात् आलमनसामनन्तत्वाच्च कारण-
गौरवमित्येक एव लाघवात् कालः कल्प्यते, येन साङ्गं पिण्डसंयोगाः परत्वा-
परत्वासमवायिकारणतां लभन्ते इति प्राञ्च। उपस्कारविवृतिकारादयोऽपि
पिण्डमार्त्तखण्डोभयसंयुक्त-किञ्चिद्विभुद्रव्यसंयोग एव अपरत्वादिकार्यं असम-

वायिकारणम् । तादृशस्वभावत्वं न गगनादेरित्यादिसन्दर्भस्तमेवार्थं प्रति-
पादयन्ति ।

तत्प्रत्यासत्तिघटक इत्यादि—तथाहि घटा युगपदुत्पद्यन्त इत्यादेः
एकस्यां सूर्यक्रियायां घटा उत्पद्यन्त इत्यर्थकस्य घटादौ सूर्यक्रियाधिकर-
णकत्वप्रत्यायकस्य साक्षात्सम्बन्धेन घटसूर्यक्रिययोराधेयाधारभावे वाधेन
स्वाश्रयकालसंयुक्ततपनाश्रितत्वादिरूपया परम्परया उपपत्तेः कर्तव्यतया
कालसिद्धिरप्रत्यूहा ।

समस्तकार्य्येत्यादि जन्यत्वावच्छिन्नं प्रति निमित्तकारणत्वं कालस्य
साधर्म्यमित्यर्थः । अत्र कार्य्यतावच्छेदकसंसर्गतया कालिकस्य कारणताव-
च्छेदकसंसर्गतया च अभेदस्य प्रवेशः । अत एव न दिगदृष्टादावतिप्रसङ्गः ।

स्वप्रागभावेत्यादि—स्वस्य यो प्रागभावध्वंसौ तयोरनधिकरणं स्वप्राग-
भावानधिकरणं स्वध्वसानधिकरणञ्च इत्यर्थः । यः कालः तेन सह सम्बन्धः ।
एतेन उत्पत्तेः पूर्वं तत्क्षणे च स्वप्रागभावस्य स्वनाशोत्तरं स्वध्वंसस्य च सत्त्वात्
न वस्तुनस्तदा तदा स्थितिव्यवहारः । तत्सत्तायाः स्थितिभिन्नत्वात् ।

हेतुभूतज्ञानिति—व्यवहारं प्रति व्यवहाय्यज्ञानस्य कारणतायाः क्लृप्तत्वेन
तथाभूतक्षणादिव्यवहारे क्षणादिज्ञानस्य अवश्यं हेतुताया उपेयतया
नासङ्गतिरिति भावः ।

स्वसजातीयेत्यादि—न च कालवृत्तिद्रव्यत्वादिना घटादेरपि स्वसजातीय-
त्वेन तद्दोषतादवस्थ्यमिति वाच्यं साजात्यस्य प्रकृते द्रव्यविभाजकधर्मेण विव-
क्षितत्वात् । न चैवमपि कालस्य एकत्वात् द्रव्यविभाजकधर्मेण स्वसजातीय-
द्वितीयाप्रसिद्ध्या सत्यन्तदलाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् स्वविशिष्टान्यैकत्व एव उ-
दितग्रन्थतात्पर्यात् । स्ववैशिष्ट्यञ्च स्वतादात्म्य-स्वाश्रयसजातीयद्वितीयवृत्ति-
संख्यासमानाधिकरणत्वैतदुभयसम्बन्धेन । एवञ्च कालवृत्त्येकत्वस्य स्वाश्रय-
सजातीयद्वितीयवृत्तिसंख्यासमानाधिकरणत्वासम्भवेन स्वपदेन प्रकृते तस्यो-
पादातुमशक्यतया घटादिवृत्त्येकत्वस्यैव तथात्वेन कालवृत्त्येकत्वे स्वविशिष्ट-
त्वस्याक्षतत्वादोषः । सम्बन्धघटकसाजात्यमपि पूर्व्ववत् द्रव्यविभाजक-
रूपेण प्रतिपत्तव्यम्, अन्यथा तद्दोषतादवस्थात् । संख्यायां वृत्तित्वं समानाधि-
करणत्वघटकमधिकरणत्वं वृत्तित्वञ्च समवायसम्बन्धेन विवक्षणीयम्, अन्यथा

কালিকাভিসম্বন্ধসাধায় তথৈবাপ্রসিদ্ধে: । বহুব্যক্তিকানামপি ঘটাদীনাং প্রত্যেকমেকত্বস্যা বাধিতত্বেন যথাশ্রুতৈকত্বসংখ্যাপরিত্যজে অর্থান্তরমপি স্বসজাতীয়ে-
ত্যাৎসর্গ্যত্বসংখ্যাবোজমনুসংখ্যেয়ম্ ।

এতৈরুপাধিভিরিতি—তথাহি একস্যাপি কালস্য কিञ্চিৎকর্ম্মবিশিষ্টস্য
ক্ষণত্বং কিञ্চিৎকর্ম্মবিশিষ্টস্য মুহূর্ত্তত্বং কিञ্চিৎকর্ম্মবিশিষ্টস্য চ দিনত্বমিত্যাदि-
রীত্যা উপাধিভূতক্ষণাদিসামান্যবৃত্তিধর্ম্মভেদেনৈব তথা তথা ব্যবহারঃ, ন তু
কেবলস্য তথা । অত এব সিদ্ধান্তসূক্তাবল্যে ‘কালস্বকৌঃপি উপাধিভেদাত্ত
ক্ষণাদিভ্যবহারবিষয়’ ইতি প্রাচ । দিনকরীয়ে তু ‘তাৎক্ষণিকোপাধিভেদ-
বৃত্তিভ্যবহারবিষয়ত্বং, ন তু মহাকালস্বকৌঃপি দ্রষ্টব্য’মিত্যাहु: । ক্ষণত্বং
স্ববৃত্তিভ্যবহারবিষয়ত্বমিতি পক্ষতাপ্রকরণে জগদীশ: । তল উৎপন্নং দ্রব্যং যাব-
দগুণম্, উৎপন্নে চান্যতন্তুসংযোগে বা যাবন্ন পট:, উৎপন্নে কর্ম্মণি যাবন্ন
বিভাগ:, তাবৎকাল: ক্ষণ: । অথবা সামগ্রী কার্য্যরচিতা ক্ষণ ইত্যুদয়না-
চার্য্যা: ।

অয়ম্ কাল: কালিকেন সর্ব্বেষাং নিত্যদ্রব্যাতিরিক্তানাং বা অধিকারণ-
মিতি ‘কালো হি জগদাধার: কালো ধারো ন বিদ্যত’, ইত্যাदि সঙ্কল্পতে ।
দ্বিতীয়কাল্যে জগৎপদেন নিত্যদ্রব্যাতিরিক্তস্য বিশেষলক্ষণায়া পরিগ্রহাদিতি
भाव: ।

ভাষ্যতাৎপর্য্য

সম্প্রতি কালপদার্থ নিরূপণ করা হইতেছে । পৃথিবী প্রভৃতি দ্রব্যের গ্ৰায়
কালও একটি দ্রব্য আছে । উহা কালিক পবন ও অপবন অর্থাৎ জ্যেষ্ঠ ও
কনিষ্ঠ দ্বারা এবং বস্তুদ্বয়ের এককালতা ভিন্নকালতা দীর্ঘকালতা ও অল্পকালতা
দ্বারা সিদ্ধ হইয়া থাকে । যে বস্তু কালানুসারে পূর্বে উৎপন্ন হইয়াছে, তাহাতে
পরন্তু ও যে বস্তু কালানুসারে পরে উৎপন্ন হইয়াছে, তাহাতে অপবন গুণ
থাকে । ক্ষণে ক্ষণে অনবরত সূর্য্যেব স্পন্দন হইতেছে, বাহার জন্ম ও স্থিতি-
কালের মধ্যে অপবন বস্তু অপেক্ষায় সূর্য্যেব স্পন্দন অধিক হইয়াছে এই জ্ঞান হয়,
তাহাতে আপেক্ষিক পবন এবং বাহার জন্ম ও স্থিতিকালের মধ্যে উক্ত অপবন বস্তু

আপেক্ষায় সূর্য্যেব স্পন্দন অল্প হইয়াছে এই জ্ঞান হয়, তাহাতে আপেক্ষিক অপরত্ব উৎপন্ন হইয়া থাকে। উক্ত সূর্য্যেব স্পন্দনক্রিয়া ঐ বস্তুব সহিত সাক্ষাৎ অসম্বন্ধ বলিয়া তাহাকে সাক্ষাৎসম্বন্ধে পরত্ব ও অপবত্ত্বের কাৰণ বলা যায় না, পরন্তু পবম্পবায় উক্ত পরিস্পন্দবিশিষ্ট দ্রব্যের সংযোগবিশেষকেই সাক্ষাৎ অসমবায়িকারণ বলিতে হয়। উক্ত দ্রব্য কাল বাতীত অপব কোনও রূপে দ্রব্য হওয়া অসম্ভব, এই জ্ঞান কালনামে একটি অতিবিক্ত দ্রব্য সিদ্ধ হইয়া থাকে। 'তখন এই বস্তু উৎপন্ন। এখন এই বস্তু উৎপন্ন' ইত্যাদিক্রমে কালের প্রতীতি হয়। পুষ্প ও ফল পভূতব কদাচিত্ উৎপত্তিদ্বারাও কাল সিদ্ধ হইতে পারে। কাৰণ পুষ্পাদিব সহিত ব'শ'বশেষে অবস্থিত সূর্য্যাদির সম্বন্ধ নাই, সম্বন্ধ থাকিলে বং উহাকেই পুষ্পফলাদিব কদাচিত্ উৎপত্তিব কারণ বলা যাইত। কিন্তু পুষ্পাদিব সহিত সূর্য্যের সম্বন্ধ ধরিতে গেলেও কালকে গ্রহণ করিয়া পবম্পরায়ই উক্ত সম্বন্ধ ব্যবস্থাপন কবিতো হইবে, অতএব কাল বলিয়া একটি অতিবিক্ত দ্রব্য স্বীকার না করিয়া গতান্তর নাই।

উৎপন্ন বস্তুসমূহের পরত্ব অপবত্ব যোগপত্ত্ব অযোগপত্ত্ব চিরস্থায়িত্ব অচিরস্থায়িত্ব প্রভৃতির প্রতীতিও কালব্যতিরেকে অসম্ভব। কারণ সূর্য্যক্রিয়ার আধিক্য ও নূনতা প্রভৃতি দ্বাবাই পরত্ব ও অপবত্বাদি নির্দ্ব্যচন করিতে হইবে, পরন্তু সূর্য্যক্রিয়াব সহিত ঘটাদি জ্ঞান বস্তুর মুখ্য কোনও সম্বন্ধ না থাকায় উহা উপপাদন করা সম্ভব হয় না, কালকে দাব করিয়াই উক্ত সম্বন্ধ উপপাদন করা যায়, অতএব ঐ সম্বন্ধের ঘটকরূপে কাল অনুমিত হইতে পারে।

কাল সকল কার্যের উৎপত্তি স্থিতি ও বিনাশেব কাৰণ, এই জ্ঞানই সকল জ্ঞান বস্তুর প্রতি নিমিত্তকারণত্ব কালের সাধন্য পূর্বেই নিকল্প হইয়াছে। উক্ত কালপদার্থই ক্ষণমুহূর্ত্তাদি ব্যবহাবের হেতু, অর্থাৎ কাল একমাত্র হইলেও উপাধিভেদে উহাতে ক্ষণ লব নিমেষ প্রভৃতি ব্যবহার হইয়া থাকে।

কালপদার্থে সংখ্যা, পরিমাণ, পৃথকত্ব, সংযোগ ও বিভাগ এই কয়টি মাত্র গুণ আছে। কালে সংখ্যার মধ্যে কেবল একত্বসংখ্যা আছে, কারণ ফলের সন্দেহ-স্থলে লাঘবানুসারে পদার্থেব সিদ্ধি হইয়া থাকে, অতএব একমাত্র কাল দ্বাবাই যখন পবত্বাপরত্ব প্রভৃতির উপপত্তি হয়, তখন আর অনেক কাল স্বীকার কবিয়া গৌরব স্বীকারে প্রয়োজন কি ?

কালের সহিত অস্ত্র দ্রব্যাদি আদান করিয়া দ্বিত্বের প্রতীতি হইলেও এই

একত্বপদে স্বসজাতীয়দ্বিতীয়রাহিত্য বিবক্ষিত হওয়ায় দোষ হয় না। উক্ত সাজাত্য দ্রব্যবিভাজক পৃথিবীত্বাদি ধর্ম লইয়া বলা হইয়াছে, অতএব কালেব দ্রব্যবিভাজক ধর্মরূপে সজাতীয় দ্বিতীয় বস্তু না থাকায় দোষের সম্ভাবনা নাই। ঘটাদিপদার্থে উক্তরূপ একত্ব অসম্ভব, কারণ এক ঘটের সহিত পৃথিবীত্ব আদান করিয়া অপর ঘটের সজাতীয়তা বহিয়াছে।

পৃথক্‌ত্ব ধর্ম একত্বের ব্যাপক বলিয়া কালে একত্বসিদ্ধি দ্বারা পৃথক্‌ত্বও সিদ্ধ হইবে। অতএব কালে একত্বের জ্ঞান পৃথক্‌ত্ব ধর্মও আছে বুঝিতে হইবে।

কালপদার্থে পরমমহৎ পরিমাণ আছে। কাবণ সকল জ্যোষ্ঠ ও কনিষ্ঠবৃত্তি পরত্বাপরত্বের কারণ সূর্য্যক্রিয়ার সহিত সম্বন্ধযুক্ত বস্তু পরমমহৎ ভিন্ন হইতে পারে না। অণুপরিমাণ বা মধ্যমপরিমাণ বস্তুর সার্বত্রিক সম্বন্ধের অভাববশতই উহা অসম্ভব হয়।

সূর্য্যক্রিয়ার সহিত কালদ্বারা পবম্পবায় সম্বন্ধ রাখিতে হইলে উক্ত বস্তুর সতিত কালের সংযোগ ব্যতীত উহা সম্ভব হইতে পারে না, এই জন্ত কালে সংযোগগুণ আছে ইহাও বুঝিতে হইবে। পরত্ব ও অপরত্বযুক্ত পূর্ব্বের ক্রিয়াদ্বারা উক্ত সংযোগের নাশক বিভাগ হইয়া থাকে ; অতএব কালে বিভাগগুণও আছে স্বীকার করিতে হইবে।

আকাশ যেমন গুণের আশ্রয় বলিয়া দ্রব্য এবং সমানজাতীয় ও অসমানজাতীয় কোনও কারণ না থাকায় নিত্য বলিয়া সিদ্ধ হইয়াছে, সেইরূপ কালও গুণের আশ্রয় বলিয়া দ্রব্য এবং সমানাসমানজাতীয় কারণের অভাববশতঃ নিত্য বলিয়া সিদ্ধ জানিবে। কালেব একত্ব ও নিত্যত্ববিষয়ে অনুপপত্তির বারণ পূর্বেই করা হইয়াছে।

দ্রব্যস্বাদভাষ্যম্

দিক্ পূর্বাং পরাদিপ্রত্যয়লিঙ্গা । মূর্ত্তদ্রব্যমবধি
কৃত্বা মূর্ত্তেষুেব দ্রব্যেষুে তস্মাদিদং (১) পূর্ব্বণ দক্ষিণে

पश्चिमेनोत्तरेण पूर्वदक्षिणेन दक्षिणापरेण अपरोत्तरेण
(२) उत्तरपूर्वेण चाधस्तादुपरिष्ठाच्चेतिः दश प्रत्यया यतो
भवन्ति (३) सा दिगिति ; अन्यनिमित्तासम्भवात् ।
तस्यास्तु गुणाः संख्या-परिमाण-पृथक्त्व-संयोग-विभा-
गाः । कालवदेते सिद्धाः । दिग्लिङ्गाविशेषादञ्जसा
एकत्वेऽपि दिशः परममहर्षिभिः श्रुतिस्मृतिलोक-
व्यवहारार्थं (४) मेरुं प्रदक्षिणमावर्त्तमानस्य भगवतः
सवितुर्ये संयोगविशेषा(५)स्तेषां लोकपालपरिगृहीत-
दिग्देशानामन्वर्थाः प्राच्यादिभेदेन दशविधाः संज्ञाः
कृताः, ततोऽभक्त्या दश दिशः सिद्धाः । तासामेव
देवतापरिग्रहात् (६) पुनर्देश संज्ञा भवन्ति माहेन्द्री
वैश्वानरी याम्या (७) नैऋती वारुणी वायव्या कौवेरी
(८) ऐशानो ब्राह्मो नागो चेति ।

[इत इदमिति यतस्तद्दिश्यं लिङ्गम्—२अ-२आ-१०सू । तत्त्वन्भावेन—२अ-
२आ-१२सू । तदनुविधानादेकपृथक्त्वच्चेति—२अ-१आ-३१सू । शुणैर्दिग्व्या-

(२) दक्षिणपश्चिमेन पश्चिमदक्षिणेन इति पाठान्तरम् ।

(३) प्रत्ययापन्ना भवति इति पाठान्तरम् ।

(४) सव्यवहारार्थमिति पाठान्तरम् ।

(५) संयोगास्तौ षामिति संयोगविभागा इति च पाठान्तरम् ।

(६) परिग्रहवशादिति परिगृहीतत्वादिति च पाठान्तरम् ।

(७) यामी इति पाठान्तरम् ।

(८) वायवौ चान्द्रमसौ इति पाठान्तरम् ।

ख्याता—७अ-१आ-२३सू। कारणपरत्वात् कारणापरत्वाच्च—७अ-२आ-२२सू। कार्यविशेषिण नानात्वम्—२अ-२आ-१३सू। आदित्यसंयोगाद् भूतपूर्वाद् भविष्यतो भूताच्च प्राचौ—२अ-२आ-१४सू। तथा दक्षिणा प्रतौचौ उदीचौ च—२अ-२आ-१५सू। एतेन दिगन्तराणि व्याख्यातानि—२अ-२आ-१६सू। इत्येतान्यालम्बनसूत्राणि]

जगदीशसूक्तिः

दिशमाह दिगिति । लिङ्गं प्रमाणं पूर्वापरादिप्रत्यय एव तादृश-
प्रमाणमित्यर्थः । एतादृशप्रत्ययस्य जनकत्वेन दिक् सिध्यतीत्यर्थः ।
तदेव विशदयति सूत्रद्रव्यमिति । अमूर्तद्रव्यस्य पूर्वादिप्रत्ययावधित्वं
पूर्वादिप्रत्ययविषयत्वञ्च न दृष्टमित्यत उभयत्र सूतत्वं । काले
पूर्वापरव्यवहारस्त्वतोतत्वाद्यौपाधिक एवेति बोध्यम् । पूर्वेणेत्यादिकं
स्वार्थिकेणप्रत्ययान्तं पाणिनिमते, स्वमते तु स्वार्थिकत्वतोयान्तम् ।
इदं पूर्वमित्यादिरर्थः । अन्यनिमित्तासम्भवादिति—पूर्वस्यां दिशी-
त्येवमेव हि व्यवहारो, न च दिशोऽन्यत्तन्निमित्तं भवितुमर्हति ।
कालो यदि तन्निमित्तं तदा पूर्वकाल इत्यादिरेव व्यवहारः । पूर्व-
दिग्वर्तिनि वर्तमानवस्तुन्यपि सत्त्वात् ।

द्रव्यत्वेन तत्र संख्यादिगुणपञ्चकमाह तस्यास्त्विति । काल-
वदेत इति—यथा काललिङ्गकालिकपरत्वापरत्वाविशेषात् कालस्य
एकत्वं, तथा दिगलिङ्गदेशिकपरत्वापरत्वाविशेषात् दिशोऽप्येकत्व-
मित्यर्थः । तथाहि एकदेशमधिकृत्य कश्चित् पूर्वः कश्चिदपर इति
प्रतीत्या पूर्वापरयोः वस्तुनोः परत्वापरत्वे विषयौक्रियेते । अन्तरा बहु-
तरसंयुक्तसंयोगाल्पतरसंयुक्तसंयोगज्ञानञ्च तयोक्तृपादकम् । तयो-
रसमवायिकारणानि च ते संयोगाः परापरवस्तुनोः प्रत्यासत्त्यभावादनु-
पपन्ना अतः प्रत्यासत्तिघटिका दिक् कल्पयते । तस्याश्च समस्तपरा-

परप्रत्यासत्तिघटकत्वमविशिष्टमित्येकत्वमेव दिश इत्यर्थः । दिग्लिङ्ग-
कल्पमानदिशोऽविशेषेण दिग्लिङ्गस्याविशेषः । यथा काले एकत्वा
नुविधानात् पृथक्त्वं तथा दिश्यपि । पूर्वदिशितसूत्रात् [यथा]
काले परममहत्त्वं तथा दिश्यपि । यथा पूर्वदिशितापरसूत्रात् काले
संयोगस्तथा दिश्यपि । यथा काले तद्विनाशकत्वात् विभागस्तथा-
दिश्यपोत्यर्थः ।

ननु यदि दिगेकैव तदा कथं प्राच्यादयो दश दिश इति व्यवहार
इत्यत आह दिग्लिङ्गाविशेषादिति । दिग्लिङ्गाविशेषो व्याख्यात
एव । तस्मादज्ञप्ता तत्त्वेन दिश एकत्वे सिद्धेऽपि परममहर्षिभिः
मरौच्याद्यैः प्राच्यादिभेदेन दशविधा दिशः संज्ञाः कृता इत्यर्थः ।
किमर्थमित्यत आह श्रुतिसृतिलोकव्यवहाराद्येति । 'प्राचीप्लवने(१)
देशे यजते'ति 'न प्रतोचीशिराः शयौते'ति श्रौतो व्यवहारः । 'आयुष्यं
प्राडमुखो भुङ्क्ते' इति स्मार्त्तः । 'दक्षिणेन याज्ञौ'त्यादिः लौकिको
व्यवहारः, तदर्थमित्यर्थः ।

ताः संज्ञाः किं पारिभाषिक्यः किं वा नेत्यत आह अन्वर्थी इति ।
अन्येषामनुगतस्वार्था अन्येषां सम्बन्धस्वार्था इत्यर्थः । स्वार्थो हि
दिशोऽन्येषां सम्बन्ध इत्यन्वर्थीः प्राच्यादिमंज्ञा इत्यर्थः । केषां सम्बन्ध-
स्वार्था इत्यत्राह भगवतः सवितुरिति लोकपालपरिगृह्यतेति च ।
मेरुं पर्वतं प्रदक्षिणं यथा स्यात् तथा आवर्त्तमानस्य वेष्टयतो भगवतः
सवितुर्ये संयोगविशेषाः पूर्वावलोपरिभागावच्छिन्ना आकाशसंयोग-
विशेषाः तेषामिन्द्रादि(२)लोकपालपरिगृह्यतेति दिग्देशानाञ्च सम्बन्ध-
स्वार्थाः(३) संज्ञा इत्यर्थः । दिग्देशानामित्यत्र चार्थः पूरणोयः । तथाच
एकस्या एव दिशः तादृशरविसंयोगतादृशदिग्देशौपाधिक्यः दश संज्ञा

(१) प्रवण इति कचित् पाठः ।

(१) तेषामिन्द्रादि इति कचित् पाठः ।

(२) सम्बन्धः स्वार्थाः इति कचित् पाठः ।

इत्यर्थः । प्राच्यादिभेदेनेति—प्राच्यवाचोऽप्रतीच्यादिभेदेन भिन्नाः संज्ञा इत्यर्थः । प्रथममत्र अञ्चति सूर्य इति प्राची । अवाक् तदनन्तरमत्र अञ्चति सूर्य इत्यवाचो । प्रतोपमत्र अञ्चताति प्रतीचीत्यादि यथा-कथञ्चिदन्यानुगतस्वार्थता बोध्या नक्षत्रमण्डलापेक्षया यतः पृथिवी सा दिग्धः । पृथिव्यपेक्षया नक्षत्रमण्डलं यतः सा दिग् ऊर्द्धा इति बोध्यम् । अवान्तरोर्द्धाधोव्यवहारश्च वज्रज्वाला यत्र याति तदूर्द्धं, गुरुद्रव्यं यत्र पतति तदध इत्येवं रोत्या ।

ननु सूर्यसंयोगवशात् लोकपालपरिग्रहेतदिग्देशवशाच्च दिशां भेदेन संज्ञादशकं प्रसक्तमत आह ततोऽभक्त्येति । अभक्त्या अभेदेन तद्देशदिशां भेदापरिग्रहेण दशविधाः संज्ञा इत्यर्थः । तासामेवेति उपाधिभेदेन भिन्नत्वेन व्यवहियमाणानां तासां दिशामेवेत्यर्थः ।

सूक्तिदीपिका

कालाकाशयोरिव दिशोऽपि एकमात्रव्यक्तित्वात् कालत्वाकाशत्ववत् दिक्त्वमुपाधिरेव, न तु सामान्यमिति निरुक्तमेवाधस्तात् । तेनैव दिक्त्वा-भिसम्बन्धाद्दिगित्यस्य सूचितप्रायत्वेन न पुनस्तदभिधानम् । दिशो लक्षणत्वं दिग्विशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नकार्यतानिरूपिततादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नकारणत्वम् । तथाहि सिद्धान्ते दैशिकविशेषणतासम्बन्धेन जन्यत्वावच्छिन्नं प्रति तादात्म्येन दिशः कारणतया प्रकृतलक्षणं दिशि नानुपपन्नं भवति कालिकविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नकार्यतानिरूपिततादृशकारणत्वस्य काले सत्त्वात्तत्वातिप्रसङ्गः स्यादिति दिग्विशेषणतायाः कार्यतावच्छेदकसंसर्ग-तया निवेश इति वदन्ति ।

जनकत्वेनेति—तथाहि तादृशप्रत्ययरूपकार्येण कारणस्य अनुमानात् दिक्सिद्धिरिति भावः । यद्यपि दिक्कृताभ्यां परत्वापरत्वाभ्यामपि दिक्-सिद्धिः सम्भवति, तथापि तदुपेक्षया पूर्वादिप्रत्ययस्य लिङ्गत्वाभिधानं गुण-प्रकरणे तयोस्तल्लिङ्गत्वस्य वक्ष्यमाणताभिप्रायेणेति विवृतमाचार्यः ।

जनकत्वञ्च पूर्वपरादिप्रत्यये प्रयोजकत्वरूपं ग्राह्यम् ; तथा च पूर्वापरादिप्रत्यये पृथक्त्वापरत्वादिकं जनकं, तत्र च तत्तद्विक्संयोगस्तत्र च दिगिति परम्परया दिशो हेतुत्वम् ; विशेषतः पूर्वापरादिप्रत्यये साक्षाद्दिशोऽकारणत्वादिति ध्येयम् । अत एव 'परत्वापरत्वबुद्धिं प्रति परत्वापरत्वे तत्र दिक्पिण्डसंयोगस्तत्र दिगिति क्रमेण परम्परया दिशस्तद्वुद्धौ निमित्तत्वं बोध्य'मिति मुक्तावलौकिकरीये ।

परत्वापरत्वे पक्षौक्य भावकार्यत्वं, हेतूक्य असमवायिकारणवत्त्वसिद्ध्या कालस्थलोक्तरीत्या संयोगस्य असमवायिकारणत्वे सिद्धे तादृशसंयोगाश्रयतया कालसिद्धिमभिप्रयन्ति । नहि तादृशसंयोगाश्रयो दिगन्यः सम्भवति आकाशादीनां विनिगमनाविरहेण गौरवप्रसङ्गात् भूतानाम् अव्यापकतया तथात्वासम्भवात् ।

अमूर्त्तद्रव्यस्य सर्वगततया पृवादिप्रत्ययावधित्वं पूर्वादिप्रत्ययविषयत्वं वा नोपपद्यते तयोरमूर्त्तद्रव्यत्वेन विरोधादत एव मूर्त्तद्रव्यमवधिं कृतेत्यादि । अवधित्वं स्वरूपसम्बन्धविशेष एव ।

तस्याश्च समस्तेत्यादि—न च परापरत्वाभिमतव्यक्तिभेदेन दिशो भेदसत्त्वेऽपि प्रत्यासत्तेः शक्योपपादनत्वेन कथमित एव दिश एकत्वमिति वाच्यं दिशोऽनेकत्वेन तदुपपत्तावपि गौरवस्य अपह्नोतुमशक्यतया प्रत्यासत्तिषट्ठिकाया एकस्या एव दिशः सिद्धेः ।

प्रथममत्वेत्यादि—अन्ये पुनरन्यथैव संज्ञाभेदवीजमुन्नयन्ति, यथा—यत्पुरुषस्य उदयगिरिसन्निहिता या दिक्, सा तत्पुरुषस्य प्राची ; एवमुदयगिरिव्यवहिता या दिक्, सा प्रतीची ; यत्पुरुषस्य सुमेरुसन्निहिता या दिक्, सा उदीची ; तद्व्यवहिता त्ववाची । एकस्या एव दिशः पुरुषभेदेन विपरीतदिक्संज्ञाभागित्वेन पुरुषविशेषनियन्त्रणम् । निष्कर्षे तु यन्मूर्त्तादुदयगिरिसन्निहितं यन्मूर्त्तं सा ततः प्राचीत्यादि । तदपेक्षया उदयगिरिसन्निहितत्वञ्च तन्निष्ठोदयगिरिसंयुक्तसंयोगापेक्षया अल्पतरौदयगिरिसंयुक्तसंयोगवत्त्वम् इत्यादिरूपेण अर्थो बोध्यः । एवञ्च मथुरायाः प्राच्यः प्रयाग इत्यादौ मथुरानिष्ठोदयगिरिसंयोगपर्याप्तसंख्याव्याप्यसंख्यापर्याप्तधिकरणोदयगिरिसंयुक्तसंयोगवन्मूर्त्तवृत्तिः प्रयाग इत्यन्वयधौः प्रतिपत्तव्या । तादृशसंख्या-

ବ୍ୟାପ୍ୟତ୍ବଞ୍ଚ ତାଦୃଶସଂଖ୍ୟାସମାନାଧିକରଣପ୍ରତିଯୋଗ୍ୟତ୍ବିଭିଦମ୍ପ୍ରତିଯୋଗିତାବଚ୍ଛେଦ-
କର୍ତ୍ତ୍ବ, ନ ତୁ ବ୍ୟାପକସାମାନାଧିକରଣାଦିରୂପ, ତଦୁପଗ୍ରହେ ଶ୍ବସ୍ମିନ୍ନପି
ଶ୍ବନିରୂପିତତାଦୃଶବ୍ୟାପ୍ୟତ୍ବାନୁପାୟାନ୍ ମଧୁରାଦାବପି ମଧୁରାଦ୍ୟବଧିକପ୍ରାପ୍ୟତ୍ବା-
ଦିବ୍ୟବହାରପ୍ରସଙ୍ଗାନ୍ । ଏତଦ୍ବିଚ୍ଛେଦନ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥାନ୍ତରେ ଦ୍ରୁଷ୍ଟବ୍ୟଃ । ସମ୍ପଦାର୍ଥୀକାରାସ୍ତୁ ରୌଦ୍ରୀ
ନାମ ଏକାଦଶୀଂ ଦିଶମସ୍ୟାବେଦୟନ୍ତି । ତଦୃକ୍ତଂ ସମ୍ପଦାର୍ଥୀଂ ‘ଦିଗୈନ୍ଦ୍ରୀ ଆଗ୍ନେୟୀ ଯାମ୍ୟା
ନୈର୍ଋତୀ ବାୟୁଣୀ ବାୟବୀ କୌବେରୀ ଐଶାନୀ ନାଗୀ ବ୍ରାହ୍ମୀ ରୌଦ୍ରୀ ଚିତ୍ୟେକାଦଶବିଧା’
ଇତି । ‘ଗୌନ୍ଦ୍ରୀ ଅନ୍ତରିକ୍ଷପ୍ରଦେଶ’ ଇତି ମାଧବସରସ୍ବତୀକୃତ-ସମ୍ପଦାର୍ଥୀମିତ-
ଭାସିଷ୍ୟାମ୍ । ‘ରୌଦ୍ରୀ ଦଶାନାମପି ଦିଶାଂ ମଧ୍ୟଭାଗ’ ଇତି ଜିନବର୍ଦ୍ଧନସୁରିକୃତ-
ସମ୍ପଦାର୍ଥୀଠିକାୟାମୁକ୍ତମୁପଲବ୍ଧ୍ୟତେ । ସର୍ବାଭିରେତାଭିର୍ଦିକ୍ଷଂଜାଭିଃ ତତ୍ତଦ୍ବିଶ୍ଵା-
ଽଧିଦେବତାଃ ସ୍ପଷ୍ଟାଃ ।

ଦୌଷିତିକୃତ୍ପ୍ରଭୃତୟସ୍ତୁ ଦିକ୍କାଳଯରୌଷ୍ଠରୂପତାମଜ୍ଞୀକୃବେତେ । ନବ୍ୟାସ୍ତୁ ଦିକ୍କା-
ଳଯରୌଷ୍ଠରୂପତ୍ବଂ ତତ୍ତତ୍ତ୍ଵୀବରୂପତ୍ବଂ ବ୍ୟତ୍ୟକ୍ତ ବିନିଗମକାଭାବାତ୍ ତାବିମାବତି-
ରିଚ୍ଛତେ ଇତି ପ୍ରାଚ୍ଛୁଃ ।

ଭାସ୍ତ୍ରତାଂପର୍ଯ୍ୟ

ଆକାଶ ଏବଂ କାଳେବ ଗ୍ରାସ୍ତ ଦିକ୍ ଓ ଏକଟି ଦ୍ରବ୍ୟ । ଉତ୍ତାତେ ସେ ଦିକ୍ତ୍ବ ଧର୍ମ୍ମ ଆର୍ତ୍ତେ
ଉତ୍ତା ଜାତି ନହେ, ଉପାଧିମାତ୍ର, ଇହା ପୂର୍ବେହି ବଳା ହୈସାଚ୍ଛେ । କାଳ ସେକ୍ତ୍ବ କାଳିକ-
ବିଶେଷଣତାସଂକ୍ତେ ସକଳ ଜଗ୍ରବସ୍ତବହି ଉଂପତ୍ତିର କାବଣ, ସେହିକ୍ତ୍ବ ଦିକ୍ ଦୈଶିକ-
ବିଶେଷଣତାସଂକ୍ତେ ସକଳ ଜଗ୍ରବସ୍ତବ ଉଂପତ୍ତିର କାରଣ । ଉକ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟକାବଣତାବ ହାବାଟି
ଦିକ୍ପଦାର୍ଥେର ଲକ୍ଷଣ ଓ ନିର୍ବଚନ କରା ସାହିତେ ପାରେ । ପୂର୍ବ ପଶ୍ଚିମ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରତୀତି
ହାବା ଉକ୍ତ ଦିକ୍ପଦାର୍ଥେର ସିଦ୍ଧି କରାତେ ହୈବେ । ଦୈଶିକ ପରସ୍ତ ଓ ଅପରସ୍ତଦ୍ବାରାଓ
ଦିକ୍ପଦାର୍ଥେର ସିଦ୍ଧି ହୈସା ଥାକେ । ଯଥା ଦୂରବର୍ତ୍ତୀ ବସ୍ତୁତେ ପବସ୍ତ ଓ ଅଦୂରବର୍ତ୍ତୀ ବସ୍ତୁତେ
ସେ ଅପରସ୍ତେର ଜ୍ଞାନ ହସ୍ତ, ଐ ପବସ୍ତ ଓ ଅପରସ୍ତ ବିଶେଷ କାରଣ ଅପେକ୍ଷା କବିସ୍ତା ଥାକେ ।
ବିଶେଷ କାରଣ ବାତୀତ ଉତ୍ତାର ଉଂପତ୍ତି ହୈଲେ ଅବିଶେଷକ୍ତେ ସକଳ ବସ୍ତୁତେହି ତୁଲ୍ୟାଭାବେ
ପରସ୍ତ ଓ ଅପରସ୍ତେର ସମ୍ଭବ ହୈତ । ମୂର୍ତ୍ତପର୍ଯ୍ୟବିଶେଷକ୍ତେ ଉପାଧିବିଶିଷ୍ଟ ଦିକ୍ ଓ ପବାପ
ପଦାର୍ଥେର ସଂଯୋଗଗତ ଅଗ୍ରତା ଓ ଭୂମସ୍ତକେହି ଯଥାକ୍ରମେ ଅପରସ୍ତ ଓ ପରସ୍ତେର କାରଣ

বলিতে হইবে। উক্ত সংযোগের আশ্রয়রূপে দিক্‌ও পরস্পরায় সিদ্ধ হয়। অত্ৰ কোনও দ্রব্য উক্ত সংযোগামির আশ্রয় বলা যায় না, কারণ মূর্ত্‌দ্রব্য সকল মূর্ত্‌ বস্তুর সহিত সংযুক্ত হইতে পারে না বলিয়া সকল মূর্ত্‌দ্রব্যের পরস্পরস্বের কাবণ সংযোগেব আশ্রয় তাহাকে কিরূপে বলা যাইতে পারে। আত্মপ্রভৃতি বিভূ পদার্থের একটিকে কারণ বলিতে গেলে অপরটিকেই বা বলিতে বাধা কি ? অতএব বিনিগমনাব অভাববশতঃ সকলকেই কাবণ বলিতে হইলে মহাগৌরব হইয়া ওঠে, অতএব একমাত্র বিভূদিক্ স্বীকার করিয়া গৌরবাদি দোষ নিরাস কবিত্তে হইবে।

কালপদার্থের দ্বায় দিক্‌পদার্থেও সংখ্যাপ্রভৃতি পাঁচটী গুণ আছে। সংখ্যা একত্ব, পরিমাণ পরমমহত্ব, পৃথক্‌ত্ব, সংযোগ ও বিভাগ এই পাঁচটীই দিক্‌পদার্থের গুণ।

উহার বিশেষ কাবণ জগদীশহস্তিতে বিশেষরূপে বিবৃত হইয়াছে। এখন আপত্তি হইতেছে এই যে, যদি দিক্‌ কেবল একটীই থাকে, তবে পূর্ব পশ্চিম প্রভৃতি রূপে বিভিন্নব্যবহার কিরূপে উপপন্ন হইতে পারে। তাহার উত্তর এই যে দিক্‌ কেবল এক হইলেও উপাধিভেদে উহার নানা ব্যবহার হইয়া থাকে। একটী একটী বিশেষ মূর্ত্‌বস্তুকে উপাধিরূপে আদান করিয়া বিভূ একমাত্র দিক্‌পদার্থেরও ঘটাকাশ পটাকাশামির দ্বায় পূর্ব পশ্চিমাদিরূপে বিভিন্ন ব্যবহার সুসঙ্গত হইতে পাবে।

দিক্‌পদার্থের বিভিন্নরূপে অত্ৰপদার্থেব যোগবশতঃ দশপ্রকার সংজ্ঞা হইতে পারে যথা—প্রথম যে দিকে সূর্য্য উদিত হন, সেই দিক্‌ প্রাচী, তদনন্তর সূর্য্য যে দিকে গমন করেন সেই দিক্‌ অবাচী, বিপরীত যে দিকে সূর্য্য গমন করেন, সেই দিক্‌ প্রতীচী ইত্যাদিরূপে সূর্য্যের সম্পর্ক লইয়া দিকের সংজ্ঞা পরিবর্তিত হয়।

কেহ কেহ বলেন যে, যে বস্তু হইতে যে বস্তু উদয়গিবির নিকটবর্তী, তাহাই তাহার পূর্বদিক্‌, এবং যে বস্তু হইতে যে বস্তু উদয়গিবির বিপ্রক্ৰষ্ট, তাহাই তাহার পশ্চিম দিক্‌ ইত্যাদি। ইহাবা সকলেই মূর্ত্‌ কোনও উপাধিবিশেষকেই দিক্‌শব্দে ধরিয়া লইয়া থাকেন, কাজেই পূর্ব পশ্চিম ইত্যাদি ব্যবহাবে দিকের একত্ব বিঘটিত হয় না।

দীধিতিকার প্রভৃতি দিক্‌ ও কাল বলিয়া অতিরিক্ত পদার্থ স্বীকার না

কবিতা উহা ঐশ্বর্যস্বরূপ কল্পনা করিয়া লইয়াছেন। কিন্তু নব্যসম্প্রদায় বলেন যে, দিক্ ও কালকে ঐশ্বর্যস্বরূপ কল্পনা কবিব, অথবা জীবস্বরূপ কল্পনা কবিব, তাহার কোনও বিনিগমন না থাকায় প্রত্যেকস্বরূপই কল্পনা করা যাইতে পারে, তাহাতে মহাগৌরব হয়, অতএব উহা অতিবিক্ত স্বীকার করিয়া গৌরব নিবাস কবাই শ্রেয়। বিস্তৃত গ্রন্থান্তবে জ্ঞাতক।

প্রশস্তপাদভাষ্যম্

আত্মত্বাভিসম্বন্ধাदात्मा । तस्य सौक्ष्मादप्र-
त्यक्षत्वेऽपि (१) करणैः शब्दाद्युपलब्धानुमितैः श्रोत्रा-
दिभिः समधिगमः क्रियते । वास्यादौनामिव(२) कर-
णानां कर्तृप्रयोज्यत्वदर्शनात्(३) शब्दादिषु प्रसिद्धा च
प्रसाधकोऽनुमीयते । न शरीरेन्द्रियमनसा(४)मज्ञत्वात्,
न शरीरस्य चैतन्यं घटादिवद्भूतकार्यत्वात् मृते
चासम्भवात् । नेन्द्रियाणां करणत्वात् उपहृतेषु
विषयासान्निध्ये चानुस्मृतिदर्शनात् । नऽपि मनसः
करणान्तरानपेक्षित्वे युगपदालोचनस्मृतिप्रसङ्गात् स्वयं
करणभावाच्च परिशेषादात्मकार्यत्वात् (५) तेनात्मा

(১) সৌক্ষ্মাদপ্রত্যক্ষত্বং সতি ইতি পাঠান্তরম্ ।

(২) ইবেতি ক্বচন পুস্তকে নাষ্টি ।

(৩) কচিৎ পুস্তকে কৰ্তৃপদং নাষ্টি ।

(৪) মনসা চৈতন্যেতি পাঠান্তরম্ ।

(৫) কার্যং জ্ঞানমিতি পাঠান্তরম্ । অন্যত্র কার্যত্বাদিত্যধিকম্ ।

समधिगम्यते । शरीरसमवायिनौभ्याञ्च हिताहित-
प्राप्तिपरौहार्थयोग्याभ्यां प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यां (६) रथ-
कर्मणा सारथिवत् प्रयत्नवान् विग्रहस्याधिष्ठातानु-
मीयते । प्राणादिभिश्चेति ।

कथं ? शरीरपरिग्रहीते (७) वायौ विकृतकर्मदर्शनात्
भस्त्राध्मापयितेव निमेषोन्मेषकर्मणा नियतेन दारु-
यन्त्रप्रयोक्तेव देहस्य वृद्धिञ्चतभग्नसंरोहणादिनिमित्त-
त्वात् गृहपतिरिव अभिमतविषयग्राहककरणसम्बन्ध-
निमित्तेन मनःकर्मणा गृहकोणेषु पेलकप्रेरक इव
दारकः नयनविषयालोचनानन्तरं रसानुस्मृतिक्रमेण
रसनविक्रियादर्शनात् अनेकगवाक्षान्तर्गतप्रेक्षक-
वदुभयदर्शी कश्चिदेको विज्ञायते ।

सुखदुःखेच्छावेषप्रयत्नैश्च गुणैर्गुण्यनुमीयते । ते
च न शरीरेन्द्रियगुणाः, कस्मात् ? अहङ्कारेणैक-
वाक्यताभावात् प्रदेशवृत्तित्वात् अयावद्द्रव्यभावि-
त्वात् बाह्येन्द्रियाप्रत्यक्षत्वाच्च (८) तथा अहं-शब्देनापि
पृथिव्यादिशब्दव्यतिरेकादिति ।

तस्य गुणा बुद्धि-सुख-दुःखे-च्छा-वेष-प्रयत्न-धर्मा-धर्म-

(६) प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यामित्यर्थः कचिन्न वर्त्तते ।

(७) विग्रहीते इति पाठान्तरम् ।

(८) बाह्येन्द्रियायाञ्चत्वाच्च इति पाठान्तरम् ।

विशेषादेकत्वं सिद्धं वैधर्म्यत्वेन । तथा च शब्दव्याप्यसंख्यावत्त्वमेव वैधर्म्यं, तच्च न पृथिव्यादाविति भावः । यद्यपि शब्दलिङ्गत्वादित्येव वक्तुमुचितं, तथापि पृथक्त्वसंख्यायामपि कुत्रचित् शब्दव्याप्यत्वमित्यर्थ-लाभार्थं शब्दलिङ्गत्वाविशेषादित्युक्तम् । अत एव शब्दानुविधाय्येव पृथक्त्वं वैधर्म्यमाह तदनुविधानादिति । तस्य शब्दस्य अनुविधानात् व्याप्यत्वात् पृथक्त्वं वैधर्म्यत्वेन सिद्धमित्यर्थः ।

ननु परिमाणं द्रव्यमात्रे अतिप्रसक्तमतः शब्दसमवायिनिष्ठपरिमाणमेव आकाशस्य वैधर्म्यं वाच्यं, तच्चाप्रसिद्धं गगनस्य परिमाणवत्त्वे प्रमाणाभावादत आह(२) विभव(३)वचनादिति—महानाकाशस्तथा चात्मेति(४) सूत्रेण गगनस्य विभुत्ववचनादित्यर्थः, परममहत्त्वं परिमाणं सिद्धमिति पूर्वोक्तान्वयः ।

संयोगविभागयोरपि द्रव्यमात्रे अतिप्रसक्तत्वादाह शब्देति । संयोगविभागपदाभ्यां शब्दासमवायिकारणयोः संयोगविभागयोरभिधानात् संयोगविभागौ वैधर्म्यं, शब्दासमवायिकारणस्य सूक्तेन सह संयोगस्य विभागस्य गगनादन्यत्र असत्त्वादिति भावः ।

यद्यपि प्रागुक्तधर्मिग्राहकमानेनास्य द्रव्यत्वं सिद्धं, तथापि संयोगादिमत्त्वादपि तत् साधयितुं शक्यत इति तदप्याह अत इति—संयोगादिमत्त्वादित्यर्थः । अत्र हेत्वन्तरमाह गुणवत्त्वादिति—अग्रिम-चकारयोजनया गुणवत्त्वाच्चेत्यर्थः । द्रव्यं द्रव्यत्ववत् । नित्यत्वे प्रमाण-माह अनाश्रितत्वादिति—असमवेतभावत्वादित्यर्थः । नित्यमित्यग्रे-तनेनान्वयः । अनाश्रितत्वादित्यस्य विभुत्वादित्यर्थः । तथा च द्रव्य-त्वस्यैव साधकोऽयं हेतुरिति यथाश्रुतमेव न्याय्यमिति वदन्ति ।

तस्य नित्यत्वं साधयति समानेति । कारणमत्र समवायिकारणं,

(२) प्रमाणाभावादाहेति पाठान्तरम् ।

(३) विभु इति पाठान्तरम् ।

(४) सथा चात्मा चेति इति पाठान्तरम् ।

तच्च आकाशस्य सजातीयं विजातीयञ्च नास्ति । नहि आकाश-
सजातीयमाकाशान्तरमस्ति, नापि तद्विजातीयं पृथिव्यादिकं तत्-
समवायिकारणं घटादिकारणकस्य रूपादेरिव गुणत्वस्य कर्मत्वस्य
वा प्रसङ्गात् । पृथिव्यादेस्तु सजातीयपृथिव्यादेरिव गुणकर्मणोस्तु
विजातीयं द्रव्यमेव समवायिकारणम् ।

तस्य इन्द्रियप्रकृतित्वं दर्शयति सर्वप्राणिनामिति । ननु विभुन-
स्तस्य सर्वप्राणिनां शब्दोपलब्धिनिमित्तत्वे सर्वेषामेव सर्वशब्दोपलब्धि-
प्रसङ्ग इत्यत आह श्रोत्रभावेनेति । ननु तथापि स दोषः, तस्य विभुनः
श्रोत्रभावादित्यत आह श्रोत्रं पुनरिति । ननु श्रवणविवरसत्त्वे कथं
कश्चिद् वधिर इत्यत आह शब्दनिमित्तेति । उपभोग्यव्रीणादिशब्दा
विषयतया निमित्तानि यस्य तादृशो य उपभोगस्तत्प्रापकाभ्यां
धर्माधर्माभ्याम् उपनिबद्ध इत्यर्थः । तथा च तादृशधर्माधर्मरहितस्य
तादृशविवरसत्त्वेऽपि बाधिर्यमित्याह तस्य चेति ।

सूक्तिदीपिका

अथ किमाकाशादिसंज्ञाया नैमित्तिकत्वं वा पारिभाषिकत्वं वा औपाधि-
कत्वं वेति विचारयितुं पूर्वपक्षमुपन्यस्यन् पारिभाषिकतया उपसंहरति गर्गरी-
त्यभिदिना ।—गर्गरी घटश्चेत्यनर्थान्तरम् । तथाहि यः खलु गर्गरीादिभेदेन
आकाशादिभेदः समुपलभ्यते, स उपाधिकृत एव, न तु वास्तवः, अत
आकाशत्वादौ नित्यानिकसमवेतत्वरूपजातिलक्षणसमन्वयाभावात् तदवच्छिन्न-
सङ्केतवती आकाशादिसंज्ञा न नैमित्तिकी, परमाकाशत्वादेरुभयावृत्तिधर्मतया
तदवच्छिन्नसङ्केतवत्त्वात् पारिभाषिक्येव । तदुक्तं स्वयमेव जगदीशेन शब्द-
शक्तिप्रकाशकायां ‘जात्यवच्छिन्नसङ्केतवती नैमित्तिकी मते’ति । ‘उभया-
वृत्तिधर्म’ण संज्ञा स्यात् पारिभाषिकी’ इति च । औपाधिकत्वमपि आका-
शत्वादेरेकमात्रवृत्तिधर्मतयैव शक्यं निरसितुम् । अत एव शब्दशक्तिप्रकाशि-
कायां ‘शब्दादिकन्तु सखण्डत्वेन उपाधिरपि नानुगती हितयावृत्तित्वाद्दतः

ज्ञानं कचिदाश्रितं कार्यत्वात् गन्धवदिति । आश्रितत्वञ्च समवायेन बोध्यम् । तेन न शरीरेण सिद्धसाधनम् ।

ननु शरीरे वह्निरिन्द्रिये मनसि वा समवेतं ज्ञानमस्तु इत्यत आह न शरीरेन्द्रियेति । एषां नाधिगम इत्यनुषङ्गः । अत्र हेतुमाह अज्ञत्वादिति । तेषां ज्ञानानाश्रयत्वादित्यर्थः । एषां प्रत्येकं चैतन्याभावं ग्राहयति न शरीरस्य चैतन्यमिति । चैतन्यं ज्ञानं तन्न शरीरस्य । तत्र हेतुमाह घटादिवदिति । भूतत्वात् कार्यत्वाच्च हेतुद्वयम् । घटादिवदिति दृष्टार्थः ।

ननु अप्रयोजकमिदं भूतस्य कार्यस्य वा चैतन्याश्रयत्वे को विरोध इत्यत आह नृते चेति । यदि शरीराश्रितं चैतन्यं स्यात्, नृते शरीरेऽपि स्यात्तत्र तदसम्भवात् न शरीराश्रितं चैतन्यमित्यर्थः । वह्निरिन्द्रियाणां चैतन्याभावं ग्राहयति नेन्द्रियाणामिति । न वह्निरिन्द्रियाणामित्यर्थः । हेतुमाह करणत्वादिति । जलानयनकरणघटादिरत्र दृष्टार्थः । अत्राप्यप्रयोजकत्वमाशङ्क्यान्यदाह उपहतेष्विति । अर्थस्मृतिर्हि(१) ज्ञानविशेषः, सा यदि श्रोत्रादीन्द्रियसमवेता स्यात्, तदा बाधिर्यादिहेतुरोगविशेषादिना उपहतेष्विन्द्रियेषु सत्सु स्मृतिर्न स्यादाश्रयस्योपहतत्वात्, उपहतेष्वपि दृश्यमाना तु स्मृतिः आश्रयान्तरमधिगमयतीत्यर्थः ।

स्मृतेरिन्द्रियानाश्रयत्वे हेत्वन्तरमप्याह विषयासान्निध्यादिति । इन्द्रियेण स्वेन जन्यैव स्मृतिरिन्द्रियसमवेता वाच्या, अन्यथा अतिप्रसङ्गात्, तथाच इन्द्रियस्य प्रतिरोधकात् विषयविनाशात् विषयस्य इन्द्रियासान्निध्यात् इन्द्रियेण तदजननेऽपि दृश्यमाना स्मृतिराश्रयान्तरमधिगमयतीत्यर्थः । न च स्वजन्यानुभवजन्यसंस्कारसत्त्वात् तत्-

(१) अनुस्मृतिर्हि इति पाठान्तरम् स्यात् ।

स्मृतिरिति वाच्यं संस्कारस्येन्द्रियावृत्तित्वात्, अन्यथा इन्द्रियस्य उपधाते नाग्निं वा स्मृतिर्न स्यात् ।

नन्वेवं भूतत्वेन कार्यत्वेन वा चैतन्यस्य शरीरावृत्तित्वे उपधाते विषयासान्निध्ये च स्मृतिदशनात् वह्निरिन्द्रियावृत्तित्वे चाभूते अजन्ये अनुपपद्यते केनाप्यप्रतिरुद्धे विषयसन्निकर्षे च मनोरूपेन्द्रिये चैतन्यमास्तामित्यत आह नापि मनस इति । अयमभिप्रायः—ज्ञानाश्रयत्वेनानुस्यूयमानं मनो ज्ञानकर्तृत्वं (२) स्यात् न ज्ञानकरणं (३) तथा च चक्षुरादीन्द्रियाणां युगपत् स्वस्वसन्निकर्षे मनसस्तदिन्द्रियसन्निकर्षापेक्षां विना युगपदनेकस्य आलोचनस्य जननप्रसङ्गादित्यर्थः । करणस्येव कर्तुरेकव्यापारमात्रजनननियमाभावात् ।

अथ यदिन्द्रियसंयुक्तं मनस्तन्द्रियविषयविषयकमेव ज्ञानं मनसा स्वस्मिन् जन्यत इति चेत्तथापि ज्ञानाश्रयतयैव सिद्धं मनो न करणतयेत्यतस्तदेवात्मेति पर्यवसितं, मन इति तस्य संज्ञामात्रमेदः स्यात् । तथाच आत्मा तावतैव सिद्ध एव स्यात्, परन्तु युगपदनेकव्यापारापत्तिवारणार्थम् एकमात्रव्यापारजननहेतु करण(४)मनुमातुमवशिष्यते । तच्च मनोग्रन्थे वक्ष्यत इति भावः ।

ननु करणतयैव मनोऽनुमाय तत्रैव ज्ञानाश्रयतानुमाप्यत इत्यत आह स्वयं करणभावाच्चेति । स्वस्मिन्नित्यर्थे स्वयमिति । करणतया अनुमाने स्वस्मिन् मनसि ज्ञानकरणभावात् ज्ञानकरणत्वात् न ज्ञानाश्रयत्वमित्यर्थः । ज्ञानाश्रयामिद्धौ निराश्रयस्य ज्ञानस्यैव असिद्धौ तत्करणानुमानं न सम्भवति । ज्ञानाश्रयानुमाने च ज्ञानकरणभिन्न एवासौ सिद्ध इति मनसः करणतामात्रं, ततो न ज्ञानाश्रयत्वमित्यर्थः । आत्मकार्यत्वादिति चैतन्यस्येति शेषः ।

(२) ज्ञानकर्तृत्वं इति पाठान्तरम् स्यात् ।

(३) कारणमिति पाठान्तरम् ।

(४) हेतुं करणमिति पाठः क्वचित् ।

ननु शब्दादीनां ज्ञानेन तदाश्रय आत्मा अनुमीयत इत्युक्तं आत्म-
पदार्थसाधने च न स्वात्ममात्रसाधनमुद्देश्यम्, किन्तु सकलात्मसाधनमेव;
तथा च परज्ञानस्याप्रत्यक्षत्वेन अनुमात्रा अज्ञातत्वात् कथं तज्ज्ञानेन
तदनुमानमित्यतः सकलात्मसाधकप्रत्यक्षहेतुना तत् साधयति शरीर-
समवायिनौभ्यामिति । प्रयत्नवान् विग्रहस्य शरीरस्य अधिष्ठाता
संयोगी, अर्थात् स्वपरसाधारण आत्मा अनुमीयत इत्यर्थः । केन हेतुना
अनुमीयत इत्यत्राह प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यामिति । प्रवृत्तिनिवृत्तौ यत्न-
विशेषौ तत्पदद्वयस्य तज्जन्यक्रियापरत्वेन प्रवृत्तिनिवृत्तिजन्यक्रियाभ्या-
मित्यर्थः । क्रियामात्रस्य वाय्वादौ व्यभिचारात् प्रवृत्तिनिवृत्तिजन्य-
क्रिये एव प्रत्येकं हेतू । तयोः क्रिययोः प्रवृत्तिनिवृत्तिजन्यतां ग्राह-
यति हिताहितेति । तयोः प्राप्तिपरीहारौ यथासंख्यं बोध्यौ । तद-
योग्याभ्यामित्यर्थः । वायादिक्रिया तु न वायादेर्हिताहितप्राप्तिपरी-
हारयोग्या । शरीरं प्रयत्नवत्संयुक्तं हिताहितप्राप्तिपरीहारयोग्यक्रिया-
वत्त्वादित्यनुमाने हेतोः पक्षवृत्तित्वं साधयति शरीरेति । शरीरं सम-
वायि ययोस्तादृशीभ्यामित्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह रथकर्मणेति ।
प्रयत्नवतः सारथेः रथाधिष्ठानं यथा रथकर्मणा अनुमीयत इत्यर्थः ।
हेत्वन्तरमाह प्राणादिभिस्तेति । आदिना शरीराभ्यन्तरीणापानादि-
समस्तवायुपरिग्रहः ।

ननु प्राणादेः प्रयत्नवदनधिष्ठितशरीरेऽपि सम्भवोऽस्तु कथं तेषु
व्याप्तिरिति पृच्छति कथमित्यनेन । उत्तरयति शरीरपरिगृहीत इति ।
वायोर्हि स्वाभाविकी तिर्यग्गतिः, तस्य ऊर्ध्वाधोगतिरूपं कर्म तु
विकृतं, तद्दर्शनात् शरीराधिष्ठाता प्रयत्नवाननुमीयत इत्यर्थः । अत्र
दृष्टान्तः भस्त्रेति । भस्त्रा कर्मकारस्य वायुप्रेरकचर्मपुटकम्; तदा-
ध्यापयिता तदोयवायुक्रियाजनकः कर्मकार इवेत्यर्थः । प्रयोगस्त्वेवं
जीवच्छरीरं प्रयत्नवदधिष्ठितं सम्मर्च्छनरहितविकृतक्रियावायाश्रयत्वात्

भस्त्रावदिति । हेत्वन्तरमाह निमेषोन्मेषेति । नियतेन वाय्वाद्याघात-
जन्यभिन्नतया नियतेन स्वाभाविकेन निमेषोन्मेषरूपचक्षुःपक्षकर्मणा
विग्रहस्य अधिष्ठाता प्रयत्नवाननुमोयत इत्यर्थः । दास्यन्न्निमेषोन्मेष-
कर्मणा दास्यन्प्रयोक्ता शिष्योव । प्रयोगस्त्वेवं—जीवच्छरीरं प्रयत्न-
वदधिष्ठितं वाय्वाद्यभिघातजन्यभिन्ननिमेषोन्मेषवत्त्वात् तादृशनिमेषो-
न्मेषविशिष्टदास्यन्वदिति ।

हेत्वन्तरमाह देहस्येति । देहस्य वृद्धिः पुष्टिः, क्षतभग्नयोः संरोहणं
पूर्वावस्थावत्करणम्, आदिना चेष्टापरिविग्रहः । तन्निमित्तत्वादित्यर्थः ।
प्रयत्नवान् देहस्याधिष्ठाता अनुमोयत इत्यनुषङ्गः । अत्र दृष्टान्तो गृह-
पतिरिविति । गृहस्य वृद्धिक्षतभग्नसंरोहणैर्यथा तत्कारको गृहपति-
रित्यर्थः । आदिपदग्राह्येण हेतुना अनुमाने तु न गृहपतिर्दृष्टान्तः
गृहस्य चेष्टाभावात् प्रयत्नाधीनशरीरक्रियाया एव चेष्टात्वात् ।
प्रयोगस्त्वेवं—जीवच्छरीरं प्रयत्नवदधिष्ठितं वृद्ध्यादिमत्त्वात् वृद्ध्यादि-
मदगृहादिवादिति । हेत्वन्तरमाह अभिमतेति । बहुषु वस्तुषु पुरः-
स्थितेष्वपि यत्र वस्तुनि दिदृक्षा सोऽभिमतो विषयः, तद्ग्राहकं करणं
चक्षुः, तत्स्वम्बन्धनिमित्तेन मनःकर्मणा विग्रहस्याधिष्ठाता प्रयत्नवाननु-
मोयत इत्यर्थः । विषयेन्द्रियसंयोगहेतोर्मनःकर्मणः प्रयत्नवन्तं विना
अन्याप्रयोज्यत्वात्, अन्यथा सुषुप्तस्यापि मनसा तादृशसंयोगजननापत्तेः ।
गृहकोण इत्यादिरत्र दृष्टान्तः । पेलकं खेलाविशेषं कुर्वतां शिशूनां
जतुगुटिका । गृहकोणेषु व्यवस्थिते गुटिकान्तरे वस्त्वन्तरे वा पेलक-
प्रेरको दारकः शिशुरिवित्यर्थः । अभिमतविषयगुटिकासंयोगहेतु-
गुटिकाकर्मणापि तत्प्रेरकः शिशुरनुमोयते । प्रयोगस्त्वेवं—मनः
प्रयत्नवदधिष्ठितम् अभिमतविषयसंयोगहेतुगतिमत्त्वात् यथोक्तदारक-
प्रेरितपेलकवादिति । अभिमतसंयोगस्तु चक्षुपक्षहेतुक्रियमनसः, पेलके
त्वभिमतः संयोगः स्वस्येवेति विशेषो बोध्यः ।

रसनेन्द्रियविकारेणापि तदनुमानमाह नयनविषयेति । नयन-
विषयस्तिन्तिद्याद्यस्त्वद्रव्यं तस्यालोचनं चक्षुषा ग्रहणं तदनन्तरं
रसानुसृतिः, तदीयास्त्वरसस्मरणम्, तत्क्रमेणेति । तत्क्रमेण रसने-
न्द्रियस्य विक्रियाया रसनायाः सृणिकाविर्भावणरूपस्य विकारस्य
दर्शनात् उभयदर्शी अस्त्वद्रव्य-तद्रसद्वयदर्शी तदुभयज्ञाता आत्मा अनु-
मीयत इति परवान्वयः । क्रमेणेत्यत्र क्रमश्च अस्त्वरसस्मरणानन्तरं तद्-
ग्राहकस्यातोन्द्रियस्यानुमानम्, ततस्तदिन्द्रियस्य विकारदर्शनादित्यर्थः ।
रसनेन्द्रियविकारस्य अस्त्वद्रव्यरस-तदुभयज्ञानं विना अनुपपत्तेः, तदु-
भयज्ञानञ्च तदुभयज्ञातारं तच्छरीराधिष्ठातारं विनानुपपत्तेरिति क्रमेण
शरीराधिष्ठाता तदुभयदर्शी अनुमीयत इत्यर्थः । अत्रोभयदर्शित्वमात्रे
दृष्टान्तमाह अनेकगवाक्षोत् । गवाक्षो गृहच्छेदेन जालमागः
अनेकतदन्तरैः अनेकतच्छिद्दैः प्रेक्षकपुरुषवदित्यर्थः, तस्याप्युभय-
दर्शित्वात् ।

सुखादिगुणैरपि तदनुमानमाह सुखदुःखेत्यादि । सुखादिकं
द्रव्यसमवेतं गुणत्वादित्यनुमानेन सुखादिगुणैर्गुणी अनुमीयत इत्यर्थः ।
ननु शरीरसमवेतत्वेन इन्द्रियसमवेतत्वेन वा अर्थान्तरं स्यादित्यत आह
ते च गुणा इति । कस्मादिति — शरीरगुणत्वाभावः कस्मादिति पृच्छति,
अहङ्कारेणेति तदुत्तरम्, अहमिति बुद्धिविशेषेणेत्यर्थः । तदेकवाक्यता-
भावादित्यर्थः (१), — अत्र अभावपदं विरोधिपरम् (२), एकवाक्यतापदञ्च
सामानाधिकरण्यानुभवपरं, तथाच अहङ्कारेण सामानाधिकरण्यानुभव-
विरोधादित्यर्थः । तथाहि योऽहं जन्मान्तरे कृतपुण्यकर्मा सोऽह-
मिदानीं सुखो, योऽहं कृतपापकर्मा सोऽहमिदानीं दुःखो, योऽहं
पुण्यकर्म करोमि सोऽहं जन्मान्तरे सुखमिच्छामि, दुःखञ्च वेषि,

(१) भावादित्यर्थ इत्यत्र भावादिति इत्यत्र पाठः स्यात् ।

(२) विरोधिपरमित्यत्र विरोधिपरमिति पाठः स्यात् ।

योऽहं जन्मान्तरे सुखमिच्छामि सोऽहं धर्मार्थं यज (३) इत्येवमहन्त्वेन येषां सुखादीनां सामानाधिकरण्यमनुभूयते, तेषां सुखादीनां शरीर-वृत्तित्वविरोधादित्यर्थः । न हि अहन्त्वसामानाधिकरण्येनानुभूयमानयो-जन्मद्वयौयपुण्यसुखाद्योः शरीरवृत्तित्वं सम्भवति, जन्मद्वये शरीरभेदात् जन्मद्वयवर्त्यभिन्नपदार्थेनैवोपपत्तेः, स एव आत्मा सुखाद्याश्रयः ।

ननु योऽहं गौर आसं सोऽहमिदानीं दुःखात् कृष्णः, योऽहं कृष्ण आसं सोऽहमिदानीं स्थूल इत्यत्राहंपदार्थसमानाधिकरणगौरत्वकृष्ण-त्वादीनां बुद्धिः शरीराभेदमवगाह्यत इति नात्माभेदं गौरत्वादेरात्मन्य-भावादिति चेन्न, तत्र शरीरे अहंपदार्थाभेदबुद्धेर्भ्रमत्वात् पूर्वोपदर्शित-प्रतीत्या बाधितत्वेन प्रमात्वबाधात् अवस्थाभेदेन शरीरभेदात् शरीरा-भेदबुद्धेरपि तत्र भ्रमत्वात् । न चैवं चैत्रगृहे जातस्य शिशोरवस्था-भेदेन शरीरभेदे चैत्रपुत्रत्वव्याघात इति वाच्यं चैत्रपुत्रशरीरारम्भका-रश्चशरीरान्तरस्यापि चैत्रपुत्रत्वस्वोकारात् । एवमिन्द्रियगुणत्वाभावो-ऽपि बोध्यः इन्द्रियाणामपि जन्मद्वये भेदात् ।

सुखादीनां शरीरेन्द्रियगुणत्वाभावे हेत्वन्तरमप्याह प्रदेशेति । एकदेशमात्रवृत्तिगुणत्वादित्यर्थः । इदञ्च शरीरेन्द्रियसंयोगविभागयो-र्व्यभिचारि, अतो न शरीरेन्द्रियगुणा इत्यस्य न स्पष्टवद्विशेषगुणा इत्यर्थः । तेनोक्तसंयोगे श्रोत्रेन्द्रियनिष्ठशब्दे च न व्यभिचारः ।

हेत्वन्तरमाह अयावद्ब्रूयेति । सुखादयो न शरीरस्य इन्द्रियस्य वा गुणाः अयावद्ब्रूयभावित्वात्, स्वाश्रयद्रव्ये सत्यपि तत्र स्वसमानजातीय-यावतामभावादित्यर्थः । सुखादीनामाश्रयो हि कदाचित् सुखादि-जातीययावतामभाववान्, शरीरमिन्द्रियं वा न कदाचित् स्वगुण-रूपादिजातीयानां यावतामभाववदित्यर्थः । अत्र चोत्पत्तिक्षणं विनेति बोध्यं, तत्क्षणे शरीरेन्द्रिययोरप्यगुणत्वात् । हेत्वन्तरमाह वाह्येन्द्रि-

येति । बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिराहित्यादित्यर्थः ; तेनेन्द्रियगुणस्य बाह्येन्द्रियाप्रत्यक्षत्वेऽपि न तत्र व्यभिचारः यथोक्त-
राहित्याभावात् । सुखादिकन्तु तद्रहितमेवात्मसाधकम् ।

प्रत्यक्षमाह अहंशब्देनेति । अत्र विषयौक्यतत्वादिति पूरणीयम् ।
अहंशब्दपदञ्च अहमित्येवप्रत्यक्षपरम् (४) तथाचाहमितिप्रत्यक्षविषय-
त्वादित्यर्थः । ईदृशप्रत्यय[क्ष]स्य न शरीरं विषयः, अहं शरीरोति भेदेन
प्रतीतेरिति भावः । ननु अहमिति प्रत्ययः पृथिव्यादिकमेव विषयो-
करोत्वित्यत्राह पृथिव्यादिशब्देति, अहं पृथिवीतिशब्दप्रयोगाभावा-
दित्यर्थः ।

आत्मनो गुणानाह तस्य गुणा इति । एषु गुणेषु सूत्रकारसम्प्रति-
माह आत्मलिङ्गेति । आत्मनो लिङ्गानि साधकानि तेषामधिकारे
कथने बुद्ध्यादयः सिद्धा इत्यर्थः । बुद्ध्यादोनां तद्गुणत्वाभावे तस्मिन्
वचनानुपपत्तेरिति भावः ।

धर्माधर्मसिद्धौ तत्त्वस्यतिमाह धर्माधर्माविति । विहितनिषिद्ध-
कर्मभ्यां धर्माधर्मौ जन्येते, कालान्तरभाविनोः सुखदुःखयोः विहित-
निषिद्धकर्मभ्यां साक्षाज्जनयितुमसामर्थ्येन तद्व्यापारौ स्थिरौ धर्मा-
धर्मौ कल्पेते । तत्र व्यधिकरणावपि धर्माधर्मौ भिन्नात्मनि सुख-
दुःखे जनयेतामित्यत्र सूत्रकारेणोक्तम्—आत्मान्तरगुणानामात्मान्तर-
गुणेष्वकारणत्वादिति,—व्यधिकरणधर्माधर्मात्मकगुणानां व्यधिकरण-
सुखदुःखात्मकगुणजनकत्वादिति तदर्थः । ततो धर्माधर्मौ सिद्धा-
वित्यर्थः । धर्माधर्माभावे ईदृशकाङ्क्षासमाधानयोरसम्भवादिति भावः ।

संस्कारसिद्धौ सूत्रकारसम्प्रतिमाह संस्कारः स्मृत्युत्पत्ताविति ।

(४) अहमित्येवप्रत्यक्षेति पाठः स्यात् ।

* आत्मान्तरगुणानामात्मान्तरेऽकारणत्वादिति उपस्कारादिसम्मतः पाठः, तत्र तथैव
व्याख्यानम् ।

‘आत्ममनसोः संयोगात् संस्काराच्च स्मृति’रिति सूत्रं, अत्युत्पत्तौ संस्कारस्य हेतुत्वकथनात् संस्कारस्तद्वचनात् सिद्ध इत्यर्थः । संख्यायां सूत्रकारसम्प्रतिमाह व्यवस्थावचनात् संख्येति । ‘नानात्मानो व्यवस्थात’ इति सूत्रम्, अहमयमित्यादिव्यवस्थावशादात्मानो नानेति तदर्थः * । नानात्वञ्च बहुत्वसंख्येत्यास्तद्वचना संख्या सिद्धेत्यर्थः । तद्वचनादेव पृथक्त्वसिद्धिरित्याह अत एवेति । अत एव बहुत्व संख्यायाः पृथक्त्वाभावे असम्भवादित्यर्थः ।

आत्मनि परममहत्त्वपरिमाणे सूत्रकारसम्प्रतिमाह तथा चात्मेति । विभवान्महानाकाशस्तथा चात्मेति तत्सूत्रम् । तथाचेति आकाशतुल्य एवेत्यर्थः । तत्राकाशतुल्यत्वेनात्मकथनात् परममहत्त्वमित्यर्थः । ननु आत्मनो विभुत्वं कुत इति चेन्न अविभुत्वे शरीरावच्छिन्नं वाच्यं, अवच्छिन्नद्रव्यत्वे च मूर्तत्वं वाच्यं, तच्च मूर्तं यदि नित्यं तदा परमाणुत्वप्रसङ्गः नित्यमूर्तस्य परमाणुत्वनियमात् । तदस्त्वसौ परमाणुरिति चेन्न (१) प्रत्यक्षज्ञानादिगुणाश्रयत्ववाधात् । अथास्त्वसाववयवीति चेन्न अवयविनोऽनित्यत्वनियमेन उत्पत्तिविनाशप्रसङ्गात् । तथा च तस्मिन् नष्टे शुभाशुभकर्मफलभोक्ता कश्चिन्न स्यादित्यर्थः । तत्र संयोगविभागौ साधयति सन्निकर्षजत्वात् सुखादीनामिति । सन्निकर्षः संयोगः सुखादीनां तज्जन्यत्वादित्यर्थः । स च संयोगः शरीरात्मनोः, तदनपेक्षत्वे शरीरानवच्छिन्नात्मभागेऽपि सुखाद्युत्पत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः । एवमात्ममनःसंयोगश्च, तदनपेक्षत्वे सर्वदा सुखाद्युत्पत्तिप्रसङ्गात् ।

तद्विनाशकत्वादिति—तादृशसंयोगस्य तावन्न सार्वदिकत्वं (२)

* सर्वत्रैव वैशेषिकसूत्रादर्शेषु ‘व्यवस्थातो नाना’ इति तत्सूत्रं समुपलभ्यते । परन्तु जगदीशसूत्र्यादर्शपाठाद्यनुसारिण्यं पाठो गृहीतः । तत्रापि व्यवस्थात इत्यत्र प्रथमादर्शे ‘व्यवस्थेति’ इति पाठोऽस्ति ।

(१) चेन्न इत्यत्र चिदित्येतन्मात्रं प्रथमादर्शे । (२) अत्र सार्वदिकत्वमिति पाठः कश्चित् ।

तथात्वे नित्यतापत्तेः सदैव सुखाद्युत्पत्तिप्रसङ्गाच्च । ततस्तस्य विनाशो वाच्यः, विभागेनैव नाश इत्यतस्तद्विनाशकत्वादिभागसिद्धिरित्यर्थः ।

सूक्तिदोषिका

लक्षणस्य उद्देशकमानुसारितया यद्योद्देशं दिक्पदार्थनिरूपणानन्तरम् आत्मनो लक्षणमाह मूले आत्मत्वेत्यादिना । आत्मानमाहेति सूक्तौ उद्देश-
कमानुसारेणेति शेषः । आत्मत्वाभिसम्बन्धादाला इतरेभ्यो भिद्यत इति
साध्यबोधकपदसम्बन्धेन सम्पूर्णवाक्यमवसेयम् । आत्मत्वाभिसम्बन्धमन्त-
र्भाव्य आत्मा पक्षौकत्तव्य इति वार्थः ।

ननु सुखादिसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्धाया आत्मत्वजातेः
सुखादिविरहिण्य परमात्मनि अभावात् तत्रैव भागासिद्धौ हेतुः, प्रकृतात्म-
पदेन परमात्मनोऽलामेन तस्य दृश्यमद्रव्यत्वापत्तिश्चेत्यत आह समवायेनेत्यादि ।
तथाहि ज्ञानाधिकरणताया ईश्वरेऽप्यनपायात् आत्मत्वस्य ईश्वरवृत्तित्वं नानुप-
पन्नमिति भावः । अन्नंभट्टादिभिः ‘ज्ञानाधिकरणमात्मा’ इत्यादिलक्षणेरेव
ईश्वरसाधारणस्य आत्मलक्षणस्य तत एव कृतमुपन्यासमुपलभामहे ।

कालिकादिसम्बन्धेन कालादर्शनाश्रयतायामविवादात् आत्मत्वस्य ईश्वर-
वत् तत्रापि सत्त्वप्रसङ्गेन व्यभिचारशङ्कया समवायेनेति सम्बन्धविशेषोपक्षेपः ।

एतेन परमेश्वरप्रतिपादकाः कर्मधारयसमासनिष्पन्नपरमात्मपदप्रयोगादयो-
ऽपि सम्यगुपपद्यन्ते । अन्यथा परमश्चासावात्मा चेति विग्रहवाक्यादौ परमे-
श्वरमुद्दिश्य आत्मपदप्रयोगादिरसङ्गतः स्यादिति भावः ।

अन्यात्मनौति—अयोगिन आत्मनौत्यर्थः । मनसेति—योगजधर्मानुगृही-
तेन मनसेत्यर्थः । योगिव्यक्तेरपि यावन्न योगजधर्मसमवधानं तावत् तदौय-
मनसापि तत्प्रत्यक्षासम्भवादिति भावः । ननु अयोगिव्यक्तेरपि अहं ज्ञाना-
मौल्यादिप्रत्यक्षेण धर्म्मितावच्छेदकतया आत्मत्वस्य अवगाहनात् कथमन्यात्मनि
तत्प्रत्यक्षापलाप इति चेत् न मोक्षजनकतत्त्वज्ञानस्य सर्वदार्शनिकोपादेयतया

तस्यैव परमप्रयोजनकत्वेन प्रकृतऽपि योगजधर्मानुगृहीतमनोजनितस्यात्मत्वा-
वच्छिन्नविषयकप्रत्यक्षस्य उपग्रहात् । अथवा अन्यात्मनि इत्यस्य स्वभिन्ना-
त्मनौत्यर्थः । योगिव्यक्तेरित्यस्य च उपलक्षणतया अयोगिव्यक्तेरपौत्यर्थः ।
तथाहि स्वभिन्नात्मनि आत्मत्वस्य अप्रत्यक्षत्वेऽपि स्वात्मनि योगिनी वा
अयोगिनी वा आत्मत्वस्य प्रत्यक्षं भवत्येव इति भावः ।

ननु आत्मनः परममहत्त्वात् अणुत्वलक्षणं सूक्ष्मत्वं तत्र बाधितमेव योगि-
प्रत्यक्षे परमाशवादौ व्यभिचारश्च इत्यतः सौक्ष्म्यादित्यस्य वह्निरिन्द्रियेत्याद्यर्थ-
विवरणम् । तस्य च वह्निरिन्द्रियजन्यलौकिकप्रत्यक्षायोग्यत्वमर्थः ।

ननु स्वयमेव आत्मनो मानसप्रत्यक्षविषयत्वमङ्गीकृत्य तस्य पुनरप्रत्यक्षत्व-
वचनमुन्मत्तप्रलपितं स्यादित्यतः अप्रत्यक्षत्वे सतीत्यस्य वह्निरिन्द्रियाप्रत्यक्षत्वे
सतीत्यर्थकथनम् । एतेन वह्निरिन्द्रियेण आत्मनोऽनुपलब्धेरात्मा असिद्ध
इति लोकार्थातिकादिमतं निरस्तं, वह्निरिन्द्रियप्रत्यक्षमात्रस्य वस्तुसाधकताया
अपसिद्धान्तत्वात् ।

कर्तृव्यापार्याणीति—कर्तृप्रयोज्यव्यापारवन्ति इत्यर्थः । तथाहि कर्तृ-
त्वेन तत्र आत्मा सिद्ध इति भावः । न्यायकन्दल्यादौ 'यत्करणं तत् केनचित्
कर्ता प्रयुज्यते कार्यं व्यापार्यते, यथा वास्यादिकं वर्द्धकिना' इत्यादिदर्शनात्
कर्तृव्यापार्याणीत्यस्य कर्तृप्रयोज्यानीति वाथः ।

प्रष्ठार्थ इत्यादि—प्रष्ठौसप्तम्यार्थं प्रति भेदो नास्तीति प्राचां प्रवादात्
सप्तम्या विषयत्वार्थकत्वस्य भूयो दृष्टचरत्वाच्च तदुक्तिश्चिन्त्या ।

सविषयकाद्येबोधकधातुयोगे कर्तृत्वस्य आश्रयत्वलक्षणतया ज्ञातृत्वस्य
ज्ञानाश्रय इत्यर्थः । प्रसाधक इति पदस्य कर्तरि वृणुप्रत्ययनिष्पन्नत्वेन ज्ञान-
कर्तृत्वरूपार्थलामः ।

तेनेत्यादि—शरीरस्य अवच्छेदकतासम्बन्धेन ज्ञानाश्रयस्य समवायेन
ज्ञानाश्रयत्वविरहात् ततो ज्ञानाश्रयोभूतदेहातिरिक्तात्मनोऽसिद्ध्या नार्था-
न्तरमिति भावः ।

न शरीरेन्द्रियेत्यादि—ननु चैतन्याभावलक्षणस्य अज्ञत्वस्य शरीरेन्द्रिय-
मनःसु चैतन्याभावसाधकतयोपन्यासे सान्दग्धासिद्धौ हेतुः सिद्धसाधनं वा
इत्यतः समाधत्ते एषाभित्यादिना । तथाहि प्रकृतग्रन्थो न शरीरेन्द्रियमनःसु

चैतन्याभावसाधनपरः, किन्तु श्रोत्रादिभिः कारणैर्जातत्वेन तदनुमानप्रति-
षेधपर इति भावः ।

ननु तत्रापि तद्दोषतादवस्थ्यम् अज्ञत्वञ्च तेषु संशयास्पदत्वात् सन्दिग्धस्य
हेतोः साधकत्वासम्भवादित्यतः तदपि साधनान्तरेण अनुमितमित्याह एषां
प्रत्येकस्थेत्यादिना ।

चैतन्यं ज्ञानमित्यादि—तथाचायं प्रयोगः—शरीरं चैतन्याभाववत् भूत-
त्वात् कार्यत्वाच्च घटादिवत् । इच्छात् परः श्रूयमाणः प्रत्येकमभिसम्बध्यते
इति नयेन भूतकार्यत्वादित्यतो भूतत्वात् कार्यत्वाच्च इति हेतुद्वयलाभो
नानुपपन्नः । भूतकार्यत्वमित्यखण्डैकहेतुत्वपक्षस्तु भूतत्व्यंशस्य वैयर्थ्यशङ्कया
प्रत्युक्तः ; तदुक्तमाचार्यैः ‘भूतकार्यत्वादिति भूतत्वात् कार्यत्वाच्चेत्यर्थः । अन्यथा
असमर्थविशेषणो हेतुः स्या’दिति । कन्दलीकारादयस्तु भूतकार्यत्वादिति
विशिष्टमेव हेतुमुपाददते ।

अन्नेदमवधेयम्—कार्यस्य देहादेः चैतन्याश्रयत्वे कार्यभावमात्रस्य प्रध्वंस-
प्रतियोगितया स्वाश्रयनाशोत्तरं ज्ञानोपाजितसंस्कारादेरन्यजन्मनि सुतरा-
मसम्भवेन जातमात्रस्य सत्यपानादिप्रवृत्तिर्नोपपद्यते, अनायत्या च अदृष्टादेरपि
तत्रैवोपेयतया कृतज्ञानाकृताभ्यागमादिदोषोऽपि दुष्परिहरतामापद्यत इति ।

मनसः स्वतन्त्रतया चैतन्याभावसाधनस्य अनुपपदेमेव क्रियमाणत्वात्
इन्द्रियपदेन वहिरिन्द्रियमात्रं परिगृहीतम् ।

आश्रयस्योपहतत्वादिति—तथाहि स्मृतिं प्रति अनुभवस्य कारणतायाः
कृतृत्वेन कार्यकारणयोरैकाधिकरणनियमात् अनुभवितृत्वेन अभिमते
इन्द्रिये स्मरणेन भाव्यं, तच्चोपहतपूर्वमिति तत्र स्मृतिरेवानुपपन्ना स्यादिति,
अतः स्थिरः कश्चिदाश्रयः कल्पनीयः, यस्मिन्नाश्रये अनुभवितरि इन्द्रियोपघाते
सत्यपि स्मृतिः सुसङ्गच्छेत, स एवायमात्रेति भावः । उक्तमाचार्यैः ‘स्मृति-
संस्कारानुभवाः समानाश्रया इति नियमः । तथा च इन्द्रियेषु चैतन्याश्रयेषु
स्वौक्रियमाणेषु तेषामुपघाते अस्यादिभिः पूर्वमनुभूतानां रूपादौनामस्मरण-
प्रसङ्गा’दिति । किञ्च इन्द्रियाणां चैतन्यस्वौकारे सर्वेषामेव तेषां तुल्यतया
चैतन्यवत्त्वस्याभ्युपगन्तव्यतया पृथगिन्द्रियेषु विरुद्धेच्छासम्भवात् प्रवृत्त्याद्यनुप-
पत्तिर्दोषादयोऽपि उदाहार्याः ।

अभूत इत्यादि—मनसः प्रकृते अभूतत्वादिविशेषण्येन प्राशुक्तहेतुभिः तत्र चेतन्याभावसाधनमशक्यं स्वरूपासिद्धेरिति प्रतिपादितं भवति ।

मनसः करणतामात्रमित्यादि—ननु मनसो ज्ञानानाश्रयत्वे 'कामः सङ्ख्यो विचिकित्सा' इत्यादिश्रुत्या इच्छाज्ञानादिरूपाणां कामसङ्ख्यविचिकित्सादीनां मनोगुणत्वप्रतिपादनविरोध इति चेन्न आयुर्वृतमित्यादाविव मनसः कामादिजनकताया एव तः दृशश्रुत्यर्थत्वादिति, न तु तत्तदाधारत्वादेः । कामादेः मनोगुणत्वमभ्युपगच्छतामपि कामादो मनोऽभेदरूपयथाश्रुतश्रुत्यर्थस्य स्वीकर्तुमशक्यतया लक्षणाया आश्रयणोपत्त्यादिति ।

सकलात्मसाधक्येत्यादि—सकलात्मसाधकः यः प्रत्यक्षः हेतुः तेन । परकीयात्मवृत्तिप्रवृत्तिनिवृत्त्यायैतद्विशेषयोरपि परेणाग्रहात् ताभ्यां परकीयात्मसाधनस्य अशक्यत्वात् तद्भाषतादवस्थमिति लक्षणाया प्रवृत्तिनिवृत्तिजन्यक्रिया प्रकृतलिङ्गम् । प्रत्येकमिति—प्रवृत्तिजन्यक्रिया निवृत्तिजन्यक्रिया च पृथक्तया हेतू, न प्रवृत्तिनिवृत्त्यभयजन्या एका क्रिया, तस्या असम्भवात् विशिष्टहेतोर्वैयर्थ्याच्च ।

शरीरं प्रयत्नेत्यादि—अत्र साध्यघटकप्रयत्नवत्तया आत्मसिद्धिः । क्रियावत्त्वमात्रस्य प्राप्त्यपरोक्षारयोग्यक्रियावत्त्वमात्रस्य वा वाय्वादो व्यभिचारात् तादृशयोग्यान्तं क्रियांशे विशेषणम् ।

आदिपदेत्यादि—आदिपदग्राह्येण चेष्टारूपेण हेतुनित्यदं । अनुमान इति—वक्ष्यमाणप्रयत्नवदधिष्ठितत्वानुमान इत्यर्थः ।

अन्यथेति—मनःकर्मणः प्रयत्नवत्प्रयोज्यत्वानङ्गोकारे । तथाहि सुषुप्तो मनःकर्मप्रयोजकालप्रयत्नविरहादेव न मनःकर्म तदभावाच्च विषयेन्द्रियसंसर्गविरह इति भावः ।

तदुभयज्ञानच्चेत्यादि—तथाहि कस्यचिदभिमतस्य फलस्य रूपसन्दर्शनेन तत्सजातीयफलान्तरसहचरितस्य पूर्वानुभूतरसस्य स्मरणात् तत्राभिलाषो भवति, ततोऽपि प्रयत्नः आत्ममनःसयोगसापेक्षा रसनन्द्रियविक्रियां जनयति, सा च दन्तोदकसङ्गवानुमिता रसनेन्द्रियविक्रिया इन्द्रियस्य चैतन्ये नोपपद्यते, प्रत्येकं नियताभ्यां चक्षूरसनाभ्यां रूपरसयोः सहचारप्रत्यये रूपदर्शनेन रस-

स्मृत्यभावात् ; अस्ति चायं विकारः, तस्मादिन्द्रियातिरिक्तो विद्यत एव कश्चि-
दुभयदर्शी यो रूपं दृष्ट्वा रसं प्रतिसन्वत्त इति प्राहुः ।

अत्र इन्द्रियचैतन्यप्रतिषेधे प्रयोगस्त्वित्यं यथा—‘नयनादौन्द्रियम् अचैतनं
नियतविषयत्वात् गवाक्षवत् । यद्वा चैतनो नियतविषयभ्यो भिद्यते प्रतिसन्वा-
तत्वात् प्राक्प्रत्यग्गवाक्षदर्शिवदिति । अन्यथा अन्येन दृष्टस्य अन्येन अस्मरणात्
प्रतिसन्वानानुपपत्तौ इच्छानुपपत्तेर्विकारानुपपत्तिः कारणाभावादिति भावः’
इत्याचार्याणां सन्दर्भः ।

सुखादिकमित्यत्र आदिपदेन दुःखादीनामात्ममात्रगुणानामुपग्रहः । द्रव्य-
वृत्तित्वमात्रस्य साध्यतायां कालिकेन कालवृत्तित्वमादाय अर्थान्तरमतः सम-
वेतत्वं साध्यविषयता उपपन्नम् । गुणत्वस्य समवायेन हेतुत्वम् अन्यथा
व्यभिचारात् ।

जन्मद्वयवर्त्यभिन्नेत्यादि—तथाहि योऽहमित्यादिवाक्यैः जन्मान्तरवृत्ति-
पुण्यादिकर्मानुबूलकृतिमतः वर्तमानकालावच्छिन्नसुखाद्याश्रयस्य च योऽहं
सोऽहमित्यादिनाऽभेदप्रतीतिः जन्मान्तरवर्तिनः एतत्कालवर्तिनश्चैकस्य तथा-
भूतगुणाश्रयस्य असिद्धौ नोपपत्तिरिति शरीरेन्द्रियादीनां प्रतिजन्मभिन्नाना-
मनित्यानां सुखाद्याश्रयत्वं न सङ्गच्छत इति भावः । अत एव ‘इन्द्रियाणामपि
जन्मद्वये भेदादिति’ स्वयमेव वक्ष्यते ।

इदञ्चेत्यादि—एकदेशमात्रवृत्तिगुणत्वरूपं हेत्वन्तरमित्यर्थः । एकदेश-
मात्रवृत्तित्वञ्च अव्याप्यवृत्तित्वम्, संयोगविभागयोरव्याप्यवृत्तिगुणयोः शरीरे-
न्द्रियवृत्तित्वात् तत्र तद्गुणत्वाभावरूपसाध्यवैकल्यादेव व्यभिचारः । निष्कर्षे
तु संयोगविभागयोः स्पष्टवच्छरीरेन्द्रियगुणत्वेऽपि तयोर्विशेषगुणत्वाभावा-
द्दोषः । ये हि शरीरेन्द्रियविशेषगुणा रूपादयः, ते व्याप्यवृत्तय एव दृष्टाः ।
अव्याप्यवृत्तित्वञ्चेदं दैशिकं बोध्यं, तेन शरीरेन्द्रियादीनामुत्पत्तिकालाव-
च्छेदेन रूपाद्यभावमादाय तद्विशेषगुणानामव्याप्यवृत्तित्वसत्त्वेऽपि न व्यभि-
चारतादवस्थ्यम् । अत एव प्रदेशवृत्तित्वादित्यस्य एकदेशमात्रवृत्तिगुणत्वा-
दित्यर्थः कृतो जगदीशेन । अव्याप्यवृत्तौ शब्दे श्रोत्ररूपेन्द्रियविशेषगुणत्व-
सत्त्वाद् व्यभिचारभियां शरीरेन्द्रियविशेषगुणत्वाभावस्य साध्यतामनादृत्य
स्पष्टवद्विशेषगुणत्वाभावस्य साध्यत्वमादृतमिति मन्तव्यम् । कन्दलीकारास्तु

यथाश्रुतमेवायमुपादाय 'कर्णशृङ्खलवच्छिन्नस्य नभोदेशस्य श्रोत्रेन्द्रियभाव-
मापन्नस्य यः शब्दो गुणो भवति स तद्विवरव्यापौत्यव्यभिचार' इति समा-
दधते । आचार्यास्तु 'ताभ्यां हेतुभ्याम् इन्द्रियगुणत्वमनौषां न निषिद्धं शब्देन
व्यभिचारात्' इत्याद्युपक्रम्य हेत्वन्तरोपन्यासवौजत्वमस्य समुद्भावितवन्तः ।

कदाचिदिति—सुषुप्तौ मोक्षदशायां च आत्मनः सुखादिजातीययावदभाव-
वत्त्वम् 'अशरीरं वा वसन्तं प्रियाप्रिये न स्मृतः' इत्यादिश्रुत्यादिभ्यः ।
तदानौमदृष्टादिसमुच्छेदात् तत एव सुखाद्यसम्भवाच्च ।

यथोक्तराहित्याभावादिति—वाङ्मेन्द्रियप्रत्यक्षवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिराहित्य-
रूपहेत्वभावादित्यर्थः । वाङ्मेन्द्रियचक्षुरादिप्रत्यक्षवटरूपादिवृत्तिगुणत्वव्याप्य-
रूपत्वादजातेश्चक्षुरादौन्द्रियगुणे सत्त्वादिति भावः ।

सुखादिकन्विति—सुखादीनां सर्वेषामपि वहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षाविषय-
तया तद्वृत्तिगुणत्वव्याप्यजातीनां सुखत्वादीनां तथात्वाभावात् तथाभूत-
जातीनां रूपत्वादीनाञ्च तत्र राहित्येन न स्वरूपासिद्धौ हेतुः ।

विहितेत्यादि—'स्वर्गकामोऽश्वमेधेन यजेत' इत्यादिविधिना प्रतिपादितस्य
अश्वमेधे स्वर्गजनकत्वस्य स्वर्गनियतपूर्ववर्त्तित्वलक्षणस्य अन्तरा धर्मास्वीकारे
अनुपपत्त्या अश्वमेधयागादिजन्यं किमप्यपूर्वं कल्पनीयं, येन स्वर्गाव्यवहित-
प्राक्कालपर्यन्तस्थायिना द्वारौकतेन यागादिर्जनकः स्यात् इति भावः । अत
एव कुसुमाञ्जलौ श्रीभगवद्दयनाचार्याः 'चिरध्वस्तं फलायालं न कर्माति-
शयं विना' इति प्राहुः ।

व्यधिकरणेत्यादि—कार्यकारणयोरैकाधिकरण्यस्य शास्त्रादिसिद्धान्तित-
त्वादिति शेषः ।

नानात्वान इत्यादि—अत्र 'व्यवस्था प्रतिनियमः, यथा कश्चिदाह्व्यः,
कश्चित् रङ्गः कश्चित् सुखी कश्चिद्दुःखी कश्चिदुच्चाभिजनः, कश्चिदौचाभिजनः,
कश्चिद्विद्वान् कश्चित् जातः इतीयं व्यवस्था आत्मभेदमन्तरणानुपपद्यमाना
साधयत्यात्मनां भेदम्' इत्युपस्कारकाराणामाशयोऽनुसन्वेयः । एतेन वेदान्ता-
द्युपक्षिप्तमालैक्यमतं प्रत्युक्तमभवति । आत्मनां भेदबोधकानि युक्त्यन्तराणि
श्रुत्यन्तराणि च आकरेभ्यो ज्ञातव्यानि ।

प्रत्यक्षेत्यादि—प्रत्यक्षे आश्रयमहत्त्वस्य कारणतया आत्मनः परमाणुपरि-

মাণ্যবল্লে মহত্বাভাবাত্ তদাশ্রিতজ্ঞানাদিগুণানাম্ প্রত্যক্ষাসম্ভবাদিতি
মাতঃ ।

অথাহ্মসাবিত্যাদি--অনয়া পরীক্ষয়া জেনানামাত্মগতৌ দেহসমপরি-
মাণ্যবাদঃ প্রতিদ্বন্দ্বিতঃ ।

তদেবম্ আত্মনঃ সমুখ্যত্বসিদ্ধ্যা কপিলাদিনিরুক্তমাत्मनिर्গুণ্যত্বমতং প্রত্যুক্তং,
নির্গুণ্যত্বপ্রতিপাদকশ্রুতযস্য জীবস্য মোক্ষদগ্ধানুবাদিকা ইতি ।

ভাষ্যতাৎপর্য্য ।

সম্প্রতি আত্মার নিরূপণ করা হইতেছে, আত্মা বিবিধ জীবাত্মা ও পরমাত্মা ।
আত্মজ্ঞান জ্ঞানবস্তুর অবচ্ছেদকরূপে সিদ্ধ হয় । কাজেই জীবাত্মা ও
পরমাত্মা উভয় পদার্থেই জ্ঞানবস্তু থাকার আত্মজ্ঞানতাৎপর্য্যে উভয় পদার্থেই স্বীকার
করিতে হইবে । যাহারা সুখাদি পদার্থের সমবায়িকাষণতাৎপর্য্যে আত্মজ্ঞান-
জ্ঞানের সিদ্ধি কবেন, তন্মতে জৈশ্বের আত্মজ্ঞানতাব সত্তাবিশয়ে বিসংবাদ পবিলক্ষিত
হয় । বিস্তৃতি ভয়ে তাহার আলোচনা পরিত্যক্ত হইল ।

উক্ত আত্মজ্ঞানতাৎপর্য্যে আত্মা প্রত্যক্ষ না হইলেও যোগিব্যক্তির আত্মার
উহার মানস প্রত্যক্ষ হইয়া থাকে । এবং সুখাদিবিশিষ্টরূপে আত্মার প্রত্যক্ষকালে
তদবৃত্তি আত্মজ্ঞান নিজ আত্মায়ই অযোগিব্যক্তিবও প্রত্যক্ষ হয় । যেমন পৃথিবীত্ব ও
জীবাত্মপ্রভৃতি জাতিব ঘটাদিতেই চাক্ষুষ হয়, পবনাগুতে চাক্ষুষ হয় না সেইরূপ ।

উক্ত আত্মা বহিরিন্দ্রিয়দ্বারা গৃহীত হইবার যোগ্য নহে, কিন্তু শব্দাদিজ্ঞানদ্বারা
অনুভূত শ্রোত্রপ্রভৃতি ইন্দ্রিয় হইতেই উহার অনুমান করা যায় । অর্থাৎ দেখা
যায় যে শ্রোত্রপ্রভৃতি ইন্দ্রিয় অচেতন কবণরূপে শব্দাদিজ্ঞান উৎপাদন করে,
অথচ করণ কর্তাব ব্যাপার ব্যতিবেকে কখনও কার্য্য কবিতে পারে না, অতএব
এমন এক একটা চেতন কর্তা প্রত্যেক শ্রোত্রাদি ইন্দ্রিয়ের অধিষ্ঠাতা বর্তমান
বহিয়াছে, যাহার প্রেরণায় শ্রোত্রাদি করণসমূহ নিজ নিজ কার্য্যসাধন করিতে
পারে । যেমন দ্বাত্রপ্রভৃতি ছেদনসাধক অস্ত্রবিশেষ কর্তব্যপ্রভৃতি কর্তাব প্রেরণায়ই

ধাত্তাদিচ্ছেদনে সমর্থ হয়, কর্তার প্রেবণ ব্যতিরেকে কখনই ধাত্তাদিচ্ছেদনে সমর্থ হয় না।

শব্দাদিজ্ঞানদ্বারাও ঐরূপ আত্মার অনুমান হইয়া থাকে। কাবণ ভাবকার্য্য বস্তুমাত্রই কোনও বস্তুতে সমবায়সম্বন্ধে আশ্রিত থাকিবে, জ্ঞানও যখন কার্য্যভাববস্তু তখন উহা কোনও বস্তুতে নিশ্চয়ই সমবায়সম্বন্ধে থাকে। এইরূপে জ্ঞানের আশ্রয় আত্মা সিদ্ধ হয়। জ্ঞানদ্বারা যে আশ্রয়ীভূত দ্রব্যোব সিদ্ধি হয়, উহা শরীর ইন্দ্রিয় বা মন নহে, কাবণ শরীরাদি অচেতন পদার্থ, কাজেই জ্ঞানের আশ্রয়রূপে শরীরাদি সিদ্ধিদ্বারা গত্যর্থ্যতাহেতু আত্মার অসিদ্ধি বলা যাইবে না। শরীর ভূতাত্মক ও কার্য্যবস্তু বলিয়া তাহাতে চৈতন্যস্বীকার অসম্ভব, ইহা ঘটাদিপদার্থের দৃষ্টান্তে বলা যায়। কারণ ভূতাত্মক ও কার্য্যবস্তু শরীরকে চৈতন্যের আশ্রয় বলিলে মৃতশরীরেও আকাবগত কোনরূপ বৈলক্ষণ্যাদি না থাকায় উক্ত অবস্থায়ও চৈতন্য থাকিতে পাবে? ইহা দ্বারা চার্ব্বাকের দেহাশ্রয়বাদ নিরস্ত হয়।

বহির্বিদ্রিয়সমূহকেও চৈতন্যের আশ্রয় স্বীকার করা যায় না, কারণ ইন্দ্রিয়সমূহ জ্ঞানের কবণ মাত্র, জ্ঞানানয়নপ্রভৃতি কার্য্যে কবণস্বরূপ ঘটাদিই উহার দৃষ্টান্ত। ‘যাহা কবণ হইবে তাহা চৈতন্যের আশ্রয় হইবে না,’ এইরূপ নিয়মে আশঙ্কা হইলে অপর হেতুবও উপস্থাপন করা যাইতে পারে, যথা ইন্দ্রিয় নষ্ট হইলেও পূর্বানুভূত ইন্দ্রিয়ার্থের স্মরণ হইয়া থাকে। স্মরণের প্রতি অনুভব কারণরূপে রূপ আছে, ইন্দ্রিয়কে চৈতন্যের আশ্রয় বলিলে উক্ত অনুভবের আশ্রয় ইন্দ্রিয়কেই বলিতে হইবে। অতএব পবে যে অনুভবোধীন স্মৃতি হইবে, তাহাও উক্ত ইন্দ্রিয়ে থাকিতে হয়, অথচ উক্ত ইন্দ্রিয়রূপ আশ্রয়ের অভাবহেতু ঐ স্মৃতিই অসম্ভব হইয়া ওঠে। এক ইন্দ্রিয়ে অনুভব ও অপর ইন্দ্রিয়ে স্মৃতি ইহা কার্য্যকারণেব সামান্যিকবণ্যানিয়মানুরোধেই স্বীকার করা চলে না।

এইরূপ ইন্দ্রিয়ার্থের অসম্মিকর্ষাবস্থাতেও বিষয়েব স্মৃতি হইয়া থাকে। যদি ইন্দ্রিয়কে জ্ঞানের আশ্রয় বলিতে হয়, তবে যে ইন্দ্রিয় হইতে যে জ্ঞান উৎপন্ন হইবে, সেই ইন্দ্রিয়কেই সেই জ্ঞানের আশ্রয় বলিতে হইবে। তাহা না হইলে অতিপ্রসঙ্গ দোষ হয়। অতএব বিষয়ের অসম্মিকর্ষদশায় উৎপন্ন স্মৃতিব আশ্রয় কে হইতে পারে? সে স্থলে ত ইন্দ্রিয় উক্ত জ্ঞানেব জনক নহে। এই কারণে উক্ত দুই অবস্থায় উৎপন্ন স্মৃতির আশ্রয়রূপে আত্মা সিদ্ধ হইয়া থাকে।

এখন আপত্তি হইতে পারে এই যে ভূতত্ত্ব কার্য্যপ্রভৃতি হেতু থাকায় বহির্বিদ্যাকে জ্ঞানেব আশ্রয় স্বীকার কবিতো না পারিলেও ভূতত্ত্ব কার্য্যপ্রভৃতি ধর্ম্মশূন্য মনকে জ্ঞানেব আশ্রয় বলিতে বাধা কি ? তাহার উত্তবে গ্রন্থকাব বলেন যে মনও চৈতন্ত্বেব আশ্রয় হইতে পাবে না, কাবণ তাহা হইলে মন জ্ঞানের কর্ত্তা হয়, করণ হয় না এবং তাহা হইলে একদা বহুবস্তুব জ্ঞানোৎপত্তির প্রশঙ্গ হয়। কারণ কবণ যেক্সপ একটীমাত্র ব্যাপাবের একদা উৎপাদন করে, সেইরূপ কর্ত্তাও একদা একটীমাত্র ব্যাপাব উৎপাদন কবিবে, এমন নিয়ম নাই। অতএব এমন একটী বস্তু স্বীকার কবিতো হয়, বাহাব সম্বন্ধ একদা কেবল একটী বস্তুব সহিতই হইবে এবং তন্নিবন্ধন একটীমাত্র বস্তুবই একদা আলোচনা ও স্মৃতি হইবে। উহাই কবণরূপী মন। এখন আর তবে উহাকে জ্ঞানের আশ্রয় বলা চলে না, কারণ কবণ হইলেই তাহা কর্ত্তার প্রেরণা অপেক্ষা কবিবে, অতএব প্রেবক কর্ত্তা তদপেক্ষা ব্যতিরিক্ত।

করণরূপে মনের অনুমান করিয়া তাহাতেই জ্ঞানের অনুমান করা যাইবে ইহাও বলা যায় না, কারণ প্রথমতঃ জ্ঞানেব আশ্রয় সিদ্ধি না হইলে জ্ঞানের সিদ্ধি হইতে পারে না এবং জ্ঞানেব সিদ্ধি না হইলে জ্ঞানকরণত্বদ্বারা মনের অনুমানই হইতে পাবে না। অতএব যে জ্ঞানদ্বারা কবণরূপে মনের অনুমান করিতে হইবে উক্ত জ্ঞানের আশ্রয় মন হইতে ভিন্ন এবিষয়ে সন্দেহ নাই।

মন যে জ্ঞানের আশ্রয় নহে এ বিষয়ে আত্মকার্য্যত্বও হেতু হইতে পাবে, অর্থাৎ চৈতন্ত্বে আত্মার কার্য্য, অতএব উহা আত্মাতে থাকে। সমবায়সম্বন্ধে কার্য্যের প্রতি যে বস্তু অভেদসম্বন্ধে কারণ, উক্ত কার্য্যেব আশ্রয় উক্ত কাবণকে অবগুই স্বীকার করিতে হইবে। যদি জ্ঞানকে উক্তরূপে মনের কার্য্য ও মনেব ধর্ম্ম বলা যায়, তবে জ্ঞানাদিব প্রত্যক্ষ অসম্ভব হইয়া পড়ে, কারণ প্রত্যক্ষেব প্রতি মহত্বকে কাবণ বলা হইয়াছে, মন অণুপরিমাণ, অতএব অণুপরিমাণ মনে জ্ঞান থাকিলে জ্ঞানেব প্রত্যক্ষ হইতে পাবে না ইত্যাদি দোষ দ্রষ্টব্য। যদি মনকে অণুপরিমাণ না বলিয়া পরমমহৎ-পরিমাণ বস্তু স্বীকার কবা যায়, তবে একদা অনেক জ্ঞানের উৎপত্তি হইতে পাবে, এইজন্ত তত্ত্বিত্ত্ব আব একটী অণুপরিমাণ মন জ্ঞানের করণরূপে অবগুই মানিতে হয়, তাহা হইলে পরমমহৎপরিমাণ জ্ঞানেব আশ্রয় অতিবিক্ত বস্তু মানিতেই হইল, কেবল সংজ্ঞা হইল তাহার মন, তাহাতে আব আপত্তির বিষয় কি ?

শব্দাদির জ্ঞান দ্বারা যেকোন আশ্রয়রূপে নিজ আত্মার অনুমান হয়, ঐরূপ পবনশরীরে হিতপ্রাপ্তি ও অহিতপরিহারের কাবণ প্রবৃত্তি ও নিবৃত্তিজন্তু ক্রিয়া দর্শনে চেতনাধিষ্ঠান অনুমিত হইতে পারে। ঐ স্থলে বথক্রিয়াদ্বারা যেমন সারথিব অনুমান হয় এই দৃষ্টান্ত উপস্থাপন করা যায়। অর্থাৎ অচেতন কোনও বস্তু হিত-প্রাপ্তি ও অহিতপরিহারের কাবণীভূত প্রবৃত্তি ও নিবৃত্তিজন্তু ক্রিয়াযুক্ত হইতে গেলে চেতনের অধিষ্ঠানব্যতীত হইবে না, এই হেতু অচেতন শরীরও চেতনের অধিষ্ঠান ব্যতীত ঐরূপ ক্রিয়ার আশ্রয় কিসে হইতে পারে, অতএব শরীরের অধিষ্ঠাতা এক আত্মা আছে, বাহার সংযোগবশতঃ অচেতন শরীরও তাদৃশ ক্রিয়ার আশ্রয় হইয়া থাকে।

প্রাণাদি বায়ুর উর্দ্ধগতি ও অধোগতি প্রভৃতি দ্বারাও আত্মার অনুমান হইয়া থাকে। কাবণ বায়ুর স্বাভাবিক গতি বক্র, উর্দ্ধ বেগপ্রতিরোধক কোনও বস্তু না থাকিলে চেতনের অধিষ্ঠান ব্যতীত কখনই বক্রগতি পবিত্যাগ কবিতা উর্দ্ধগতি বা অধোগতি লাভ কবিতা হইতে পারে না। ঐ স্থলে কক্ষ্মকাবের ভ্রম বা হাপোষের ক্রিয়াজনক কক্ষ্মকাব দৃষ্টান্ত।

ঐরূপ চক্ষুর স্বাভাবিক নিমেষ ও উন্মেষ কক্ষ্মদ্বারাও অচেতন শরীরের অধিষ্ঠাতা আত্মার অনুমান হয়। এস্থলে দাক্ষ্যবস্ত্রের নিমেষ ও উন্মেষ ক্রিয়াদ্বারা অনুমিত দাক্ষ্যবস্ত্রের পরিচালক শিল্পীই দৃষ্টান্ত।

আবও গৃহের পবিপুষ্টি ক্ষত ও ভগ্নাবস্থার পুনর্কাবে পূর্কাবেস্থাসম্পাদনপ্রভৃতি দ্বারা যেমন অচেতন গৃহের অধিষ্ঠাতা একজন গৃহস্থ অনুমিত হয়, সেইরূপ দেহের পবিপুষ্টি ক্ষত ও ভগ্নাবস্থার পুনর্কাবে পূর্কাবেস্থাসম্পাদন ও চেষ্টাপ্রভৃতিদ্বারা অচেতন দেহের অধিষ্ঠাতা আত্মা অনুমিত হইয়া থাকে।

অন্ত হেতু যথা—যেমন গৃহকোণে অবস্থিত একটা জতুগোলকে অপর জতুগোলকের চালনা কবিতা বালক যখন ক্রীড়া কবিতা থাকে, তখন ঐ জতুগোলকের সংযোগসাধকক্রিয়া দ্বারা তৎপরিচালক বালক অনুমিত হয়, সেইরূপ বহু বিষয় সন্নিহিত থাকিলেও অভিন্নত বিবরে চক্ষুঃসংযোগের কারণ মানসিক ক্রিয়াদ্বারাও তদধিষ্ঠাতা আত্মা অনুমান হয়।

অন্ত হেতু যথা—চক্ষুর বিষয়ীভূত অল্পদ্রব্য তিস্তিভী (তৈল) প্রভৃতি দর্শনের পর রসের স্মৃতিক্রমে রসনেন্দ্রিয়েব বিকাবে হইতেও আত্মার অনুমান করা বাইতে

পারে। কাবণ উক্তহলে প্রথমতঃ অল্পদ্রব্যের দর্শন ও তদনন্তর রসের স্মরণ ব্যতীত বসনেন্দ্রিয়ের বিকার অসম্ভব, অতএব অল্পদ্রব্যের জ্ঞান ও রসস্থিতি এই উভয়ের আশ্রয় ব্যতিবেকে অনুপপত্তিহেতু তদ্বভয়েব আশ্রয় শরীরাবিষ্ঠা আত্মা সিদ্ধ হয়।

এইরূপ সুখাদি গুণদ্বারাও আত্মার অনুমান হয়। অর্থাৎ সুখ যখন গুণ-পদার্থ তখন উহা কোনও দ্রব্যে সমবেত থাকিবে, উক্ত দ্রব্যই আত্মা। শরীরাদিকে সুখাদিব আশ্রয় বলা যায় না, কাবণ তাহা হইলে ‘অহং সুখী’ ইত্যাদিরূপে অহঙ্কারের সহিত সুখাদিব সামান্যধিকরণ্য প্রতীতির বিবোধ ঘটে। এবং শরীরেব বিনাশিত্বহেতু জন্মান্তরে সুখকামনায় বৈধকার্য্যপ্রবৃত্তি অনুপপন্ন হয়। অর্থাৎ বৈধকার্য্য কবিলে তন্নিবন্ধন যে ধর্ম্ম উৎপন্ন হয়, তাহা হইতেই জন্মান্তরে সুখ উৎপন্ন হয়, উক্ত ধর্ম্ম শরীরবৃত্তি স্বীকার করিলে প্রতিজন্মে শরীরের ভিন্নতা হেতু পূর্ব্বজন্মেব শরীর পরজন্মে না থাকায় আশ্রয়েব অভাবহেতু ধর্ম্মেরও স্থিতি অসম্ভব হওয়ায় সুখ উৎপন্ন হইবে কোথায়? তবে আর তদভিপ্রায়ে ধর্ম্মাচরণ কিরূপে সঙ্গত হইতে পারে ইত্যাদি। অতএব এমন পদার্থকে আত্মা বলিয়া স্বীকার কবিতে হইবে, যাহা জন্মান্তরেও সমভাবে অবস্থান কবিয়া ধর্ম্মাধর্ম্মাদির আশ্রয় হইবে।

‘বোহং গৌর আসং’ অর্থাৎ যে আমি গৌরবর্ণ ছিলাম ‘সোহং সম্প্রতি কৃষ্ণঃ’ সেই আমি এখন কৃষ্ণবর্ণ ইত্যাদিরূপে গৌরত্ব ও কৃষ্ণত্ব শরীরের ধর্ম্ম যে আত্মাব ধর্ম্ম বলিয়া প্রতীত হয়, উহা ভ্রমমাত্র, কাবণ পূর্ব্বোক্ত প্রতীতি দ্বাৰা উহা বাধিত হইয়া থাকে। অবস্থান্তরে শরীরের ভেদ থাকায় উক্ত গৌরত্ব ও কৃষ্ণত্বেব সামান্যধিকরণ্য প্রতীতিকেও ভ্রম বলিয়াই স্বীকার করিতে হয়। ইন্দ্রিয়সমূহও জন্মান্তরে বিভিন্ন বলিয়া পূর্ব্বোক্ত দোষেই ইন্দ্রিয়কেও সুখাদির আশ্রয় স্বীকার করা যায় না।

অন্ত হেতুদ্বারাও সুখাদি যে শরীর বা ইন্দ্রিয়েব গুণ নহে ইহা সাধন করা যাইতে পারে; যথা—‘পাদে মে সুখং’ অর্থাৎ আমার চবণভাগে সুখ এবং ‘শিবসি মে বেদনা’ অর্থাৎ আমার মস্তকভাগে দুঃখ এইরূপে সুখ ও দুঃখাদির একদেশমাত্রবৃত্তি প্রতীত হয় বলিয়া উহা শরীর বা ইন্দ্রিয়ের গুণ হইতে পাবে না। শরীর বা ইন্দ্রিয়ের গুণ রূপাদি ব্যাপ্যবৃত্তি, অব্যাপ্যবৃত্তি নহে। একদেশপদ-দ্বারা এহলে অব্যাপ্যবৃত্তি দৈশিক ধরিতে হইবে। অতএব উৎপত্তিকালে শরীর

ও ইন্দ্রিয়ে রূপাদিব অভাববশতঃ তাহাতে কালিক অব্যাপ্যগতিস্থ থাকিলেও ব্যভিচাব হইবে না।

অত্ৰ হেতুদ্বারাও উহা সাধন করা যায় যথা,—সুখাদিব আশ্রয় বর্তমান থাকিতেও যখন ঐ আশ্রয়ে স্বসমানজাতীয় সমস্ত সুখ দুঃখাদিগুণেব অভাব থাকে, তখন উহা শরীর বা ইন্দ্রিয়ের গুণ নহে। শরীর বা ইন্দ্রিয় কখনও স্বীয় গুণ রূপাদি সমস্তগুণেব অভাবযুক্ত দেখা যায় না। ইহাও উৎপত্তিক্ষণ ব্যতীতই বৃদ্ধিতে হইবে। তাহা না হইলে উৎপত্তিক্ষণে শরীরাদিতে উক্ত অভাব থাকায় ব্যভিচাব হইতে পাবে।

অত্ৰ হেতুদ্বারাও উহা সাধন করা যায় যথা,—সুখাদি যখন বাহ্যেন্দ্রিয়প্রত্যক্ষের বিষয়ীভূত গুণত্বব্যাপ্য জাতিশূন্য, তখন উহা শরীর বা ইন্দ্রিয়ের গুণ হইতে পাবে না। ইন্দ্রিয়ের গুণ রূপাদিতে বাহ্যেন্দ্রিয়প্রত্যক্ষের বিষয়ত্ব না থাকিলেও বাহ্যেন্দ্রিয়প্রত্যক্ষের বিষয়ীভূত গুণত্বব্যাপ্য রূপত্বাদি জাতি থাকায় ব্যভিচারেব আশঙ্কা নাই।

অপর হেতু দ্বারাও উহা সাধন করা যায় যথা,—অহংশব্দার্থেব সহিত ‘অহং শরীর’ অর্থাৎ আমার শরীর আছে এইরূপ ভেদপ্রতীতিই হইয়া থাকে, ‘অহং শরীরং’ অর্থাৎ আমি শরীর এরূপ অভেদপ্রতীতি হব না, অতএব আত্মা শরীর-ভিন্ন। উক্ত অনুভব ও যুক্তিসমূহদ্বারা এইরূপে অবাধে আত্মপদার্থ অতিরিক্ত সিদ্ধ হইয়া থাকে।

উক্ত আত্মায় জ্ঞান, সুখ, দুঃখ, ইচ্ছা, দ্বেষ, প্রিয়ত্ব, ধর্ম, অধর্ম, সংস্কার, সংখ্যা, পরিমাণ, পৃথকত্ব, সংযোগ ও বিভাগ এই চতুর্দশটি গুণ আছে। উক্ত গুণ বৈশেষিকসূত্রকাবের মত সিদ্ধ।

বৈশেষিকসূত্রে জ্ঞানাদিকে আত্মার লিঙ্গ বলা হইয়াছে, অতএব জ্ঞানাদি আত্মার গুণ স্বীকার না করিলে ঐ উক্তি অসঙ্গত হয়।

বিহিত ও নিষিদ্ধ কর্ম হইতে ধর্ম ও অধর্ম উৎপন্ন হয়, ইহা স্বীকার না করিলে কালান্তরে সুখ দুঃখাদির উৎপত্তির বিবোধ ঘটে, কারণ কর্ম বহুকাল পূর্বে নষ্ট হইয়া যাওয়ার কার্যের অব্যবহিত পূর্বে না থাকায় উক্ত কর্মকে সুখদুঃখাদিব কাবণ বলা যায় না। এই জন্ত এমন একটা বস্তু স্বীকার করিতে হয়, যাহাকে দ্বাব করিয়া সুখ দুঃখাদির প্রতি কর্ম কারণ হইতে পারে। ঐ বস্তুই ধর্ম ও অধর্ম।

স্বতির প্রতি পূর্বাভাব কারণ, যেহেতু অননুভূত বিষয়ের কদাপি স্বতি হয় না। অনুভবও বহুপূর্বে নষ্ট হইয়া যায়, স্বতিব পূর্বে থাকে না, অতএব সংস্কার নামে একটি গুণ উহাব দ্বাবকপে সিদ্ধ হয়।

আত্মার সংখ্যা বহুত্ব ও পরিমাণ পবমমহৎ। কারণ আত্মা এক স্বীকার করিলে কেহ মুক্ত, কেহ বদ্ধ ; কেহ সুখী, কেহ দুঃখী ইত্যাদি বিভিন্নরূপ বাবস্থা প্রভৃতি সঙ্গত হয় না। উক্ত যুক্তি দ্বারা বেদান্তেব একাত্মবাদ মত খণ্ডিত হইয়া থাকে। আত্মার পরমমহৎপরিমাণ স্বীকার না করিলে মূর্ত্ত্ত্ব স্বীকার কবিতে হয়, উহা অত্যন্ত অগ্রাযা, যেহেতু কাবণান্তববণতঃ আত্মার নিত্যত্ব সিদ্ধ থাকার নিত্যত্ব ও মূর্ত্ত্ত্ব এই উভয় স্বীকার করিলে উহাকে পরমাণু স্বরূপ বলিতে হয়, তাহাতে জ্ঞানাদির প্রত্যক্ষ হইতে পাবে না ইত্যাদি নানা দোষ উপস্থিত হয়। যদি জ্ঞানাদির প্রত্যক্ষপ্রভৃতির উপপত্তিব জন্ত আত্মাকে অবয়বী স্বীকার করা হয়, তবে আত্মাব নিত্যত্ব সম্ভব হয় না, কারণ এমন কোন সাবয়ব বস্তু নাই, যাহা নিত্য। অথচ ঋতি স্বতি ও যুক্তিবলে আত্মাকে নিতাই স্বীকার করিতে হইবে। অতএব আত্মার পরিমাণ পবমমহৎ ইহাই সুসঙ্গত ইহা দ্বারা জৈনমতসিদ্ধ আত্মাব দ্বেষ-পবিমাণবাদ নিরস্ত হইয়াছে।

সুখাদিব উৎপত্তি প্রভৃতির অনুবোধে আত্মার সংযোগ ও বিভাগাদিও মানিতে হইবে। আত্মা ও মনের সংযোগ সুখাদির কাবণ। বিভাগ উক্ত সংযোগেব নাশক। উহা স্বীকার না কবিলে সর্বদা সুখাদির উৎপত্তি হইতে আব বাধা থাকে না। ঐরূপে আত্মাব চতুর্দশটী গুণই সিদ্ধ হয়।

উক্ত যুক্তি প্রভৃতি দ্বারা আত্মাব সগুণত্ব প্রমাণিত হওয়ায় কপিলাদিসম্মত আত্মার নিগুণত্ব মত নিবস্ত হইয়াছে। মুক্তি অবস্থায় আত্মাতে কোনও বিশেষ-গুণ থাকে না বলিয়া নিগুণত্ব ঋতিগুলি আত্মাব মুক্তি অবস্থায়ই সঙ্গত হইতে পাবে।

प्रथमस्तोत्रभाष्यम्

मनस्त्वाभिसम्बन्धान्मनः() सद्यप्यात्मेन्द्रियाथे-
सान्निध्ये ज्ञानसुखादौना(२)मभूतत्वोत्पत्तिदर्शनात् *
करणान्तरमनुमोयते । श्रोत्राद्यव्यापार स्मृत्युत्पत्ति (३)
दर्शनात् वाह्येन्द्रियैरगृह्येतसुखादिग्राहकान्तरा-
भावाच्च (४) अन्तःकरणम् ।

तस्य गुणाः संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभाग-
परत्वापरत्वसंस्काराः । प्रयत्नज्ञानायौगपद्यवचनात्
प्रतिशरीरमेकत्वं(५) सिद्धम् । पृथक्त्वमत एव । तद-
भाववचनादणुपरिमाणम् । अपसर्पणोपसर्पणवचनात्
संयोगविभागौ । मूर्त्तत्वात् परत्वापरत्वे संस्कारश्च ।
अस्पर्शत्वात् द्रव्यानारम्भकक्रियावत्त्वात् (६) मूर्त्त-
त्वम् । साधारणविग्रहवत्त्वमसङ्गात् अज्ञत्वम् । करण-

(१) मनस्त्वयोगान्मन इति पाठान्तरम् ।

(२) सुखदुःखादौनामिति ज्ञानसुखदुःखानामिति च पाठान्तरे ।

* सर्वत्र भाष्यादर्शेषु अभूतत्वोत्पत्तिदर्शनादिति पाठो लभ्यते, परन्तु सूत्रादर्शानुरोधात्
अभूतत्वोत्पत्तिदर्शनादिति पाठः कल्पितः ।

(३) स्मृत्युत्पत्तीति पाठान्तरम् ।

(४) याज्ञान्तरभावाच्चेति पाठान्तरम् ।

(५) प्रतिशरीरमेकमिति पाठान्तरम् ।

(६) क्रियावचनादिति अस्पर्शवत्त्वात् द्रव्यानारम्भकत्वं क्रियावत्त्वादिति च पाठान्तरम् ।

भावात्(७) परार्थम् । गुणवत्त्वात् द्रव्यम् । प्रयत्नादृष्ट-
परिगृहीतत्वाच्च आशुसञ्चारितेति(८) ।

इति प्रशस्तपादभाष्ये द्रव्यपदार्थः (६)

[आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षे ज्ञानस्य भावोऽभावश्च मनसो लिङ्गम्—३-अ-२आ-
१सू । प्रयत्नाद्योगपद्याज्ज्ञानाद्योगपद्याच्चैकम्—३अ-२आ—३सू । तदभावा-
दणु मनः—७अ-१आ-२३सू । अपसर्पणमुपसर्पणमश्रितपीतसंयोगाः काव्या-
न्तरसंयोगाश्चादृष्टकारितानि—५अ-२आ-१७सू । एकदिक्काभ्यामेककालाभ्यां
सन्निकृष्टविप्रकृष्टाभ्यां परमपरञ्च—७अ-२आ-२१सू । तदलिङ्गमेकद्रव्यत्वात्
कर्मणः—२अ-१आ-२१सू । तस्य द्रव्यत्वनिवृत्त्ये वायुना व्याख्याते—३अ-
२आ-२सू । इत्येतान्यालम्बनसूत्राणि ।]

जगदीशसूक्तिः

मन आह मनस्त्वेति । ज्ञानजनकसंयोगहेतुक्रियाजनकतावच्छे-
दको मनस्त्व' नाम जातिविशेषः । स च अतीन्द्रियः ऐन्द्रियकावृत्ति-
त्वात् तदभिमतसम्बन्धादित्यर्थः । मनोऽभावे मनस्वाभावात् मनसि
प्रमाणमाह सत्यपीति । आत्मन इन्द्रिये इन्द्रियस्यार्थे विषये सान्निध्ये
सन्निकर्षे सत्यपि ज्ञानसुखादौनामभूतत्वोत्पत्तिदर्शनात् कदाचिदभू-
तत्वकदाचिदुत्पन्नत्वदर्शनात् करणान्तर(१०)मनुमीयत इत्यर्थः । तच्च
करणं मन इत्यर्थः । अयमर्थः—आत्मेन्द्रियार्थसान्निध्ये कारणे सत्यपि
ज्ञानसुखादौनामभूतत्वं कारणान्तरविरहादेव, अनन्तरं तेषामुत्पत्तिश्च

(७) स्वयं करणभावादिति पाठान्तरम् ।

(८) परियङ्गवशादाशुसञ्चारि चेति पाठान्तरम् ।

(९) प्रशस्तकारौयभाष्ये इति प्रशस्तदेवाचार्यविरचिते वैशेषिकभाष्ये इति च पाठान्तरम् ।

(१०) कारणान्तरमिति पाठान्तरम् । भाष्येऽपि तत्र तत् पाठान्तरं सम्भाव्यते ।

कारणान्तरप्राप्त्या इत्यतस्तत्कारणमन्यासश्ववात् मन एव कल्प्यत इत्यर्थः । अन्यासश्वस्तु अन्यस्मिन् समस्ते सत्यपि तदनुत्पत्तिदर्शनाद् बोध्यः ।

मनःसाधकं हेत्वन्तरमाह श्रोत्रादौति । ननु स्मृतिरिन्द्रियैव जन्यत इत्यत आह श्रोत्रादौति—श्रोत्रादौन्द्रियाणामव्यापारे सत्यप्येत्यर्थः । न च (१६) स्मृतिः संस्कारेणैव जन्यतां किं मनसेति वाच्यं स्मृतेः कादाचित्कत्वानुपपत्तेः । संस्कारस्य तत्पर्वमपि सत्त्वात् व्याप्रियमाणं मनः सहकारित्वं यदा समासादयति, तदा संस्कारः स्मृतिं जनयति नान्यदेत्यविरोधः ।

मनःसाधकं हेत्वन्तरमाह बाह्येति—ग्राहकन्तराभावादिति । अनेनेन्द्रियविशेषग्राह्यत्वमनुमेयमिति दर्शितम् । तथा च सुखादिकमिन्द्रियग्राह्यम् बाह्येन्द्रियाग्राह्यत्वे सति ग्राह्यत्वादितौन्द्रियविशेषो मनः सिध्यतीत्यर्थः ।

तस्य गुणानाह तस्य गुणा इति । परत्वापरत्वे दैशिके । संस्कारो वेगाख्यः । तत्र संख्यां साधयति प्रयत्नज्ञानेति । प्रतिशरीरमेकत्वं एकैकत्वमित्यर्थः । अत्र हेतुमाह प्रयत्नज्ञानेति—प्रयत्नानां ज्ञानानाञ्च युगपदुत्पत्त्यभावादित्यर्थः । प्रतिशरीरमनेकत्वे अनेकैर्मनोभिर्युगपदनेकप्रयत्ना अनेकानि ज्ञानानि चोत्पद्येरन् इत्यर्थः । प्रयत्नोऽत्र ज्ञानजनकसंयोगहेतु-मनःक्रियाजनकः, ज्ञानायौगपद्यादेव तदयौगपद्यमुत्प्रेयम् ।

पृथक्त्वमत एवेति अनेकत्वादेवेत्यर्थः । तस्याणुपरिमाणे सूत्रकारसम्प्रतिमाह तदभावेति । तदभावादणु मन इति सूत्रे तत्पदेन वैभवं परामृष्टं, वैभवाभावादणु इत्यर्थः । वैभवाभाव एव मनसः कुत इति चेद् युगपज्ज्ञानाभावात् । वैभवे सति एकदा सकलेन्द्रियसन्नि-

कर्षे युगपदनेकानि ज्ञानादीनि स्युः । न चैवम् वैभवाभावादपरमहत्त्व-
मेवास्तु, अणुत्वं कुतः, अपरमहत्त्वेऽपि वैभवाभावोपपत्तेरिति वाच्यं
अपरमहत्त्वेऽपि ज्ञानयुगपद्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् ।

संयोगविभागसिद्धौ सूत्रकारसम्प्रतिमाह अपसर्पणेति । अपसर्पण-
मुपसर्पणमशितपीतसंयोगाः कार्यान्तरसंयोगाश्चादृष्टकारितानोति
सूत्रवचने चापसर्पणं पूर्वशरीरसंयोगनाशकविभागहेतुर्मनःकर्म, उप-
सर्पणमुत्तरशरीरसंयोगहेतुमनःक्रिया ततः संयोगविभागौ सिद्धा-
वित्यर्थः ।

मूर्तत्वादिति—मनः परत्वापरत्ववत् वेगाख्यसंस्कारवच्च मूर्त-
त्वात् घटवदित्यनुमानात् मनसि परत्वापरत्वसंस्काराः सिद्धा इत्यर्थः ।
तस्य मूर्तत्वं साधयति अस्यशत्वादिति । द्रव्यानारम्भिका क्रिया स्पर्श-
वतामेव मनसस्त्वस्पर्शत्वात् द्रव्यानारम्भिकैव क्रिया तद्वत्त्वान्मूर्तत्व-
मित्यर्थः । यद्यपि क्रियावत्त्वादेव मूर्तत्वं सिध्यति तथापि द्रव्या-
रम्भिका क्रिया मनसो नास्तीत्येतत्प्रदर्शनपरमेव द्रव्यानारम्भिक[म्]किति
क्रियाविशेषणम् । अस्पर्शत्वात् द्रव्यानारम्भिका क्रिया ततो मूर्तत्व-
मित्यर्थः ।

ननु मनसो ज्ञानकरणत्ववत् ज्ञातृत्वमपि स्यादविरोधादित्यत
आह साधारणेति । मनोऽज्ञम् अज्ञातृ । तत्र हेतुमाह साधारणेति ।
विग्रहः शरीरं तद्वत्त्वं तदधिष्ठितत्वं शरीरस्य आत्मसाधारण्येन मनो-
ऽधिष्ठितत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । शरीरमात्मना मनसा च ज्ञात्वा अधिष्ठितं
स्यादिति क्रियावत् । न च तथात्वे किमनिष्टमिति वाच्यं चैवात्मनः
पराधिष्ठिते शरीरे स्वेच्छया प्रवृत्तिनिवृत्त्यधौनक्रियाजनननियमो न
स्यात् । न हि मैत्रात्माधिष्ठिते शरीरे चैवात्मना प्रवृत्तिनिवृत्तिजन्य-
क्रिया जन्यते, यदि च पराधिष्ठितत्वेऽपि स्वाधिष्ठिते प्रवृत्तिनिवृत्त्य-
धौनक्रिया जन्यत इत्युच्यते, तदा तयोरेकेन प्रवृत्तौ अन्येन निवृत्तौ

इच्छया विरोधेन द्वयमपि न स्यात् । इत्थं मनसो न ज्ञातृत्वम्, किन्तु ज्ञानकरणत्वमेव । तथाच परनिष्ठज्ञानजनकत्वेन पराथमेवेत्याह करणभावादिति करणत्वमात्रादित्यर्थः ।

संख्यादृष्टगुणास्तत्र साधिता अत एव तस्य द्रव्यत्वमित्याह गुण-
वत्त्वादिति । तस्याशुसञ्चारित्वे हेतुमाह प्रयत्नेति । क्वचिदात्मनः
प्रयत्नेन क्वचिददृष्टं परिगृह्येतत्वाच्च आलिङ्गितत्वाच्च आशुसञ्चारित-
त्यर्थः ।

इति महामहोपाध्याय-श्रीजगदीशभट्टाचार्यतर्कालङ्कारकता

द्रव्यभाष्यसूक्तिः समाप्ता * ।

सूक्तिदीपिका

अथोद्देशक्रमप्राया द्रव्येषु मन एवेदानो निरूपयितुमवशिष्यते, अतस्तदेवे-
दानो निरूपयति इत्याह मन इत्यादि । मनस्वेत्यादिभाष्यग्रन्थस्य पूर्ववद्
व्याख्यानमवस्येयम् ।

मन इति संज्ञायाः परिभाषिकत्वं वा नैमित्तिकत्वं वा औपाधिकत्वं
वेति संशये मनस्त्वस्य जातित्वं निर्दिश्य मनःसंज्ञाया नैमित्तिकत्वमाविदयति
ज्ञानेत्यादिना । जात्यवच्छिन्नवाचकशब्दस्य नैमित्तिकत्वमिति निरुक्तपूर्व-
माकाशनिरूपणग्रन्थे सूक्तिदीपिकायामेवास्माभिः ।

ज्ञानजनकेत्यादि—ज्ञानजनकसंयोगः आत्मनःसंयोगः तद्धेतुः क्रिया
मनःक्रिया आत्मनो विभुत्वेन निष्क्रियत्वात् कर्मजसंयोगे प्रतियोग्यनुयोगि
क्रियाया एव जनकत्वात् । अतस्तत्क्रियाजनकतावच्छेदकतया मनस्त्वजाति
सिद्धिः । तथा चार्थं प्रयोगः ज्ञानसामान्यजनकसंयोगहेतुक्रियाजनकता

* क्वचित् पुस्तके 'समाप्तेऽयं ग्रन्थ' इत्येतन्मात्रं, क्वचित् 'इति महामहोपाध्यायभट्टाचार्य-
तर्कालङ्कारकत-द्रव्यभाष्यटीका समाप्ते'ति, क्वचिच्च 'इति श्रीजगदीशभट्टाचार्यकृता द्रव्य-
भाष्यसूक्तिः समाप्ते'ति पुष्पिका लभ्यते । अस्माभिस्तु सर्वासां विचारेण एषा पुष्पिका
परिकल्पिता ।

किञ्चिद्विधावच्छिन्ना जनकतात्वात् दण्डादिनिष्ठघटादिजनकतावत्, धर्मस्य जातित्वे लाघवमिति लाघवज्ञानसहकाराच्च अवच्छेदकतया सिद्धस्य धर्मस्य जातित्वसिद्ध्या मनस्त्वजातिसिद्धिरिति भावः ।

ऐन्द्रियकावृत्तित्वादिति - इन्द्रियजन्यप्रत्यक्षविषयासमवेतत्वादित्यर्थः । तेन कालिकादिना मनस्त्वस्य ऐन्द्रियकघटादिवृत्तित्वेऽपि न स्वरूपासिद्धिः, कालिकादिसम्बन्धावच्छिन्नैन्द्रियकवृत्तित्वस्य तत् सत्त्वेऽपि समवायसम्बन्धावच्छिन्नतादृशवृत्तित्वाभावस्य तत्त्वानपायात् ।

तदभिमतैति—पूर्ववत् समवायसम्बन्धादित्यर्थः । अत्रापि तत्सम्बन्धमन्तर्भाव्य मनः पक्षोक्तव्यमित्याद्यर्थोऽनुसत्तव्यः ।

स्मृतेः कादाचित्कत्वानुपपत्तेरिति—न च संस्कारस्य उद्बोधकसमवधानेनैव स्मृतिजनकतानियमात् उद्बोधकानाञ्च अननुगमात् यत् यत् वस्तुगत्या स्मृतिस्तत् तत्रैव वर्तमानानां वस्तुविशेषाणां क्लृप्तसंयोगादीनाम् उद्बोधकत्वकल्पनया स्मृतेः कादाचित्कत्वस्य शक्योपपादनत्वे किमित्यतिरिक्तेन मनसेति वाच्यं सम्बन्धिज्ञानादीनामनुगतोद्बोधकानामपि सत्त्वेन तत्समवधानस्थले स्मृतिप्रसङ्गस्य तथापि वारयितुमशक्यत्वादित्यादिकमूहनौयम् ।

इन्द्रियविशेषेति—वाच्येन्द्रियभिन्नेन्द्रियविशेषेत्यर्थः । तथाहि प्रकृते इन्द्रियग्राह्यत्वसाधकानिरुक्तहेतुघटकसत्यन्तदत्तेन पक्षे इतरबाधस्य उपपन्नतया व्यापकतानवच्छेदक—वहिरिन्द्रियभिन्नेन्द्रियग्राह्यतात्वेन साध्यसिद्ध्या अतिरिक्तस्य मनसः सिद्धिरिति महानसोयवङ्कोतरवङ्गाभाववत्पदैतकालौनधूमादिहेतुना वङ्गित्याप्यतादृशधूमवान् पर्वत इति परामर्शविषयेणापि पर्वते महानसोयवङ्गसिद्ध्यादिवत् । इतरबाधलाघवज्ञानादिसहकारेण सामान्यव्याप्तिज्ञानादपि व्यापकतानवच्छेदकविशेषधर्मप्रकारेण साध्यसिद्धेः पक्षताप्रकरणादौ स्वयं जगदोशादिभिरुपदिष्टत्वात् ।

दैशिके इति—कालिकपरत्वापरत्वयोरनित्यत्वव्याप्यतया नित्यस्य मनसो न कालिकपरत्वापरत्वयोर्ज्येष्ठत्वकनिष्ठत्वलक्षणयोः सम्भव इति मनसः परत्वापरत्वयोर्दैशिकत्वसवगन्तव्यमिति भावः ।

प्रयत्नानामित्यादि—तथाहि यदा येनावयवेन मनसः संयोगः, तदा तदवयवावच्छेदेन प्रयत्नोत्पादो नान्यावयवावच्छेदेन । यदि मनसः प्रतिशरौरमने-

कत्वं स्यात्, तदा प्रतिशरीरमनेकावयवावच्छेदेनानेकेषां मनसां संयोगसम्भवा-
देकदा एकस्मिन्नात्मनि प्रयत्नद्वयोत्पादप्रसङ्गः । एकदा प्रयत्नद्वयाभावेऽपि
अनेकावयवावच्छेदेन प्रयत्नजन्यानेकक्रियायोगपदप्रतीतिस्तु उत्पन्नशतपत्र-
व्यतिमैदयोगपदप्रतीतिवत् समरूपा मन्तव्या मनस आशुसञ्चारिताया
भाष्यादिभिरेव निर्वचनात् तदुपपत्तेः । मनसो नानात्वे एकस्य पुरुषस्य
मनसामेकदैव चक्षुराद्यनेककरणसम्बन्धात् ज्ञानद्वययोगपदं दुरपह्वं स्यादत
एकमेव प्रतिशरीरं मनो यत्सम्बन्धासम्बन्धकृतौ तत्तद्दिन्द्रियादिजन्यज्ञान-
भावाभावौ न विरुध्येते इति तत्त्वम् । उक्तञ्चोपस्कारग्रन्थे शङ्करमिश्रैः—
'यद्येकैकस्मिन्नपि शरीरे बह्वनि मनांसि स्युस्तदा ज्ञानप्रयत्नानां योगपदं स्यात् ।
यत्तु नर्तकीकरचरणाङ्गुलीषु युगपत् कर्मदशनाद् युगपदेव बहवः प्रयत्ना
उत्पद्यन्ते इति मतं । तदद्युक्तं मनसः श्रौत्रसञ्चारादेव तदुपपत्तेः, अविनश्यदवस्थ-
योग्यात्मविशेषगुणानां योगपद्यानभ्युपगमात्' इत्यादि ।

ततः संयोगविभागाविति—कारणसत्त्वे कार्यानुत्पादे व्यभिचारात् तथा-
भूतक्रियासत्त्वमेव संयोगविभागानुमापकमिति भावः ।

परत्वापरत्ववदिति—द्वैशिकपरत्वापरत्ववदित्यर्थः । इतरयोः कालिक-
परत्वापरत्वयोर्मनसि बाधस्य निरुक्तपूर्वत्वात् ।

तत्प्रदर्शनपरमेवेति—न तु हेतुचटकतयापि तत् प्रविष्टमित्येवकारव्यव-
च्छेदम्, क्रियावत्त्वहेतोरेव सूतृत्वाव्यभिचारेण द्रव्यानारम्भकत्वस्य प्रकृते
व्यर्थविशेषणताप्रयोजकत्वादिति ।

इति श्रीकालीपदतर्काचार्यकृतायां महामहोपाध्याय श्रीजगदोशतर्का-

लङ्कारकृत-द्रव्यभाष्यसूक्तिविष्ठौ सूक्तिदौषिकायां

द्रव्यग्रन्थः समाप्तः ।

भाष्यतात्पर्य

यथाक्रमेण अपरापरां सकल द्रव्याहे निरूपणं करा इहेष्टाहे, एतन् केवल
मनःपदार्थहे अवशिष्टे आहे, जस्यति उश निरूपित इहेतेहे । अनङ्गजातिर

সম্বন্ধ প্রযুক্তই মনকে ইতর বস্তু হইতে পৃথক্‌রূপে বুঝিতে হইবে। উক্ত মন ইন্দ্রিয়গ্রাহ্য নহে, এই জ্ঞাত মনস্বজাতিকেও অতীন্দ্রিয় জানিবে। আত্মা সহিত ইন্দ্রিয় ও ইন্দ্রিয়ের বিষয় উভয়েব সন্নিবর্তিত থাকিলেও জ্ঞানাদি কখনও হয় এবং কখনও হয় না দেখিতে পাওয়া যায়, কাজেই কেবল মাত্র আত্মা ও ইন্দ্রিয়াদির সম্বন্ধকেই জ্ঞানাদিব কাৰণ বলিলে চলে না। যদি উহা বলা হয় তবে কারণ থাকিতে কার্যের উৎপত্তি না হইবে কেন? এই জ্ঞাই অপর এমন একটি ইন্দ্রিয় মানিতে হইবে, যাহার সম্বন্ধ সহকারী থাকিলে জ্ঞানাদি উৎপন্ন হইবে, না থাকিলে হইবে না উহাই মনঃপদার্থ।

যৎকালে বহির্বিশ্বিয়রূপে প্রসিদ্ধ শ্রোত্রাদিব ব্যাপার থাকে না, তৎকালেও স্মৃতি উৎপন্ন হইয়া থাকে, এই জ্ঞাত বহির্বিশ্বিয় শ্রোত্রাদিভিন্ন একটি করণ অনুমিত হইতে পারে। বহির্বিশ্বিয়ের ব্যাপাব না থাকিলেও উক্ত মনোরূপ অন্তর্বিশ্বিয়ের ব্যাপারবশতই তৎকালে স্মৃতি হইবে। মনের ব্যাপার ও বহির্বিশ্বিয়ের ব্যাপার কোনওরূপ ব্যাপার সে স্থলে কারণ বলিয়া না মানিলে অবিশেষে সর্ব বস্তুই স্মৃতির একদা আপত্তি হয়। মন স্বীকার করিলে যখন যে বিষয়ে মনোব্যাপাব সংস্কারেব সহকাৰিতা প্রাপ্ত হয়, তখনই সেই বিষয়ের স্মৃতি হয়, অতঃপর বিষয়ের স্মৃতি হইতে পারে না।

অতঃপর হেতুদ্বারাও মনেব অনুমান করা যায় যথা,—‘অহং স্মৃতি’ ইত্যাদিরূপে স্মৃতিদির প্রত্যক্ষ হইয়া থাকে, অতঃপর কোনও বহির্বিশ্বিয়ের স্মৃতিদির সহিত কোনও সম্বন্ধ নাই, কাজেই স্মৃতির গ্রাহক একটি ইন্দ্রিয় করিত হওয়া উহাই মনোরূপ অন্তঃকরণ বুঝিতে হইবে।

এইরূপে মনঃপদার্থ সিদ্ধ করিয়া তাহাব গুণসম্বন্ধে আলোচনা করিতে গিয়া ভাস্করাব বলেন যে,—সংখ্যা, পরিমাণ, পৃথক্‌ত্ব, সংযোগ, বিভাগ, দৈশিক পরস্পর ও অপবস্তু, এবং বেগাখ্য সংস্কার এই কয়টি মনের গুণ। উক্ত গুণবস্তু হেতুদ্বারাই উহার দ্রব্যাত্ম সিদ্ধ হইয়া থাকে। মন প্রতিশরীরে ভেদে এক একটি। প্রতি-শরীরে অনেক মন স্বীকার করিলে একদা বহু মন বহুবিশয়ে সংযুক্ত হইতে পারায় আত্মাতে একদা বহু প্রবৃত্তি ও জ্ঞানের উৎপত্তি হইতে পারে, কিন্তু তাহা কখনও হয় না। আর প্রতিশরীরে এক একটি মন স্বীকার করিলে সেই একটি মন যখন যে শরীরাবয়বে সংযুক্ত থাকে, তখন সেই শরীরাবয়বাবচ্ছেদে আত্মার প্রবৃত্তি

ও যখন যে ইন্দ্রিয়ের সহিত সেই একটি মন সংযুক্ত থাকে, তখন সেই ইন্দ্রিয়জ্ঞাত্ৰ জ্ঞানমাত্রই উৎপন্ন হইতে পারে। কাজেই কোনওরূপ অতিপ্রসঙ্গাদি দোষ সম্ভব হয় না।

মনঃপদার্থ শরীরভেদে অনেক বলিয়া গৃহ্যকৃত ধর্ম্য তাহাতে অবশ্যই আছে। মন অণু-পরিমাণ। পবনমহৎপরিমাণ বা মধ্যমপরিমাণ নহে। কাবণ মন বিভূ অর্থাৎ পরমমহৎপরিমাণ স্বীকার কবিলে একদা সর্ববিষয়ের সহিত সম্বন্ধ থাকায় যুগপৎ অনেকবিধ জ্ঞানেব আপত্তি হয়। মধ্যমপরিমাণ স্বীকার করিলেও বহুবিষয়ের সহিত একদা সম্বন্ধ থাকায় উক্ত দোষ পরিহার করা অসম্ভব হয় ও মনে অনিত্যত্বের আপত্তি হয়।

মনে মূর্ত্ত্ব অর্থাৎ নিকৃষ্টপরিমাণবস্তু আছে বলিয়া উহাতে পরত্ব অপরত্ব ও বেগাধাসংস্কারও সিদ্ধ হইয়া থাকে। মূর্ত্তপদার্থ ব্যতীত ক্রিয়াবান্ হয় না, কাজেই মনেব ক্রিয়া আছে বলিয়াই মূর্ত্ত্ব সিদ্ধ হইয়া থাকে। উক্ত মনেব ক্রিয়া কোনও দ্রব্যেব আরম্ভক নহে।

সূত্রকাব মনেব অপসর্পণ উপসর্পণ প্রভৃতি দ্বাৰা সংযোগ ও বিভাগ জ্ঞাপন কবিয়াছেন। মনের স্পর্শ না থাকায় উহা কোনও দ্রব্যেব সমবারিকারণ নহে। মনেব চৈতন্ত্য নাই, উহা অচেতন। মনেবও চৈতন্ত্য স্বীকার কবিলে শরীরকে যেমন আত্মাধিষ্ঠিত বলা হয় ঐরূপ মনোহিষ্ঠিত স্বীকার কবিতে হয়। তাহা হইলে চৈত্রেব আত্মা মনোরূপ অণুবস্তুদ্বারা অধিষ্ঠিত শরীবে স্বেচ্ছায় প্রবৃত্তি নিবৃত্তি জন্ত ক্রিয়া জন্মাইতে পাবে না। মৈত্রেব আত্মা দ্বারা অধিষ্ঠিত চৈত্রেব শরীবে চৈত্র কখনও স্বেচ্ছায় প্রবৃত্তি নিবৃত্তিজন্ত ক্রিয়া উৎপাদন কবিতে পাবে না। অতএব আত্মা ও মন এই দুইটিকে চেতন ও শরীবাধিষ্ঠান বলা যায় না। আর দুইটা চেতন দ্বাৰা আত্মা অধিষ্ঠিত স্বীকার করিলে একেব প্রবৃত্তি ও অণ্বেব নিবৃত্তির ইচ্ছা হইতে পারায় বিরোধপ্রযুক্ত প্রবৃত্তি বা নিবৃত্তি কোনটাই হইতে পাবে না। অতএব মন জ্ঞানেব করণমাত্র জ্ঞানেব আশ্রয় নহে।

মন পরবৃত্তি জ্ঞানেব জনক হয়, অতএব উহা পরার্থ। উহাতে গুণবস্তু আছে বলিয়া উহা দ্রব্য। মন অণুপরিমাণ অথচ গতিশীল বলিয়া অত্যন্ত শীঘ্রগামী, কাজেই ক্ষণকালের মধ্যে স্তুমেক পর্ব্বতাদিতে মনের গতি সম্ভব হওয়ার ‘মনসা মেরুং গচ্ছতি’ অর্থাৎ মনেব দ্বারা স্তুমেক পর্ব্বতে যাইতেছে ইত্যাদি প্রয়োগ সঙ্গত

হয়। মনেব ঐ নীতগাৰিষেব প্ৰতি কোনও স্থলে আত্মাৰ প্ৰবহবিশেষ ও কোনও স্থলে অন্তৰ্ভবিশেষই কাৰণ জানিবে। কাজেই অন্ত বস্তুব সহিত পৃথক্ৰূপে ইহাৰ আন্তৰ্গতি অসম্ভৱ নহে।

ইতি শ্ৰীকালীপৰ্বতকাচাৰ্য্যকৃত প্ৰণতপানভাষ্যতাংপৰ্য্যে

দ্রব্যগ্ৰহ সমাপ্ত।

मुद्राप्यमाणग्रन्थाः—

आनन्दलतिका—सयबोक-कण्ठाग्रविरचितं कव्यम् ।

यात्रातत्त्वम्—रघुनन्दनभट्टाचार्यविरचितम् ।

मुद्रापणार्थं गृहीता ग्रन्थाः—

छान्दोग्यसूत्रभाष्यम्—सायणपूर्ववर्तिगुणविष्णुकृतम् ।

ऋग्वेदप्रातिशाख्यम्—शौनकाकृतम् ।

प्रमेयरत्नावली—वल्लदेवविद्याभूषणकृता गौडोदयवैष्णवदर्शन-

प्रकरणग्रन्थरूपा ।

मङ्गलवादः—गदाधरभट्टाचार्यकृतः ।

समस्तसाहित्यः—अनुपनारायणशिरोमणिकृता ब्रह्मसूत्रवृत्तिः ।

संस्कृतसाहित्यपरिषद्ग्रन्थमाला

मूल्यम्

साधारणानाम् सदस्यानाम्

कालीतन्त्रम्—सटीकानुवादम् ॥१० ॥०

शङ्करीसङ्गीतम्—शङ्करीविषयकं गीतगोविन्दानुकरण-

काव्यम् ॥१० ॥०

मुक्तिवादः—गदाधरभट्टाचार्यविरचितः

टीकाद्वय-भाष्यानुवादसहितः २) १॥०

दूर्गा-मन्त्र-तन्त्रम्—ब्रह्मन्मन्त्र-तन्त्राचार्यकृतम्

शारदाश्रम-दूर्गा-मन्त्र-तन्त्राचार्यकृतम् १।० १

पितृदयिता—अनिरुद्धभट्टकृता सामवेदोय-

सम्भ्याश्रद्धादिपद्धतिरूपा १।० १)

दूर्गा-मन्त्र-तन्त्रम्—दूर्गा-मन्त्र-

विवेकादिग्रन्थशृङ्खलाकृतम् ॥० ॥०

कारकोल्लासः—भरतमल्लिककृतः सोदा-

हरणकारकनिर्णयरूपः १० १०

ऋग्वेदभाष्योपक्रमश्लोका—सायणकृता

आङ्गलभाषाटिप्पणसमेता ॥० ॥१०

अष्टांगतन्त्रम्—ब्रह्मन्मन्त्र-तन्त्राचार्यकृतम्

१।० १।०

प्रभाकरविजयः—नन्दीश्वरविरचितः प्रभाकरसम्प्रदायानुसारि-

मीमांसाग्रन्थः । १।० १)

तैत्तिरीयतन्त्रम्—ब्रह्मन्मन्त्र-तन्त्राचार्यविरचितम् ।

१।० १।०

पवनदूतम्—टिप्पणोपाठान्तरादिभिः समलङ्कृतम् । धोयीकवि-

कृतम् । ॥० ॥१०

नलदमयन्तीयम् (नाटकम्)—परिषदाचार्य-श्रीकालीपद

तर्काचार्यकृतम् । १।० १)

प्रशस्तपादभाष्यम्—जगदीशसूक्तिमङ्गितम्, सम्पादककृतया

सूक्तिदोषिकया भाषाभाष्येण च समलङ्कृतम् २) १॥०

